

ОЗОД МАШАРИПОВ

ХОРАЗМНОМА

ИККИНЧИ КИТОБ

**ХОРАЗМ, ЮКСАЛИШ
ВА ИНҚИРОЗ**

ХОРАЗМ – 2007

Инсониятнинг энг қадимги ошёнларидан бири Хоразмнинг кўҳна тарихи хилма-хил воқеаларга бой қадимий тарихлардан биридир. Бу кўҳна тарихда Хоразмнинг буюклик супасига кўтарилиши ва чет эл босқинига дуч келиб инқирозга юз тутиши, шунингдек ушбу муқаддас тупроқда жаҳон фанига салмоқли ҳисса қўшган буюк алломаларнинг гунёга келиши, уларнинг сербарака ижодлари муҳим ўрин тутади. Хоразмнома туркуми бўйича яратилаётган тарихий асарнинг иккинчи китоби «Хоразм. Юксалиш ва инқироз» деб аталиб айнан ушбу китоб Хоразм тарихининг юқорида кўрсатилган суронли даврини ёритишга бағишлангандир. Мазкур китобда Хоразмшоҳ Султон Жалолддин Мангубердиннинг мўғул босқинчиларига қарши олиб борган қаҳрамонона курашига кенг ўрин берилган.

Асар кенг китобхонлар оmmasига, ҳамда олийгоҳлар тарих факультетлари талабаларига, шунингдек, тарих фани ўқитувчиларига, умуман, қадимги Хоразм тарихини ўрганишга интилан барча кишиларга мўлжаллангандир.

Тақризчилар: *Хожиакбар Хамидов* – Тарих фанлари доктори, профессор,
Қўлдош Эргашев – Тарих фанлари доктори, профессор,
Тоҳир Каримов – Ма'сул муҳаррир, профессор

ISBN 978-9943-321-49-6

© «Хоразм» нашриёти – 2007 йил.

Ватанимиз озодлиги учун буюк курашчи, миллий қаҳрамонимиз, Хоразмшоҳ Султон Жалолиддин Мангубердининг порлоқ хотирасига бағишлайман.

КИРИШ

Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллигини қўлга киритиши, ўзбек халқи учун беқиёс катта аҳамиятга молик воқеа бўлди. Ўзбек халқи учун мустақилликни қўлга киритишнинг энг катта ютуғи шундан иборат бўлдики, халқимиз ўзлигини, қадр – қимматини, аждодларнинг ҳақиқий тарихини англаб етди. Аждодларимиз тарихини ўрганиш ишига муносабат кескин равишда ижобий томонга ўзгарди. Тарихни ўрганишда бирёқламалик ва соэсталик принципларига барҳам берилди.

Ҳурматли Президентимизнинг раҳнамолигида, тарихчи ва археолог олимларимизнинг катта ҳаракатлари билан халқимизнинг, айниқса, ёшларимизнинг ўз ўтмиш тарихларини ўрганишга бўлган интилиши анча кучайди. Ўз тарихини яхши билмаган киши жамятнинг етук аъзоси бўлаолмайди деган ибора кўпчиликнинг онгига етиб борди.

Тарихга мурожаат қилар эканмиз, бу халқ хотираси эканлигини назарда тутишимиз керак. Хотирасиз кишининг баркамол инсон бўла олмаганидек, ўз тарихини билмаган халқнинг келажаги ҳам бўлмайди, — деган эди Президентимиз Ислон Каримов. Ҳақиқатан ҳам инсоният оламида жуда юқори даражада илмий — техник ривожланиш амалга Ошаётган, шунингдек давлатлар ва халқлараро турли хил муносабатлар ривожланаётган бутунги кунда, ўз халқининг ўтмиш тарихини яхши билмаган мутахассис давр талабига тўла жавоб бераолмайди.

Айнан сиз муроала қилаётган улбу китоб ҳам халқимизнинг узоқ ўтмиш тарихини ёритишдек эзгу ишга ва унинг илмий таҳлил объекти қилиб эса Ватанимизнинг ажралмас бир бўлаги бўлган Хоразмнинг шонли ўтмиш тарихига бағишланади.

Мазкур асар Хоразм ўтмиш тарихининг энг бўронли даври бўлган VIII—XIV асрлар воқееларини ўз ичига олган.

Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг араблар томонидан истило қилиниши, бу ерларда Ислом динининг жорий қилиниши бу йиллардаги араб — Хоразм муносабатлари китобдан кенг ўрин олган. Шунингдек тарихга Ислом уйғониш даври деб кирган IX—XIII асрларда баракали ижод қилиб, жаҳон фани хазинасига салмоқли ҳисса қўшган хоразмлик алломалар ҳақидаги қимматли маълумотлар ҳам мазкур китобда етарли ўрин олган. Китобда Хоразмнинг давлат шухратини бутун дунёга ёйган Хоразмшоҳлар — Ануштегинлар давлати тўғри — сида етарли маълумотлар мавжуд. Хоразмшоҳлар давлатининг кенгайиб империяга айланиши билан бирга мўғул истило — чилари томонидан унинг босиб олиниши, мўғул босқинининг даҳшатли асоратлари китобда атрофлича ёритилган. Айниқса мазкур асарда Ватан мустақиллиги учун мўғул босқинчи — ларига қарши қаҳрамонона кураш олиб борган хоразмшоҳ Жалоладдин Мангубердининг озодлик курашига кенг ўрин берилган.

Бир сўз билан айтганда муаллиф ҳурматли юртбоши — мизнинг бугунги кун Ватанимиз тарихчилари олдига қўй — ган ҳаққимиз ўтмишини холисона ҳаққоний ёритиш за — рурлиги тўғрисидаги кўрсатмаларига тўла амал қилган ҳолда Ватанимиз тарихини ва унинг ажралмас қисми бўл — ган Хоразм тарихининг энг суронли ва мураккаб даври бўлган VIII—XIV асрлар тарихини ҳаққоний ва холисона ёритишга ҳаракат қилади.

Хоразмноманинг иккинчи китобини гарчи VIII—IX асрлардаги Хоразм — араб муносабатларини ёритишдан бошлашни режалаштирган бўлсақда, ҳаққимизнинг ўтмиш тарихи билан тарихан чамбарчас боғланган араблар ва араб халифалигининг тарихига ҳам бу ерда бир мунча батафсил тўхталишни лозим топдик. Шунингдек, Ислом динининг келиб чиқиши ва унинг Марказий Осиёга ёйи — лиши, пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссаломнинг ҳаёт йўллари ҳам ушбу китобдан ўрин олган.

Хоразмноманинг биринчи китоби «Қадимги Хоразм» — нинг нашрдан чиққанига бир йилча вақт ўтди. Тарихан ниҳоятда қисқа муддат бўлган бу даврда мамлакатимизда жуда ката иқтисодий ва маданий воқеалар содир бўлди. Миллий мустақиллигимиз туфайли ўтмиш тарихимизни ўрганиш ва ҳаққоний ёритиш иши янги поғонага кўта —

рилди. Ҳурматли Президентимизнинг тапаббуслари ва раҳнамоликлари натижасида 2006 йилда мамлакатимизда кенг кўламда Қарши шаҳрининг 2700 йиллиги ва Хоразм Маъмуни академиясининг 1000 йиллиги нишонланди. Юқо — ридаги анжуманларда юртбошимизнинг сўзлаган оташин нутқлари барча Ўзбекистон фуқароларини жумладан каминани ҳам ғоятда руҳлантирди. Яхши кайфият, юксак гурур, катта ғайрат ва шижоат билан Хоразмноманинг иккинчи китобини ёзиш ишини ниҳоясига етказдик. Иккинчи китобнинг номи масаласида анча бош қотирдик, кўпгина тарихчи ва археолог олимлар билан маслаҳатлашдик. Ниҳоят шундай хулосага келдик. Иккинчи китоб «Хоразм, Юксалиш ва инқироз» деб аталадиган бўлди. Назаримизча бу ном Хоразмноманинг иккинчи китоби мазмунига анча тўғри келади. IX — XIII асрнинг бошларида юксаклик даражасига етиб, дунёвий империяга айланган, илм — фан, ҳунармандчилик, деҳқончилик, шаҳар ҳаёти соҳасида жаҳоннинг энг илғор мамлакатлари даражасида ривожланган Хоразм XIII асрнинг 20 — йиллари бошида (12199 йил) кўчманчи мўғуллар ҳужуми натижасида инқирозга учрайди. Илм — фан, шаҳар ҳаёти, ҳунармандчилик ва деҳқончилик таназзулга юз тутади.

Халқ хўжалигининг барча соҳалари бир сўз билан айтганда тамоман вайронага айланади. Хоразм ўзининг ўтмишдаги буюклик мавқеини бой беради. Кўчманчи мўғулларнинг даҳшатли зарбаси шу даражада кучли эдики, профессор А.Н.Петрушевскийнинг таъбири билан айтганда Хоразм халқ хўжалиги бу зарбадан сўнг XIX асрнинг охириларигача илгари риги даражага ета олгани йўқ эди.

Айнан Хоразмноманинг иккинчи китобидаги асосий воқеалар баёни моҳият эътибори билан Хоразмнинг гуллаган ва инқирозга учраган даврларини ўз ичига қамраб олган.

Назаримизча азиз китобхонларимиз халқимизнинг узоқ ўтмиш тарихи воқеаларига бағишланган ушбу китобни ўқир эканлар, уларнинг қалбида аждодларимиз эришган илм — фан, шаҳар ҳаёти ва давлатчилик соҳасидаги буюк ютуқлардан фахрланиш ҳисси ва Ватанимиз ҳудудига бостириб кирган, вайронага айлантирган ажнабий босқинчиларга қарши нафрат туйғуси тугён уради ва шу боисдан ушбу китобимиз ёш авлодни ватанпарварлик

руҳида тарбиялашдек ўта муҳим ишга ўзининг камтарона хиссасини қўшишига умид қиламиз.

VI–VIII АСРЛАРДА АРАБ ҚАБИЛАЛАРИ. ИСЛОМ ДИНИНИНГ ВУЖУДГА КЕЛИШИ. АРАБ ХАЛИФАЛИГИНИНГ ТАШКИЛ ТОПИШИ.

VI асрнинг охири VII асрнинг бошларида Арабистон ярим оролида кўп сонли араб қабилалари яшаганлар. Улар ўртасидаги ижтимоий иқтисодий ва сиёсий тараққиёт даражаси бир хил эмас эди. Яманда ривожланган қул – дорлик ҳукмронлик қилган бир пайтда, ярим оролнинг шимолий қисмида жойлашган ҳудудда эндигина қулдорлик муносабатлари куртак отмоқда эди. Саҳроларда кўчманчи, чорвачилик билан ҳаёт кечираётган араб қабилалари эса патриархал уруғчилик тузумининг илк емирилиши бос – қичида турар эдилар.

Арабистон ярим оролида яшаган қабилалар ўша даврда ижтимоий – иқтисодий тараққиёт жиҳатидан қўшни Ви – зантия, Эрон, Мессапотомия, Хоразм каби давлатлардан орқада қолган эдилар. Бундан ташқари араб қабилалари ўртасида кўп худолик ва кўп пайғамбарлик дини мавжуд бўлиб, унинг асосида араб қабилалари ўртасида тез – тез қонли тўқнашувлар, жанжаллар содир бўлар эди.

Ярим оролнинг ғарбий қисмида Қизил денгиз соҳил – лари бўйлаб чўзилган ва Ҳижоз деб ном олган ўлка бу даврда иқтисодий жиҳатдан бир мунча ривожланган бў – либ, бу қисман сувли воҳалардаги деҳқончилик билан асосан жанубдан шимол томон ўтган қадимий карвон йўли билан боғлиқ эди. VI аср ўрталарида бу карвон йўли жа – нубда Яман орқали Ҳабашистон ва Ҳиндистонни, шимолда Сурия орқали Миср, Византия ва Эронни боғлаган. У ўз даврида катта иқтисодий аҳамиятга эга бўлган. Маккада ёз ва қиш ораларида катта карвонлар ташкил этилиб, (та – рихчи Таборий маълумотлари бўйича баъзан бу карвон 2000 туягача етган). Шимолга ва жанубга юборилиб тур – гани ҳақида маълумотлар Қуръоннинг 106 – «Қурайш» сурасида тилга олинган. Ҳижоздаги айрим аҳоли яшай – диган манзиллар хусусан йўл устида жойлашган бўлиб,

Мака, Тоиф (кейинчалик Мадина), Ястриб шаҳарлари VI асрда анча кенгайган ва гавжум савдо марказларига айланган эдилар.

Бу даврда Макканинг савдо маркази сифатидаги таъ — сири бошқа шаҳарларга нисбатан кучлироқ эди. Шунинг — дек Макканинг араб қабилалари ўртасида диний марказ сифатидаги роли ҳам анча кучли эди. Каъбадаги ибодатхона, бу ибодатхонадаги қора тош ва уч юздан ортиқ — роқ қабила худоларининг санамлари туфайли Макка ўз атрофларида яшайдиган кўп қабилалар учун эътиқод марказига айланган эди. Қуръоннинг 108 «Ал кавсар» (чашма булоқ) сурасида арабларнинг Каъба зиёратгоҳига келиб қурбонлик сўйиш одатлари ўз ифодасини тошган.

V — VI асрларда Маккада араблар қабиласи ҳукмронлик қилган. Қабиланинг юқори табақалари савдо — сотиқ иш — лари билан шуғулланганликлари натижасида анча бойиб кетган. Маккада пул муомалалари, судхўрлик кенг ривожланган. Бу ерда шунингдек қул савдоси ва қулар меҳнатидан фойдаланиш ҳам анча кенгайган эди.

Жўгрофий жиҳатдан қулай ўринда жойлашган Яманни қўлга киритиш учун ўша даврдаги қудратли империялар Византия ва Эрон ўртасида тинимсиз кураш давом этар эди. Ниҳоят 572 — 628 йилларда Яман Сосонийлар қўли остига ўтади. Бу даврда Ҳиндистонга борадиган савдо йўли тез ривожланади. Бу эса ўз навбатида Ҳижоз орқали ўта — диган қарвон йўлининг инқирозга учрашига сабаб бўлди. Бу ҳолат фақатгина Ҳижоз шаҳарларигагина эмас, балки барча араб қабилаларининг ҳаётига ҳам салбий таъсир кўрсатди. Бу даврга келиб Қурайш қабилалари ўртасида судхўрлик янада авж олди. Улар қулар ва камбағалларни эзишни кучайтирдилар. Эзувчилар билан эзилувчилар ўртасида синфий зиддиятлар кучайди.

Шундай шароитда Макка зодагонлари ўртасида ўз ҳокимиятини мустаҳкамлаш ва иқтисодий тангликлардан қутулиш йўлларини қидириш бошланган.

Арабистон ярим оролининг айрим жойларида яҳудий — лар ва христианлар яшар эдилар.

Шунингдек христианлик дини ҳам асосан ўша ерлар яъни ярим оролининг шимолий ҳудудларида хусусан Сурия, Мессопотомияда тарқалган эди.

Бир сўз билан айтганда Яҳудий ва Христиан динлари, уларнинг секта ва оқимлари ислом пайдо бўлиш арафасида араб қабиалари орасида кенг ёйилган эди.

Арабистон ярим оролидаги V–VI асрдаги ижтимоий иқтисодий тараққиёт бу ерда кўп худоликдан якка ху–доликка ўтишни тақозо қилмоқда эди.

Арабистонда якка худога эътиқод қилиш ҳақидаги тарғибот исломдан анча илгари бошланган бўлиб, уни дастлаб тарғиб қилган кишилар – ханифлар (ҳақиқат изловчи, эътиқод қилувчи)лар маҳаллий қабила худоларига, уларнинг санамларга эмас, балки ягона худога итоат қилишга даъват этганлар. Ханифлик VI–аср охири ва VII аср бошларида Арабистоннинг бирмунча вилоятларига ёйилган. Бу ҳаракат ибтидоий жамият емирилиб эндигина давлат юзага келаётган араб қабиаларининг бирлашувга бўлган интилиш кўринишида эди.

Ақидаларнинг асосини ташкил этган якка худоликни тан олиш арабларда ислом динига қадар ҳам бўлган. Муҳаммад алайҳиссалом даврида ҳам бу ғояни байроқ қилиб курашганлар бор эди. Исломшунос А.Ҳасанов ўзининг «Макка ва Мадина тарихи» асарида пайғамбарликни Муҳаммад алайҳиссалом билан бир пайтда даъво қилганлар жумласига «Ямамада – Мусайлина, Яманда – Асвад, Марказий Арабистонда – Сажжаҳ исми бир аёл ва Тулайҳа, Мадинада – Ибн Сайёд...»ларни киритади. Муҳаммад алайҳиссалом йўли ғалаба қозонгач, фақат унинг набийлиги (пайғамбарлиги) эътироф этилиб, бошқалари эса мусулмон тарихчилигида мутаносбийлар (яъни Сохта пайғамбарлар) деб ном оладилар.¹

Ислом динининг асосчиси пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссаломнинг таржимаи ҳоллари барча мусулмонлар учун азиз ва қизиқарлидир. Шунинг учун ҳам гарчи мазкур китобимизнинг асл мақсади ислом дини ва унинг асосчиси Муҳаммад алайҳиссаломнинг ҳаётини ҳар томонлама тасвирлашдан иборат бўлмасда, биз масалага бутунги кўлдаги ёшларимизни маънавий тарбиясига жиддий эътибор берилган ётган бир шароитда бу азиз инсоннинг таржимаи ҳолларини ушбу китобимизда беришни лозим топдик.

¹ Ҳасанов А. Макка ва Мадина тарихи. Т. «Меҳнат», 1992 й, 9–бет.

Пайғамбаримиз Муҳаммад алаҳиссалом 570 йил 20 апрелда Макка шаҳрида туғилган. У туғилган Ҳошимийлар хонадони Қурайш қабиласининг нуфузли хонадонидан бири бўлган.

Муҳаммад алайҳиссаломнинг боболари Абдумуталлиб Маккадаги Катъба ибодатхонаси калитининг нигоҳбони (сақловчиси) бўлган. Ота — оналаридан ёш етим қолган Муҳаммад алаҳиссалом дастлаб боболари, сўнг амакилари Абу Толиб қўлида тарбия оладилар. Амакиларининг маслаҳатига кўра бадавлат савдогар аёл Хадича бинти Ҳувайлиднинг савдо ишларига бошчилик қилдилар ва 25 ёшларида унга уйландилар, Хадича бу даврда 40 ёшларда эдилар.

Муҳаммад алаҳиссалом бир неча йиллар мобайнида диний тафаккур ва ибодат билан муттасил шуғулланганлар, тақводорлик билан ҳаёт кечирганлар. У киши ҳар доим Макка яқинидаги Хиро ғорига бориб ибодат қилганлар, озиқ — овқат ва сув олиб келиб ғорда бир неча кунлар қолиб, ибодат қилган эканлар. Диний манбаларда таъкидланишича Муҳаммад алаҳиссалом пайғамбарлик фаолиятини 40 ёшда 610 йилда бошлаганлар. Аллоҳдан ваҳий қабул қилишнинг бошланиши тўғрисида «Сират Ур — Расулиллоҳ» асарида келтирилган ривоятга қараганда Муҳаммад алайҳиссалом Хиро ғорида тунаб қолган кечаларидан бирида осмондан нидо келган. Фаришта Жаброил «Ўқи» деб буюрган. «Мен ўқишни билмайман» деб жавоб берганлар яна Ўқи деган нидога Муҳаммад алайҳиссалом «Мен ўқишни билмайман» деб яна жавоб қайтардилар. Шу ҳолат учинчи марта такрорлангач, Жаброил алайҳиссалом унга кўрсатиб турган «Оллоҳ» сурасини аввалидаги бир неча оятларини ўқиб унга эшиттиради ва бу оятлар Муҳаммад алайҳиссалом қалбида ўрнашиб ёд бўлиб қолади. Бу ҳолатдан кўрқиб ваҳимага тушган Муҳаммад алайҳиссалом титраган ҳолда аёллари Хадича олдига келдилар ва бўлган воқеани баён этадилар. Хадича у кишини юпатиб таскин беради: «Сизни ҳеч қачон Аллоҳ хор этмайди, чунки сиз қариндошларга меҳрибон, камбағалларга ёрдам берувчи, одамлар машаққатини осон қилгувчи кишисиз» дейди. У киши Муҳаммад алайҳиссалом Инжил илмини яхши билган насроний динидаги амакисининг ўғли кекса Варака ибн Навфал ҳузурига бошлаб боради. Бўлган

воқеани унга баён этадилар. Шунда Варака хурсанд бўлиб, бу Мусо алайҳиссаломга келган фаришта эканлигини айтади.

Муҳаммад алайҳиссалом ҳаётида биринчи рўй берган ваҳий ҳодисасисининг вақти ҳақида барча илк ислом манбаларидаги маълумотлар Қуръоннинг 97 — «Қадр сураси»даги маълумотга асосланган. У «Лайлатулқадр» кечаси деб аталади. Тарихда бу кеча ҳижратдан 12 йил илгари рамазон ойининг 26 — сидан 27 — сига ўтар кечаси милодий ҳисоб билан 610 йил 15 дан 16 августга ўтар кечасига тўғри келади. Дунёдаги барча мусулмонлар бу кечани тоат — ибодат билан ўтказадилар. Муҳаммад алайҳиссалом якка худоликка асосланган Ислом дини ғоясини халқ ўртасида ташвиқот ва тарғибот қилишни бошлаганда жуда катта қаршиликларга ва тўсиқларга дуч келган.

Унинг тарғиботига ишониб Исломни биринчилар қаторида қабул қилганлардан Хадича, Абу Бакр, Зайд ибн — Хориса, Абу Ур — Раҳмон ибн Авф, Зубайр ибн Авом, Амир Ҳамза, Усмон ибн Афон ва бошқалардирлар. Пайғамбаримиз Муҳаммад таълимотига қурайш қабиласидаги уммавийлар хонадонига мансуб бўлган ва Маккада сиёсий ҳокимият тепасида турган зодагонлар қаттиқ қаршилик кўрсатганлар. Икки ўртада зиддият ғоят даражада кескинлашгач, маълум даврлардан бери Муҳаммад алайҳиссалом динига содиқ бўлган ва Макка ҳукмдорлари билан рақобатлашиб келган Ясрибдаги Авс ва Хазраж қабилалари билан музокаралар олиб борган Муҳаммад алайҳиссалом у ерга кўчиб борадилар. Яъни Ҳижрат (арабча кўчиш) деб аталган мазкур воқеа 622 йил 24 сентябрда юз берган. Муҳаммад Маккадан Ясрибга кўчиб борганлар. Ислом тарихида «муҳожирлар» (кўчиб келганлар), исломни қабул қилган ясрибликлар эса «Ансорлар» (ёрдамчилар) деб ном оладилар. Шу даврдан эътиборан Ясриб шаҳри Мадина (пайғамбар шаҳри) номи билан аталадиган бўлди. Мусулмон тақвими ҳам ана шу санадан бошланади. Кейинчалик ислом адабиётида Макка ва Мадина исломнинг муқаддас марказлари сифатида «Маккаи Мукаррама» ва «Мадинаи Мунаввара» деб аталадиган бўлди. 623 — 630 йилларда Муҳаммад алайҳиссалом Макка шаҳри учун бир неча бор ўз рақибларига қарши урушлар олиб борди.

Ниҳоят 630 йилда Маккага 10 минг кишилиқ қўшин билан босиб борилди ва Макка сардори Абу Суфён ночорлиқдан, таслим бўлиб ислом динини қабул қилди. Унинг ўғли Муовия Пайғамбаримизнинг ноибларидан бири бўлди. 631 йилда Муҳаммад Арабистоннинг айрим минтақаларида пайдо бўлган сохта пайғамбарлар устига юришлар қилиб бутун бошли Арабистон ярим оролини эгаллаб кучли давлатга асос солади. Бу давлат Ямандан Сино оролигача Қизил денгиз соҳилларидан Марказий қум саҳросигача чўзилган ерларни ўз ичига олар эди. 632 йил 25 январда Маккаи Мукаррамага сўнгги ҳажга сафар қилган Муҳаммад алайҳиссалом ҳаж сафаридан сўнг қаттиқ бетоб бўлиб қоладилар. У киши бетоблигида Каъба масжидига имомликни ўташни қайноталари Абу Бакрга топширадилар. (622 йилда Хадича вафотидан сўнг Абу Бакрнинг қизи Ойшага уйланган эдилар) Муҳаммад алайҳиссалом ўлими олдидан куйидагиларни айтган эканлар: «Дунёда барча инсонлар баробардир. Насаб, ранг ёки ирқ ўз ўзича инсонни яхши ёки ёмон этолмагай. Мен сизга уч нарсани мерос қолдирдим: булар менинг оилам, Қуръони Карим ва кўрсатган ибодатларимдир. Шуларни маҳкам тутсангиз ҳеч кам бўлмагайсиз».²

Муҳаммад алайҳиссалом насроний йил ҳисобида 632 йил (ҳижрий йил ҳисобида 10 – йили) 8 июнда ўз уйларида вафот этдилар. Пайғамбаримиз вафот этганларидан кейин у кишининг ишончли ноиблари ёки ўринбосарлари (арабча халифалар) давлатни бошқарганлар. Ана шу тариха тарихда «араб халифалиги» пайдо бўлган. Ислом мусулмонларида асосан тўрт халифа алоҳида аҳамиятга эга. Булар Абу Бакр Сиддиқ (632–634), Умар ибн Хаттоб (634–644), Усмон ибн Аффон (644–656) ва Али ибн Абу Толиб (656–661). Сўнг халифалик 661–750 йилларда уммавийлар сулоласига ўтган. Бу сулолага Муовия бин Абу Суфиён (661–680) асос солган. Уммавийлардан халифалик Аббосийлар (750–1258) сулоласи ўтган. Бу сулоланинг асосчиси Муҳаммад алайҳиссалом амакилари авлодларидан Абул Аббос ас Саффоқ (749–754) эди.

² Каримов, Р Шамсуддинов. Ватан тарихи, 134 – 136 бетлар.

Муҳаммад алайҳиссалом ишининг давомчилари бўлган халифалар даврида ислом ғояси янги давлатлар ва ҳудудларга тарқалди. Бу дин қисқа муддат ичида VI—VIII асрларда Шимолий Африка, Шом юрти, Фаластин, Ироқ, Эрон ва Марказий Осиё ҳудудларига тарқалди. IX—XV асрларда эса Ислом Хитой чегараларидан Фарангистон жанубигача, Ҳиндистон ерларидан то Қизил Ўрдагача чўзилган ҳудудларни қамраб олиб тавтана қилди. VII асрнинг ўрталарида араблар Сосонийлар Эронини истило қилишни тугаллаб Хуросоннинг Фарбий чека қисмини халифа тайинлайдиган ноиб—амир бошчилигидаги ноибликка айлантирдилар. VII асрнинг иккинчи ярмида исломда рўй берган дастлабки ихтилофлар натижасида унда иккита йўналиш пайдо бўлди суннийлар ва шиалар.

Бизнинг давримизда халқаро кескинлик ва терроризмнинг негизини ташкил этган Ваҳобийлик исломда учинчи оқим эмас. Ваҳобийлик суннийларнинг тўртинчи мазҳаби бўлган. Бу мазҳабга Аҳмад ибн Ханбал (857 йилда вафот этган) томонидан асос солинган. Кейинчалик XIV асрларга келиб мустақил мазҳаб сифатида эътироф этилган. Гарчи Ваҳобийлар ўзларини ислом дунёсининг ажралмас қисми деб ҳисобласаларда уларнинг асл мақсадга эришиш томон тутган йўли амалда ислом ақидаларига бутунлай зиддир.

Ваҳобийлик ниқоби остида халқаро терроризм авж олган бутунги кунда халқимиз орасида Ваҳобийлик тарихига унинг моҳиятига қизиқиш янада ортанлигини назарда тутиб китобимизда Ваҳобийликнинг келиб чиқиши ва моҳияти ҳақида қисқача тушунча беришга қарор қилдик.

Ваҳобийлар — ислом динидаги диний—сиёсий оқим тарафдорлари. Бу оқим XVIII асрда Арабистонда вужудга келган. Унга Муҳаммад Ибн Абд ал—Ваҳҳоб (1708—1787) асос солган. Ваҳҳобийлик асосий ақидаси ваҳдоният, яъни якка худоликдир. Ваҳҳобийлик якка худоликни қатъий талаб этиб, «динни тозалаш»га пайгамбар Муҳаммад давридаги асл ҳолига келтиришга, арабларни «чинакам ислом»нинг яшил байроғи остида бирлаштиришга ҳаракат қилган. Ваҳҳобийлик вакиллари мусиқа, қўшиқ, театр, кино, тасвирий санъат ва умуман маънавий маданиятнинг

тараққиётига қарши чиққанлар. Ваҳобийлар ваҳдониятни ҳимоя қилиб «Муқаддас жойлар»га зиёрат қилишни, авлиё ва мазорларга сиғинишни, зоҳидликни қоралайдилар: од — дий кийинишни, камтарона ҳаёт кечиришни, айш ишрат — га, кўп бойлик тўплашга берилмасликни тарғиб этадилар. Радикал Ваҳобийлик кишиларни тинчлик «биродарлик»ка чақиради. Йирик феодаллар ва ҳукмрон доиралар Ваҳҳо — бийлик ҳаракатидан феодал тарқоқликни тугатиш ва майда ҳукмронликларни бирлаштириш йўлида фойдаланганлар, Ваҳобийлик ҳаракати ва идеологиясидан ўз манфаати йўлида фойдаланишга интиланган йирик феодаллар хонадо — нидан бўлган Абд ал Азиз ибн Сауд (1888 — 1953) раҳбар — лигида 1920 йилда бошланган уруш натижасида 1932 йилда Саудия Арабистони давлати ташкил топди. Бу давлатда бугунги кунда Ваҳобийлик таълимоти ҳукмрон ғоя ҳи — собланади. Ҳозирда Россия ҳукмронлигига қарши Чече — нистондаги ҳаракатлар ҳам Ваҳобийлик ғояси таъсири остида ўтмоқда. Ислом дини инсонлар ўртасидаги адоват — га, уруш жанжалларга, душманликларга бутунлай қар — ши бўлиб, дўстлик, иноқлик, ҳамжиҳатлик, биродарлик, адолат ғояларини илғари суради. Бугунги кун Ваҳобийлари эса унинг аксини қилмоқдалар.

Исломнинг асосий йўналишларидан бўлган суннийлар дунёдаги барча мусулмонларнинг 90 фоизини бирлаш — тирадилар. Суннийлар Қуръон билан бирга Суннага (Қуръондан кейин уни тўлдирувчи ҳадислар манбаи, ислом ило — ҳиёти ва шариат асослари)га ҳам эътиқод қиладилар. Улар Муҳаммад алайҳиссалом билан бирга мусулмонларни тўғри йўлдан етакловчи сифатида Абу Бакр, Умар, Усмон ва Ҳазрати Алини эътироф этадилар.

Шиалар асосан Эрон ва Ироқда тарқалган йўналиш бўлиб суннийликка қарши йўналишдир. Ўн фоизга яқин мусулмонларни ўз атрофига бирлаштирган шиалар Му — ҳаммад алайҳиссаломдан сўнг пайғамбар бўлган ўн икки имомни тан оладилар холос.

Араб истилосидан сўнг Мовароуннаҳр ва Хоразмда кенг ёйилган Ислом дини ва унинг ақидалари акс этган муқаддас китоб «Қуръони Карим» китобидир. Жаҳондаги бутун мусулмон дунёсининг VII асрдан то унинг бугунги кунимизгача буткул эътиқод рамзи бўлмиш ушбу китоб

ҳақида китобхонларимизга маълумот бериш фойдадан холи эмас.

Айниқса мамлакатимиз мустақилликни қўлга киритган, фуқароларнинг виждон эркинлиги, эътиқод қилиш ҳуқуқи давлат Конституциясида ва амалда тан олинган, ҳурматли Президентимиз ва ҳукуматимизнинг Ислом ақидаларига катта ҳурмат билан қараган бутунги кунда фуқароларимиз учун муқаддас «Қуръони Карим» ҳақида етарли билимга эга бўлиш муҳим аҳамиятга эгадир. Шу туйғайли ҳам биз ўз китобимизда «Қуръони Карим» ҳақида қисқача маълумот беришга қарор қилдик.

ҚУРЪОНИ КАРИМ

Ислом сўзи арабча «Худога ўзини топшириш», «ито – ат», «бўйсунуш» маъносини англатади. Шунинг учун ҳам бу динга ишонувчилар арабча «Муслим» (бўйин эгувчи)лар деб аталадилар. Бу сўзни бузиб талаффуз этилиш оқибатида Эронда «Мусулман», Осиё мамлакатларида «Му – сулмон», Русияда «Басурман» атамалари келиб чиққан. Қуръон – арабча қироат, ўқи деган маънони англатиб, унда Ислом шариатининг асосий манбалари ўз ифодасини топган. Бу муқаддас китобда ислом ақидалари, эътиқод талаблари, ҳуқуқий ва ахлоқий нормалари, чеклаш ва таққиқлари баён этилган. Қуръони Карим Оллоҳнинг каломи сифатида талқин қилинади «Албатта биз у (Қуръони) ни Қадр кечасида нозил қилдик» (515 – бет). Ислом анъана – сида Қуръон Оллоҳ томонидан Пайғам – баримиз Муҳам – мадга 23 йил давомида фаришта Жаброил ёрдамида ваҳий (уқтирилган) деб тасаввур қилинади. Исломшунос олимлар бу муқаддас китобнинг ёзилиши тарихини илмий асос – лаганлар. Пайғамбаримиз Муҳаммад ҳаётлик чоғларида унинг тарғиботлари маълум тартибда ёзиб борилмаган, омма орасида фақат озгаки тарқалган, унинг баъзи тар – гиботларигина турли маълумотлар ва ашёлар (тош, сопол, тахта, пергамент ва бошқалар)га ёзиб келинган.

Пайғамбаримиз Муҳаммад вафотидан сўнг 632 йилда Абу Бакр Сиддиқ Муҳаммаднинг тутинган ўғли Зайд Ибн Собитга Қуръон Суралари ва оятларини тўплаш тўғрисида буйруқ беради. Қуръон Суралари бир неча йил мобайнида

тўпланади. Тахминан 637 – 638 йилларга келиб, бу иш ниҳоясига етган. Улар «Сухуфлар» деб аталганлар. Сухуфлар ҳар хил вариантларда тўпланганликлари учун, уларнинг қайси бири тўғри эканлигини билмаганлар. «Бақара» сурасининг тўқсондан ортиқ вариантлари мавжуд бўлган ва ҳоказо. Шундай қилиб Қуръон китоб шаклига келтирилади ва Усмон Мусхафи номи билан юритилади. Халифа бу тўплам тузилиб бўлгач, бошқа ундан фарқ қилувчи тўпламларнинг барчасини йўқотилиш ҳақида буйруқ беради. «Усмон мусхафи» муқаддас китоб сифатида расмий равишда эътироф этилган.³

Ҳазрат Усмон замонида кўчирилган Қуръоннинг нусхалари ҳақидаги фикрлар ҳам бир хил эмас. Баъзилар уни тўрт нусхада десалар, бошқа бировлар етти нусхада кўчирилган деб исботламоқчи бўладилар. Бошқа фикрлар ҳам бор. Ҳар ҳолда халифа Усмоннинг топшириғи билан тузилган ҳайъат томонидан бир тизимга келтирилган Қуръон олти нусхада бўлган деб ҳисобловчилар кўпчиликни ташкил этади. Тарихий манбалар асосида аниқланган бу нусхалар: Макка нусхаси; Дамашқ нусхаси; Басра нусхаси; Кўфа нусхаси; Мадина умумий нусхаси; Мадина Хос нусхаси. Сўнгги олтинчи нусха Ҳазрат Усмоннинг шахсан ўзларига тегишли бўлган нусхадир.

Қуръони Карим китоби дунёдаги барча халқларнинг диққат – эътиборини ўзига қаратиб келган. Дарҳақиқат, у 1698 йилда лотин тилига, 1770 – 1828 йиллар орасида саккиз марта француз тилига, 1734 – 1826 йилларда ўн марта инглиз тилига, 1946 йилда немис тилига, 1716 – 1986 йилларда етти марта рус тилига таржима қилинган. Ўзбек халқининг қарийб 1300 йилга яқин тарихи Ислом дини ва маданияти билан бевосита боғлиқ бўлсада, Қуръон ўзбек тилига таржима қилилмаган. «Дин – халқ учун афюндир» деган марксча – ленинча ғоя асосида совет давлатида ислом дини ва муқаддас Қуръони Карим китоби халқ оmmasи учун зарарлидир, унинг онгини заҳарлайди деб бу китобни оммадан узоқда тутишга ҳаракат қилдилар. Фақат

³ Ислом. Справочник. Узбек совет энциклопедияси. Т. 1988 й. 81 – бет.

мустақиллик шарофати туфайли ўзбек халқи Қуръоннинг: «Усмон мусҳафи»ни 1992 йилда ўз она тилида ўқиш им — кониятига эга бўлди. Қуръоннинг «Усмон мусҳафи» бу — гунги кунда Мовароуннаҳр мусулмонлари диний бош — қармасида, Тошкентда сақланади. Хўш, Ўзбекистонга бу нусха қандай келиб қолган. Бу муаммо тўғрисида ривоят — лар ҳам ҳар хил. Юсуфжон Шокировнинг юқорида тилга олинган рисоласида бу ҳақда батафсил маълумот берилган. Биринчи ривоят: Миср подшоси Заҳир Рукнуддин Байбарс ал — Бундуқдорий Ас — солиҳий мўғул хони Баракотхон билан дўстлашиб қоладилар, улар бир — бирларига совғалар юбориб турадилар. Заҳир Байбарс ана шундай совға — ларнинг бирида Чингизхон авлодидан биринчи бўлиб ис — ломни қабул қилган дўстига Усмон Мусҳафини жўнатади. 1335 йилда соҳибқирон Амир Темур Тўхтамишхонни тор — мор келтиргач, Сарой Беркадан бошқа ўлжалар қаторида Мусҳафи Усмон Қуръони Каримни ҳам Самарқандга олиб келади. Иккинчи ривоят: бу «Талфик ул — аҳбор фи Тарихи қозон ва Булғор» («Қозон ва Булғор ҳақида ҳақиқий ха — барлар») китобининг муаллифи Шайх Муҳаммад Мурод ибн Абдулло Рамзийга тегишлидир. У Мусҳафи Усмон Қуръони Карим Марказий Осиёга қандай келиб қолган — лиги ҳақида қуйидагиларни ёзади: «Самарқанддан Петер — бургга олиб кетилган ва ҳозирда император кутубхонасида сақланиб турган Мусҳафи Усмон деб танилган Қуръони карим Сарой Беркада сақланиб уни забт қилган Амир Темур олиб кетган нусха бўлиши керак, бу ҳақиқатга анча яқин тахминдир. Буни инкор қилувчиларнинг ҳеч бир қатъий далиллари йўқдур. Учинчи ривоят: Бу ривоят «Го — лос» газетасининг 1870 йил 243 — сонидан босилган. Унда ҳикоя қилинишича салкам 400 йил аввал Баҳовуддин Нақшбандий диний жамоасининг пири Хўжа Аҳрорнинг муридларидан бири ҳаждан қайтаётиб Румда, яъни Конс — тантинополда тўхтайтиди. Бу вақтда у Рум ҳукмдорини офир дарддан фориф этади. Ҳукмдор агар шифо топсам, у ни — мани талаб қилса, шуни сўзсиз бажараман, деб онт ичган экан. Ҳукмдорни даволаган мурид эса Қуръони Каримни беришни сўрабди. Ноилож қолган ҳукмдор вазири ва бошқа яқин аёнлари билан маслаҳатлашиб, Қуръони Ка — римни муридга беришга мажбур бўлибди. Мурид бу ноёб

асарни дарҳол Туркистонда истиқомат қилаётган пирига юборибди. Қуръони Карим ана шу тариқа Хўжа Аҳрор масжидидан жой олган экан. Таниқли тарихчи олим Ҳамид Зиёев бу маълумотни... афсонага ўхшатади, чунки Қуръоннинг асл нусхасини қандайдир муридга бери — лишига ишониш қийин, уни фақат зўравонлик билангина қўлга киритиш мумкин эди»,⁴ дейди.

Ҳамид Зиёев шу муносабат билан тўртинчи ривоятга қўшилганлигини билдиради. Тўртинчи ривоят: бу ривоятга кўра Қуръони Каримни соҳибқирон Амир Темур Туркия султони саройидан келтирган. У Султон Боязид устидан ғалаба қозонгач, унинг кутубхонасида сақланаётган Қуръони Каримни ўз давлатининг пойтахти Самарқандга олиб келган. Бу нусха Темурийлар салтанати ағдарил — гандан кейин Хўжа Аҳрор масжидига берилган бўлиши мумкин. Бешинчи ривоят: Асли тошкентлик, бироқ бу вақтлар Ироқда истиқомат қилган имом Абу Бакр Каффал Аш Шоший ўз ватанларига қайтишга қарор қиладилар ва Бағдод шаҳридан Мусҳафи Усмон Қуръони Каримни ўзлари билан бирга олиб келадилар.⁵ Хуллас, бошқа ривоятлар ҳам бўлиши мумкин.

Нима бўлганда ҳам муқаддас Қуръони Карим китоби 1869 йилга қадар Самарқанддаги Хўжа Аҳрор масжидида сақланган. Рус зобитлари Самарақанд шаҳрини эгаллаган. Генерал фон — Кауфман буйруғига асосан Куфа ёзувидаги Қуръони Каримни қўлга тушириш ҳаракати бошланади. 1869 йил 24 октябрда фон — Кауфман имзоси билан бу муқаддас китоб Петербурга олиб кетилади. Усмон Қуръони Генерал майор Абрамов Хўжа Аҳрор масжидининг ула — молари мулла Абдулжалил ва мулла Мучинига 500 кокон (100 сўм) тўлаб сотиб олган. 1917 йил октябрь тўнтари — лишига қадар ушбу Қуръони Карим Петербургда сақланган. Кўп вақт ўтмасдан бутун Россия мусулмонлари жамитининг раиси Усмон Туркумбаев муқаддас китобни ўз эгаларига қайтаришни сўраб РСФСР халқ комиссари

⁴ Юсуфжон Шокиров. Ислоҳ шарияти асослари. Т. «Меҳнат». 1932 й. 17 — бет.

⁵ «Шарқ Юдузи», 1991 йил, 1 — сон, 130 — бет.

советига мурожаат қилади. РСФСР ХКС 9 (22) декабрь 1917 йилда муқаддас «Усмон Қуръонини мусулмонлар съездига қайтариб бериш тўғрисида»ги ҳужжатни тасдиқлайди.

Мусҳафи Усмон Қуръони шу йили катта тантана билан Уфа шаҳрига келтирилади. Лекин бу билан Туркистон мусулмонлари тинчимадилар. Тошкент, Уфа ва Москва ўртасидаги бир қанча ўзаро борди-келди ва ёзиш-малардан сўнг марказий ҳукуматнинг 1923 йил 25 июндаги қарори билан Қуръон китоби ўзининг ҳақиқий ворислари бўлган туркистон мусулмонларига берилди.

Усмон Қуръони Уфадан Тошкентга олиб келиш учун Тошкент шаҳар ва Сирдарё вилояти ислом жамияти томонидан жамият раислари шайх Муҳаммадхўжа бошчилигида обрўли ҳайъат тузилади. Бу ҳайъатга Захирутдин Аълам ва Ўзбекистон ҳукумати вакили Қосимхўжевлар киради.

1924 йил 18 август куни Татаристон, Бошқирдистон ва Туркистон уламоларидан ташкил топган шарафли соқчилар кузатувида махсус поезд Мусҳафи Усмонни Уфадан Тошкентга олиб келади. У бир қанча вақт Тошкентдаги масжидлардан бирида сақланади, сўнгра хавфсизлик мақсадларини кўзлаб Ўзбекистон халқлари тарихи музейига топширилади. 1924 йил 14 март куни Тошкентда бўлиб ўтган умумий мусулмонлар тўртинчи қурултойида Ўзбекистон ҳукуматининг қарори билан Мусҳафи Усмон мусулмонлар ихтиёрига қайтариб берилганлиги эълон қилинди.⁶

Ҳозирда бу муқаддас Мусҳафи Усмон Қуръони Моварауннаҳр мусулмонлари диний идораси қошидаги «Мўйи Муборак» кутубхонасида сақланмоқда.

Муқаддас Қуръони Карим китоби 114 сурадан иборат: Ҳар бир сура оятларга бўлинган. Сураларнинг ҳар бири номланган. Қуръони Карим ўттиз жуз, яъни қисмга бўлинади. Буни одатда ўттиз пора дейдилар. Ислом оламида барча фанларнинг тараққиёти Қуръон билан боғлиқ ўр-

⁶ Декрет советской власти, том I. Москва, 1957 г, стр. 195. №136.

ганилади. Қуръон нафақат фалсафий, ҳуқуқий ёзма ёд — горлик бўлиб қолмай, балки унда ахлоқ — одоб, ота — она ва қариндош уруғларга ҳурмат, ҳалоллик, поклик, тўғрилиқ, етим — есир, камбағал кимсаларга мурувват, бировнинг ҳақини емаслик, омонатга хиёнат қилмаслик, дўстлик, биродарлик каби жуда кўп ғоялар ўзининг мужассам ифодасини топган. Қуръон порахўрлик, ўғирлик, ички — ликбозлик, зино (фоҳишалиқ), ёлғончилик, ғийбат, ноҳақ қон тўкиш каби жуда кўплаб иллатларни ниҳоятда қаттиқ қоралайди.

Ватанимиз ҳудудида исломнинг тарихи ва мусулмон дунёсининг жуда кўп қиррали тарихий тараққиёти жа — раёнини тушунишда Қуръони Каримнинг ўрни беқиёсдир. Ўз вақтида Қуръон Ўрта Осиёда феодал тарқоқликка қар — ши курашда, марказлашган феодал давлатларнинг вужудга келишида сўзсиз ижобий ўрин тутган. Бугунги кунда ҳам халқимизнинг ўзини англашида миллий ўтмиш қадрият — ларимизни тикланишида ва Ўзбекистоннинг давлат мус — тақиллигини мустақкамлашда Қуръони Каримнинг аҳа — мияти ниҳоятда каттадир. Хусусан Қуръон ёш авлоднинг ахлоқий — ғоявий дунёқарашини шакллантиришда ва олий — жаноб инсоний фазилатлар руҳида тарбиялашда бебаҳо ўрин тутайди.

АРАБЛАР ТОМОНИДАН МАРКАЗИЙ ОСИЁ ҲУДУДНИНГ ИСТИЛО ҚИЛИНИШИ. МАРКАЗИЙ ОСИЁДА ИСЛОМ ДИНИНИНГ ЁЙИЛИШИ. АРАБ ХАЛИФАЛИГИ ВА ХОРАЗМ.

Ислом байроғи остида бирлашган араблар янги — янги ҳудудларни истило қилдилар. Араблар истилосини шартли равишда бир неча даврга бўлиш мумкин. Халифа Умар (634 — 644) ҳукмронлиги даврида Мадина атрофига бир — лашган араблар қўшни мамлакатларни босиб олиш учун ҳарбий юришлар бошладилар. Бу юришлар араблар исти — лосининг биринчи даври ҳисобланади.

Халифа Абу Бакр давридаёқ шимолий ҳудудларга ҳужум бошланган эди. Византиянинг кучсиз қўшинлари жиддий қаршилиқ кўрсатишга ожиз эдилар. Халифа Умар даврида 638

йили Дамашқ, 640 йили Қуддус олинди. Фаластин ва Сурия ерлари тўла равишда халифалик қўлига ўтди.

Куч — қудрати кундан кунга ошаётган халифалик ўзининг юришларини давом этдириб янги ерларни истило қилиб, 644—645 йилларда Ҳиндистон чегараларига яқинлашдилар. Шимол ва шимолий — шарқ томонга юриш бошлаган араб қўшинлари 639 йилда Мисрга ҳужум бошладилар ва 647 йилгача араблар шимолий Африка соҳилларини Тунисгача эгаллаб олдилар.

Кейинги халифалар — Усмон (644—656) ва Али (656—661) даврларида ҳам истилолар давом этган. Кавказ ва Марказий Осиё томонга юришлар кучайди. Қисқа вақт ичида Грузия, Озарбайжон, Эроннинг шимолий қисми, Хуросон ерлари араблар қўли остига ўтди ва араб қўшинлари Амударё соҳилларига чиқдилар.

VII аср охири ва VIII аср бошларида халифаликда Уммавийлар хонадони ҳукмрон бўлган даврларда (661—750) араблар истилосининг иккинчи даври бошланади. Шимолий Африкада истилони давом эттирган қўшинлар Испанияни босиб олдилар ва уни Ал — Андалус номи билан халифалик таркибига киритдилар. Ўзлари босиб олган ерларда араблар ҳар хил йўллар билан ислом динини ёйдилар. Бу ишда ҳамма воситалар, қуроли куч ҳам миссионерлик ҳам, солиқ сиёсати ҳам қўлланилди.

⁷ Қулай ва гўзал табиий иқлимга, беҳисоб катта бойликларга эга бўлган Марказий Осиё арабларнинг диққат эътиборини ўзига тортиб келган. Буюк ипак йўли орқали Марказий Осиёга, жумладан, Хоразмга келган араб савдогарлари бу жаннатмакон худуднинг таърифини завқ — шавқ билан гапирардилар. Бу таърифларни эшитган араб ҳукмдорлари ушбу бой ўлкани забт этиб, унинг бойликларига эга бўлишни орзу қилар эдилар. Хоразмнинг илк пойтахтларидан бири Гурганжни кўриб унинг чиройидан ва буюклигидан завқланган араб савдогарлари унга «Журжония» деб ном қўйишлари бежиз эмас эди.

⁷ Ўша жойда, 10-бет.

Арабистон қабилаларининг бирланшуви асосида қуд – ратли араб давлатининг пайдо бўлиши арафасида, Марказий Осиёда феодал тарқоқлик ҳукм сурар эди. Бу ерда 15 дан ортиқ кичик – кичик давлатчалар мавжуд бўлиб, улар ўр – тасида ўзаро тинимсиз қонли тўқнашувлар бўлиб турар эди.

Араблар 665 йилда Эрон сосонийлар давлатини босиб олгач бевосита Марказий Осиё ҳудуди билан чегарадош бўлиб қолдилар. Эндиликда арабларнинг ҳужум йўналиши, Марказий Осиёга қаратилди. Арабларнинг Марказий Осиёни истило қилиш жараёнини икки даврга бўлишимиз мумкин. Улар биринчи даврида Марказий Осиёнинг чегара ҳудудларига бостириб кириб у ерлардаги шаҳарларни талаб, кейин орқага қайтиб кетганлар. Буни биз ҳарбий разведка қилиш ва ҳолдан тойдириш тактикаси дейишимиз мумкин.

Иккинчи даврида эса араблар Марказий Осиё ерла – рини бирин – кетин ишғол қилиб, у ерларда мустақкам ўрнашиб оддилар ва маҳаллий аҳоли ўртасида ислом динини ёйдилар.

Марказий Осиё ерларига биринчи марта қўшин тортиб келган киши Убайдуллоҳ ибн Зиёд бўлиб, у 666 йилда Амударё бўйларигача келиб етади У бошчилигидан араб қўшинининг иккинчи юриши 671 йилда бошланади. Бу сафар араблар Амударёдан ўтиб Пойканд ва Бухорони эгаллайдилар. Уларни талаб яна орқага қайтадилар. 676 йилда эса араблар Саид ибн Усмон раҳбарлигида Бухоро ва Сўғдинага қайта ҳужум бошлайдилар. Бухоро ва Сўғдадаги шаҳарларни эгаллаб улардан каттагина ўлпон ундирадилар. Ундан сўнг араблар Мовароуннаҳрнинг марказий шаҳарларидан Самарқанд устига юриш бош – лайдилар. Самарқандликлар ва уларга ёрдамга бошқа шаҳардан келган шаҳар ҳимоячиларининг қаршилигини синдириб шаҳарни эгаллайдилар. Замонасининг бой ва гўзал шаҳри бўлган Самарқандни араб босқинчилари очкўзларча талайдилар, 30 минг кишини асирга оладилар.

Араб босқинчиларининг Марказий Осиё ҳудудларига қилган ҳарбий юришларининг биринчи даврида Хоразм ҳудуди дахлсиз қолди. Хоразмшоҳлар давлатининг куч – қудратидан яхши хабардор бўлган араб саркардалари дастлабки пайтларда Хоразм давлатига ҳужум қилишга

ботина олмадилар. Бироқ бу дегани араблар ҳеч қачон Хоразм мустақиллигига хавф солмайдилар дегани эмас эди. Араб босқинчиларининг бир кунмас бир кун Хоразм давлати ҳудудига бостириб киришлари мумкинлигини Хоразм ҳукмдорлари яхши тушунар эдилар. Шунинг учун ҳам улар араб лашкарбошиларига ниҳоятда усталик билан дипломатик йўл билан муносабат қилиб, бўлғуси тўқнашувнинг олдини олишга ҳаракат қилдилар.

Шу билан бирга мамлакатни бўлғуси араб босқинига қарши курашга тайёрладилар, Хоразм қўшини сон жиҳатдан кучайтирилди. У замонавий қурооллар билан қуроллантирилди. Чегара истеҳкомлари мустаҳкамланди. Шунингдек, Хоразм ҳукмдорлари Мовароуннаҳрдаги қўшни мамлакат ҳукмдорларига яширин элчилар юбориб, уларни ўзаро бирлашиб араб босқинчиларига қарши курашга чақирадилар. Тарихчи Ат Таборийнинг маълумотларига кўра Хоразмнинг чегара шаҳарларида Марказий Осиё ҳукмдорларининг мажлислари бўлиб ўтарди. Уларда иштирок этаётган томонлар бир-бирига ҳужум қилмаслик, араб истилочиларига қарши биргалашиб зарба бериш ҳақида мажбуриятлар оладилар, бироқ воқеаларнинг бориши шуни кўрсатадики Марказий Осиёдаги ҳукмдорлар гарчи ўзаро учрашувларда араб босқинига қарши биргаликда курашиш ҳақида неча бор келишиб олган бўлсаларда, амалда улар ўзлари учун оғир маъсулиятли даврларда бирлаша олмадилар. Аксинча ҳатто уларнинг айримлари араб истилочилари хизматига ўтиб, уларни ўз қўшинлари устига босқинчилик юришларига ундадилар. Бундан араб истилочилари усталик билан фойдаландилар. Бирин-кетин Марказий Осиё шаҳар ва қишлоқларини талай бошладилар.

Албатта Хоразм Офриғийлари якка ўзи араблар босқинига қарши чиқа олмас ва бунга кучи ҳам етмас эди. Олдин таъкидлаганимиздек бу даврда Марказий Осиёда ёлғиз ўзи чет эл босқинларига қарши тура оладиган куч йўқ ҳам эди.

Шуни кўрсатиш лозимки VIII аср бошларигача Мовароуннаҳр ҳудудларини араб босқинидан сақлаш имкони бор эди. Булар биринчидан Арабистонда (Макка ва Мадинада) Шимолий ва Жанубий қабилалар ўртасида ҳо-

кимият учун тўхтовсиз кураш борарди. Бу эса арабларнинг каттагина ҳарбий кучларини, шунингдек Бағдод Хурсон – нинг эътиборини Мовароуннаҳрдан Арабистон ярим оролига тортар эди. Иккинчидан: Ироқ, Сурия ва бошқа босиб олинган минтақаларда арабларга қарши исёнлар бўлиб турар эди ва бу ҳолат араблардан ўша ҳудудларда каттагина ҳарбий кучларни ушлаб туришни талаб этар эди. Юқорида кўрсатилган имкониятлар Мовароуннаҳр ҳудуд – ларини араб босқинидан сақлаб қолишга ёрдам берувчи омиллар эди. Бироқ бу имкониятларни амалга ошириш учун Марказий Осиё ҳукмдорлари нисбатан қудратлироқ бўлган Хоразм атрофига бирлашишилари ва барча ҳарбий куч ва имкониятларни араб босқинчиларига қарши кураш учун бирлаштиришлари лозим эди. Афсуски бундай бўл – мади. Оғизда улар ўзаро иттифоқ ҳақида сўзласалар ва аҳдлашсаларда бироқ, амалда унга тескари фаолият олиб борар эдилар. Улар босқинчилар билан ўйин олиб бориб, тез орада уларнинг осон ўлжасига айланардилар. Бир сўз билан айтганда, Мовароуннаҳр ҳукмдорлари ўзларининг араб босқинидан сақлаб қола оладиган имкониятларидан етарли фойдалана олмадилар.

Мамлакат ичидаги ва босиб олинган ҳудуддаги тўс тўналонларни тинчитгач, араб ҳукмдорлари эндиликда ҳужум йўналишини Мовароуннаҳр ерларига қарши қара – тишга қарор берадилар. Эндиликда араблар томонидан Мовароуннаҳр ерларини истило қилишнинг иккинчи бос – қичи бошланади.

704 йилда Хуросон тахтига Қутайба ибн Муслим ўти – ради. Гарчи Қутайба араб халифалиги томонидан босиб олинган Хуросон ерларига нойиб қилиб тайинланган бўл – сада, амалда у Хуросон ерларини мустақил бошқарган. Араб халифаси ал Ҳажжож Марвдаги нойиб Қутайба ибн Муслимга Мовароуннаҳрдаги «Кофир»ларга қарши му – қаддас уруш – жиҳод эълон қилишни топширади. Айнан шу даврдан Мовароуннаҳр ерларини араблар томонидан истило қилишнинг 2 – даври бошланади. Айнан шундай фармонни кутган, ниҳоятда очкўз ва айёр бўлган Қутайба 705 йилдан кичик бир гуруҳ жангчилар билан Амул (Чор – жўй) шаҳрига синов ҳужумини уюштиради. Ҳужум му – ваффақиятли чиққач, у ишғол қилган ерида мустаҳкам –

ланиб ўз ҳужумини давом эттиради. Бир йилдан сўнг каттагина қўшин билан Қутайба, Жайхун (Амударё)дан ўтади. Араб босқинчиларининг ҳужумидан хабардор бўлган Бойкенд (Пойканд) аҳолиси ўз она шаҳрининг ҳимоясига қўзғаладилар. Шаҳарни жуда мустаҳкам девор билан ўрайдилар. Шаҳар учун икки ўртада қаттиқ жанг бошланиб кетади. Кучлар нисбати тенг эмас эди. Араблар қаттиқ шиддатли жанглардан сўнг шаҳарни эгаллайдилар. Ҳолиблар билан мағлублар ўртасида сулҳ имзоланади. Ўзидан олдинги талончилик, ўлпон ундириш билан чекланиб қолган босқинчилардан фарқли ўлароқ Қутайба ўз ўғлини шаҳарга ҳоким этиб қўяди. Ат Табарийнинг хабар беришича қўлга туширилган олтин, кумуш идишлар, бутлар ва бошқа буюмлар қўшилиб қайта қуюлади, уларнинг умумий оғирлиги 150 минг мисқолни ташкил этди.

707 йилда Қутайба Бойкендни тўла олгач ўз ҳужумини давом эттириб, унинг атрофидаги қишлоқларни эгаллайди ва шу йили Кеш, Нахшабни ҳам забт этади. 708 йилда Вардан устига юриш қилганида бу ерда қутилмаган қаршиликка дуч келади. Турк хонлари Қутайбага қарши иттифоқ тузиб, Тороб, Хунбун ва Ромитон оралиғидаги ерда уни кўп лашкар билан ўраб оладилар. Қутайба ва унинг қўшинини шармандали мағлубият кутмоқда эди. Араблар ҳийла ишлатиб, уларга қарши бўлган иттифоқ аъзоси Самарқанд ҳокими Тархунни ўзлари томон оғдиришга муваффақ бўладилар. Иттифоқчиларнинг кучлари бўлиниб кетганлиги туфайли араблар қийин аҳволдан чиқиб кетдилар. Араблар билан Самарқанд ҳокими Тархун ўртасидаги сулҳга мувофиқ, араблар шаҳарга тегмасликка, бунинг эвазига Самарқанд халқи арабларга 2000 дирҳам хирож тўлашга ваъда бердилар. Бироқ ваъда ҳийлакор Қутайбанинг навбатдаги алдови эди. Тез орада икки ўртада сулҳ имзоланишига қарамасдан, шаҳарда (Самарқандда) масжид қурилиши баҳонаси билан Қутайба Самарқандга 4000 қуролланган араб жангчисини киритади. Шаҳар таланиб аҳоли қирилади. Лақма ҳоким Тархун қатли — нади.

Самарқандда қўлга олинган олтин бутлар ва уларнинг жиҳозлари қуюлганда 50 минг мисқолни ташкил этган. Самарқандни эгаллашда 300 та деворбузар мосламалар

ишлатилиб араблар Самарқандни батамом вайрон этдилар. Самарқанднинг янги ҳокими Ғўрак (709—738) билан Қутайба ўртасида сулуҳ битими имзоланиб, унга мувофиқ Самарқанд аҳолиси арабларга 22000 дирҳам тўлов тўлаши керак бўлади. Яна арабларга уч юз минг соғлом кишини қул ўрнида бериш масъулияти ҳам Самарқанд ҳокими зиммасига юклатилади. Шаҳар маркази арабларга бўшатиб берилди. Қутайба у ерда масжид қурдиради. Босиб олинган ерларда араблар фақатгина талончилик билан шуғулланиб қолмасдан балки бу ерлардаги аҳолини зўрлик билан ислом динига ҳам киритмоқда эдилар. Самарқанддан сўнг, Норшахийнинг берган маълумотларига кўра араблар Ироқ ва Хуросондан қўшимча кучлар олиб, Бухоро устига юриш бошлайди. Қутайба катта жангдан сўнг Бухоро шаҳрини эгаллайди. Бухоро шаҳзодаси Тоғшода ислом динини қабул қилгач, Қутайба уни Бухоро тахтига ҳукмдор сифатида қолдиради. Тоғшода Бухоро тахтини ўттиз икки йил бошқаради. Ислом динига ва Қутайбага ҳурмат юзасидан, туғилган фарзандига Қутайба деб ном қўяди. (Отасидан сўнг ёш Қутайба Бухорони бошқаради). Қутайба ибн Муслим ўз босқинчилик юришларини давом эттириб 711—715 йилларда Тошкент, Хўқанд, Туркистон Чини (Шарқий Туркистон) ҳудудларини эгаллайди. У ўзи босиб олган ерларда зўрлик ва ҳар хил ҳийла найранг йўллари билан ислом динини ёяди. Бутун Мовароуннаҳр ерларини истило қилган ва бу ерларда ислом динини ёйгач Қутайба ибн Муслим 714 йили 47 ёшида аскарлари томонидан ўлдирилади.

Ўша бўронли йилларда Хоразм бетарафликни сақлаб, Мовароуннаҳрдаги ўзгаришларни диққат билан кузатар эди. Хоразм халқи унинг қуролли кучлари араблар босиб кириб келган ҳолда уларга қаттиқ қаршилик кўрсатишга тайёр турсаларда, бироқ душманнинг Мовароуннаҳрда қўлга киритган сўнгги ютуқлари хоразмликларни саросимага солиб қўйган эди. Мана шундай оғир масъулиятли кунларда Хоразмшоҳ Чаған ўта нотўғри ва хавфли йўл тутади. Гарчи арабларнинг Хоразмликлардан анча чўчишларидан хабардор бўлсада, у таслимчилик сиёсатини тутади. Қутайбага элчилар юбориб, улар орқали Қутайбага ислом динини хоразмликлар томонидан қабул қилинишини ва Хоразм давлатидаги барча шаҳарларнинг олтин қалит—

ларини яқин келажақда совға сифатида Қутайбага юбо – ражагини маълум қилади. Албатта бу сиёсат ўз халқига, ўз салтанатига хиёнат эди. Акаси Хоразмшоҳ Чағаннинг таслимчилик сиёсатидан ўта норози бўлган укаси шаҳзода Хурзод ўзига садоқатли кишилар ва қўшин билан Катдан чиқиб кетади ва қуйи Хоразмда жойлашади. Теварак атрофдаги ҳудудни қўшиб, ўзини мустақил ҳукмдор деб эълон қилади, ўз номидан тангалар зарб қилдиради.

Тўқ қалъадан топилган Хазина ва Тешик қалъа, Бургут қалъа топилмаларига қараб, иккала тур тангалар ҳам ўша пайтда тенг ишлатилган дейиш мумкин.

Ватанпарвар, эрксева укасини ҳар томонлама қўлаб – қувватлаш ўрнига Чаған унга қарши курашиш йўлига ўтади. Арабларга Хоразм шаҳарларини олтин калитларини юбориш билан бирга улардан укаси Хурзодга қарши курашиш учун ҳарбий ёрдам сўрайди. Хоразм давлати кучлари бўлинганидан ниҳоятда мамнун бўлган араблар Самарқанд юришига тайёрланаётган бир пайтда ўз кучларини Хоразм томон бурадилар. Амударёдан ўтиб Урганч томон юрадилар. Оз сонли Хоразм қўшинига бошчилик қилган шаҳзода Хурзод арабларга пешвоз чиқади. Икки ўртада аёвсиз қаттиқ жанг бўлиб ўтади. Абу Райҳон Беруний маълумотларига кўра жанг ўта шафқатсиз бўлган. Хоразм қўшини оз сонли бўлишига қарамасдан душманга қақшатғич зарба берган. Араблар бу жангда катта талофат кўрдилар. Бироқ кучлар тенг эмасди. Душман сон жиҳатдан бир неча бор устун эди. Шу туфайли ҳам улар жангда устун келдилар. Жанг майдонида Хоразмлик жангчилардан 4 минг кишидан кўпроқ жангчи жумладан шаҳзода Хурзод қаҳрамонларча ҳалок бўлдилар. Ҳал қилувчи пайтда Хоразмшоҳ Чаған ўз халқига хиёнат қилиб чет эл босқинчиларига қарши курашда, ватанпарварларга ёрдамга келмади. Хиёнатнинг эвазига араб истилочиларининг марҳаматига сазовор бўлди.

Чағаннинг танҳо шоҳлигини таъминлагач Қутайба Марвага қайтади ва янги куч тўплаб Самарқанд юришига тайёрланади. Бироқ Хоразмшоҳ Чағанни ўз халқига, ўз биродарига хиёнати, халқ оммасининг ундан ихлосини бутунлай қайтаради. Кат, Гурганж ва бошқа шаҳарларда Чаған ва уни қўллаб – қувватлаб турган арабларга қарши

исёнлар бўлиб ўтди. Хиёнаткор Хоразмшоҳ Чаған тахтдан ағдарилди, қўзғолонларни бостириш учун юборилган араб ҳарбий қисмлари қўзғолончилар томонидан тор – мор кел – тирилди.

Самарқандни қўлга киритгач Қутайба ихтиёридаги барча ҳарбий кучларни ишга солиб, исёнкор Хоразм устига юриш бошлайди. Қўзғолончилар золим душманга қаттиқ қаршилиқ кўрсатсаларда енгилдилар. Араблар хо – размликлардан қонли ўч олдилар. Кўплаган фан ва ма – даният ёдгорликлари вайрон этилди, Хоразмийлар эъти – қоди ва маънавий ҳаётининг асослари бўлмиш ёзувлар, адабиётлар ёқиб юборилди. Қутайба Хоразм ёзувларини яхши эгаллаган, ёшларга ўргатадиган кишиларни ҳам ўлдирди – деб ёзади, Абу Райҳон Беруний – ёзма ёдгор – ликларни ўтга ташлади, айримларини эса шундай аҳволга келтиришдики, уларни таниб ва улардан фойдаланиб бўлмасди... Қутайба ибн Муслим Хоразм ёзувларини йў – қотиб диндорларни ва аёнларни ўлдириб, китобларни ёқиб юборгандан сўнг Хоразмийлар саводсиз қолиб кетдилар ва фақатгина хотираларигагина таяндилар.⁸ Кейинги йил – ларда олиб борилган археологик қазилмалар буюк ал – ломанинг араб истилочиларининг вайронагарчилик юриш – лари ҳақидаги фикрининг нақадар тўғри эканлигини кўр – сатади. (Араб истилосининг ваҳшиёна излари Парсанг кўргони қазилмаларида топилди). Амалда Хоразмни истило қилган араблар уни ўз измларидан чиқаришни истама – дилар. Эндиликда Хоразм Араб халифалиги таркибига кирди. Хуросон вассали амирнинг қароргоҳи Гурганж (Ҳозирги Кўҳна Урганч) шаҳри яқинида бўлиб номигагина сақланган Хоразм шоҳларининг қароргоҳи Кат шаҳри бў – либ қолди. Гарчи тарихий манбаларда Хоразмнинг араб – ларга тўлаган ёки тўлайдиган хирожиде ҳақида маълумотлар бўлмасада, барибир бу давр Хоразм халқи араблар томо – нидан оғир эксплуатацияга дучор қилинган, Хоразмликлар эндиликда Хуросондаги мусулмонликни қабул қилган аскарларни озиқ – овқат билан таъминлаб туришга мажбур қилинганлар.

⁸ Абу Райҳон Беруний. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар. 1 том. Тошкент 1968 йил, 4 – бет.

Қутайба ниҳоятда устамонлик билан маҳаллий оқсу—якларни ўз томонига оғдириб олади. Улар орқали ма—ҳаллий халқ ўртасида ислом динини ёяди. Ҳарбий ишга ўта лаёқатли бўлган Хоразмлик ёшларни араб қўшинида хизмат қилишга ёллайди.

Айнан араб қўшинида хизмат қилган Хоразм, Бухоро, Насаф ёшлари арабларнинг ҳарбий юришларида иштирок этиши, арабларнинг ғалабаларини таъминлаган омиллардан бири бўлди. 716 йили Қутайба, Шош, Фарғона ва Қашқарга юриш пайтида Хоразм, Бухоро, Насаф навкарларидан 20 мингдан ортиқ кишини бу юришга жалб қилганлиги ман—баларда қайд қилиб ўтилган.

Араб истилоси арафасида бошқа ҳудудларга нисбатан анча ривожланган Хоразм давлати Араб истилосидан сўнг хўжалик ва маданий ривожда орқада қолиб кетди. Қишлоқ хўжалигига катта зиён етди. Хоразм шароитида ниҳоятда зарур бўлган суғорилиш иншоотлари ишчи кучи йўқ—лигидан яроқсиз ҳолга келди. Бу ўз навбатида суғори—ладиган майдонларни камайтирди. Экинлар ҳосилдорли—гани пасайишига сабаб бўлди ва чорвачиликка катта та—лофат етган эди.

Маънавий ҳаётнинг ҳамма томонларига истилочилар томонидан ислом маданиятининг мажбуран тадбиқ эти—лиши зардуштийлик даврининг асосий меъморий ёдгор—ликларини буткул вайрон қилинишга олиб келган эди. Хоразмда арабларгача юқори чўққига зришган аниқ ва табиий фанларнинг ривожланишига араблар олиб келган ислом дини жиддий тўсиқ бўла бошлади. Бой анъаналари бўлмиш Хоразмдаги илмий муҳит араб истилочиларининг вайроналик юришлари туфайли таназзулга юз тутдики, уни қайта тиклаш учун бир неча ўн йиллар зарур бўлди.

Араблар Мовароуннаҳр ва Хоразм ҳудудини босиб олгач у ерларда халқ оммасининг эзилиши янада кучайди бир томондан араблар бўлса иккинчи томондан араблар томонига ўтган маҳаллий феодаллар халқ оммасининг қонини сўрмоқда эдилар. Араблар Моварауннаҳрга у ер—ларни эгаллагач Арабистондан арабларни кўчириб келти—риб, бу ерларда араблаштириш сиёсатини олиб борганлар. Кўчириб келтирилган арабларга энг яхши ҳосилдор ерлар берилиб маҳаллий аҳолини эса четга, унумсиз ерларга

суриб қўйилган. Бугунги Ўзбекистон ҳудудини диққат билан кузатганимизда араб қишлоқлари деб номланган қишлоқлар мавжудлигининг шоҳиди бўламиз. Уларнинг аجدодлари араб истилolari пайтида Мовароуннаҳрга Арабистондан кўчириб келтирилган эди. Ҳали Ибн Зиёд давридаёқ Мовароуннаҳр ерларига 50 мингдан ортиқ араб аҳолиси Басра ва Куфа атрофларидан кўчирилиб келтирилган. Кўчирилиб келтирилган арабларга маҳаллий аҳолининг уй жойлари зўрлик билан тортиб олиб берилган. Қутайба Самарқанд ва Бухорони эгаллагач, шаҳарлардаги уйларнинг ярмини арабларга бўшатиб беришларини талаб қилган. Фақатгина Қурайш қабиласининг ўзидан Самарқандга беш минг аҳоли кўчириб келтирилган. Босиб олинган ҳудудларда араблар ҳар хил йўллар билан ислом динини тарқатганлар. Арабларгача мавжуд бўлган динлар Зардуштийлик, Бутпарастлик ва бошқа динларни араблар сохта зарарли динлар деб эълон қилганлар. Бу динларнинг тарғибот марказлари бўлган ибодатхоналар бузиб ташланиб, вайрон қилинган. Улар ўрнига мусулмон масжидлари қурилган. Араб босқинчилари маҳаллий халқнинг минг—минг йиллик тарихини, маданиятини ўзида акс эттирувчи ноёб китобларни гулханларда ёққанлар. Айнан арабларнинг юқорида қайд қилинган ушбу ваҳшийликлари ҳам ўтмиш Хоразм тарихига оид ёзма манбаларнинг бугунги кунда йўқлигига сабаблардан биридир. Айниқса, араб саркардаси Қутайба маҳаллий халқларнинг маданий бойликларини йўқ қилишда катта ташаббускор бўлганлигини кўпгина манбалар шу жумладан Беруний асарларида ҳам алоҳида қайд қилинган.

Босиб олинган ҳудудда араблар исломлаштириш сийосатини олиб бориб, ислом динини қабул қилган маҳаллий аҳолига ҳар томонлама имтиёзлар бердилар. Улар жузья ва хирож солиқларидан озод қилиндилар. Аксинча ислом динини қабул қилмаганлардан бу солиқлар қаттиққўллик билан ундириб олинган. Тарихчи Наршаҳийнинг гувоҳлик беришича Қутайба ибн Муслим «Жума намозига ҳозир бўлган ҳар бир кишига икки дирҳам бераман» деб чақиртирар экан.⁹

⁹ Наршаҳий «Бухоро тарихи». Т Камалк, 1991 й, 124 бет.

Бундай сиёсатни халифа Умар II ҳам юритган ва Хуросонга нойиб этиб тайинланган Жарроҳ ибн Абдуллодан мусулмонликни қабул қилган кишиларга нисбатан шундай сиёсат юргизишни талаб қилади. Гарчи расман Хуросон нойиби Жарроҳ ибн Абдулло халифаликка бўйсунсада, амалда у ўз қўл остидаги ерларда мустақил сиёсат олиб борар эди. Ниҳоятда очкўз ва золим бўлган Жарроҳ ибн Абдулло Хуросон ерларидаги аҳолидан ислом динини қабул қилгани ёки қилмаганлигидан қатъий назар бир хил солиқ ундириш тўғрисида кўрсатма беради. Бу сиёсат халқ оммасининг жиддий норозилигига сабаб бўлади. Халқ ғалаёнга келади. Умумхалқ ғалаёнидан чўчиган Халифа Жарроҳни 719 йилда Озор ва Арман юртига ҳоким қилиб жўнатади.

Араб босқинчиларининг маҳаллий аҳолига ўтказган зулми, уларга қарши халқ оммасининг кескин норозилигига олиб келди. Араблар зулмидан ниҳоятда безор бўлган халқ оммаси қўлига қурол олиб чет эл босқинчиларига ва улар билан ҳамтовоқ бўлган маҳаллий феодалларга қарши кўзғаладилар.

720–721 йилларда арабларга қарши Сўғдиёнада дастлабки кўзғолонлар бўлган. Бу кўзғолонга Самарқанд ҳокими Ғўрак ва Панжикент ҳокими Диваштич бошчилик қилдилар. Шуни кўрсатиш лозимки арабларнинг Марказий Осиёдаги аҳолига ўтказган зулмидан фақатгина йўқсиллар эмас балки, айрим ҳукмдорлар ҳам, беқлар ҳам норози эдилар. Шунинг учун ҳам халқ оммасининг келгинди арабларнинг зулмига қарши қаратилган ҳаракатига улар ҳам қўшилиб, ҳатто уларнинг айримлари бу ҳаракатга бошчилик қилдилар. Араб босқинчиларига қарши қаратилган Ғўрак ва Диваштич бошчилигидаги кўзғолонни қўшни турклар ҳам қўллаб қувватлаганлар. Етгисувдан Туркаш ҳоқон шаҳзода Курсул бошчилигидаги катта қўшинни кўзғолончиларга ёрдамга юборган.¹⁰ Кўзғолончиларнинг турклар билан бирлашган кучлари бир неча бор арабларга қарши жанг қилиб, уларга сезиларли зарба бера олганлар. Бироқ арабларга қаратилган бу умумхалқ ҳаракати, қатъий режага қаттиқ интизомга амал қиладиган ҳаракат бўлмасдан, тарқоқ, режасиз, қатъий интизомни

¹⁰ Ш.Каримов, Р.Шамсутдинов. Ватан тарихи 152–бет

тан олмайдиган халқ ҳаракати эди. Хуросон нойиби Саид ибн Абдулазиз кўзғолонни тезроқ тугатиш борасида ўз имконигадаги барча ишларни қилди. Кўзғолонга қўшилган Сўғд феодалларидан бир қисмини пора бериш йўли билан ўз томонига оғдирди. Кўзғолон раҳбарлари Ғўрак билан Дивангитч ўртасидаги бирликни бузишга эришади ва кейин — чалик Ғўракни ва Фарғонага чекинган Дивангитчни алоҳида тор мор келтиради. Умумхалқ ҳаракатига бошчилик қилган, бироқ уни ғолибона тугаллашга эриша олмаган Ушбу ким — салар золим араблар томонидан қатл қилинадилар.

Сўғдадаги кўзғолоннинг бостирилиши арабларга қарши умумхалқ ҳаракатининг тугаши дегани эмас эди. Арабларнинг зулми шу даражада кучайган эдики, натижада зулмга қарши халқ ҳаракати Мовароуннаҳр ва Хоразмнинг ҳамма жойида кўзғалган эди. Араб истилочиларига қарши кураш бир дақиқа бўлсада тўхтамади ва мутгасил давом этди. 723 йилда Фарғонада арабларга қарши кўзғолон бошланиб, уни Шош Насаф аҳолиси ва турклар кўллаб, иттифоқчилар арабларга бир неча бор зарбалар бериб, уларни Самарқандгача таъқиб қилиб бордилар.

725—729 йилларда арабларнинг солиқ сиёсатига қарши Самарқанд, Бухоро ва Хутталиёнда кўзғолонлар бўлиб ўтди.

Юқорида таъкидлаганимиздек, кўзғолончилар ичида мустаҳкам бирлик йўқ эди. Улар арабларнинг ёлғоғдақа берган ваъдаларига тез ишонар ва уларига тарқалиб кетар эдилар. Бундай шароитда усталик билан араблар кўзғолонни бостиришга эришганлар.

736—737 йилларда Тохаристон ва Сўғдада арабларга қарши яна кўзғолон кўтарилди. Кўзғолонга асосий сабаб халқ оммасининг турли — туман солиқлар натижасида но — чор бўлиб қолган аҳволи эди. Кўзғолондан қўрқиб қолган араблар халқ оммасининг норозилигини келтириб чиқарган Хуросон ва Мовароуннаҳр нойиб ва ҳокимларидан бир нечасини ўзгартирадилар.

Наср ибн Сайёр (738—748) даврида кўрилган чора тадбирлар натижасида ўлкада араблар ўз мавқеяларини мустаҳкамлашга эришадилар. Ўта уста сиёсатчи бўлган Наср бу даврда маҳаллий оқсуяклар билан араблар ўртасида қариндош уруғчилик муносабатларига йўл очиб, шу йўл билан ўлкани тинчитмоқчи бўлади. Ўзи бу соҳада

фаоллик кўрсатиб Бухоро ҳокими Тоғшода Бухорхудот —нинг қизига уйланади

Албатта Наср ибн Сайёр томонидан олиб борилган юқоридаги устакорона дипломатик сиёсат Мовароуннаҳрдаги аҳволни бир мунча тинчитган бўлсада лекин уни бутунлай ҳал қила олмади. Араб истилочилари олиб бораётган мустамлакачилик сиёсати уни ҳар қандай йўллар билан ҳаслўшлашга уринилмасин, барибир ўз оқибатини кўрсатмасдан қола олмас эди.

Халқ оммасининг истибодларга, зулмга қарши норозилик кайфияти 769 йилда Мовароуннаҳрдаги Муқаннаёки «оқ кийимчилар» (қўзғолончиларнинг асосий жамоғавар гуруҳи оқ рангдаги кийим кийган эдилар) қўзғолоннинг бошланишига олиб келган эди. Бу қўзғолонга Ҳошим ибн Ҳаким исми киши бошчилик қилиб, у ўзига «Муқанна» («ниқобдор», «пардали» маъноларини англатади) деган лақаб олган. Муқанна саводли ва билимдон одам бўлган бўлиб, араб босқинчиларини ва улар билан иттифоқ бўлган маҳаллий феодалларни ниҳоятда ёмон кўрган. Муқанна, Абу Муслим (750—755) қўшенида кичик лашкарбоши ва Абдулжаббор Аздий даврида (757—759) эса вазирилик даражасигача кўтарилган. У Маздак ғояларининг илҳомчиси сифатида фаолият кўрсатган, ижтимоий тенглик ва эркин ҳаёт дaъватини тарғиб қилган. У ўзининг асл мақсадини Мовароуннаҳрни араб истилочиларидан озод қилиш учун ўз атрсуфига садоқатли кишиларни тўплаш мақсадида ўзини «Пайғамбар» деб эълон қилади ва юзини ўзга кишиларга кўрсатмаслик учун парда билан тўсиб олади. Айнан Муқанна лақаби ҳам шундан келиб чиққан бўлиши мумкин. Ҳошим ибн Ҳакимнинг бу шаккоклиги араб халифасига ёқмайди. Халифанинг буйруғига асосан у зиндонга ташланади. Анча вақт зиндонда ётган Ҳошим ибн Ҳаким зиндондан қочади ва Марвга келиб арабларга қарши қаратилган халқ ҳаракатига бошчилик қилади. Шу тариқа «Муқанна қўзғолони» номини олган халқ қўзғолони бошланади. Ҳарбий ишдан анча хабардор бўлган Ҳошим ибн Ҳаким, қўзғолончиларнинг ҳаракат бирлиги, интизом ва қуролланиш даражасига катта аҳамият беради. Муқанна Марвдан туриб Мовароуннаҳр ва Хоразмга ўз одамларини юбориб, халқ оммасини арабларга қарши қўзғолонга ча—

қиради ва кўпгина кишилар бу чақириққа асосан қўлига қурол олиб қўзғолонга қўшиладилар. Қўзғолончилар Аму – дарёдан ўтиб Кеш ва Насафгача етиб борадилар. Бу ерларда араб истилочиларидан ва маҳаллий феодаллардан норози бўлган халқ оммаси қўзғолончилар сафига қў – шилганлар. Қўзғолон ҳар тарафга ёйилиб Сўғдиёнага ҳам етиб келади. Ҳошим ибн Ҳаким Кеш шаҳри яқинида тоғ – ларда жойлашган ўта мустаҳкам Сом қалъасини ўзига марказ қилиб олади. Қўзғолон аста секин ривожланиб бутун Қашқадарё воҳаси қўзғолончилар қўлига ўтгач, эндиликда қўзғолоннинг ўти Зарафшон воҳасига ўтади. Самарқанд билан Бухоро ўртасидаги ерлар ҳам қўзғолон – чилар қўлига ўтади. Мовароуннаҳр оқсуяқларидан бир қисми ҳам қўзғолончилар томонига ўтадилар. Ҳатто Бу – хорхудот Буниёт ибн Тоғшода Ислом динидан қайтиб қўзғолончиларга қўшилиши, қўзғолоннинг таъсири нақа – дар кенг ва кучли бўлганлигидан дарак берар эди. Араб босқинчиларига ва оғир зулмга қарши норозилик асосида келиб чиққан бу қўзғолонда Мовароуннаҳр аҳолисининг барча табақалари иштирок этган бўлсаларда, бироқ улар – нинг барчаси қўзғолоннинг асл моҳиятини тўла тушуниб етган эмас эдилар. Аҳолининг ҳар хил тоифалари ушбу қўзғолонда ўзлари олдига ҳар хил вазифа мақсададни қўйган эдилар. Қўзғолончилар олдида гоёвий бирлик йўқ эди. Бундан ташқари Мовароуннаҳр аҳолисининг бир қисми қўзғолонда фаол иштирок этган бўлсаларда, бир қисми бетарафлик позициясида турдилар, бир қисми эса қўзғолончиларга душманлик кўзи билан қараб, қўз – голончиларга қарши курашаётган араблар билан ҳамкор – лик қилдилар. Араб халифалари бундай аҳволдан усталик билан фойдаланиб, Мовароуннаҳрда Ироқдан ҳарбий кучлар юбордилар. Бирлашган араб – Мовароуннаҳр кучларига Бухоро амири Ҳусайн ибн Маоз қўмондон қи – либ тайинланади.

Бу даврда қўзғолончиларнинг Бухорони бир ҳамла билан ишғол қилиш ҳаракати зое кетган бўлиб, улар Бу – хоро яқинидаги Норшоҳ қишлоғини ўзларига марказ қи – либ олган эдилар. 776 йил апрелида арабларнинг бирлаш – ган кучлари Норшоҳ қишлоғига қўзғолончиларга ҳужум қиладилар. Кучлар нисбати тенг эмас эди. Натижада бу

жангда қўзғолончилар енгилдилар. Икки ўртада сулҳ тузилади. Сулҳга мувофиқ қўзғолончилар ўз хато йўлларидан воз кечиб, исломга қайтишлари, ўз қишлоқларига тарқалиб кетишлари, ролиблар эса мағлуб қўзғолончилардан ўч олмасликлари шарти эди. Гарчи қўзғолончилар дастлаб бу шартни қабул қилсаларда, араблар Бухорога етиб бормасданок, Муқанна тарафдорлари яна қўзғолон кўтардилар. Арабларнинг бирлашган кучлари Норшоҳга иккинчи марта ҳужум уюштирадилар. Қўзғолончилар Норшоҳда яширинадилар. Араблар Норшоҳни 5 ой давомида қамал қиладилар ва унинг деворини қулатиб ишғол қиладилар. Бу га араблар қўзғолончилардан қонли ўч оладилар. Қўзғолончиларнинг Гирдан бошчилигидаги озгина қисмигина Норшоҳдан қочиб қутулиб қолади.

Гарчи Норшоҳдан қўзғолончилар енгилган бўлсада, ҳали Муқанна ихтиёрида каттагина кучлар бўлиб, у Самарқанд ва Кешни бошқармоқда эди. Бундан ташқари 777 йилда турк саркардаси Қиёқи Қўзи ҳам ўзининг кучлари билан қўзғолончиларга келиб қўшилиши қўзғолончиларнинг куч қудратини оширган эди.

Мовароуннаҳрдаги вазият қўзғолончиларнинг фойдасига ҳал бўлаётганлиги араблар учун эса ниҳоятда таҳликали ҳолатни келтириб чиқаради. Бундан жиддий хулоса чиқариб олган халифа Мақдил Нишопурга келиб қўшимча ҳарбий куч тўплайди ва қўзғолончиларга қарши курашга бел боғлайди.

Бу даврга келиб, барчани тенг қилиш шиорини кўтарган қўзғолончилардан ҳафсаласи дир бўлган Бухоро аслзодалари батамом араблар томонига ўтадилар. Бирлашган араб қўшини бу даврга келиб сон жиҳатдан кўпайтирилди. Тарихчи Норшоҳийнинг муболаға билан берган маълумотларига кўра уларнинг сони 570 минг кишидан иборат бўлган. Шунга қарамасдан 777 йилда араблар қўзғолончилар устидан сезиларли ютуқларга эриша олмаганлар. 778 йили араблар томонидан ёлланган бухоролик қотил томонидан Муқаннанинг истеъдодли саркардаси Сўғдиённинг ўлдирилиши қўзғолончилар учун катта йўқотиш бўлди. Қўзғолончилар ўртасида озгина вақтгача бўлсада, ғалабага ишончсизлик бошланди. Бундан усталик билан фойдаланган араблар Самарқандни эгалладилар.

Қўзғолонни тезроқ бартараф этиш учун халифа Мах – дин кескин чоралар кўради. Араб қўшинининг қўмон – донлик таркиби ўзгартирилади. Қўзғолончиларга қарши курашаётган араб қўшинига қўшимча кучлар ташланади, унга янги қўмондон, ўзининг жоҳиллиги ва шафқатсизлиги билан донг чиқарган Саид Хороший бош қўмондон этиб тайинланади.

Муқанна қўзғолонига қарши арабларнинг кураши янги даврга киради. 780–783 йилларни ўз ичига олган бу курашнинг бош мақсади оқ кийимлилар қўзғолони бош раҳбари Муқаннани тор – мор келтиришдан иборат эди. Бу даврга келиб маҳаллий оқсуяклар ва зодагон деҳқонлар озодлик ва эрк учун олиб борилган кураш манфаатларига хиёнат қилиб, сотқинларча араблар томонига ўтадилар. Улар Саид Хорошни лашкарлари билан биргалашиб Муқанна бошчилигидаги ватанпарвар кучларга қарши жанг қиладилар. Кеш шаҳри ва Муқанна қароргоҳи бўлган ни – ҳоятда мустаҳкам Сом қалъаси атрофида кескин ва шиддатли жанглар бўлади. Мана шундай қалтис ва нозик бир пайтда Қулаалштегин бошчилигида турк суворийлари Муқаннага ёрдамга келадилар, Халифа Маҳдий эса араб қўмондонлигига янги мадад кучлари юборади. Мадад кучлар етиб келгач, араблар ва маҳаллий сотқин кучлар бир – лашиб Муқаннани сўнги таянчи бўлган Сом қалъасини чор атрофдан қуршовга оладилар. Қўзғолончилар бу сиқувга бардош бера олмайдилар ва енгиладилар. Муқаннанинг тоғаси Қабзам 3000 кишилик ва Сом қалъаси атрофига мудофаа жангларига қўмондонлик қилган Сарғам 3300 кишилик қўшин билан сотқинларча Саид Хорошийга тас – лим бўлади. Узоқ давом этган кураш оқибатида Муқанна қўшинининг тинкаси қуриган эди. Шу боис қўзғолонда енгилади ва Муқанна ҳалокатга учрайди. Ёзма тарихий манбаларда Муқаннанинг тақдири тўғрисида турлича тал – қинларга дуч келамиз. Тарихчи Таборийнинг ёзишича, Муқанна ўз ҳалокатининг муқаррарлигига кўзи етгач заҳар ичган. Сом қалъасига кирган араблар унинг жа – садини топганлар ва бошини кесиб ўша даврда Халабда турган халифа Мақдийга олиб борганлар. Норшаҳий бўлса афсонага ўхшашроқ ривоятни ҳикоя қилади. Унинг ёзи – шича Муқанна ўзини ёниб турган ўтга ташлаган. Бу

фикрни Бар Яҳудий (Абул Фароҷ) ҳам такрорлайди. Бе — руний ўзининг «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар» асарида Муқанна ўлими хусусида икки хил ривоят келтирган. Бу ривоятларга қараганда Муқанна ўлдирилган, иккинчи ривоятда эса Муқанна ўзини ўзи ўтга ташлаб ўлдирган, дейилади. Муқаннанинг қачон вафот этганлиги ҳақидаги фикрлар бир хил эмас Норшоҳийнинг ўзи Муқаннанинг вафоти тўғрисида бир — бирини инкор этувчи иккита йилни тилга олади — бу 782 ва 783 йиллардир. Беруний маълумотларига ишонсак, Муқанна 785 йилда оламдан ўтган.

Шундай қилиб, қарийб ўн йил давом этган ва ўз даврида жаҳоннинг энг йирик давлатларидан бири ҳисобланган араб халифалигини деярли ларзага солган Муқанна қўзғолони енгилади. «Оқ кийимчилар» қўзғолонининг енгилганлигининг асосий сабаблари нималардан иборат? Биз бу саволга жавоб беришга ҳаракат қиламиз.

Биринчидан қўзғолончиларга қарши курашган араб кўшини — мунтазам кўшин бўлиб, у ўзининг интизоми, жанг олиб бориш усули, қуролланиш даражаси жиҳатидан қўзғолончиларга нисбатан анча устун эди. Иккинчидан қўзғолончилар ҳар хил тоифага мансуб кишилар бўлиб, улар ўртасида ғоявий бирлик йўқ эди.

Бундан ташқари араб кўшинидаги каби қўзғолончиларда, уларни мунтазам моддий ва қурол — яроғ билан таъминлаб турадиган заҳиравий марказ йўқ эди. Учинчидан қўзғолоннинг дастлабки пайтида, унда фаол иштирок этган ва қўзғолоннинг тезда ғалаба қозонишига умид боғлаган кўпгина феодаллар, қўзғолон тўзилиб кетгач, ундан ҳафсаласи пир бўлиб, қўзғолончилар сафидан ўз кишилари билан чиқиб кетадилар ва бу ишлари билан қўзғолончиларнинг кучларига путур етказадилар.

Гарчи Муқанна қўзғолони енгилган бўлсада, араб истилочиларига қарши халқ қўзғолони сифатида катта тарихий аҳамиятга эгадир. Бу қўзғолон араб босқинчиларининг Мовароуннаҳрдаги мустамакачилик иддизларига зарба берди. Мовароуннаҳр ва Хоразмда араб мустамакачиларининг туташи ва мустақил давлатларнинг ташкил топиши учун замин яратди.

Араб истилочиларига, уларнинг зулмига қарши олиб борилган халқ озодлик ҳаракати Мовароуннаҳр ва Хоразмда араблардан ўзларининг мустамлакачилик сиёсатларига қисман ўзгартиришлар киритишни талаб этади. Араблар қўл остидаги катта ҳудудда бошланиб кетган халқ озодлик ҳаракати араб халифаси Ҳорун ар-Рашид (786–809) ва унинг ўғли Маъмун (813–833) ҳукмронлиги йилларида айниқса кучаяди. Араб халифаларидан биринчи бўлиб Ҳорун ар-Рашид Мовароуннаҳр ва бошқа Марказий Осиё вилоятларини Арабистондан нойиблар орқали бошқариш келажаксиз эканлигини ва давлат ҳокимиятининг ожиз томонлари ана шу ерда эканлигини аниқ тасаввур этди.

Уста сиёсатчи бўлган халифа Ҳорун ар-Рашид маҳаллий аслзодаларни давлат бошқарувида иштирокини кенгайтириш сари йўл тутди. Унинг фикрича бу йўл арабларга ўз қўллари остидаги ерларда ўз таъсирларини анча вақтгача сақлашга имкон берар эди. Янги араб халифаси Маъмун отаси бошлаган ушбу йўлни давом эттирди. Халифа бу йўлни маҳаллий ҳукмдорларнинг ажралиш кайфиятларига қарши турувчи омил деб ҳисоблади.

Маъмун 821 йилда отаси Ҳорун ар-Рашиднинг тутган йўлига содиқ қолиб Хуросонга маҳаллий аслзодалардан Тоҳир ибн Ҳусайинни ҳоким этиб тайинлайди. Ҳусайин асли Хиротлик бўлиб, ўзининг хизматлари билан халифа Маъмун ва унинг саройида катта обрўга эга шахс эди. Тоҳир ибн Ҳусайин расман Халифа ҳокимиятига бўйсунган бўлсада, амалда у мустақил сиёсат юргизади. Шундай қилиб араб халифалигида марказий ҳокимиятнинг ожизлик ва маҳаллий ҳукмдорларнинг мустақил фаолияти кўриниши даври вужудга келган эди. Тоҳирийлар сулоласи Хурсон ҳокимлигининг қўл остида бўлган Хоразм учун бу давр зиддиятли ва оғир кечди. Гарчи кўпгина манбаларда араб босқинининг иккинчи босқичида Хоразм ўз мустақиллигини йўқотган деб кўрсатилсада, бироқ бу давр Хоразм учун мустақиллигини йўқотиш нисбий маънода бўлган. Араб босқинидан сўнг Хоразм икки қисмга Жанубий ва Шимолий Хоразмга бўлинган эди. Шимолий Хоразмнинг пойтахти Гурганж шаҳри бўлиб, Шимолий Хоразм ерлари унга бўйсунар эди. Урганчда араблар то—

монидан қўйилган амир бутун Шимолий Хоразмни бош — қарар эди. Жанубий Хоразмнинг пойтахти Амударё бўйи — даги Кат шаҳри бўлиб, бу ерда офригийлардан бўлган Хоразмшоҳ бутун Жанубий Хоразмни идора этар эди. Ҳар иккала Хоразм ҳукмдорлари бир — бирларига бўйсунмас ва мустақил сиёсат юргизар эдилар. Араблар бутун Мар — казий Осиёни босиб олган бўлсаларда, олдин кўрсат — ганимиздек истилочилик юришларининг бошида Хоразм тупроғига бостириб кирмаганлар. Хоразм ҳукмдорлари Қутайбага мурожаат қилиб, хоразмийларнинг ислом динини қабул қилганликларини билдирганлар. Хоразмшоҳ Чағаннинг ўз укаси Ҳурзодга қарши курашида араблардан ҳарбий ёрдам сўраши, ҳамда Хоразм ҳудудида арабларга қарши бошланган ғалаёнлар, арабларга Хоразм ҳудудига бостириб киришлари учун баҳона бўлган. Араблар Хо — размни истило қилиб, унинг шимолий қисмини ўз қўл остида сақлаб амир орқали бошқарган бўлсалар, Жанубий Хоразмда Офригий Хоразмшоҳлар давлати ўз мустақил — лигини қисман сақлаб қололган. Хоразмда халқ орасида афсонага ўхшаган шундай ривоят бор. Эмишки Ҳазрати Али каттагина араб кўшини билан бутун Мовароуннаҳрни истило қилгач, Хоразм томон юради. У Хоразмнинг Шар — қий Жанубий чегараси «Дулдул отлаган» (Амударё бўйи — даги Туямўйин ГЭСи яқинидаги жой) деган ерга етиб келганида, Хоразмшоҳ ўзининг аёнлари билан унга пешвоз чиқиб таъзим қилади. Ўзининг ва халқининг Исломи динини қабул қилганлигини билдириб, ўзининг араб халифаларига қарамлигини тан олади. Хоразмшоҳнинг бу сўзларига ишонган ҳазрати Али ўз кўшинини орқага бу — риб, Хоразм юртига кирмай Арабистонга қайтиб кетади. Хоразмликлар ислом динини ҳеч қанақа зўравонликсиз, қон тўкишсиз қабул қилганлар. Ҳар холда бу ривоятда маълум даражада, жуда оз бўлсада назаримизча ҳақиқат бор.

IX асрнинг охирида Шимолий Хоразмда араблар ҳукмронлик қилиб, бу ерларда араблаштириш сиёсати олиб борилган бўлса, Жанубий Хоразмда Офригийлар — Хоразмшоҳлар ўз мамлакатларини мустақил бошқар — ганлар.

Мовароуннаҳрдаги Муқанна қўзғолонига ўхшаган халқ ҳаракатлари 750 йилларда Хуросонда ҳам бошланиб кет —

ган. Юқоридаги халқ ҳаракатлари натижасида Дамашқда 990 йил ҳукмронлик қилган Уммавийлар сулоласи ағдариб ташланди ва ҳокимиятга пайғамбаримизнинг Маккадаги хошимийлар уруғидан бўлган амакиси ал – Аббосдан бошланган Аббосийлар сулоласи келди. Олдин кўрсат – ганимиздек Аббосийлар халифалик қўл остидаги ерларини бошқариш усулига янгилик киритиб, бу ўта мураккаб ишни маҳаллий феодаллар қўлига беради шу тариқа Хуросонда маҳаллий Тоҳирийлар сулоласининг бошқарув даври бошланди. Шу билан бир вақтда араб халифаси Маъмун Тоҳирийларнинг обрў – эътиборини ҳар томон – лама кучайишидан қўрқиб Тоҳирийлар қўл остида фақат Хуросон ерларини қолдириб, Мовароуннаҳрни эса келиб чиқиши Балхдан бўлган сомонийлар оиласига беришга қарор қилади ва шундай қилиб Мовароуннаҳр ҳудудида Исмоил Сомоний (892 – 907) дан бошланган сомонийлар сулоласининг ҳукмронлик йиллари бошланди.

ИСЛОМ УЙҒОНИШ ДАВРИ

«Байт ул – Ҳикма» (Донишмандлар уйи) нинг ташкил этилиши ва унинг жаҳон фани тараққиётидаги роли

Олдин кўрсатганимиздек VII асрга келиб Арабистонда араб қабилаларининг марказлашган ҳарбий феодал дав – лати қарор топди. Дунёга келган ислом дини бу давлатнинг гоёвий қуроли сифатида хизмат қилди.

Ислом байроғи остида бирлашган араб қабилалари араб халифалигини ташкил этдилар. Қудратли қўшинга эга бўлган араб халифалиги тарихан қисқа бўлган салкам бир аср ичида Шимол, Шарқ ва Ғарб ҳудудларига истилочилик юришлари уюштирдилар, катта ҳудудни ўз қўл остига бирлаштирадилар. Араб халифалиги VIII – IX асрларга ке – либ Шарқдаги энг қудратли империяга айланади.

Уммавийлар сулоласи вакили Муовия ибн Абу Суфён (661 – 680) даврида халифалик пойтахти Суриянинг Да – машқ шаҳрига кўчирилди. Ўзлари босиб олган ҳудудларда араблар ислом динини ҳар хил йўллар билан маҳаллий аҳолига қабул қилдирдилар.

Араблар ўзлари босиб олган кўпгина жойларда ўзларига нисбатан анча илгор ижтимоий муносабатларга ва маданиятга дуч келдиларки улар бу мамлакатларнинг иқтисодий, сиёсий ва маданий ҳаётида умуман ҳеч қандай рол ўйнамасдан солиқ ва бож ундириш билан кифояландилар. Илгари таъкидлаганимиздек, араблар ўзлари истило қилган ҳудудларда ислом динини мажбуран ёйдилар. Ислом дини бу ерларда истилочилар учун гоёвий қурол бўлиб хизмат қилди. Ислом дини халифалик таркибига кирган мусулмон мамлакатларида илм — фан, фалсафа, адабиёт, санъат, ахлоқ, таълим — тарбияни халқлар ўртасида ўзаро маданий алоқаларни, диний илмий — фалсафий ғояларнинг кенг тарқалишига имкон туғдирди. Натижада қисқа бир вақтда Мовароуннаҳрда ҳам она тилига қараганда араб тили ва ёзувини мукаммал биладиган кишилар анча кўпайиб қолди.

Бу даврларга келиб Араб халифалиги қўл остидаги ерлар ўртасида ўзаро маданий алоқалар кучаяди. Маҳаллий аҳоли ўртасида илм — фанга қизиққан ёшлар халифаликнинг Дамашқ, Бағдод, Куфа, Басра, Коҳира каби илм фан ва маданият ривожланган шаҳарларга бориб таълим олдилар ва кейинчалик шу ерларда қолиб араб тилида ижод қилдилар.

VIII аср ўрталарида ҳокимият Уммавийлардан Аббосийлар қўлига ўтади. Абул Аббос (749 — 754) янги сулоланинг асосчиси бўлди. Аббосий халифа Абу Мансур (754 — 775) ўзининг маърифатпарварлиги билан донг чиқарган эди. У халифалик пойтахтини 762 йили ўзи томонидан 761 йил асос солинган янги Бағдод шаҳрига кўчиради. Эндликда халифалик шаҳар номи билан Бағдод халифалиги деб атала бошланди. Аббосийлар ҳукмронлиги 749 — 1258 йиллар даврларида Бағдод салтанат пойтахти сифатида 749 — 1258 йилгача яшади. Араб халифалигида давлат бошқарув ишларида ҳамда маданий ҳаётда саводли кишиларга катта эҳтиёж сезилиб, бундай кишилар араблар ўртасидан ҳамisha топила бермас эди. Шу сабабдан ҳам араб ҳукмрон доиралари бундай билимдон кишиларни ўз саройларига чекка ўлкалардан йиға бошладилар. Кейинчалик бу ҳаракат давлат сиёсати даражасига кўтарилди.

Бу даврга келиб, халифаликнинг тапқи алоқалари ҳам кенгайиб, карвон ва денгиз савдоси ривож топа бошлади. Араб савдогарлари, Ҳинд океани, Эрон қўлтиғи, Атлантика океани, Ўрта ер денгизи, Қора ва Қизил денгизларда эркин сузиб, Хитой, Ҳиндистон, Индонезия, Испания, Франция, Ҳазар, Булғор, Русия давлатлари билан савдо-сотиқ қилишга эришдилар. Ташқи ва ички савдонинг кенг йўлга қўйилиши халифалик давлатларида умумиқисодий кўтарилишга, бу эса ўз навбатида маданий ҳаётнинг кўтарилишига олиб келди. Дамашқ ва Бағдод халифаликнинг маданий марказларига айландилар. Бу ерда халифаликнинг кўзга кўринган фан ва маданият арбоблари тўпландилар. Улардан ташқари ўз прогрессив қарашлари учун юртларидан қувилган Византиялик ва Оврўпалик олимлар ҳам ушбу шаҳарларга келиб қолган ва бу ерда ўз илмий-ижодий ишларини давом этдирмоқда эдилар. Бир сўз билан айтганда юксак савиядаги илмий муҳит вужудга келган эди. Халифаликнинг маданий юксалишида маърифатпарвар ҳукмдорлардан ал-Мансур (754—775), Хорун ар Рашид (786—809), ал Маъмул (813—833) ва бошқаларнинг катта хизматлари бор. Шунинг таъкидлаш лозимки, бу даврда араб-мусулмон маданияти ва фани жаҳонда етакчи мавқега эришади. Шунинг учун ҳам, IX—XII асрлар шарқ халқлари тарихида маданий юксалиш даври сифатида маълум. Бу давр тарихида «Ислом Ренессанси» («Ислом уйғониши») даври ёки «араб маданияти» номи билан илмий истеъмолга киради.

Шарқ уйғониш даврининг вужудга келишининг ўзига хос талаблари бор. Бир давлат — Араб халифалиги таркибига кирган Ироқ, Сурия, Эрон, Миср, Мовароуннаҳр ва Хуросонда умумиқисодий ва маданий кўтарилиши заминда феодал муносабатлар ҳам тез тараққий этди. Илғор феодал муносабатлар, халифалик доирасига кирган барча ҳудудларда ишлаб чиқариш, савдо ҳунармандчилик ва қишлоқ хўжалигининг ривожланишига таъсир кўрсатди. Бу жараён IX асрга келиб Мовароуннаҳр ва Хоразмда ҳам илм-фан, маданиятнинг ривожланишини тезлаштириб юборди. Маҳаллий халқларнинг ривож топган маънавий ва маданий анъаналари шарқ уйғониш даври маданиятини шакллантиришда муҳим рол ўйнади.

Арабларгача анча юқори маданий юксалиш даражасида бўлган Мовароуннаҳр ва Хоразм халқлари араб маданиятининг юксалишига салмоқли ҳисса қўшганлар. Бир сўз билан айтганда «Ислом уйғониш» даври деб аталган ана шу маданий кўтарилишда халифалик таркибига кирган барча халқларнинг бевосита иштироки бор. Зеро, ўша даврда фан ва маданиятда юз берган мисли кўрилмаган юксалиш турли халқлар маданиятининг ўзаро чатишуви ва бир бирини бойитиши асосида юз берганлигини натижаси эканлигини кўрамиз.

Олдин кўрсатганимиздек халифалар Ал-Мансур (754–775), Ҳорун ар-Рашид (786–809) ҳукмронлиги даврида мамлакатда илмий-маърифий ишлар анча жонланди. Илмий ва таржимонлик ишларига катта эътибор берилди. Саройда махсус таржимонлик гуруҳлари ташкил этилиб, уларга машҳур олим ва таржимонлар жалб этилди. Юнон, Ҳинд, Яҳудий, Форс, Паҳлавий, Сурёний тилларидаги кўлёмаларни Сурёний ва араб тилларига таржима қилишлари амалга оширилди. Бу давр илмий муҳитида қадимги Юнон антик илмий меросига қизиқиш кучли эди. Юнон олимларидан Евклид, Архимед, Аристотел, Гиппократ, Апполоний, Теон, Герон, Птолемей, Диофаний каби олимларнинг астраномия математика, геометрия, география, тиббиётга доир асарлари чуқур ўрганилди ва Сурёний ва араб тилларига моҳирона таржима қилинди.

Халифа Ҳорун ар-Рашид ҳукмронлиги даврида қадимги Рум, Эрон, Марказий Осиё ва Ҳинд халқларининг ўтмиш тарихи ва илм-фанига қизиқиш янада кучайгани боис, саройда турли соҳа ва турли миллатга мансуб олиму таржимонларни бирлаштирган «Байт ул-ҳикма» (До-нишмандлар уйи) аталган илмий марказ ташкил этилди. Ана шу илмий марказ қошида алоҳида таржимонлар мактаби ҳам шаклланди. Араб халифалари таржимонлик ишига катта аҳамият бериб, уни давлат сиёсати даражасига кўтардилар. Ҳорун ар-Рашид ҳукмронлиги йилларида саройда катта кутубхона ташкил этилиб, унда Юнонистон, Византия, Миср, Марказий Осиё, Эрон, Ҳиндистондан келтирилган нодир қўлёмалар тўпланади. Бу даврда халифа саройида Абу Ҳасан, Салмон, Абу Закарийя, Яҳё ибн Мискавейҳ, ал-Ҳажжож ибн Юсуф,

ибн Матар ал — Куфий каби машхур олимлар ва моҳир таржимонлар фаол ижод қилганлар.

Ҳорун ар — Рашид вафотидан сўнг (809 йил) унинг ўғиллари майшатпараст Шаҳзода Амин ва маърифатпарвар ал — Маъмун ўртасида тахт учун қаттиқ кураш бошланиб кетади. Хуросон ва Шарқий вилоятлар ўз нойиблари ал — Маъмунни халифа деб эълон қилдилар. Икки йилдан ор — тик тахт учун ака — укалар ўртасидаги кураш 813 йилда ал — Маъмуннинг ғалабаси билан тугайди. Халифа деб эълон қилинган ал — Маъмун халифаликни 819 йилгача ўз нойиблик маркази Марвдан туриб бошқаради. Маъри — фатпарвар халифа ал — Маъмун ўз даврининг энг кўркам шаҳарларидан бўлган Марв шаҳридаги саройига Марказий Осиё, Хуросон, Эрондаги кўпгина олимлар, шоирлар, табиблар ва бошқа маданият ходимларини тўплайди ва уларга ҳар томонлама хомийлик қилади. Улар орасида Муҳаммад ал Хоразмий, Аҳмад ал — Фарғоний, Аббос ал Жанҳарий, Хабаш ал Хосиб, Яҳё ибн Аксам, Қози Ҳаммод, Яҳё ибн Абу Мансур, Хомид ал — Марваррудий, Аҳмад ал Марвазий каби буюк сиймолар бор эди. Бу улуғ сиймолар кейинчалик Бағдодда «Байт ул — ҳикма»нинг асосий илмий ўзагини ташкил этган, эди.

«Байт ул — ҳикма»нинг етук олимларидан бири бўлган Муҳаммад ибн Мусо ал — Хоразмийнинг Бағдодга кели — шининг ҳам ўз тарихи бор. Хорун ар — Рашид арабларга қарам бўлган Хоразмга ҳоким қилиб 16 яшар ўғли Маъмунни тайинлайди. У Хоразмда ўзидан уч яшар катта бўлган Муҳаммад Ибн Мусо билан яқиндан танишади ва дўстлашади. 805 йилда Маъмун Хуросон волиси қилиб тайинлангач ўзига тенгдош бўлган Муҳаммад ибн Мусони ҳам Марвга олиб кетган. Кейинчалик Хорун ар — Рашид вафотидан сўнг Маъмун халифалик тахтига ўтиргач, унинг тенгқури Муҳаммад ибн Мусо ҳам Бағдодга кўчиб ўтади ва буткул илмий фаолият билан шуғулланади.

819 йилда пойтахт Бағдод шаҳрига кўчирилди. Халифа ал — Маъмун Марвдан Бағдодга ўзи билан саройда ижод қилган Марказий Осиёлик ва Хуросонлик олимларни ҳам олиб келди. Улар Бағдодлик олимлар билан ҳамкорликда «Байт ул — ҳикма» фаолиятини жонлантириб юбордилар ва араб Фани маданияти ривожига муҳим рол ўйнадилар.

«Байт ул – ҳикма» Платон академияси (милоддан аввалги IV асрдан сўнг ташкил этилган фанлар Академияси эди. Академия ўша давр фан олами учун мураккаб тузилмадан иборат бўлиб, унинг таркибида: алоҳида хоналари, илмий лабораториялар, замонасининг энг йирик кутубхонаси, мажлислар зали, иқтидорли ёшлар таълим оладиган мадраса, энг яхши жиҳозланган расадхона, қадимий қўлёзмаларни қайта таъмирлаш ва муқовалаш устахонаси ва бошқа бўлимлар бўлган. «Байт ул – ҳикма»нинг барча харажатлари халифалик томонидан таъминланган.¹¹

«Байт ул – ҳикма»да фаннинг кўпгина соҳалари бўйича, ўз даврининг забардаст олимлари ижод қилганлар.

«Байт ул – ҳикма»даги олимлар асосан табиий фанлар: математика, астрономия, геодезия, геометрия, география ва табобатнинг назарий ва амалий аҳамиятга эга бўлган долзарб масалалар юзасидан тадқиқот ва кузатиш ишларини олиб борганлар. «Байт ул – ҳикма»даги олимларнинг асосий қисми Марвдан, ал – Маъмун саройидан келган олимлардан иборат бўлиб, Берунийнинг гувоҳлик беришича, улар «ал – Марвазий» яъни Марвликлар деб аталганлар.¹² Юқоридаги фикрдан шундай хулоса қилиш мумкинки, мазкур академияда Марказий Осиёлик ва Хуросонлик олимлар катта обрўга ва таъсирга эга бўлганлар.

Европалик олим Ю. Рушканинг таъкидлашича «Байт ул – ҳикма» фаолиятига улкан қувват бахш этган олимларнинг аксарият кўпчилиги Хуросон ва Марказий Осиёдан – Хоразм, Фарғона, Бухоро, Шош, Самарқанд ва Марвлик олимлар бўлган. Шуларнинг ҳам учдан икки қисмини хоразмликлар ташкил этган.

Немис олими Г. Зутер ўз тадқиқотида «Байт ул – ҳикма»да хизмат қилган 500 дан ортиқ олимнинг рўйхатини тузган. Ана шу олимларнинг кўпчилиги Хуросон, Мовароуннаҳр, Хоразм, Бақтрия ва Фарғоналиклар эди,

¹¹ А.Саъдуллаев, А.Сотлиқов. Хоразм Маъмун Академиясининг тарихий надишалари. Урганч 2003 йил, 21 – бет.

¹² Ўша жойда, 22 – бет.

деб таъкидлайди у. «Байт ул – ҳикма» ишларида фаол иш – тирок этган Мовароуннаҳр, Хоразм ва Хуросонлик олимларнинг исм шарифларини китобхонларга таништиришни лозим топдик. Булар: Муҳаммад Ал Хоразмий, Аҳмад ал – Фарғоний, Аббос ибн Жавҳарий, Аҳмад ибн Абдулла Марвазий, Сайид ибн Холид, Яҳё ибн Абу Мансур, Хомид Марваррудий, Аҳмад ал Бухтурий, Али ибн Исо ал Устурлобий, Яҳё ибн Аъзам ал – Қозий, Абу Ҳамид ас – Сағоний, Абул Вафо Бўзжоний, Исоқ Ибодий, Абу Жаъ – фар Хуросоний, Фотиҳ Исфаҳоний, Собит ибн Куффа, Ҳамид ибн Абдуллоҳ ал – Марваррудий, Абу Ҳамид ал Хутғалий, Абу Маъшар Жаъфар ал – Балхий, Абу Фазл ал – Сарахсий ва бошқалар. Улар фаннинг астраномия, математика, география, кимё, табиат, тарих, фалсафа, мантиқ, адабиёт ва бошқа соҳаларида баракали ижод қилганлар. Улар ўртасида бирдамлик, ҳамкорлик ҳукмрон эди.

Ўз даврининг кўзга кўринган йирик олими Яҳё ибн Абу Мансур «Байт ул – ҳикма»нинг дастлабки раҳбари бўлди. Асли марвлик бўлган бу улуғ зот астраномия со – ҳасининг етук билимдони эди. У киши Халифалиқда би – ринчи расадхонага асос солган, ҳамда «Маъмун Зиж»ни тузишда бевосита иштирок этган. 829 йили Абу Мансур вафот этгач халифа ал Маъмун бу Маъсул вазифага олимлар орасида ўзининг билими, ноёб истеъдоди ва ташкилотчилик қобилияти билан катта ҳурмат қозонган буюк юртдошимиз Муҳаммад ал – Хоразмийни тайин – лайди. Айни вақтда ал – Хоразмий Академиянинг кутуб – хонасига ҳам раҳбарлик қилган. Муҳаммад бу ҳар икала маъсулиятли вазифани умрининг охиригача, яъни ал – Маъмун ворислари Муталим (833 – 842) ва ал Восиқ (842 – 847) халифалиги замонигача аъло даражада бажариб кел – ган. (Китобимизнинг кейинги саҳифаларида Муҳаммад ал – Хоразмий ҳаёти ва ижодига кенг тўхталамиз).

«Байт ул – ҳикма» қошидаги кутубхона ўз даврида фақат шарқдагина эмас, балки дунёдаги энг бой кутуб – хоналардан бири бўлган. Тарихий манбаларнинг гувоҳлик беришларича мазкур кутубхонада қадимги Юнон, сурёний, бобил, яҳудий, куфий, фаластин, ҳинд, форсий ва бошқа тилларда ёзилган 400 мингдан ортиқ нодир қўлёзмалар

сақланганлигидан гувоҳлик беради. Кутубхонада араб тилига таржима қилинган адабиётлар ҳам мавжуд бўлган. Улар орасида антик Юнон мутафаккирларидан Аристотел (мил. аввал IV аср), Евклид (мил. аввал III аср), Птолемей (мил. аввал II аср) ва александриялик Теоннинг (IV аср) математика, астраномия, география, табобат, фалсафа мантиққа доир асарлари бор эди.

«Байт ул – ҳикма» олимлари Юнон – антик давр олимларининг илмий асарларини моҳирлик билан араб тилига таржима қилганлар ва бу асарларни кунт билан ўрганиш асосида олимларнинг бутун бир авлоди етишиб чиққан.

Йирик олим ва таржимон ал – Ҳажжож ибн Юсуфнинг фаолияти диққатга сазовордир. У Евклиднинг «Негизлар» ҳамда Птолемейнинг «Алмажистий» номли асарларини моҳирлик билан арабчага, Абу Заҳарийа Юханна эса Платоннинг «Тимей», Аристотелнинг «Осмон ҳақида», «Метереалогика» ва «Сиёсат» асарларини Гиппократ ва Галеннинг табобатга доир асарларини арабчага ўтирган.

IX асрнинг йирик олимларидан ва таржимонларидан Абу Зайд Хунайн (808 – 877)нинг илмий фаолияти айниқса катта эътиборга молиқдир. Бу буюк сиймо, астраномия, механика, фалсафа, мантиққа доир 150 дан ортиқ асарни юнон тилидан араб тилига таржима қилган. Улар орасида Гиппократнинг «Прогностика», «Афоризмлар», Платоннинг «Синолсис», «Давлат», «Тимей», Аристотелнинг «Метафизика», Галеннинг «Соғлиқ таркиби ҳақида», «Оддий дорилар ҳақида» асарлари диққатга сазовордирлар. Булардан ташқари Хунайн ибн Исҳоқ баракали ижод қилиб, юздан ортиқ илмий асарлар яратган.

Унинг асарларининг кўпчилиги табобат ва доришу – носликка бағишланган.

«Байт ул – ҳикма» олимлари ижодига иккинчи йўналиш аниқ табиий фанлар: – астраномия, математика, геометрия ва бошқа фанлар соҳасидаги чуқур тадқиқот ишларига қаратилган бўлиб, бу соҳада ал – Хоразмий, ал – Фарғоний, Абу Бакр ар Розий, ал – Жавҳарий, Яҳё ибн Аксам ва бошқаларнинг ижодлари эътиборга молиқдир.

Бир сўз билан айтганда, Марказий Осиё ва Хуро – сонлик олимлар антик Юнон ва Рум олимлари асарлари – даги илғор ғояларнинг илмий моҳиятини биринчилар

қаторида тушуниб, шарҳлаб, уларни янги ғоя, хулоса ва кашфиётлар билан ривожлантириб мусулмон оламида кенг тарғиб қилдилар. Қадимги Юнон ва рум олимларининг илмий ва фалсафий ғоялари араб тилидаги таржималари орқали шарқ халқлари маданий тараққиётга баракали таъсир кўрсатди.

Хулоса қилиб айтганда, мусулмон шарқидаги ташкил топган «Байт ул-ҳикма» ўз даврида шарқда энг йирик илмий марказ бўлди. Бу илмий марказда инсоният та-рихида Фан ривожига салмоқли ҳисса қўшган буюк ал-ломалар етишиб чиқдилар. Улар ўзларининг баракали ижодлари билан инсоният тараққиётининг бутунги ку-нига сезиларли ҳисса қўшдилар.

IX-X АСРЛАРДА ХОРАЗМ

Араб халифалигининг олиб борган мустамлакачилик сиёсати аҳолининг тинқасини қуритмоқда эди. 750 йилда бошланиб кетган исён Дамашқда 990 йилдан зиёд ҳукм-ронлик қилган Уммавийлар салтанатини инқирозини тез-лаштирган эди. Эндиликда ҳокимият олдин кўрсатгани-миздек, Муҳаммад пайғамбарнинг Маккадаги Ҳошимийлар хонадонига мансуб бўлган амакиси ал-Аббосдан бошла-надиган Аббосийлар сулоласи қўлига ўтади.

Аббосийлар давлат бошқариш тизимини маълум да-ражада ўзгартирадилар. Албатта, бу чора Халифалик қўл остига ўтган ҳудудлардаги маҳаллий феодалларнинг ва халқ оммасининг мустақилликка интилишларининг ку-чайганлиги натижаси эди. Аббосийлар улкан империянинг кўп миллатли характерини ҳисобга олиб, вилоятларни бошқаришга маҳаллий аристократлардан чиққан, маҳаллий шароитни яхши билган ва аҳоли ўртасида катта обрў-эътиборга эга бўлган ворис ҳукмдорларни жалб этдилар. Бу иш халифа Маъмун (813–833) даврида бошланди. Араб халифалиги томонидан Хуросонни бошқаришни Ҳиротли Тоҳир Ибн Ҳусайнга топширилди. Дастлаб Тоҳирийлар Хуросон билан биргаликда Мовароуннаҳрдаги ерларни бошқариш иши ҳам топширилган эди. Бироқ араб ҳукм-дорлари шунчалик катта ҳудудни бошқариш иши Тоҳи-рийларни ниҳоятда кучайтириб юборишидан чўчиб, Мо-

вароуннаҳр ҳудудини бошқариш ишини Марказий Осиёда арабларга қарши кўтарилган Рафии Ибн Лайс бошчилигидаги қўзғолонни бошқаришда фаолиқ кўрсатган маҳаллий феодал Сомон ибн Асад оиласига топширадilar. Қўзғолонни бостиришда Сомоннинг ўғиллари Нуҳ, Аҳмад, Яҳё ва Илёслар катта ҳисса қўшдилар. Улар аслида Балх вилоятининг Сомон қишлоғи оқсоқоли Сомон худотнинг авлодларидан бўлганлар, Сомон ибн Асадни Самарқандга, Аҳмад ибн Асадни Фарғонага, Яҳёни Шош ва Усрушонга, Илёсни Ҳиротга нойиб этиб тайинлади.

819—820 йилларда содир бўлган юқоридаги воқеалар натижасида Мовароуннаҳрда Сомонийлар сулоласининг ҳукмронлиги ўрнатилди.

Сомонийлар Мовароуннаҳрдаги дастлабки марказлашган феодал давлатнинг яратувчилари эдилар. Улар давлатни бюрократик бошқаришнинг барча хусусиятларига эга бўлган мураккаб тизимини шакллантирдилар. Исмоил Сомоний даврида (892—907) девон деб аталган ўнта бошқарма бўлиб, улар молия, суд ишлари, почта, давлат иш юритувчи ва ҳоказоларни бошқарарди. Вилоятларда ҳам худди шундай лавозимларга эга бўлган вилоят бошқармалари бўлиб, бу ерда улар вазирлар, ҳокимлар деб аталардилар. Бу тизим, феодал муносабатларини мустаҳкамлаб, феодал оқсуяклар табақасининг шаклланишига ҳар томонлама кўмаклашди.

Сомонийлар ҳукмронлиги йилларида қишлоқ хўжалигидаги ер—сув муносабатлари ҳам анчагина такомиллашди. Йирик ер эгаларининг қудратли табақаси вужудга келди. Чунончи, Кўхистон турк қуллари авлодлари бўлган салжуқийларнинг зиғирмоя мулки эди. Фулом (қул)лар ҳарбий хизматга кириб, олий ҳарбий лавозимларга эришгач, ер сотиб олишлари мумкин эди. Улардан бири Алп Тегин қўлида Хуросон ва Мовароуннаҳрдаги 500 қишлоқ, яна ҳар бир шаҳарда қаср, ғоят катта фойда келтириб турган карвонсарой, сердаромад ҳаммом бўлган. Шу муносабат билан Сомонийлар даври ҳужжатларида «атоқли деҳқонлар», «бақувват деҳқонлар» деган иборалар тез—тез учраб турардики, бу тушунчалар йирик феодалларни англатарди.

IX аср ўрталарига келиб Мовароуннаҳр ва Хуросонда ҳаёт жонлана бошлади. Халифалик бу соҳада бу ерларга ҳар томонлама кўмаклашди. Хусусан, халифанинг катта моддий ёрдами билан Тошкентда катта ариқ қазилиб ишга туширилди ва бу ариқ то XIII асргача шаҳарни сув билан таъминлаш ишини муваффақиятли адо этди. Шунингдек, халифаликнинг ёрдамида бу даврда Самарқанд ва Бухорода лишиқ гишгдан бинолар қад кўтардилар. IX–XIII асрда шаҳарни сув билан таъминлаган сув қувури Самарқандда қурилиб ишга туширилди. Араб халифалари ўз тобелари бўлмиш Хуросондаги Тоҳирийлар ва Мовароуннаҳрдаги Сомонийларни ҳар томонлама кўллаб қувватлаш мақсадида Тоҳирийларга ўз ҳудудларида кучли тангаларни, Сомонийларга мис тангаларни зарб этишларига рухсат берган.

Маҳаллий ноғибларга халифаларнинг ҳар томонлама ёрдам бериши, бу уларнинг ноғибларига тўла ишонгани деган сўз эмас эди.

Шунинг учун ҳам араб халифалари Хуросон ва Мовароуннаҳр махсус ҳарбий «Ғозийлар» (дин учун «муқаддас уруш иштирокчилари») табақасини барпо этдилар. Ғозийлар халифаликка тобе бўлган ҳудудларда халифаларга садоқатли ва таянч куч ҳисобланардилар. Ким таянчларда бахтини синаб кўришни, шуҳрат орттиришни, ҳокимият, пул, расмий лавозимларга эга бўлишни, халифаларнинг эътирофига сазовор бўлишни истаса ғозийларнинг кўнгилли дружиналарига қўшилиши ва кофирлар ҳамда бидъатчиларга қарши уруш бораётган жойларга жўнаб кетиши мумкин эди. Ғозийлар амалда ўз аҳли ташкилотини тузган алоҳида ижтимоий табақа бўлиб қолган эди.

Бу табақанинг йўлбошчилари зўр таъсирга эга бўлиб, халифаликда кўпинча юксак лавозимларга эришадилар, улар шу даражада кучайиб кетган эдиларки, айрим ҳолларда каттагина куч тўллаб, маҳаллий ҳукмдорларга қарши исён кўтариб ҳокимиятни эгаллар эдилар. Бунга мисол қилиб, Саффорийлар сулоласи вакилларининг фаолиятини кўрсатишимиз мумкин. Сеистон вилоятидан чиққан Ёқуб мазкур сулоланинг асосчиси бўлди. Унинг касби мисгар бўлиб, форсча «Саффор» деб аталар эди.

Халифалар йирик вилоятлардаги ғозийларни маҳаллий сулолаларнинг ажратувчилик, мустақиллик йўлидаги интилишларига қарши куч сифатида қўллаб — қувватлашга ҳаракат қилдилар. Бу вилоятлардаги халифаликка қарши қаратилган ҳар қандай ҳаракат ғозийлар ғазабига дучор бўлар эдилар. Ғозийларнинг куч — қудрати шу даражада эдики, улар бир бутун сулолани осонликча йўқ қилиб юборишлари ёки уни ниҳоятда кучсизлаштириб қўйиш — лари мумкин бўлган, натижада бу сулола кўмак сўраб тавба тазарру билан Бағдодга мурожаат қилишга мажбур бўлар эди.

Саффорийлар сулоласининг асосчиси Ёқуб ўз оғанилари Амр, Тоҳир ва Али кўмагида Сеистон ҳокимини қулатди ва ўзи шу ўлканинг ҳукмдори бўлди. Саффорийлар 873 йилда Тоҳирийлар пойтахти Нишопурни босиб олиб, ҳужум ҳаракатларини давом эттирдилар.

Ёқубдан сўнг унинг ишини давом эттирган оғаси Амр Форс, Исфохон, Сеистон, Кармана ва Сивд ўлкаларини ўз қўли остига бирлаштиради. Саффорийларнинг қисқа муддат ичида бундай кучайиб кетиши халифа Мутаъидга анча хавфли туғдирган эди. У устакерлик билан иш юритиб Саффорийларни Сомонийлар қўли билан йўқот — ишга қарор қилди. Атайин Халифа бу катта икки кучни тўқнаштиришга интиларди. У Саффорийлар йўлбошчиси Амрга Мовароуннаҳрни бошқариш учун ёрлик беради ва бир вақтнинг ўзида Мовароуннаҳр нойиби Исмоил Сомонийни зимдан қўллаб қувватлайди ва уни Саффорийларга қарши гиж — гижлайди. Халифанинг нияти тўла рўёбга чиқади, Саффорийлар билан Сомонийлар ўртасида уруш чиқиб, 900 йилда Балх яқинида Саффорийлар қўшини батамом тор — мор келтирилади. Саффорийлар йўлбошчиси Амр аср олинди, халифа ҳузуринга юборилади. Исмоил Сомонийларнинг бу садоқатидан ниҳоятда мамнун бўлган халифа Сомонийларга мукофот тариқасида Хуросон ва Сеистон ўлкаларини ҳам қўшиб беради. Шундай қилиб, Сомонийлар сулоласи вакиллари Мовароуннаҳр ва Хуросонни танҳо бошқарадиган бўлдилар. Ўз навбатида Сомонийлар Аббосийларга зўр ҳурмат ва садоқат билан хизмат қилдилар. Улар жойларда ислонни қаттиқ туриб ҳимоя қилдилар ва унинг Мовароуннаҳр ва Хуросонда

тўла ҳукмрон бўлиб қолишига ҳаммадан кўп ёрдам бер — дилар.

Гарчи Сомонийлар ўз ички ва ташқи фаолиятлари билан халифаликка ўта садоқатли сиёсат юргизсаларда, барибир Бағдод ҳукмрон доиралари уларга тўла ишонмас эдилар. Умуман олганда садоқат ва миннатдорчилик сиёсат соҳасида жуда беқарор тушунчалар бўлганлигидан халифалар уларга тўла умид боғлай олмас эдилар. Улар ўз жангарилари билан ажралиб турган турк зодагонлари вакиллари Бағдодга ўз хизматларига таклиф қилдилар. Улар Сомонийларга душманлик кўзи билан қарар эдилар. Имкони бўлган кунда Мовароуннаҳр ерларига бостириб боришдан қайтмасдилар. Улар Бағдод саройи ҳузурида Сўғд, Фарғона, Шош ва Уструшонликлардан иборат турк ҳарбий гвардиясини ташкил этган эдиларки, бу гвардия халифаларнинг қудратли таянчи бўлиб қолган эди. Бу таянч халифалик душманларининг маъжуд таркибни ёки унинг чегараларини бузишга қаратилган ҳар қандай уринишни бостиришга қодир даҳшатли кучга айланган эди.

Сомонийлар Исмоил Сомоний (892—907) даврида ўз қудратининг энг юқори чўққисига эришадилар. Олдин кўрсатганимиздек 900 йилда халифа Амр Ибн Лайс (Саф — форийлар)ни тор — мор қилганлиги учун унга Хуросон ҳудудини бошқариш ҳуқуқини ҳам беради. Эндиликда Сомонийлар қўл остидаги ҳудуд Хоразм чегарасидан Ҳиндистонгача, Исфаҳондан Сирдарёгача чўзилиб кетган бўлиб, бу улкан империяга Сомонийлар сулоласи вакиллари ҳукмронлик қилмоқда эдилар.

Бу ҳудуд ҳукмдори Исмоил Сомоний исломга ва халифаликка ўта содиқ бўлсада, ўз ҳукмронлик сиёсатини мустақил олиб боришга интилади.

Исмоил Сомоний ўз даврининг йирик ва ақлли давлат арбобларидан бўлган. Йирик ва марказлашган давлат барпо қилишдан манфаатдор бўлган амалдорларни ва оқ — суякларни ўз атрофига тўплайди. Исмоил Шарқда қудратли давлат сифатида шуҳрат топган марказлашган давлатга асос солди. Исмоил Сомоний ҳукмронлиги даврида Мовароуннаҳр араб истибдодидан бутунлай халос бўлди. Бироқ Исмоил асос солган бу давлат қудратли бў —

либ кўринса — да, бу давлатда кучли ички зиддият мавжуд бўлиб, бу зиддият марказий ҳокимият билан маҳаллий ҳокимликлар ўртасидаги мавжуд бўлган ва бу зиддият Сомонийлар давлатини зимдан емира бошлаган эди. Сомонийлар қанча уринсаларда, бу зиддиятни бартараф эта билмадилар. Сажистон, Гузгон, Газна, Гуржистон, Исфижоб, Хоразм ерларини ўзларига бўйсундира олмадилар. Сомонийлар даврида ҳам араблар ҳукмронлиги давридаги каби Хоразм — Офрийлар давлати мустақил сиёсат юргизади. Араблар истилоси арафасида олдин кўрсатганимиздек, Марказий Осиёдаги давлатлар орасида энг кучлиси Хоразм давлати эди. Хоразм давлатининг ва хоразмийларнинг куч-қудратидан яхши хабардор бўлган араб ҳукмдорлари бу давлатга нисбатан ўта оқилона йўл тутган эдилар. Натижада Хоразм устига юриш ўрнига у билан иттифоқчилик ва яхши қўшничилик муносабатлари олиб борилар эди. Хоразм давлати ҳудуди Марказий Осиёда араблар истилосидан четда қолган ягона ҳудуд эди. Албатта, Хоразмшоҳлар бунинг эвазига ўз мамлакатлари ҳудудида Ислом динини жорий қилишга, шунингдек, истилочиларга каттагина миқдорда ўлпон тўлаш маъсулиятини олган эдилар. Хоразм ҳукмдорларининг ўша даврда қўллаган бу сиёсати, ўз даври учун ниҳоятда тўғри сиёсат эди. Чунки қанчалик кучли ва жанговор бўлмасин Хоразм давлатининг ёлғиз ўзи қудратли араб қўшинининг истилочилик юришини бартараф эта олмас эди.

Бу даврда Араб халифалиги билан Хоразм — Офрийлар давлати ўртасида иқтисодий ва маданий алоқалар кучайди.

Араблар орқали шарқ фанининг илғор ютуқлари Хоразмга кириб келган бўлса, ўз навбатида ўз даврининг ривожланган мамлакатлардан бири бўлган Хоразм маданияти араб маданиятини бойитди.

Таниқли тарихчи олим профессор Р.Жуманиёзов ўзининг «Қадимий Хоразм тарихи» асарида шундай деб ёзади: «Муҳаммад Ибн Мусо Ал-Хоразмийнинг халифалар Ал-Мамун, Ал-Мутасил (833 — 842), шунингдек, Ал-Восиқ (842 — 847) ва уларнинг ворисларига ижобий таъсири ҳақида мутлақо шубҳаланиб бўлмайди. Улар унинг дунёвий мавқеини ҳисобга олмасликлари мумкин эмасди ва унинг

халқ аҳволини яхшилаш сари интилишларига ён босар — дилар. Бу фактни Тоҳирийлар ҳам инобатга олган бўлиш — лари мумкин, чунки улар Хоразмнинг ички ишларига аралашувдан ўзларини тиярдилар». ¹³ Албатта, таниқли олимларнинг юқоридаги фикрларига эътироз билдириш қийин. Негаки, ўз даврида ва бугунги кунда ҳам жаҳон фанининг ёрқин юлдузларидан бири бўлган Муҳаммад ибн Мусо Ал — Хоразмий ўз илмий кашфиётлари билан араб халифалари олдига жуда катта обрў — эътиборга сазовор бўлган ва буюк табаррук инсон юқоридагилардан фойда — лапиб, араб ҳукмдорларини ўз она юрти Хоразм устига истилочилик юриши ниятидан қайтаришга ва Хоразм билан муроса қилишга ундаган бўлиши мумкин.

Бу ушбу масаланинг бир томони бўлса, назаримизча унинг иккинчи томони ҳам мавжуддир. Яъни Марказий Осиёга ҳарбий юришни уюштиришдан олдин араб ҳукм — рон доиралари у ердаги ички аҳволни гоят қунт билан ўрганганлар. Араблар босқини арафасида олдин кўрсат — ганимиздек, Марказий Осиё давлатлари ичида энг қудрат — лиси Хоразм давлати бўлган. Хоразмнинг куч — қудрати, Хоразмийларнинг гоят мард ва жантоварлиги ҳам араб — ларни Хоразм давлати устига ҳарбий юришдан ўзларини тийишга мажбур қилган омиллардан бири бўлган бўлиши мумкин. Бундан ташқари, ушбу масаланинг назаримизча учинчи томони ҳам мавжуд. Унга мувофиқ ўша бўронли йилларда Хоразм ҳукмдорларининг олиб борган ўша тўғри ва оқилона сиёсати ҳам Хоразмни араблар истилосидан сақлаб қола олган асосий сабаблардан бири бўлиши мумкин. Бир сўз билан айтганда араблар босқини ва ун — дан кейинги йилларда ҳам Хоразм нисбатан ўз муста — қиллигини сақлаб қола олган эди.

Хоразмшоҳ Офрийгилар сулоласи бошқарган Жа — нубий Хоразмда, шунингдек, Хуросон ноиблари томони — дан тайинланган амир бошқарган Шимолий Хоразм ҳудудида ҳам IX аср охирига келиб анча иқтисодий ри — вожланиш содир бўлган. Янгидан — янги шаҳар, қалъалар бунёд этилган. Ҳунармандчилик анча ривожланган. Қиш —

¹³ Р. Жуманиёзов. Қадимий Хоразм тарихи. Урганч 1993 йил, 44 — 45 бетлар.

лоқ хўжалигида янги суғориш иншоотлари қуриб ишга туширилиши натижасида анча жонланиш кўзга ташланган эди.

Бу давр Хоразмнинг иқтисодий тараққиётида, унинг жуғрофий ўрни ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлди. Бу даврда давлатлараро муҳим савдо йўли ҳисобланмиш Буюк Ипак йўлининг Хоразм ҳудудидан ўтиши ва шу йўл орқали Хоразмнинг кўплаган хориж мамлакатлари билан савдо ва маданий алоқада бўлиши, Хоразмнинг иқтисодий ва маданий ривожига кескин туртки бўлган эди. Шаҳарлар ривожланди, ҳудудий кенгайди. X асрга келганда, Шимолий ва Жанубий Хоразмни қўшиб ҳисоблаганда, шаҳарларнинг сони 30 тага етади. Амударёнинг чап қирғоғида ҳам йирик шаҳарлар қурилади. Улар ичида ҳунармандчилик ва савдо сотиқ кенг ривожланган, атрофлари қалин деворлар билан ўраб олинган Ҳазорасп, Дарғон, Хива ва бошқа шаҳарлар ўша давр йирик савдо марказларига айланган эди. Ўша давр йилномачиларининг ёзишларича, Хоразм шаҳарлари — нинг ичида катталиги жиҳатидан Дарғон Гурганждан кейин иккинчи ўринда турган. У Амударёнинг бош ўтиш жойида Хоразм, Бухоро, Амул ва Марв шаҳарлари қарвон йўлининг кесишган чорраҳасида жойлашган бўлиб, ўз даврида бозорлари молга тўла шаҳар бўлган. Дарғоннинг атрофини экинзор, узумзор ва боғлар тўла қишлоқлар ўраб олган эди.

Хоразмнинг яна бир қадимий шаҳри бу Ҳазорасп бўлиб, у милoddан олдин пайдо бўлган, бўлиб, X асрларга келиб бозорлари гавжум, йирик шаҳар сифатида гавдаланади.

Хоразмшоҳлар давлатига мўғуллар ҳужуми арафасида таширф буюрган араб сайёҳи Якут Ал-Ҳамавийнинг ёзишича, Ҳазорасп қалъасининг кўриниши салобатли эди. У қудратли баланд деворлар билан ўраб олинган, шовқинли бозорларида савдо расталари ҳам жуда кўп бўлган.

Умуман Хоразмнинг, хусусан, Хоразм шаҳарларининг ўсиши VIII—X аср манбаларини кунт билан кўздан кечирганимизда нақадар юксак даражада бўлганлигини шоҳиди бўламиз. Кўзга кўринган тарихчи Таборий 712 йилда Хоразмнинг араблар томонидан истило қилиниши тўғрисидаги ҳикоясида, Хоразмда учта шаҳар — Кат (Фир),

Уалбатта бу рақам ишончли рақам бўлмаса керак. Чунки араб босқинига қадар ҳам Хоразм ўз даврининг юксак ривожланган мамлакатларидан бири бўлиб, ижтимоий тараққиёт жиҳатдан арабларга нисбатан устун даражада бўлган. Араб тарихчиси Ал-Истаҳрий (тахминан 930—33 йилларда ёзган) Хоразм шаҳарларини санаб кўрсатар экан, ўн учта ном келтиради:

Хоразм (Касс), Дарғон, Ҳазорасп, Хива, Хушмитон, Ардахушмисан, Сафардоз, Нузбар, Кардаранхош, Кардар, Баратегин, Мазминия, Журжония.¹⁵ Араб жўрофи ал-Мақдисий тахминан 985 йилда Хоразм ҳудудидаги шаҳарларнинг сони 32 та бўлганлигини, ўнг қирғоқда — Касс, Гардман, Ойхон, Ардахива, Нукфач, Кардар, Миздахқон, Жашира, Садвар, Зардух, Баратегин, Мадкаминия; чап қирғоқда — Журжония, Нузвар, Замахшар, Рузунд, Вазарманд, Васкаханхас, Рахулмисон, Мадамисон, Хива, Кардаранхас, Ҳазорасп, Жигарбанд, Жаз, Дарғон, Жит, Кичик Журжония, иккинчи Жит, Садфар, Масасан, Кардар, Андарстан. Бундан ташқари, Хоразм йўллари устида Шўрохон, Хас, Нузкат, Дарсон, Жувикан, Амир, Барабсар, Вардара пунктлари жойлашганликларини ёзади.¹⁶ Ўша даврга оид тарихий ва археологик манбаларни қунт билан ўрганганимизда Хоразм ҳудудида Мақдисий рўйхатида кўрсатилмаган шаҳарлар ҳам мавжуд бўлганлигини шоҳиди бўламиз. Агар Мақдисий рўйхатига уларни ҳам ҳисоблаганимизда, X аср охирига келганда Хоразмда шаҳарлар сони 40 тага етади.¹⁷ Илк ўрта асрларга оид Хоразм шаҳарларининг қолдиқларини бугунги кунда археологик ўрганиш Хоразмда шаҳар қурилиши, архитектура ўз даврининг энг илғор даражасида бўлганлигидан далolat беради. Хоразмнинг илк ўрта аср шаҳарларининг тузилиши Рус Ҳолимлари Жуковский, Бартольд, Якубовскийларнинг асарларида чуқур таҳлил

¹⁴ Толстов. Қадимги Хоразм маданиятини излаб. . . . бет.

¹⁵ Ўша жойда.

¹⁶ Ўша жойда.

¹⁷ Ўша жойда.

қилинган.¹⁸ X—XI аср Хоразм шаҳарлари ўз даврининг йирик шаҳарларидан бўлганлар.

Ўрта аср Хоразм шаҳарларининг тузилиши деярлик бир—бирларига ўхшаганлар. Шаҳарларнинг марказларида арк бўлиб, унинг атрофида шаҳар юксалган: бунда дастлаб шаҳристон, яъни шаҳар вужудга келади, сўнгра шаҳар атрофидаги жойлар—работлар ривожлана бориб, милодий XI асрларга келганда, шаҳар иқтисодий ва ижтимоий ҳаётининг суръати работларга кўчиб ўтади. Шаҳристонлар эса инқирозга учрайди.¹⁹

VIII—XI асрларда вужудга келган шаҳарлар, шаҳарча ёки истеҳком номи работлар тариқасида, қалъа этагида ривожланади. Хоразм шаҳарларининг маркази—аркларда шаҳарни бошқарувчи шаҳар ҳокими ва уларнинг аёнлари ўз оилалари билан яшаганлар. Шунингдек, арк атрофида шаҳар ва унинг атрофидаги тартибни сақлаш лозим бўлган маълум сондаги шаҳар гарнизони ва уни бошқарувчи ҳарбий амалдорлар яшаганлар. Уларнинг барчаси олий ҳукмдорга сўзсиз бўйсунганлар. Ҳарбий зарурият туфайли Хоразмшоҳ томонидан бўладиган ҳар қандай чақириққа тайёр турганлар.

X асрда Хоразмнинг иқтисодий жиҳатдан гуркираб ривожланиши араб манбаларида анча яхши кўрсатилган. Хоразмлик савдогарлар худди қадимги замонлардаги каби бу даврга келиб, ҳозирги Туркменистон ва Фарбий Қо—зоғистон даштларида яшаган кўчманчилар билан, шунингдек, Волга бўйи — Ҳазория, Булғория, Рус ерлари, Шарқий Европа билан фаол савдо—сотик олиб борганлар ва бу савдодан Хоразм мамлакати йилдан—йилга бойиб борган.

Араб тарихчиси Истахрий X асрдаёқ шу хусусда шундай деб ёзган эди: «Хоразм — ҳосилдор, озиқ—овқати ва мевалари кўп шаҳар, фақат ёнғоғи йўқ, бу ерда пахта ва жундан кўп нарсалар тайёрланади ҳамда бу нарсалар узоқ—узоқ жойларга этилади. Аҳолининг ажралиб турадиган хусусияти бойлиги ва мардлик кўрсатишга ин—

¹⁸ А.Ю.Якубовский — Феодалное общество средней Азии и его торговля с восточной Европой и X—XV вв. МИУГТ. 1, стр— 4—5.

¹⁹ С.П.Толстов. Қадимги Хоразм маданиятини излаб.254—бет.

тилиpidир Улар Хуросоннинг бутун аҳолисига нисбатан тарқоқдирлар ва ҳаммадан кўпроқ саёҳат қиладилар. Ху—росонининг биронта катта шаҳари йўқки, унда кўплаб Хоразм аҳолиси яшамасин, уларнинг мамлакатида слтин йўқ, кумуш конлари ҳам қимматбаҳо идишлар тўғрисида сўз ҳам бўлиши мумкин эмас, бойликнинг катта қисмини турклар билан савдодан ва мол боқиб кўпайтиришдан топадилар. Қўшни турк қуллари билан бир қаторда славян ва Ҳазор қулларининг катта қисми, дашт тулкиси, сўбол, тулки, қундуз мўйнасининг катта қисми уларнинг қўлига тушади.²⁰

Хоразмнинг ҳар бир йирик шаҳарида бозор, савдо ҳунармандчилик, маъзе, масжидлар, карвон саройлар бўлган. Одатда марказда, Шахристонда бойлар ва асздодаларнинг қаср ва саройлари, диний мактаблар жойлашган бўлган.

Ушбу ўзига хос маъмурий марказ катта девор билан ташқи шаҳардан ажралиб туради. Ташқи шаҳарда маҳаллар бўлиб, ўрта ҳоллар, камбағаллар ва қулар яшашарди. Таниқли тарихчи ва археолог олим С.П.Толстов бошчилигидаги археологик ва этнографик экспедициянинг ўтган асрнинг 40—йилларида қадимги Хоразм ҳудудларида олиб борган археологик қазилма ишларининг натижалари юқоридаги фикрларнинг ниҳоятда тўғрилигини тасдиқлади.²¹

Х аср Хоразм шаҳарларининг ичида энг каттаси ва энг ривожланган Шимолий Хоразмнинг пойтахти Гурганж шаҳри эди. Ўзининг жўғрофий жойлашуви жиҳатидан ниҳоятда қулай жойлашган ушбу шаҳар ўша даврдаёқ ўзининг салобати, ободонлиги билан, жаҳоннинг барча бурчакларидан мол олиб келган савдогарлари ва карвонсаройлари билан, ниҳоятда молларга тўла гавжум бозорлари билан машҳур бўлган. Дунёнинг кўпгина мамлакатларига Хоразмлик савдогарлар мол олиб борар ва у ердан ўз мамлакатлари аҳолиси учун зарур бўлган молларни олиб келар эдилар. Айниқса, хоразмлик савдогарлар

²⁰ С.П.Толстов. Қадимги Хоразм маданиятини излаб. 255—бет

²¹ Ўша жойда, 45—бет.

бу даврда Сирдарё ва Дашти Қипчоқда яшовчи кўчманчи — лар билан бўлган савдо — сотиқдан катта фойда олар эдилар.

Таниқли шарқшунос олим академик В.В.Бартольд бу хусусида шундай деб ёзган эди: «Хоразм ўзининг қўлга киритган бойликларининг деярли барчасини кўчманчилар билан савдо — сотиқ натижасида қўлга киритган. Айниқса бу борада Хоразмнинг шимолида жойлашган, Гурганж шаҳрининг роли беқиёс эди».²² X асрда Гурганж савдо — гарлари орқали Хоразмнинг Волга бўйи билан савдо ва маданий алоқалари кучайган.

Айнан хоразмликлар таъсирида Волга бўйи булғорлари ислом динини қабул қилганлар. Бу даврга келиб бугунги кунда Каспий денгизи деб аталадиган денгизда Хоразм кемалари тўла ҳукмронлик қилганлар. Ҳатто X — XI асрларда бу денгиз Хоразм денгизи (рус тилида Хвалинское море) деб аталган. Хоразмийларнинг, айниқса, Волга бўйи Ҳазарларига таъсири кучли бўлган. Таниқли Хоразмшунос олим С.П.Толстов ўзининг «Қадимги Хоразм маданиятини излаб» номли китобида, Волга бўйи ҳазарларининг (хвар — лар) хоразмийлар билан яқин қариндош эканликларини тахмин қилади.²³ Тарихий манбаларнинг аниқ ва асосли кўрсатишларича, Волга бўйи ҳазарлари Қадимги Хоразм қабилаларига анча яқин гургашлар. Фикримизнинг далили сифатида шуни кўрсатамизки, Қавар — Хвар, Ховар номи — нинг ғарбий ҳазарча талаффузи бўлиб, хоразмликлар қадимда ўзларини шу ном билан атаганалар. Айрим қадимий манбаларда Хоразмни Хварейзим ёки Хвайризем шаклида берилиши юқоридаги тахмин учун асос бўлиши мумкин.²⁴ Айнан Хоразмийларнинг ҳазарлар билан тарихий яқинлиги ҳазарларнинг ҳам ислом динини қабул қилишларига олиб келган.

Тарихга назар ташлар эканмиз, хоразмийлар билан ҳазарлар ўртасида яхши муносабатлар азалдан давом этиб

²² В.В.Бартольд соч. 11. часть 124 — бет.

²³ Озод Машарипов. Хоразмнома I китоб Қадимги Хоразм Урганч 2005 йил, 124 — бет.

²⁴ Қаранг ўша жойда.

келган. Хоразмлик савдогарлар Ҳазария аҳолисини бозор боп моллар билан таъминласалар, хоразмлик ҳунармаднлар Ҳазария пойтахти Игил шаҳрида қурилиш ишларида фаол иштирок этганлар. Жасур хоразмлик жангчилар эса содиқ иттифоқчи сифатида ҳазарларнинг ташқи ҳарбий юришларида иштирок этганлар.

Ҳатто хоразмликлар ҳазарларнинг ўзгалар устига ҳарбий юришларида ҳазар қўшинига бошчилик қилганлар. Ҳазарларнинг 764 йили Тифлис шаҳрини босиб олганларида уларнинг қўшинига хоразмлик Растархон қўмондонлик қилган.²⁵ Хоразмнинг мустақиллигини сақлаб қолиш ва мустаҳкамлаш сиёсати араб истилочилари давридаги каби сомонийлар, қорахонийлар даврида ҳам давом этди. Хоразм давлати бу даврда ўз мустақиллигини сақлабгина қолмасдан, балки янада мустаҳкамланиб ва ҳудудий кенгайиб борди. Халифалик орқали унинг олиб борадиган савдо-сотиқ муносабатлари янада кенгайди. Араб ҳукмдорлари Хоразм давлатига ҳурмат билан қараганлар. Унинг дахлсизлигига риоя қилганлар. (Хоразмшоҳ Чағаннинг хиёнаткорона фаолияти туфайли арабларнинг шимолий Хоразмга киришлари бундан истисно). Ўрта аср тарихчиси ал-Мақдисийнинг кўрсатишича, Сомонийлар даврида Хоразм араб халифалигига ўлпон тўлашдан озод этилган.

Табиийки, бу минтақада унинг обрў-эътибори ва таъсири ошган. Мўғулистон, Русия, Хитой, Ҳиндистон, Эрон ва бошқа давлатлар билан савдо, иқтисодий ва маданий алоқалари ҳар томонлама кенгайган. Бу албатта Хоразм давлатининг иқтисодий тараққиётига ижобий таъсир кўрсатган. Натижада Х арсада Хоразм араб истилоси сабабли юз берган сиёсий ва иқтисодий инқироз ботқоғидан тўла чиқиб олди. Қишлоқ хўжалигида кенг ирригация ва мелиорация тадбирлари олиб борилди. Янги ерлар ўзлаштирилди. Экин майдонлари, боғлар кенгайди. Дарёнинг чап қирғоғида ҳам ирригация ишлари авж олдирилди. Булар ҳаммаси жамиятнинг синфий табақа-

²⁵ С.П.Толстов. Қадимги Хоразм маданиятини излаб. 255-бет.

лашашуви жараёнида юз беради. Ер ишлаб чиқариш во – ситасидан капиталга айланиб боради, унинг кўпчилиги бир гуруҳ ҳарбий феодал, оқсуяклардан шаклланган ер зо – дагонлари кўлида тўплана боради, ўрта ҳол ва камбағал деҳқонлар тобора ердан маҳрум бўлиб, қашшоқлаша бо – ради. Ерлардан фойдаланишнинг турли шакллари (мулк, чорикорлик) пайдо бўлади. Суғориш иншоотларининг ва ерда ишлаш техникасининг анча такомиллашуви анча меҳнат унумдорлигининг кўтарилишига, қишлоқ хўжалик экинлари ҳосилдорлигини оширишга олиб келди. Та – бииёки бу ҳолат аҳолининг моддий аҳволининг яхши – ланишига сабабчи бўлган.

Бу даврда Хоразмда ички ва ташқи савдо анча та – раққий тошган. Хоразм ижтимоий – иқтисодий ҳаётининг равнақ тонишида ҳазарлар ва булғорлар билан олиб бо – рилган савдо – сотиқ муҳим рол ўйнаган. Булғорга йўл Кат, Гурганж (Журжония) орқали ўтар, ундан турклар мам – лакати ҳисобланмиш Замжанга, кейин Эмбу дарёсидан ўтиб, Ёйиқ (Ўрол), Самара, Кинел ва Черемжанга бори – ларди. Хоразмийларга энг яқин халқлардан бири ҳазарлар ва ҳазар шоҳлиги билан олиб борилган савдо асосан Итил дарёси орқали амалга ошириларди. С. П. Толстов берган маълумотларга қараганда Итил йўли Беловли харобалари орқали қуйи Эмбу, Урол ва Волгага ўтади. Бу йўлда ажойиб сайқал берилган тошлар билан безатилган карвон саройлар қурилган. Шарқшунос олим А. Ю. Якубовский – нинг ёзишича, X асрда Итил шаҳри Волганинг бир ирмоғи бўйида ястанган, икки қисмдан иборат катта савдо шаҳри эди. Ғарбий қисми Этил деб аталарди ва у давлатнинг маъмурий маркази эди. Шарқий қисми Ҳазория деб ата – либ, у савдо марказидан иборат эди. Шаҳарларнинг орол қисмида – Ҳазар ҳоқони қасри жойлашган эди. Тарихий манбаларнинг кўрсатишича, ҳазарлар давлатида ва унинг пойтахти Итил шаҳрида хоразмликлар катта обрў – ғоти – борга эга бўлганлар.

Волга бўйи халқлари билан алоқа ҳар томонлама ривожланиши натижасида ҳазар подшолигининг пойтахти махсус девор билан ўралган Итил шаҳрида «йигирма беш минг кишидан иборат хоразмликлар истиқомат қилишар

эди». ²⁶ У ерде хоразмликлар хизматида 30 та масжид бўлган. Шуниси характерлики, хоразмликлар Хазар подшолигида ўз таъсирини ўрнатишга муваффақ бўлганлар. Ибн Хавкалнинг кўрсатишича, Хазар подшохининг 12 минг кишилиқ гвардияси хоразмликлардан иборат бўлган. ²⁷

X—XI аср Хоразм ўз таъсири доираси жиҳатидан катта масофани эгаллаган. Хоразм савдогарлари, ҳунармандалари, ҳарбий ишбилармонлари кўпгина хориж мамлакатларида катта таъсир кучига эга бўлганлар. Айрим тарихий маълумотларга қараганда, хоразмликлар таъсири Волга бўйдан Венгриягача тарқалган. Чунончи, Венгрия Қироли Самуил Абу (1041—1044) айрим манбаларнинг кўрсатишича наса-насаби хоразмликларга бориб тақалади. ²⁸

Хоразмнинг Рус ерларида ҳам таъсири анча кучли бўлган хоразмлик савдогарлар Хоразм (Каспий) денгизи орқали Волга дарёсига ўтиб, Руснинг йирик шаҳарларида савдо-сотик ишлари билан шуғулланганлар.

X—XI асрларда Хоразмдан ташқарига чиқарилган ва четдан Хоразмга келтирилган моллар турлари ҳурматли китобхонларда катта қизиқиш уйғотиши табиийдир. Араб географи Ал-Мақдисий берган маълумотларга, шунингдек тарихий манбаларга асосланган ҳолда шарқшунос олимлар, академиклар В.В.Бартольд ва А.Ю.Якубовскийларнинг кўрсатишларича, бошқа давлатлардан Хоразм орқали Осиёнинг кўпгина давлатларига сувсар, сариқ, олмагон, оқсичқон, қундуз, тоғ тулкиси, қуён, эчки, бўрсиқ терилари, асалари мўмийеси, ўқейлар, лочин, қайин, славьян қуллари, қилич, булғория сигир ва қўйлари олиб ўтилар эди. Шунингдек, Хоразм орқали шарқий Европа бозорларига эса зираворлар, лакланган моллар, ранглар, ипак матолар, гуруч, қуруқ мевалар, ширинликлар, қовун қоқи ва бошқалар олиб бориладди.

²⁶ О.Машарипов. Хоразм тарихидан саҳифалар Т. «Ўзбекистон», 1994 йил 22-бет.

²⁷ Уша жойла

²⁸ Уша жойла, 260-бет

Машарипов,

Хоразмдан чиқариладиган моллар орасида узум, пене, кунжут ёғи, кийимлар, гиламлар, кўрпалар, кимҳоб «мулхам» ёпқич, ўқ ёйлар, қулафлар, махсус сир, ачитқи – балик ва бошиқа маҳаллий маҳсулотлар кўпчиликни ташкил этарди. Шунини кўрсатиш лозимки, халқаро бозорларда Хоразмдан келтирилган молларнинг бозори чаққон бўлган. Ватанимиз ўтмиш тарихини зўр эътибор билан ўрганган киши X аср охирларига келиб, Хоразм сиёсий ва иқтисодий ўсиш палласига кирганини шоҳиди бўлади. Бу даврга келиб қорахонийлар томонидан сомонийлар ҳукмронлигининг ағдарилиши, Хоразмнинг тўла мустақиллигига йўл очди ва янада ривожланишига туртки бўлди. Хоразм шаҳар ва қишлоқларининг қиёфаси ўзгара борди. Мамлакатда ҳунармандчилик ва қишлоқ хўжалиги гуркираб ривожланди.

X аср охирларида Хоразмга келган ал – Мақдисий ҳайрат билан шундай деб ёзади: «Бу вилоят таниқли, кенг, шаҳарлари кўп, уй – жойлар, боғлар кети узилмайди. Уларда узум ва мевалар мўл, экинзорлар ҳам, моддий бойликлар ҳам адоқсиз, улар савдогарлар учун жуда фойдали».²⁹ Арабларнинг истилочилик юришлари гуфайли таназулга юз гутган илм – маърифат ҳам бу даврга келиб, Хоразмда аста – секин ривожлана бошлади. Бунинг шоҳиди бўлган ал – Мақдисий шундай деб ёзиб қолдирган: «Хоразмийлар илм – маърифат намоёндалари, адабиётда қобилиятли кишилар – дирлар. Мен адабиёт ёки Қуръонда ҳоразмий шогирди бўлмаган имомларни жуда кам учратдим. Бу шогирдлар жуда иқтидорли бўлиб, илмларни тез эгаллайдилар».³⁰

Бироқ Хоразм илмий мактабининг ўсиш даражаси ҳали араб истилосидан олдингига нисбатан анча орқада эди. X аср охирларига келиб, Хоразм иқтисодий ва маданий жиҳатидан ривожланиш палласига кирган бир пайтда Мовароуннаҳр ва Хуросонга ҳукмронлик қилган Сомонийлар давлати инқирозга учраб, аста – секин унинг пойдевори қулаб бораётган эди.

²⁹ Р. Жуманиёзов. Қадимий Хоразм тарихи, 47 – бет.

³⁰ Ўша жойда

Бунга сабаб биринчидан, мамлакат ичидаги маҳаллий феодаллар билан марказий ҳокимият ўртасидаги зиддият бўлса, иккинчидан, Олтой, Иссиққўл, шарқий Туркистон томонидан Мовароуннаҳр ва Хуросон томон кўчлаган турк тилида сўзлашувчи кўчманчи қабилалар оқиб кира бошлаганлигидир.

Дастлабки пайтда Сомонийлар давлатининг куч-қудрати юксак даражада ва мамлакатда яхлит ички birlik мавжуд бўлган пайтда Мовароуннаҳр ва Хуросон ерлари ушбу кўчманчиларнинг юришларидан муваффақиятли ҳимоя қилинган бўлсада, бора-бора бу иш анча қийинлашиб борди ва пировард натижада сомонийлар давлати инқирозга учради ва унинг ўрнига кўчманчи туркларнинг қорахонийлар сулоласининг ҳукмронлиги ўрнатилди. Албатта, ватанимиз тарихида мамлакатни 100 йилдан ортиқ идора қилган бу сулоланинг келиб чиқиши ва ҳокимият тепасига келиш тарихи ҳурматли китобхонларни анча қизиқтириши табиий. Шунинг учун ҳам биз ўз китобимизнинг навбатдаги саҳифаларида Қорахонийлар давлати деб аталиш давлатни ташкил этган турк қабилаларининг Мовароуннаҳр ерларига кириб келишлари ва Сомонийлар давлатини ағдариб ўз ҳокимиятларини ўрнатиш масаласига кейинроқ тўхталамиз. Ҳозирча эса ўрта асрлар ҳақида фикрларимизни давом эттирамиз.

Х аср Хоразм ҳақидаги манбаларни диққат билан кўздан кечирар эканмиз, бу даврда ўлканинг тарих унинг обрў-эътибори ошганилигидан, Волгада анча мустамлакачи ва иқтисодий сиёсат юргизиш билан бирга, бу ерда фаол сиёсий куч сифатида ҳам майдонга чиққанлигининг шохиди бўламиз. Хоразмнинг бу давр тарихи, унинг таъсир доираси учун ўғизларга қарши кураши билан ҳам характерланади.

Араб тарихчиси Ибн Хавқал хоразмликларнинг Булғор давлати чегараларига ҳужум қилиб, у ердан турли ўлжалар ва қуллар олиб қайтганликларини ёзади. Х асрга оид ҳамма манбаларда яқинлик билан қайд қилинишича, хоразмийлар фақат жасур сайёҳлар ва савдогарлар бўлибгина қолмай, балки айни чоғда кўшнилари турклар, ўғизлар билан муваффақиятли равишда жанг қилиб турган, урушларда чиниққан кўрқмас жангчилар ҳам

бўлганлар. «Улар — деб ёзади араб тарихчиси Истаҳрий, — фузлар билан мардона жанг қиладилар, фузларни яқин — ларига йўлатмайдилар».³¹ X асрда Хоразм ва унинг фу — қаролари халқаро майдонда каттагина обрўга эга эдилар. Олдин кўрсатганимиздек, ал — Мақдисий ҳам ўз асарла — рида хоразмийларга катта ҳурмат ва эътибор билан қа — раган.

Улар (Хоразмийлар), — деб ҳикоя қилади Ал — Мақдисий, — меҳмондўст, овқатни яхши кўрадиган, жангда довиорак ва матонатли кишилар, уларнинг фазилатлари ва ғалати хусусиятлари бор.³² Фақатгина хоразмликларгина эмас, балки ўша давр Хоразм шаҳарлари ҳам обрў — эътиборлари билан кўпчиликнинг назарида бўлганлар. Улар ҳақида араб йилномаларидан энг яхши фикрларни ёзиб қолдирганлар. Хоразмнинг марказий шаҳри Кат ~~шаҳри~~ аҳолиси тўғ — рисида араб илмочаси «Худуд ал — Олам» (оламнинг ҳудудлари — тарж. муалл.) асарида шундай сўзлар ёзил — ган: «Унинг кишилари имон учун курашувчи жанговар кишилардирлар». Ўша давр Хоразмнинг яна бир катта шаҳри Гурганж фуқаролари ҳақида эса юқоридаги асарда шундай сўзлар ёзилган: «Унинг аҳолиси жанговарлиги ва камондан ўк отиш санъати билан машҳур».³³ X — XI аср — ларда хоразмликлар халқаро майдонда ўз таъсир доира — ларини мустаҳкамлаш учун ўз қўшнилари ўғузларга қарши тинимсиз кураш олиб борганлар.

Ўғузларга қарши кураш X асрларда яшаган хоразм — ликларнинг кундалик ишига айланиб қолган бир ҳодиса бўлиб, у анъанавий қоидалар, ҳатто расм — русмда акс этган. Бу ҳақда хоразмлик буюк аллома Беруний ҳам ёзиб қолдирган. У хоразмликларнинг қадимий Фағбурия — «под — шонинг чиқиши» деган байрамларини тасвирлаб шундай ёзган: «Бу байрамда Хоразм подшоҳи ўз қароргоҳидан чиқиб, ўғузларга қарши анъанавий қишлиқ компаниясига отланган ва уларни чегарадан ташқарига улоқтириб таш —

³¹ С.П.Толстов. Қадимги Хоразм маданиятини излаб. 258 — бет.

³² Ўша жойда.

³³ Ўша жойда.

122

лаган».³⁴ Ўғуз қабилаларининг келиб чиқиш ~~ининга~~ ~~онд~~ тўхтаб ўтиш лозим, деб ўйлайман. Сирдарёнинг қуйи оқими ва Оролнинг шимоли шарқидаги бепоён ҳудудлариде яшаган ўғузлар туркий қабилаларнинг бир гуруҳи бўлганлар. Таниқли олим С.П.Толстовнинг кўрсатишича, X аср ўғузлари этник жиҳатдан олганда массагет – аланларга бориб тақалувчи Орол бўйи маҳаллий қабилалари чати – шуви уларнинг янада ривожланиши ва бунга шарқдан кириб келган элементларнинг қўшилиши натижасидир. Эфталитлар массагет – аланларнинг хунлар билан чати – шиши натижасида вужудга келган бўлса, Сирдарё ўғузлари қиёфасида биз худди ўша эфталитларнинг VI – VIII асрлар давомида Еттисувдан бу ерга кириб келган ҳақиқий турк элементлари билан қўшилиб этник жиҳатидан ўзгариб кетишини кўраемиз.³⁵

78.14
Тарихий манбаларни ўрганар эканмиз, ўғузлар X – XI асрларда ўтроқлик анъаналарини сақлаб қолган ва чорвачилик – деҳқончилик, балиқчиликка асосланган комплекс хўжаликларини сақлаб қолган бир халқ эканлигининг ~~шоҳиди~~ бўламиз. Кенг ҳудудда жойлашган ўғуз қабилаларининг кўп шаҳарлари мавжуд бўлиб, уларнинг марказий шаҳри Сирдарё бўйида жойлашган Янгикент шаҳри бўлган.

X асрнинг иккинчи ярмига келганда ўғузлар давлати ниҳоятда кучайиб кетади, ҳудуди кенгайди. Жанубий шарқда у Тороз (Талас дарёси бўйидаги Жамбул шаҳри) ва Шош (Тошкент) шаҳарлари билан чегарадош; Жанубда Қувондарё ва Жатадарё ҳавзаларини қамраб олади, шимолда Сарисув, Чалқора, Иргиз ҳавзасини ўз ичига олган. Ўғузлар давлати шимол томондан Шимолий – Фарбий ўрол тоғи этакларигача етиб борган. Шундай катта ҳудудда жойлашган ва ўз даври учун қудратли қўшинга эга бўлган ўғузлар, эндиликда Хоразмшоҳлар давлатига қарам бўлган ҳудудларга ҳам кўз олайтира бошлайдилар. Бу эса ўз навбатида Хоразмнинг ўғузлар билан доимо тўқнашувига олиб келарди. С.П.Толстов бошчилигидаги

³⁴ Ўша жойда.

³⁵ Ўша жойда.

6074
собиқ СССР нинг Хоразм тарихий этнография экспеди —
цияси аъзолари томонидан олиб борилган археологик
қазилма ишлари натижасида топилган моддий ашёларнинг
далолат беришича X асрнинг иккинчи ярми ва XI асрнинг
биринчи чорагида Хоразм давлати ўғузлар билан шиддатли
ва ўз навбатида муваффақиятли кураш олиб борган.
Натижада бу даврда Хоразм ўз ҳудудини ва ўзига қарам
ҳудудларни ўз қўлида сақлаб қолган. Бу хусусида
С.П.Толстов шундай деб ёзган: «Устюрт платосининг қуйи
Амударё водийсини ғарб томонидан ўраб олган, баланд —
лиги 50 метр келадиган забардаст Инки (жари) ёқалаб,
Хоразм истеҳкомлари занжири чўзилиб кетган. X асрда
барпо қилинган бу истеҳкомлар Устюртдан водийга қараб
тушадиган ҳамма йўлларни бекитиб қўйган. Ана шу ис —
теҳкомлар билан бирга сигнал бериб туриш учун мўл —
жалланган маяк миноралар ҳам қурилганки, булар ёруғлик
сигнали бериш учун мўлжалланган бўлса керак.

Бу минораларнинг ҳар бири йўниб силиқланган тош —
дан ишланган бўлиб, Устюртнинг ёқасида, пастга қараб
кетадиган йўлнинг тепасида жойлашган. Кўзга узоқ —
узоқлардан ҳам яққол ташланиб турадиган бу миноралар
ҳозир ҳам ўша жойда ориентир хизматини ўтай олади.
Миноралар занжири Урганч бурунидан бошланиб, бири
иккинчисидан 20 км масофада Чинк бўйлаб жанубга томон
чўзилиб кетган ва ягона бир тизимни ташкил этган.
Даштдан келган душман платода пайдо бўлиб қолган
тақдирда Чинкнинг истаган пунктдан ёруғлик сигнали
бериб, ярим соат ичида Гурганжни бундан воқиф қилиш
мумкин эди. Чинкдан пастга қараб тушувчи йўлнинг эта —
гида текисликда ёки қоялар устида анча катта бўлмаган
истеҳкомлар қурилганди. Душмanning водийга кириб,
келадиган отлиқ аскарлари тик қоя истеҳкомлар ўрта —
сидаги тор жойда тиқилиб қолиб, бу аскарларни унча
катта бўлмаган гарнизон вақтинча бу ерда тутиб тура
оларди ва шу орада бутун мамлақат оёққа турарди».
Юқоридаги сатрларни ўқир эканмиз, ўша даврда ҳам воҳа
аҳолиси катта ҳарбий илм ва маҳоратга эга бўлганлигидан
дарак беради. X аср охирларига келганда, Хоразм дав —
латининг Волга бўйи халқлари — ҳазарлар ва булғорлар
ўртасидаги таъсири янада ошади. Олдин кўрсатганимиздек,

бу халқлар хоразмликлар таъсири остида ислом динини қабул қилганлар. Бу даврга келиб, шарқий Европада янги феодал давлат — Киев Руси тапқил топади. Киев давлати князлар Святослав, Игор, Ольга ва Владимирлар ҳукм — ронлиги даврида бойлик орттириш мақсадида Византияга Волга бўйи ҳазарлари, пачанаклар, булғорлар ерларига қайта — қайта юришлар қиладилар. Бу юришларнинг якуни Волга бўйи халқлари учун жуда аянчли бўлган. 965 йилда Янгикент ўғуз ябғулар давлати билан иттифоқ тузиб, ўзининг орқа томонини, хавфсизлигини таъминлаган Киев Руси давлати 981 — 985 йилларда Волга бўйи халқлари устига босқинчилик юришлари қилади. Истилочилардан қочиб Волга бўйи аҳолиси Хоразмшоҳ ҳимоясига кела — дилар. Ҳазар ва булғор подшолари садоқатли иттифоқчиси Хоразмшоҳдан Волга бўйи халқларини Киев Руси ҳарбий ҳужумидан ҳимоя қилишни сўрайдилар. Волга бўйи халқ — лари ўртасида ўзининг обрў — эътиборини йўқотишдан қўрққан Хоразмшоҳ бу сўровга ижобий ёндашади. 985 йилда қудратли Хоразм қўшини Волга бўйи ҳазарлар ерига қараб отланади ва уларни русларнинг қайта — қайта такрорланаётган вайронкор юришларидан муваффақиятли ҳимоя қилади. Ўша давр рус солномасида ҳам русларнинг Волга бўйи халқлари устига юришлари сўнгги даврда му — ваффақиятсизликка учрагани ҳақида гапирилади.

Таниқли олим С.П.Толстов бу хусусида шундай деб ёзади: «Албатта, эдик кийган асирлар тўғрисидаги латифа шопилинч равишда тузилган сулҳнинг ва Владимирнинг Киевга қайтишининг сабабини тушунтириб беролмайди. Булғорияни мустақил деб топишни ва Владимирнинг Свя — стославдан қолган бу мероснинг бу қисмидан воз ке — чишини ифода этган рус — булғория шартномасининг тузилишига бу латифа негизида ёзувчи жиддийроқ нар — салар сабаб бўлган, албатта. Булғорларга қарши тузилган рус — ўғуз иттифоқи ҳарбий жиҳатдан дастлаб ютуққа эришганлигини (бу ўринда солномага ишонмасликка асос йўқ) яққол кўриниб турган бўлсада, пировардида мазкур иттифоқ сиёсий жиҳатдан муваффақиятсизликка учра — ганлиги бу латифада ҳаспўшлаб кетилган. Менинг фик — римча, Нестор ва Мақдисийнинг маълумотларини бир — бирига таққослаб кўрсак, Хоразм қўшинларининг ара —

лашуви Владимирга дастлаб қўлга киритилган ана шу муваффақиятни ривожлантиришга имкон бермаган энг асосий сабаб бўлгани равшан бўлиб қолади. Бу қўшинлар ўзларига диндош бўлган Булгория билан иттифоқ тузиб, Волга билан Донни туташтириб турувчи қуруқлик районида Владимирнинг орқа томонидаги алоқа йўлларига хужум қилиб турдилар.³⁶

Юқоридагилардан шундай хулоса қилиш мумкинки, X асрнинг охирларида Хоразм мустақил иккита давлатга Шимолий Хоразм ва Жанубий Хоразм давлатларига ажралганига қарамай, фақатгина Марказий Осиёдагина эмас, балки халқаро майдонда ҳам ўз мавқеига эга бўлган йирик сиёсий кучга айланганди. Ҳатто ўз иттифоқчилик бурчига содиқ қолиб, Волга бўйи халқларининг Киев Руси босқинидан муваффақиятли ҳимоя қила олганлар. Ислом динининг тарғиботчиси сифатида уни Волга бўйи халқлари томонидан қабул қилинишига эриша олган. Ҳатто айрим манбаларда кўрсатилишича, Киев Русига ислом динини қабул қилдириш соҳасида ҳам хоразмийлар анчагина фаолият кўрсатганлар.

Шу хусусда яна С.П.Толстовга мурожаат қиламиз. Шарқшунос олим шундай деб ёзади: «В.Ф.Минорский Лондондаги Ҳиндистон ишлари бўйича вазирликнинг кутубхонасидан XI–XII асрларда яшаган табиб ва табииятшунос олим Шараф ал-Замон Тоҳир Марвазий китобининг арабча матнини топди. Бу асарда Рус тасвирига бағишланган ғоят қизиқарли бир қисм борки, уни қўйида тўлалигича келтирамиз: Русга келганда шуни айтиш мумкинки, улар денгиздаги бир оролда яшайдилар, оролни катталиги ҳамма томони ҳам уч кунлик йўлдир. Унда дарахт ва ўрмонлар бор ва уни кўл ўраб олган. Улар (рус)нинг сони жуда кўп ва улар овқатни қилич билан топиб ейдилар, қилич билан машқ қиладилар. Уларнинг эркаклари ўлгудек бўлса, ундан қиз ва ўғиллар қолса, отанинг мол-мулки қизига берилади, ўғилга эса фақат қилич тақдим этадилар ва шундай дейдилар: «Отангиз ўз мулкени қилич орқасидан орттирди, сиз ҳам унга эргашинг ва бу хусусда унинг изидан боринг».

* Ушбу жойда. 272 – бет

И. С. А. С.

схир... "р-д-д" б-еа н.

Улар то уч юзинчи йилнинг ойларида христиан бўлганларига қадар шу тарзда тарбия олиб келдилар. Улар христианликни қабул қилишгач, дин уларнинг қиличини ўтмаслаштириб қўйди. Мазҳаб машғулотлари эшигини беркитиб қўйди ва улар тагин камбағаллик билан оғир ҳаёт кечиришга ўтдилар, уларда тирикчилик воситалари ҳам қисқариб кетди.

Шунда улар босқинчилик ҳужумлари ва мукаддас уруш қилиб туришни ва аввалгидек, ҳаёт кечириш мақсадида мусулмон бўлишни хоҳлаб қолдилар. Шунда улар подшоҳ^{ли} яқин кишиларидан тўрттасини танлаб, Хоразм ҳокими ҳузурига элчи қилиб юбсрдилар: Чунки уларнинг мустақил подшоси бор эди ва туркларнинг шоҳи ҳоқон ва Булғорларнинг шоҳи Итил деб аталгандек, уларнинг шоҳи Владимир деб аталади.

Уларнинг элчилари Хоразмга келдилар ва ўз подшоларининг мактубини хабар қилдилар. Хоразмшоҳ уларнинг ислом динига киришга аҳд қилишганини эшитиб бағоят хурсанд бўлди ва уларга ислом динининг қонун қоидаларини ўргатиш учун одамлар юборди ва улар^{дини} исломга кирдилар.

Албатта, худди афсонага ўхшаб кўринган юқоридаги мулоҳазалар тагида маълум даражада ҳақиқат бор. Шўролар ҳокимияти йилларида славянлар тарихини Русларнинг ижтимоий – сиёсий тарихини ҳар томонлама улғашга қарата сиёсат юритилган. Ўша давр тарих^{да} адабиётлари ҳам шу руҳда ёзилган. Шунинг учун ҳам хоразмликларнинг Киев Русига ислом мазҳаби юзасидан таъсири ҳақида тарихий адабиётларда ~~миш~~ ^{да} дейилмаган. Ўта шижоатли, ҳақиқий ҳолис олим С.П.Толстовнинг Шўролар даврида ёзилган ~~асари~~ ^{асари}да бу масалага гўхталиши ҳар қандай мақтовга сазовордир.

Марвазийнинг юқоридаги тарихий фактларни ^{благан} манбааси кўпгина тарихчи олимларни қизиқтиради.

«Руслар Ороли» тўғрисидаги олдинги гаплар ва хийла илк манбалар асосида ёзилган хулосани истисно қилганимизда, — деб ёзади С.П.Толстов бутун контекст ниҳоятда оригинал бўлиб, ундаги маълумотларга қараб фикр юритганимизда, бу контекст X аср охирига ва XI асрнинг энг бошига галлуқлидир. Бу Марвазийнинг асл манбаси

Нег қандай маълумот берилмаган.

Берунийнинг бизгача етиб келмаган асарларидан бири бўлиши мумкин.

Шундай фикрни шарқшунос олим В.Ф.Минорский ҳам билдириб, Марвазий асарлари, Беруний асарларининг кучли таъсирида ёзилганлигини кўрсатади. С.П.Толстов Марвазий асарлари юқоридаги фикрларнинг манбаи, Берунийнинг «Хоразм тарихи» асари бўлиши мумкин деган тахминини илгари суради.

Араб халифалигининг куч – қудрати ниҳоятда ошган – лиги ислом динининг жаҳоннинг кўпгина мамлакатларига ёйилиши, шунингдек, ислом мамлакатларидан бўлган Хоразм давлатининг сай ҳаракатлари Киев Русси князи Владимирга ислом динини қабул қилиш йўли билан ўзига қудратли иттифоқчилар топиш ва улар кўмагида ўзининг азалий душмани Византияни бир ёқли қилиш режасини амалга оширишга имкон берарди. Шунинг учун ҳам князь Владимир X асрнинг охирларида Хоразм билан муно – сабатларни яхшилаб, Хоразмга дипломатик миссиялар юборди. Бир сўз билан айтганда Киев Русси ҳукмдори ислом динини ўз мамлакатада қабул қилдириб, бу иш орқали мамлакат ичидаги зиддиятларни бартараф этмокчи ва халқаро майдонда ўз рақибларини синдирмокчи эди, бироқ амалда шундай бўлиб чиқмади.

54 Бу хусусда С.П.Толстов шундай деб ёзади: «Владимир ислом динини қурол қилиб олиб, Киев зодагонларининг манфаатлари ўртасидаги, аслида йўқотиб бўлмайдиган, бу вақтга келиб эса авжга чиққан қарама – қаршилиқни бартараф қилмокчи бўлади: зодагонларнинг бир қисми дин учун кураш ақидасига берилган бўлса, уларнинг қолган қисмини ислом мамлакатлари билан иттифоқ тузиб, эски душман бўлган Византияга қарши ҳарбий экспансияни авж олдириб юбориш истиқболлари қизиқтирарди. Ислом динининг тарафдорлари ислом системаси мазҳаб ва дин сифатида феодал крепостной тузумни узил – кесил бир – лаштириш билан боғлиқ бўлган ички вазифаларни ҳам ҳал қилиш имконини берса керак деб ўйлагандилар.

Владимирнинг Булғорга қарши юришининг муваффа – қиятсизликка учраши уни Хоразм билан бевосита ало – қага киришишига олиб келгандики, бу – Владимир сие – сатининг тараққиётида муҳим бурилиш бўлди, лекин у

қўли

ривож топмади, бурилишлигича қолди, холос. Корсунга ! юриш туфайли қўлга киритилган муваффақият вигирча, бўлса ҳам анча қимматга тушди. Шундан кейин Хоразм билан ҳарбий иттифоқ амалга ошмайдиган бир иш экан — лиги аён бўлиб қолди. Игор ва Святославнинг жуда зўр экспедициялари Киев давлатидаги ички қарама — қарши — ликларни юмшатиш имконини берган бўлсада, Корсун юришида қўлга киритилган муваффақият бу зиддиятларни тамоман барҳам топдира олмасди.

Иккинчидан, рус элини ислом динига киргизиш тўғри — сидаги хаёл пуч бўлиб чиқди. Русларга ёт араб тили билан чамбарчас боғлиқ бўлган ислом дини Рус давлатида чуқур иддиз олган христиан дини билан рақобатлаша олмасди. Христиан дини Рус билан этник ва маданий жиҳатидан жуда яқин бўлган жанубий Славян мамлакатларида кўп асрлик тарихга эга бўлиб, бу ерлардаги христиан динига оид ёзувлар ва адабиётлар ҳар бир рус кишиси учун тушунадиган тилда славян тилида эди.

Гарчи Русга ислом динини қабул қилдиришнинг улдасидан чиқолмаган бўлсада, бу борада Хоразмнинг кучли ва таъсирли сиёсат олиб бориши X аср Хоразмнинг халқаро майдонда нақадар катта обрў — эътиборга эга бўлганлигидан далолат беради.

Мовароуннаҳр ҳудудида бу даврда Сомонийлар давлати ҳукмронлик қилган бўлиб, бу давлат ҳукмдори бой шаҳарларга, қўли гул ҳунармандларга, жаҳонгашта савдо — гарларга ва ривожланган қишлоқ хўжалигига эга бўлган Хоразм ҳудудини ўз давлатлари таркибига қўшиб олмас — ликларига ҳеч ким кэфолат беролмас эди. Шунинг учун ҳам Хоразм ҳукмдорлари бундай шароитда ўта оқилона ташқи сиёсат олиб бориб, Хоразмни Сомонийлар давлати билан тўқнашувдан сақлаб қола олдилар. Шу билан бир вақтда мамлакатларини ташқи ҳужумлардан муваффақиятли ҳимоя қила оладиган қудратли қўшинни барпс қилдилар. Қудратли Хоразм қўшини мамлакат мустақиллигини таъминлабгина қолмасдан, балки унинг Волга буйидаги иттифоқчиларининг ҳудудларини ҳам ташқи ҳужумлардан ҳимоя қилишда фаол иштирок этди.

Гарчи, Киев Руси ислом динини қабул қилмаган бўлсада, бу борадаги урғиниш руслар христиан динини қабул

қўли

қилганидан кейин ҳам анчагина давом этди. С.П Толстовнинг таъкидлашича, давом этган Волга буйи пачанакларининг Киев Руси билан олиб борган уруши айнан юқоридаги уринишининг яна бир кўриниши эди. Бу урушда фақат хужум қилиб турган пачанаклар Владимирни шошилишчи равишда нақ Киевнинг остонасида муодофаа чизиги ташкил этишга мажбур этган эди.

Араб йилномачиси ал-Бақрийнинг кўрсатишича, айнан шу вақтда пачанаклар Хоразм миссионерлари таъсирида ислом динига кирадилар. Бу ҳол пачанакларнинг Рус ерларига хужумининг ташкилотчиларидан бири, Руснинг ислом динига кирмаганлигидан норози бўлган Хоразм давлати бўлган бўлиши мумкин деган хулосага келиши мумкин. Хоразм Владимирнинг дин йўлида ясаган бурилишига жавобан, ана шундай қарши ҳаракатни бошлаши билан Рус давлатини Волга буйларининг Хоразм манфаатдор бўлган ерларидан сиқиб чиқаришни мақсад қилиб олган кўринади. 997 йилда Хоразмшоҳ Маъмун ~~Ибн~~ Муҳаммад вафот этади. Табиатан доно ва ўта узоқни кўра оладиган сиёсатчи бўлган Хоразмшоҳ Маъмун ~~Ибн~~ Муҳаммад ўзининг бутун умрини ва салоҳиятини Хоразм давлатининг куч-қудратини ва халқаро обрўсини ошириш ишига бағишлаган эди.

Марказий Осиёда X аср охирларида юз берган сиёсий жараёнлар сомонийлар давлатининг емирилиши ва унинг харобаларида Қорахонийлар ва Ғазнавийлар давлатининг ташкил топиши билан Хоразмнинг ҳудудий бутунлиги ва мустақиллигига реал хавф туғилган эди.

Хоразмнинг мустақиллигини унинг шимслий ва жанубий қисмини ягона давлат таркибида бирлаштириш асосидагина сақлаб қолиш мумкин эди. Буни Шимолий Хоразм ҳукмдори Хоразмшоҳ амир Маъмун яхши тушунар эди. Амир Маъмун шундай ҳам қилди. У Шимолий ва Жанубий Хоразмнинг араб истилосидан олдинги, Кутайба ~~Ибн~~ Муслим икки ҳокимиятчиликни тадбиқ этган 712 йилгача бўлган ҳокимият тикланганлигини эълон қилди. Бирлашган давлат пойтахти қилиб, Урганч (Гурганж) шаҳри белгиланди.

Маъмуннинг Хоразмни бирлаштириш асосида уни куч-қудратини ошириш сиёсати, Жанубий Хоразм ҳукмдори

Хоразмшоҳ Абу Абдулло Муҳаммадга ёқмади. Ўз қуроли кучларига ишониб, қуроли қаршилик кўрсатишга уринди. Бироқ, бу ишга улгурмади. 995 йилда Катда исёнчилар томонидан ўлдирилди. Шоҳлик тожи Шимолий Хоразм ҳукмдори Маъмун I га ўтди. Шундай қилиб, Хоразмда Офрийгиларнинг қарийб 700 йиллик ҳукмронлиги барҳам топди. Маъмун I нинг шоҳлиги ҳам узоқ давом этмади. 997 йили у вафот этади. Хоразм тахтига унинг ўғли Али Ибн Маъмун ўтиради. У отаси олиб борган ташқи ва ички сиёсатни ўзига дастурил амал қилиб олади. Али Ибн Маъмун ўзининг кейинги сиёсий фаолиятида деярли унга оғишмай амал қилди. Фақат истисно тариқасида Русга қарши олиб борилган, қарийб 9 йил давом этган урушга чек қўяди. Назаримизча бунга сабаб, бу урушдан Хоразмшоҳ Маъмун I кўзлаган мақсадга эришилган эди. Хоразм Қуйи Волгадаги позицияларни қайта эгаллаб олганди, пачанаклар Рус ва Волга бўйидаги Хоразм мулкларини ўртасида гўё мустаҳкам қалқон бўлиб турардилар. Олдин кўрсатганимиздек, Али ибн Маъмун бошқа ташқи ва ички сиёсат бобида отаси Маъмун олиб борган сиёсатни изчил давом эттирди. Урганчда ажойиб сарой қурдириб, қароргоҳини унга жойлаштирди. Отаси каби уста сиёсатдон бўлган Али Ибн Маъмун ўз даврида Хоразм давлати учун катта хавф Қорахонийлар ёки Ғазнавийлар томонидан бўлишлигини сезаолди. Шунинг учун уларга нисбатан ўта оқилона сиёсат юргизди. Ғазнавийлар ва Қорахонийлар билан ўзаро ҳамкорлик йўларини излай бошлади. 998 йилда Маҳмуд Ғазнавийнинг сингисига уйланиб, ғазнавийлар сулоласи билан қариндошлик ришталарини боғлаб, улар билан уруш чиқиш хавфига барҳам беради. Шу билан бирга қорахонийлар билан бирга савдо-иқтисодий алоқаларни мустаҳкамлашга интилади. Хоразм давлатининг мустақиллигини таъминлаш, уни ҳар томонлама мустаҳкамлаш Хоразмшоҳ Али ибн Маъмуннинг асосий шиори эди. Аммо унинг бундай эзгу ниятлари амалга ошмай қолди. 999 йил у тўсатдан вафот этди. Хоразмшоҳ Маъмун ва унинг ўғли Алининг бевақт вафоти сабаблари ҳақида тарихий манбаларда ҳеч қанада маълумот йўқ. Уларнинг сарой фитналаридан ёки даҳшатли ҳукмдор Маҳмуд Ғазнавий юборган қотилнинг қурбони

бўлганми, бу улуғ инсоннинг бевақт вафотининг асл сабаблари ҳақида бирон бир тўхтама келишнинг имкони йўқ. Ил Хоразм тахтига Хоразмшоҳнинг яна бир ўғли Маъмун Ибн Маъмун чиқади. Ўз акаси каби Маъмун ибн Маъмун ҳам Маҳмуд Ғазнавийнинг яна бир сингласига уйланган эди. Маъмун II номи билан юритиладиган ушбу шоҳ ўз даврининг ўқимишли, маърифатли кишиларидан бири бўлиб, Хоразм давлатининг янада ривожлантиришга қарата сиёсат юргизади. У отаси ва акасининг сиёсатини давом эттириб, оқилонга (ташқи ва (ички) сиёсат юргизади. Мамлакат пойтахтида ажойиб қаср, бинолар ва карвон-саройлар қурдиради. Нисбатан қисқа вақт ичида Хоразм пойтахти Урганч (Гурганж) Марказий Осиёнинг йирик илмий ва маданий марказига айланади. Бинобарин, шу боисдан ҳам Маъмун II тарихга доно, маданият, ўз мамлакатини кучли ва мустақил идора қилишга интилувчи ҳукмдор сифатида киради. Ўта маърифатли, доно ҳукмдор бўлган Маъмун II унчалик журъатли киши бўлмасда, академик П.Ю.Якубовскийнинг таъбири билан айтганда, ниҳоятда эҳтиёткор киши эди. Маъмун ибн Маъмун ўта маърифатли ва саводхон киши бўлиб, ўзининг ҳукмронлиги йилларида Хоразмда илм-фан ривожига ҳомийлик қилди. Натижада унинг ҳукмронлиги йилларида (999—1017) Хоразм иқтисодий, сиёсий ва маданий жиҳатдан жуда тез ривожланди. Араблар истилосидан сўнг деярли ўчиб қолган Хоразмдаги илмий ҳаёт яна жонланади.

Гурганжда «Донишмандлар уйи» ташкил этилди. У тарихга Маъмун академияси номи билан кирди. Бу ерда Хоразмшоҳ ғамхўрлигида фақат Хоразмнинггина эмас, шунингдек, бутун Шарқнинг йирик олимлари фаолият кўрсатдилар. Маъмун академияси 8 йил яшаб, 1017 йилда тарқалади. (Биз китобимизнинг кейинги саҳифаларида Маъмун академиясининг фаолиятига батафсил тўхталамиз).

Маъмун Академияси ўқимишли Хоразмшоҳнинг шунчаки эсига келиб, рўёбга чиқарган бир нарсаси эмасди. Шунингдек, курсатини лозимки, Хоразм фани анча илгари вақтлардан бери Шарқ фани тарихида кўзга кўринарли ўринни эгаллаб келмоқда эди. Хоразмнинг ислом динидан аввалги, қадимги офрийғийлар давридаги фани тўғрисида

айтиш ўзини 74

бизгача оз маълумот етиб келган, бироқ моддий маданият ёдгорликларини синчиклаб ўрганиш ўша вақтлардаёқ Хоразмда аниқ ва табиий фанлар анча юқори даражада тараққий этган экан, деган хулосага олиб келади. Архи-тектура элементларининг аниқ қонуниятга асосланган мутаносиблиги қурилиш ишларининг синчиклаб ҳисоб қилиниши, баҳайбат ирригация иншоатлари, Беруний тасвирлаган Хоразм календари ва мукаммал астрономик терминалогия, Тупроққалъа нақшларидаги минерал бўёқларнинг бойлиги ва турли-туманлилиги ҳамда худди ўша ердан топилган қадимий шиша, геометрия, тригонометрия, астрономия, топография, кимё ва минералогия фани ривожланмаганда эди, буларга эришиш мумкин бўлмасди.³⁷ Ўтмиш тарихий адабиётларида, жумладан, араб ва хитой адабиётларида Хоразм савдогарларининг узоқ мамлакатларга сафари ҳақида ёзилади. Агар Хоразм мамлакатада география фани ривожланмаганда ва унинг ютуқларидан хоразмийлар баҳраманд бўлмаганларида эди, бундай узоқ ва хатарли саёҳатларга отланиш мумкин бўлмас эди. Хоразм Офрийлар даврида, Араб халифалигининг таркибига киритилиш³⁸ билан хоразмлик олимлар «араб фани» деб аталган олимлар орасида олдинги, илғор ўринларни эгаллайдилар. Асрлар давомида Европада расмий фан тили лотин тили ҳукмронлиги бўлиб келганидек, бу фаннинг ҳам вужудга келишида араб тили Шарқнинг ўзига хос лотини бўлиб хизмат қилди. Аслида эса уни Эрон, Закавказье, Кичик Осиё, Ўрта Осиё сўнгра Испания олимлари яратдилар.³⁸ Тарихий манбалар ҳамда археологик ёдгорликларни қунт билан ўрганган ҳар бир киши таниқли олимнинг юқоридаги фикрлари ғоят асосли ва ўта ўринли эканининг шоҳиди бўлади.

Х аср Хоразм олдин таъкидлаганимиздек, халқаро савдонинг марказларидан бири бўлган хоразмлик савдогарлар дунёнинг кўп мамлакатларида савдо-сотик қилган бўлсалар, ўз навбатида Хоразмнинг йирик шаҳарлари бозорларида дунёнинг кўпгина мамлакатларидан келган савдогарлар савдо-сотик ишлари билан шуғулланганлар.

³⁷ С.П.Толстов. Қадимги маданиятини излаб, 283,284 – бетлар.

³⁸ Ўша жойда 279 – бет.

Шуасар, Хоразм

Хоразмшоҳлар мамлакат хазинасига бойлик кириши — нинг асосини ташкил қилган савдо — сотиққа зўр эътибор билан қараганлар. Савдо йўлларида барча шароитларга эга бўлган карвонсаройлар қурганлар. Савдо йўлларининг бехатарлигига катта эътибор берганлар. Хоразмнинг асо — сий савдо — сотиқ объекти бўлган Волга бўйи ҳам бундан истисно эмас эди. Шу хусусида С.П.Толстов шундай деб ёзади: «1946 йилда ўтказилган археологик ишлар Хо — размнинг Волга бўйларида амалга оширган тадбирлари нақадар жиддий бўлиб, қанчалик узоққа тўзилганлигидан далолат берувчи қизиқарли маълумотлар берди.

Жанубий — Шарқий Устюртда бизнинг авиаразведкамиз тошкарвонсаройлар билан ажойиб қилиб жиҳозланган ва ичига тош терилган қудуқлари бўлган катта йўлни топди. Бу йўл Гурганждан қуйи Эмба томон кетган бўлиб, 922 йили Ибн Фаддон босиб ўтган трассага тахминан тўғри келади. Бу «Хоразмшоҳлар йўли»нинг карвонсаройлари ичида эндиликда Беловли номи билан машҳур бўлган ажойиб иншоот алоҳида ажралиб турар эди. Иншоот ички девори йўнилган тош билан қопланган, тўртта қудуқ унинг ёнида жойлашган бўлиб, ҳар бир қудуқнинг оғзи тош плиткалардан ишланган ва ўлчами 8x8 — 6 — 8 метрли тўртбурчак шаклида тўсиқ бўлиб иҳота қилинган эди. Тўсиқ ичида ҳар бир қудуқнинг ёнида молларга сув берадиган катта охур бўлиб, у тош блокдан ўйиб ясалган эди. Карвонсарой биносининг ўзи ҳафсала билан йўнилган туфракешчник деган оҳакли сарғиш тошдан ясалган, плани квадрат шаклидаги бурчакларида безакли юмалоқ буржлари ҳамда ясси рельефли қилиб эски «сосонийча» услубда ишланган баланд тош пештоқи бўлган ёй ўқсимон аркнинг ҳар икки томонидаги тимпанларда (тимпан — пештоқнинг расм ёки ҳайкаллар билан безатилган уч бурчакли тоқчаси) шерларнинг ўйиб солинган тасвири бўлган салобатли иншоот эди.

Бинонинг ички режаси девор бўйлаб солинган икки қаватли ҳужралар ва бинонинг орқа томонидаги бир қанча йирик заллар ҳосил қилган тўғри тўртбурчақдан иборат эди. Пештоқ қаршисида бир саҳн бўлиб, унинг ичидаги

кўмилиб кетган қудуқ ёки ҳовузнинг излари кўзга таш — ланиб турарди.³⁹

X—XI асрга оид бўлган Беловли комплекси Ўрта аср — ларда Хоразмнинг ноёб архитектура ёдгорлиги бўлиб, у Хоразм меъморчилиги ва монументал декоратив скульп — турасининг ажойиб намунаси сифатида бутунги кунда ҳам катта аҳамиятга молик ёдгорликдир.

Беловли комплекси Хоразмдан Волгага олиб бора — диган Хоразмшоҳлар йўлининг иншооти бўлиб, кўлами жиҳатидан форсларнинг «Шоҳйўли»дан сира қолишмасди. Бу ҳол X—XI асрларда Хоразмнинг Волга бўйларидаги манфаатдорлиги ҳазилакам бўлмаганидан ҳамда бу даврда кучли Хоразм—Ҳазар иттифоқи вужудга келганидан да — лолат беради. Бу иттифоқчликка асосланган федерация XI аср ўрталаригача, яъни Салжуқлар истилосигача давом этади.

X аср охирига келганда, Мовароуннаҳр ва Хуросонда сиёсий вазият анча кескин эди. Ички ва ташқи зиддиятлар Сомонийлар давлатининг куч—қудратига анча путур ет — казмоқда эди. Шу туфайли, қачонлардир қудратли бўлган салтанат аста—секинлик билан таназзулга юз тутмоқда эди. Шарқий чўллардан келган турк кўчманчиларининг қора — хонийлар давлати, турк гвардиячи қуллари ичидан чиққан Собуқ тегин ташкил этган фазнавийлар давлати аста—секин Сомонийлар давлатини босиб олмоқда эдилар. XI асрнинг бошларига келганда, фазнавийлар давлати ҳозирги Афғо — нистон ва Эрон ҳудудини бошдан тоёқ бўйсундиради ва ниҳоятда кучайиб кетади. Гарчи, Хоразмшоҳлар сулоласи фазнавийлар ҳукмдори Маҳмуд Фазнавий яқин қариндош — лик муносабатларида бўлган бўлсаларда, Хоразм давлати фазнавийлар истилоси хавфидан тўла холи дегани эмас эди.

1014 йилда султон Маҳмуд Фазнавий Хоразмни ўз қа — рамоғига қўшиб олиш режаларини амалга ошира бошлади. Аста—секин эрксевар юрт Хоразмни ўзига тобе қилишга киришади. У ўз кишилари орқали Хоразм давлатининг ички аҳволини ўрганади. Хоразмшоҳ Абул Аббос Маъмун II нинг

³⁹ Ўша жойда, 279—бет.

қатъиятсизлигидан хабар топади. У шу йили Хоразмшоҳ номига мактуб юбориб, унда Хоразмнинг йирик шаҳарларида хутбани ўз номидан ўқитишни талаб қилади.

Бу ўзи учун қандай оқибатларга олиб келишини яхши тушунган Маъмун II аслзодалар ва шу жумладан, энг обрўли ҳарбий бошлиқлар кенгашини чақиради. Талабнома мазмуни билан уларни таништиради, аёнлар, саркардалар Маҳмуд Ғазнавий талабларига қатъий қарши чиқадилар ва Хоразмшоҳга бундай ҳаракатга йўл қўймасликка ишора этдилар.

Олдин кўрсатганимиздек, унчалик қатъиятли бўлмаган Абул Аббос Маъмун ўрта йўл тутди. У элчи Абул Қосим Маймандийга кенгаш фикрини тушунтириб, Султондан унга муддат беришини илтимос қилди. Вақтинча эса стратегия аҳамиятига эга бўлмаган Фароб, Ниса ва бошқа шаҳарларда Маҳмуд Ғазнавий номига Хутба ўқитишга буйруқ беради.

Хоразмшоҳ Маъмуннинг бундай қарори кенгаш аъзоларининг қониқтирмайди. Хоразм ўз даври учун яхши қуролланган, узоқ муддат уруш олиб боришга мўлжалланган қўшинга эга бўлиб, бу қўшин Маҳмуд Хоразмга ҳарбий юриш қилган тақдирда унинг қўшинига муваффақиятли қарши тура олар эди. Шундай имкониятларга эга бўла туриб, рақиб номига хутба ўқитиш, сиёсий ва маънавий мағлубиятга, миллий манфаатларни менсимаслик ва бир сўз билан айтганда, хоинликка тенг эди. Кенгаш аъзолари Маъмунни бундай қилмаслик юзасидан жиддий огоҳлантирадилар.

Хоразмшоҳнинг қисман ён босиши Маҳмуд Ғазнавийни қониқтирмайди. У Яна Хоразмшоҳ Маъмунга олдингисига қараганда кескинроқ мазмунда мактуб йўлайди. Китобхонларнинг эътиборига ана шу мактубдан бир парчасини ҳавола этамиз. Бу парча араб тилидан рус тилига академик В.В.Бартольд ўтирган: «Хоразмшоҳ билан ўртада шартнома ва иттифоқ қандай шартларга асосан тузилганлиги, у бизга қанчалик қарам эканлиги маълум. Хутба ўқитиш масаласида, у бизнинг иродамизга қарши бормади, чунки бунинг оқибатларини тушунар эди, лекин унинг одамлари бунга йўл қўймадилар, мен бу одамлардан ғазабландим ва шоҳ иродасига қаршилик қилган исёнкорларни жазолаш, уларни тўғри йўлга солиш мақсадида 100

1890

минг кишилик отлиқ ва пиёдалар қўшини 500 филни тўладим. Шу билан бирга амирни — укамиз ва куёви — мизни рафлатдан уйғотамиз, давлатни қандай бошқариш зарурлигини кўрсатамиз,⁴⁰ Жоҳил Маҳмуд Ғазнавий ўз мактубида хоразмлик аёнларнинг жигита тегадиган ва уларнинг фавқулоддаги ишларга туртки бўладиган учта талабни илгари суради. Булар субанддигилар эди.

1) Хоразмшоҳ Султон Маҳмуд Ғазнавий номига ўз мамлакатларининг барча ҳудудида хутба ўқитиши (бу иш сўзсиз, Хоразмнинг Ғазнавийларга тобе бўлиши деган гап эди). 2) Султон Маҳмудга Хоразмшоҳ муносиб равишда совғалар ва пул юборарди, булар Хоразмшоҳнинг ўзига яна яширин суратда қайтарилади, чунки Султон Маҳмуд шунчалик бойки уларга зор эмас. 3) Хоразмшоҳ Султон Маҳмуд олдига энг яхши аёнлари ва имомларини ундан раҳм — шафқат сўрашга юборади ва қайтишда Султон Маҳмуд одамлари Хоразм ва унинг ҳукмдорлари қанчалик итоаткор эканлигини кўрсинлар.

Бу мактуб Хоразм билан Ғазнавийлар давлати ўрта — сидаги урушга (имо) эди. Қатъиятсиз Хоразмшоҳ Маъмур Маҳмуд Ғазнавий иродасига қарши боролмайди. Бу шармандали битимга рози бўлади. Бу билан у ўзига ўлим ҳукмини чиқаради. Чегара шаҳар Ҳазорасдаги қўшин бошлиқлари Хоразмшоҳнинг хиёнаткорона қароридан хабар топиб, ҳукмдорга қарши исён кўтарадилар. Исёнчиларнинг бир қисми Хоразмшоҳ саройига кирадилар. Маъмур қатл қилинади. Аёнлар кенгаши унинг вориси этиб, амирнинг набираси Абул Ҳаррис Муҳаммад Ибн Алини эълон қилади. Лекин унинг шоҳлиги узоқ давом этмади.

1017 йил июлида Маҳмуд Ғазнавий кўп кишилик қўшин билан Хоразм давлати ҳудудига бостириб киради. 17 ёшлиқ Али мамлакат мудофаасини яхши ташкил эта олмади. 3 июлда Ғазна қўшини Катга кирди. Жиддий қаршиликларсиз Хоразм Ғазнавийлар давлати таркибига киради. Маҳмуд Ғазнавий Хоразмга ўзининг яқин аёнларидан Амир Олтинтошни ноиб этиб тайинлаб, унга

⁴⁰ № 9. Жуманиёзов. Қадимги Хоразм тарихи. 56 — бет.

Хоразмшоҳ унвонини беради. Дастлабки пайтларда Олтинтош Ғазнавийлар иродасига қараб иш юритган бўлсада, тезда у мустақил сиёсат юргиза бошлайди. Хоразм яна мустақил бўлади. Ўта шуҳратпараст Маҳмуд Ғазнавий Хоразмни босиб олгач, Гурганжда Маъмун Академиясида илмий тақиқотлар олиб бораётган, номи жаҳонга таниқли олимларни ўзи билан Ғазнага, саройга зўрлик билан олиб кетади. Уларнинг ичида хоразмлик буюк аллома Абу Райҳон Беруний ҳам бор эди. Жоҳил динпараст ҳукмдор Маҳмуд саройида яшашни хоҳламаган буюк алломалар — Абу Али Ибн Сино ва Абу Саҳл Масихийлар, яширинча Хоразмни тарк этадилар. (Масихий йўлда вафот этган эди). Маҳмуднинг Маъмун ўрнига Урганч тахтига ўтқазган кишиси Олтинтош ҳам собиқ турк гвардиячи кул бўлиб, у ниҳоятда эҳтиёткорлик билан сиёсат юргизади. У ўзидан олдинги Хоразмшоҳлар сиёсатини давом эттиради.

Олтинтошнинг вориси Хорун даврида Хоразм ўзини Ғазнадан тўла мустақил деб эълон қилади. Лекин бу мустақиллик узоққа бормади. 1034 йилда Хоразм ҳам Ғазна ҳам турк Салжуқийлари томонидан истило қилинди. Бироқ эрксевар Хоразм мустақиллиги учун курашни тўхтатмади. Ўрта асрлар тарихчиси Мирхонднинг кўрсатишича, 1065 йилда Хоразмда Фағрур, Жазий ва Ал Кашот деган кишилар бошчилигида Салжуқийларга қарши йирик халқ кўзғолони бўлиб ўтади. Салжуқийлар зулмидан ниҳоятда норози бўлган хоразмликларнинг барча табақалари бу кўзғолонда фаол иштирок этадилар. Кўзғолончиларнинг асл мақсади, Хоразмнинг мустақиллигини тиклаш ва Офрийлар сулоласи ҳукмронлигини қайта ўрнатиш эди. Кўзғолончилар Хоразм тупроғидан Салжуқ босқинчиларини ҳайдайдилар ва Хоразмнинг мустақиллигини эълон қиладилар. Бироқ Салжуқ подшоси Алп Арслон катта қўшин билан Хоразмга юриш қилади ва кўзғолонни шафқатсизларча бостиради. Хоразм салжуқийлар қўл остида яна 50 йилча қолиб кетади. Бироқ бу йилларда ҳам эрксевар Хоразмийлар Салжуқий истилочиларга қарши озодлик курашини тўхтатмайдилар ва, ниҳоят, бу озодлик кураши ўз самарасини берди. Хоразм яна ўз мустақиллигини тиклайди. Хоразм тупроғида дунё тарихидаги энг буюк давлатлардан бири Хоразмшоҳлар —

Ануштегинлар давлати вужудга келади. (Китобимизнинг кейинги саҳифаларида ушбу давлат тўғрисида батафсил тўхталамиз).

МАЪМУН АКАДЕМИЯСИНИНГ ТАШКИЛ ТОПИШИ, УНИНГ ФАОЛИЯТИ ВА ТАРИХИЙ АҲАМИЯТИ

Жаҳон маданиятининг илк марказларидан бири бўлган қадимги Хоразм, жаҳон давлатчилигининг ҳам марказларидан бири эди.

Ўзбек давлатчилигининг тамал тошлари бундан 2700 йил муқаддам айти Хоразм воҳасида қўйилган. Шу маънода миллий давлатчилигимиз тарихи Миср, Хитой, Ҳиндистон, Юнонистон, Эрон каби энг қадимги давлатлар тарихи билан бир қаторда туради. Хоразм тарихи ўзбек давлатчилигининг асоси, унинг қудрати ва қадимийлигининг тасдиғидир, — деган эди ҳурматли Президентимиз И.А Каримов.

VIII–X асрларда феодал муносабатларнинг ривож топиши билан Хоразм ўз давлатчилиги, фани, маданияти, шаҳар архитектураси билан бугун мусулмон шарқидагина эмас, балки жаҳондаги иқтисодий, сиёсий ва маданий жиҳатдан юксак даражада тараққий топган мамлакат сифатида Оврупа мамлакатларида ҳам танилди.

Олдин кўрсатганимиздек X асрга келиб шарқда Сомонийлар, Ғазнавийлар, Салжуқийлар давлатлари барқарорлашган бир шароитда Хоразм ҳам қудратли, мустақил давлатлар қаторида сиёсат юритди. Бу даврда Хоразмда ҳукмронлик қилган Офрийгийлар давлати, шунингдек, араблар томонидан қўйилган ноғиблар бошқарган Шимоний Хоразм — ироқийлар давлати ҳукмдорлари ўз мамлакатларида фан, маданиятнинг ривожига хайрихоҳ кишилар бўлганлар. Ҳар иккала давлат ҳукмдорлари ҳам Хоразмшоҳларнинг қадимги одатлари бўйича, ўз саройларида маслаҳатчи сифатида обрўли олимларни сақлаб турганлар.

Юқорида таъкидлаганимиздек, 995 йилда халқаро майдондаги жиддий хавфни сезган Гурганж амири Маъмун ибн Муҳаммад ибн Ироқ Жанубий Хоразмда ҳукмронлик

қилган Офрийлар сулоласига барҳам бериб, Хоразмни бирлаштиради. Мамлакат пойтахти Гурганж қилиб белги-ланади. Шу муносабат билан Жанубий Хоразм ҳукмдорлари саройдаги олимлару аёнлар Гурганжга кўчириладилар. Фан, маданиятнинг равнақига азалдан-азал ҳомилийлик қилиб келган Хоразмшоҳлар, бу гал ҳам олиму аёнларга, уларнинг баракали ижодлари учун ҳар томонлама шарт-шароит яратиб бердилар. Ҳатто Мовароуннаҳрнинг бошқа ҳудудларидаги олимлар ҳам бу даврда Хоразмга таклиф қилиндилар. Бу хайрли анъана Али Ибн Маъмун, (997–1010), Абул Аббос ал-Маъмун ибн ал Маъмун (1010–1017), Абул Хорис Муҳаммад ибн Али (1017) ҳукмронлиги даврида ҳам давом этди. Айнан шу йилларда Гурганжда Хоразмшоҳ Маъмун раҳнамолигида «Дорул ҳикма ва маориф» («Мажлиси уламо»), яъни Маъмун академияси ташкил этилди. Бу академиянинг бошида ўрта асрларнинг буюк қомусий олими Абу Райҳон ал-Беруний турган бўлса, шу билан бир вақтда академияда ўрта асрлар шарқининг яна бир буюк фан арбоби Абу Али Ибн Сино ҳам фаол иш олиб борди.

Маъмун академиясида юқорида номлари кўрсатилган буюк алломалардан ташқари фаннинг турли соҳаларида ўз даврининг етук олимларидан бўлган тубандаги буюк сиймолар ҳам баракали ижод қилганлар. Булар: Абу Саҳл Исо ибн Яҳё ал-Масиҳий ал-Журжоний, Абу-л-Хайр ал-Ҳасан ибн Сувор ибн Бобо ибн Баҳрём ибн ал-Ҳаммор, Абу Мансур ибн Али ибн Ироқ, ал-Жаъдий, Абу Саид Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Ироқ, Аҳмад Маъсурий, Ал-Хорожи, Ал-Ҳамдамий, Абул Ҳаким Муҳаммад ибн Ҳамдакий, Абул Ҳаким Муҳаммад ибн Абул Ҳаким ибн Абдумалик ас-Солиқ ал-Хоразмий ас-Қосий, Абу Муҳаммад Ҳамид ибн ал-Хидрал ал-Хўжандий Абу Мансур Абдумалик ибн ас-Саолибий, Абу Абдуллоҳ ал-Бийан Найса-Бури, Аҳмад ибн Муҳаммад ас-Сухайлий ал-Хоразмий, Аҳмад ибн Муҳаммад ас-Саҳрий Абу Саид Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Мисковайх, Умар Исфаконий, Исҳоқ, ибн Аҳмад ал-Бухорий, Абу Абдуллоҳ ибн Иброҳим ан-Ҳасан ибн Хорис ал-Хибубий ал-Хоразмий, Зайниддин Журжоний, Абдулкарим Зирғолий, Абу Абдуллоҳ ал-Вазир, Абул Ҳасан Маъмун, Абу Муҳаммад

ал — Хоразмий, Абдуаввал ибн Абдусамадий, Абу Азоқ ибн Бахним, Абусаид Шабибий, ал — Харожий, ал — Хамдики, Аҳмад Маъсурий, Абу Муҳаммад Раккоший, Абу Абдуллоҳ ибн Ҳамид ал — Хоразмий, Абу Бакр Муҳаммад ал — Хоразмий, Камарий ва бошқа олимлар эди. Улар фаннинг математика, астрономия, психология, фалсафа, мантиқ, тиббиёт, тарих, тилшунослик, фикх, география, геодезия, топография, механика каби фанлар билан шуғулланиб, уларнинг келажақда жаҳон миқёсида ривожланишига замин яратганлар.

Маъмун академияси олимларининг илмий дунё қарашларининг шаклланишларида Қадимги Юнон, Ҳиндистон, Хитой, Эрон ва бошқа ўтмиш жаҳон илмий марказларининг роли катта бўлди.

«Маъмун академияси олимлари Юнонистон, Яқин ва Ўрта Шарқ, Ҳиндистон илм — фан ютуқларини ижодий, танқидий ўрганиб, уни янада юксак босқичга кўтарганлар. Уларнинг илмий фаолияти, асарлари туфайли, қадимий Хоразм фанининг барча жабҳалари, жумладан, баъдий санъати, адабиети, астрономияси, математикаси, сугориш маданияти, ютуқлари, жаҳон тамаддуни қазинасига кирган ва умуминсоният манфаатларига хизмат қила бошлаган. Бу давр Хоразм олимлари ўзларининг сербарака ижодлари билан жаҳон фанининг илғор намояндалари сафларидан ўрин олганлар ва машҳур бўлганлар. Фикримизнинг далили сифатида Маъмун академиясининг қатор олимларини кўрсатишимиз мумкин.

Абу Наср ибн Ироқ ал — Жаъдий (X аср — 1034) астронимияга оид илмий асарлари туфайли «Батлимуси ас — Соний» («иккинчи Птолемей») деган фахрий ном олган. Абдулхайр ибн Ҳаммор (1041 — 1048) мантиқ, фалсафадан ташқари, табобатда ҳам жуда машҳур бўлгани учун «Буқ — роти ас — Соний» («иккинчи Гиппократ») номига сазовор бўлган.

Абу Саҳл ал — Масиҳий ал — Журжоний (970 — 1011) табиб, Беруний ва Ибн Синонинг устози бўлган. Фаннинг кўп соҳаларида баракали ижод қилиб, жаҳон фанига салмоқли ҳисса қўшган ва дунё олимлари томонидан устоз сифатида тан олинган. Ал — Масиҳий манбаларнинг кўрсатишича,

та асар ёзган бўлиб, унинг 12 таси Абу Райҳон Берунийга ва 6 таси Абу Али Ўбн Синога бағишлангандир.

Абу Мансур Абдул Малик ибн Муҳаммад ас – Саолибий (961 – 1038) Маъмун академиясининг кўзга кўринган олимларидан бўлган. У тарих соҳасида баракали ижод қилган. Манбаларнинг кўрсатишича, ас – Саолибий фаннинг турли соҳаларига оид 50 дан зиёд асар ёзган бўлиб, унинг кўпчилиги тарих фанига оид асарлар бўлган. Ас – Саолибийнинг бир қанча асарлари бизгача етиб келган. Шулардан «Йатимат ад – даҳр махосин аҳл ул – аср» («Замона аҳлининг фазилатлари ҳақида ягона дурдона»), «Китоб ал – ғурар» («Маълумотлар китоби»), «Йатимат ад – даҳр» («Аср дурдонаси»), «Ғубар аҳбор мулун ул – ғурс ва шяруҳум», («Эрон подшолари ҳақида маълумотлар») ва бошқалар.

Ас – Саолибийнинг юқоридаги асарлари Марказий Осиё халқларининг X – XI асрдаги тарихий ва маданиятини ўрганишда муҳим аҳамият касб этади.

Ас – Саолибийнинг «Эрон подшоҳлари ҳақида маълумотлар» асари тўрт жилддан иборат бўлиб, унда Эрон, Афғонистон ва Марказий Осиёда рўй берган ижтимоий – сиёсий воқеалар ҳикоя қилинади. Ўрта асрнинг қомусий олими ас – Саолибий асарларида Хоразм, Хуросон ва Марказий Осиёда яшаб ижод этган 124 нафар олим, адиб ва давлат арбоблари ҳақида ишончли маълумотлар берилган. Ўз илмий фаолияти билан ас – Саолибий жаҳон илм аҳли ўртасида катта обрўга эга бўлган. Олимнинг «Йатимат ад – даҳр» асари 1883 ва 1947 йилларда арабча матнда Байрут ва Қоҳирада нашр қилинган. XX асрнинг ўрталарига келиб, асар француз, лотин, рус ва ўзбек тилларида нашрдан чиқарилган.

Албатта академиядаги олимларнинг илмий фаолиятида юнон ва шарқ фанларининг таъсири кучли бўлган бўлсада, бироқ академия олимларининг аксарияти олим сифатида юртимиздаги фан ва маданият ютуқларини мукамал ўрганиш асосида шаклландилар. Улардаги илмий дунёқарашнинг шаклланишида, айниқса, кўҳна Хоразм фанининг таъсири кучли бўлган.

«Маъмун Академияси» олимлари маҳаллий илмий муҳит вакилларининг ютуқларидан кенг фойдаланганлар.

Улар ўз асарларида X аср математиги Абу-л-Ҳасан Озариур ибн Жаннас, астроном Аҳмад ал-Фарғоний, географ ал-Жайхоний, астроном Абу Маҳмуд ал-Хў-жандий, табиатшунос Абу-л-Ҳасан ас-Самарқандий, Сулаймон ибн Исма ас-Самарқандий, Саъид ибн Хафиф ас-Самарқандий, Аҳмад ас-Соқоний, қомусий олим Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмий ва бошқаларнинг илмий хулоса-лариға таянадилар.⁴¹

«Маъмун Академияси» олимлари фаннинг турли соҳаларида ижод қилиб, ўз даври фанини ривожлантириш орқали умумдунёвий тараққиётга салмоқли ҳисса қўшдилар. Академиянинг раҳбари ва ташкилотчиси бўлиш хоразмлик қомусий олим Абу Райҳон Берунийнинг сербарака ижоди ҳар қанақа таҳсинга сазовордир. Олимларнинг таъкидлашларича у ўзининг илмий қарашлари ва кашфиётлари билан ўз замондошларидан қарийб 500 йил илгарилаб кетди. У ўз даври фанининг кўпгина соҳалари бўйича ижод қилиб, авлодларга ўлмас асарлар қолдирган.

«Бу улуғ ватандошимиз, — деб кўрсатади Президентимиз И.А.Каримов — математика ва астраномия, геодезия ва фармакология, кимё ва ботаника, география ва этнография, тарих ва фалсафа каби фан соҳаларида 150 дан зиёд асар яратиб, нафақат ўз даври, балки бугунги юксак технологиялар асри учун ҳам ғоятда қимматли кашфиётларни амалга оширганини барчамиз яхши биламиз.

Шу боис ҳам жаҳоннинг машҳур олимлари томонидан XI аср ҳақли равишда «Беруний асри» деб таърифланиши бежиз эмас»⁴² (Абу Райҳон Беруний ҳақида кейинги бобларда батафсил тўхталамиз).

«Маъмун Академияси»да ўрта асрларнинг яна бир буюк олими бухоролик Абу Али Ибн Сино самарали ижод қилган. Бухорода Сомонийлар давлатининг инқироzi ва Қорахонийлар давлатининг вужудга келиши давридаги ўзаро тўс-тўполонлар буюк олимнинг ҳаёти учун хатарли бўлиб қолгач, у Хоразмга қочишга мажбур бўлади. Хоразм

⁴¹ Ф.Расулова, Т.Дўстжонов, С.Ҳасанов. Хоразм Маъмун академиясининг олис яқин юлдузлари. Т. 2005 йил. 12,13 — бетлар.

⁴² Каримов И.А. Илму маърифат зиёси ҳеч қачон сўнмайди «Халқ сўзи» газетаси, 2006 йил 3 ноябрь.

илм аҳли буюк алломанинг ташрифини ниҳоятда хур – сандчилик билан кутиб олади. Тез орада аллома Хоразмда машҳур бўлиб кетади ва «Маъмур Академияси»да кўзга кўринган ўринлардан бирини эгаллайди. Абу Али Ибн Сино Хоразмда 12 йилга яшайди ва бу ерда ўзининг машҳур «Тиб қонунлари» асарини ёзади. 1017 йилда Маҳмуд Газнавий Хоразмни босиб олгач, Ибн Сино ўта жоҳил ҳукмдор Маҳмуд Газнавий билан Фазнага кетишни хоҳламайди. «Маъмур Академияси»даги бир қанча дўстлари билан Гурганжни хуфёна тарк этади. Қолган умрини Эрон, Хуросон шаҳарларида қашшоқликда ўтказди. Абу Райҳон Беруний каби Абу Али Ибн Сино ҳам авлодларга катта илмий мерос қолдирган. Унинг тиббиёт соҳасидаги буюк асарлари XVIII асрнинг ўрталаригача Европа тиббиёт мактаби учун дастурил – амал бўлиб хизмат қилган.

Ватандошимиз тарихини ҳар тарафлама чуқур ўрганар эканмиз, бу муқаддас тупроқда илм – фан неча минг йиллар илгари тараққиётга юз тугганининг шоҳиди бўла – миз. Афсуски, узоқ ўтмишдан бошлаб, яқин ўтмишгача Она Ватанимизга не – не истилочилар ҳужум қилиб, уни таламади ва вайрон қилмади, дейсиз. Маданий тараққиёт жиҳатидан аждодларимизга нисбатан анча қуйи босқичда турган ажнабий босқинчилар аждодларимиз истиқомат қилган ушбу муқаддас тупроқни босиб олиб, уни талаш билангина чегараланмасдан ундаги маданий ёдгорлик – ларини, илм – фан намуналарини, ёзма тарихий манба – ларни йўқ қилдилар. Натижада Хоразмнинг қадим тари – хига оид ёзма ёдгорликларни бутунлай ўчириб ташлашга уриндилар. Бу мудҳиш ишнинг аниқ мисолига Ватанимиз тупроғига араб босқинчиларининг ва мўғул истилочила – рининг тажовузқорона юришларини мисол қилиб кўрса – тишимиз мумкин.

Бир сўз билан айтганда, қадимги Хоразм тўғрисидаги ёзма маълумотлар бизгача етиб келмаган бўлса – да, бироқ бугунгача етиб келган ва ўрганилган археологик ёдгор – ликлар, шунингдек, IX – XI аср Шарқ уйғониш даврида хоразмлик олимларнинг бебаҳо илмий асарлари фан ва маданият Хоразмда қадим – қадимдан, «Маъмур Акаде – мияси»да анча олдиқ гурқираб ривожланганлигидан да – лолат беради. «Бундан минг йил аввал Хоразм заминид

«Дорул ҳикма» деб аталган Хоразм Маъмур академия – сининг пайдо бўлиши бу кўҳна воҳада неча–неча асрлар мобайнида кечган буюк тарихий, иқтисодий ва маданий жараёнларнинг қонуний хосиласи ва натижаси десак ҳақиқатни айтган бўламиз»⁴³ деган эди Президентимиз И.А.Каримов.

«Маъмур Академияси»нинг олимлари ўз даври муам – моларини ҳал этишда анча муваффақиятларга эришганлар. Улар жамият ҳаётида дунёвий ва диний мезонлари орасида уйғунлик, турли қарапдаги олимлар орасидаги ўзаро ҳамкорлик, муҳитини қарор топдириш, турмуш шароитини яхшилашда илм – фан ролин янада ошириш масалаларини ҳал қилишда ўзларининг асосли таклифлари билан чиқишди. Бу масалаларнинг кўпчилиги ҳозирги давр учун ҳам долзарб бўлиб турганлиги фикримизнинг далилидир.

Узоқ ўрта асрларда Хоразм «Маъмур Академияси» ўзининг ўлмас илмий натижалари билан Шарқ ва Ғарб ўртасидаги ўзига хос маънавий – маданий кўприк, уму – минсоний қадрият ва маданиятлар силсиласида узвий бир халқ вазифасини ўтганлигидан далолат беради.

Ўрта асрлар Хоразмда дунё илму – фан марказларидан бири «Маъмур Академияси»нинг ташкил этилиши аж – доларимизнинг ўтмишда илм – фан ва маданият тараққиётида жаҳонда илғор ўринлардан бирини эгаллаб турганлиги фикримизнинг тасдиғидир.

«Чиндан ҳам Хоразм Маъмур академияси умумба – шарий цивилизация ривождаги ўрни ва аҳамияти жиҳатидан», – деган эди И.А.Каримов, – қадимий Афинадаги Платон академияси, Мисрдаги Александрия кутубхонаси, Шарқ оламида «Байт ул – ҳикма» номи билан шухрат қозонган Бағдод академияси каби машҳур илмий марказлар билан бир қаторда туради Шарқ мусулмон Ренессанс уйғониш даврининг ёрқин намоёни сифатида тарихимизнинг зарҳал саҳифаларини ташкил этади.⁴⁴

Ҳурматли Президентимизнинг таъкидлаганларидек, аж – доларимизнинг ўтмиш тарихи ниҳоятда қадимдан бош –

43 Ўша жойда.

44 Ўша жойда.

ланади. Уларнинг жаҳон фани ва маданиятига қўшган ҳиссаси бениҳоя салмоқлидир.

Жаҳоннинг илқ фан марказларидан бири бўлган Хо—разм «Маъмун Академияси» ташкил этилганлигининг 1000 йиллигини нишонлаш тўғрисида Президентимиз раҳна—молигида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси 2004 йил 9 ноябрда маҳсус қарор қабул қилиб, шу соҳада жиддий тадбирлар белгиланди. «Маъмун Академияси»нинг катта илмий хизматларини муносиб тақдирлаб халқаро Юнеско ташкилоти ҳам бу масалага жиддий эътибор берди ва ниҳоят 2006 йил 3 ноябрда Хоразмда «Маъмун Академияси»нинг 1000 йиллиги тантаналарида ўз вакил—лари билан қатнашди, нишонланди. Байрам тантаналарида кўпгина хорижий давлатлардан эътиборан меҳмонлар иштирок этдилар. Юбилей тантаналарида Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов иштирок этиши ва ёрқин нутқ сўзлаши юбилей тантаналарининг сиёсий аҳамиятини янада оширишга хизмат қилди. Президентимиз ўз нутқларида «Маъмун Академияси»нинг фаолиятига ва тарихий ўрнига юксак баҳо бердилар.

Бир сўз билан айтганда, Хоразм «Маъмун Академияси» оз вақт фаолият кўрсатган бўлсада, у ёққан чироқ, у тартган нур бугунги кунда ҳам ўчгани йўқ.

Х—ХІІ АСРЛАРДА МОВАРОУННАҲРДАГИ СИЁСИЙ ВАЗИЯТ. ҚОРАҲОНИЙЛАР, ҒАЗНАВИЙЛАР, САЛЖУҚИЙЛАР ДАВЛАТЛАРИ ВА ХОРАЗМ

Ўлкамизнинг бой тарихини ўрганар эканмиз, аждод—ларимизнинг чет эл истилочиларига қарши тинимсиз кураш олиб борганлигининг шижаси бўламиз. Араб истилосидан кейин мамлакатимиз ҳудудида ташкил топган сомонийлар давлати ўз кўл остида бутун Мовароуннаҳр ва Хуросонни бирлаштирган каттагина давлат бўлсада, уни мустақкам, қудратли давлат деб бўлмасди. Бунинг асосий сабаби сомонийлар ўз давлатидаги ички зиддиятларни бартараф этишнинг уйдасидан—чиқа олмади. Бунинг туб сабаблари эса бир томондан, Олий ҳукмдор билан маҳаллий ҳокимлар ўртасидаги зиддиятлар бўлса, иккинчи

томондан, эзувчи синф феодаллар билан эзилувчи синф деҳқонлар ўртасидаги зиддиятлар эди. Айнан юқорида кўрсатилган ички зиддиятлар қудратли сомонийлар давлатининг пойдеворини бўшатди ва оқибат натижада унинг ҳалокатига сабаб бўлди. Бир вақтлар туркий халқлардан ташкил тошган халқлар иттифоқи — Қорахонийлар давлати сомонийлар давлати харобалари устида вужудга келди. Мовароуннаҳрда Қорахонийлар давлати ташкил топишининг ўз тарихи бор. X аср охири ва XI аср бошларида туркий тилда сўзлашувчи халқларнинг Мовароуннаҳрга кириб келиши бошланди. Ўтган замонлардаги қудратли турк ҳоқонлиги қолдиқлари бўлган бу халқларнинг улкан тўдаси Марказий Осиёнинг шимоли ва шарқида тўпланган эди. Уларнинг Мовароуннаҳр томон силжиб боришларига, аввало, араб маъмурлари, кейин эса Сомоний ҳукмдорлари кўп жиҳатдан сабабчи бўлдилар. Ўз жанговарлиги, мардлиги ва эпчилиги билан ном чиқарган турклардан халифаларнинг гвардиялари тузилиб, уларнинг кўмондонлари тайинландики, улар тез орада айрим вилоятларнинг ҳокимиятини ўз қўлида тутиб турган амалдаги ҳукмдорларига айландилар.

Бу «кичик» ҳукмдорлар аста-секин ўз қўл остидаги ҳудудни мустақил бошқара бориб, марказий ҳокимиятга бўйсунушдан бош торта бошладилар.

Турк қабилаларининг Марказий Осиё чегараларига кўчирилишининг ҳам ўз тарихи бор. Араб халифалари халифалиқдан анча узоқ Марказий Осиёдаги ерларини муҳофаза қилиш учун турк қабилаларидан чегара хизматини ўташда фойдаланган эдилар. Уларни Марказий Осиёнинг жанубий ён бағридан бошланадиган Марказий Тяньшань этакларидан чегарага яқин ерларга кўчирдилар ва ўша жойлардаги ерларни уларга мулк қилиб улашиб бергандилар. Улардан ҳарбий округлар тузилиб кейинчалик булар бўлажак халқлар ва миллатларнинг ўзагига айлантирилди. Шунини таъкидлаш лозимки, Кичик Осиё ва бошқа айрим ўлкаларни турклаштириш амалда шундай тайёрланди. Туркий халқлар конфедерациясининг Марказий Осиё ҳудудига келгусидаги босқинчилик юришларида чегара ҳудудларига кўчирилган туркий халқлар муҳим рол ўйнадилар. Ҳурматли китобхонимизни VIII—X

асрлардаги турк халқлари конфедерацияси таркибига кирган халқларнинг номлари қизиқтириши табиийдир. Улар тубандагилардан иборат эди: Карлуқлар, чигиллар, яғмолар, туҳонлар, уйғурлар, қипчоқлар бўлиб, уларнинг ичида энг кўп ^{Сомоний} ва қудратлиси шубҳасиз карлуқлар эдилар. Бу халқларнинг ерлари Сирдарёдан Таримгача чўзилиб кетган бўлиб, улар асосан, бир—биридан маълум тилдаги шевалар орқали фарқ қиладиган туркий қаби—лалардан таркиб топганлар.

Мазкур давлатнинг Қорахонийлар давлати деб атали—шининг маълум сабаблари бор. «Қорахонийлар» тушун—часи карлуқларнинг исломни қабул қилган бошлиқларидан бири—Сатуқ Абдулкаримнинг Қорахон унвонидан келиб чиққандир. Кейинчалик мазкур сулола вакиллари ўзларини «қорхон» ёки «қорахон» унвони билан атаганлар: «Қора» — халқ, «хон» — ҳукмдор, яъни халқ ҳукмдори маъносига қўлланилган.⁴⁵

Қорахонийлар давлатининг асосчиси Сатуқ Буғрохон исломни қабул қилиб, турк давлатига асос солган. Х аср—нинг охирларига келганда, ички курашлар натижасида Сомонийлар давлатининг анча кучсизланиб қолганлигидан фойдаланган қорахонийлар Мовароуннаҳрда ўз ҳокимия—тини ўрнатиш учун кураш бошлайдилар. 990 йилда Фар—ғонани босиб оладилар. 992 йилда эса Бухорога ҳужум бошлайдилар. Сомонийлар билан Қорахонийлар ўртаси—даги катта жанг 992 йилда Кармана яқинида бўлиб ўтади. Ниҳоятда аёвсиз ўтган ушбу жанг қорахонийлар ғалабаси билан тугайди.

Қорахоний ҳукмдор Ҳорун Буғрохон ғолиб сифатида Бухорога кириб боради. Сомоний ҳукмдор Нуҳ II Чор—жўйга қараб қочади. Ҳорун Нуҳ II нинг ўғли Наср Со—монийни Бухорога ўз нойиби этиб тайинлаб, Самарқанд томон йўл олади, лекин унинг тоби қочиб, Боласоғун (Қорахонийлар пойтахти)га қайтишга мажбур бўлади ва тез орада ўша ерда вафот этади.

⁴⁵ Т. А. Ҳидоятлов. Менинг жонажон тарихим. Т. «Ўқитувчи» (1992 йил, 110—бет.

Бироқ, бу билан қорахонийларнинг Мовароуннаҳрни забт этиш жараёни тугамайди. Гарчи, сомонийлар қисқа муддатга Бухорони қайта эгаллаган бўлсаларда, уни қўлда узоқ сақлай олмадилар. 999 йилда қорахонийлар бошлиғи Наср Бухорони қайта эгаллайди. Ҳазрати Насрнинг давом эттириб, Самарқанд ва унинг атрофидаги ерларни забт этади. Гарчи, Нух II нинг ўғиллари Исмоил Сомонийлар ҳокимиятини қайта тиклашга уриниб кўрсаларда, бироқ, унинг урдасидан чиқолмайди ва 1005 йили Хуро — сонга чекинишга мажбур бўлади.

Қорахонийлар Мовароуннаҳр ерларида 1097 йилгача, яъни қарийб юз йилча ҳукмронлик қилдилар. Бу даврларда қорахонийлар мулклари ғарбда Бухоро ва Сирдарёнинг қуйи оқимидан, Шарқда Еттисув ва Қашқаргача чўзилиб кетган эди. Қорахонийлар ҳукмронлиги йилларида Хоразм давлати мустақил сиёсат юргизган. Бироқ, ўзидан кучлироқ ва тажовузкор қорахонийларнинг ғазабига дуч келмаслик учун уларга ҳар йили бож тўлаб турган. Сомонийлар давлати каби Қорахонийлар давлати ҳам мустақам давлат бўлмасдан, ички низоларга ғарқ бўлган давлат эди. 1016 йилда қорахонийлар хонадони ўртасида бошланиб кетган қонли уруш 1041 йилда хонликни иккига бўлинишига олиб келди. Ғарбий ва Шарқий хонликлар ташкил топади. Ғарбий хонликнинг маркази Бухоро бўлиб, Мовароуннаҳр ва Хўжанг ерлари унинг таркибига кирган бўлса, шарқий хонлик таркибига Талас, Истижоб, Шош, Фарғонанинг шарқи, Еттисув ва Қашқар ерлари кирган эди. Унинг маркази Болосоғун шаҳри эди.

Қорахонийлар давлати типик феодал давлати бўлиб, улар ҳукмронлик йилларида Мовароуннаҳрда ўрта асрга хос феодал муносабатлари тўла шакланган эди. Ижтимоий — иқтисодий жараёнлар ишлаб чиқариш даражасига қараб, Қорахонийлар давлатининг бепоён ҳудудида турлича кечди. Патриархал уруғчилик муносабатларининг еврилиш жараёнлари кўчманчи чорвачилик хўжалиги ҳукмрон бўлган ҳудудларда анча суст амалга ошга бўлса, аксинча, ўтроқлашган, деҳқончилик ва ҳунармандчилик анча ривожланган ҳудудларда бу жараён, анча тез суръатларда амалга ошди. Бу ерларда феодал ишлаб чиқариш усули нисбатан тез таркиб топди.

Қорахонийлар давлатида ислом давлат дини даража — сида эътироф этилади. Қорахонийлар олиб борган исти — лочилик урушлари «Ғазовот» шиори остида олиб бори — ларди. Босқинчилик урушларидан келаётган фойданинг маълум қисми, табиийки, дин аҳллари ва мачитларга берилар эди. Ўз навбатида, дин аҳллари Қорахоний ҳукм — дорларининг ички ва ташқи сиёсатларини тўла қувватлар эдилар. Қорахонийлар давлатининг марказлашган қудратли давлатга айланиши, унинг ички сиёсатида мустаҳкам, қатъий интизом ўрнатилганлиги, савдо — сотиқнинг гур — ки раб ривожланишига олиб келган омиллардан бири эди. Буюк ипак йўлида жойлашган шаҳарлар; Тошкент, Ўтрор, Сайрам, Болосоғун, Иссиққўл ва бошқа шаҳарларда бу даврда ҳаёт қайнар эди.

Қорахонийлар ҳукмронлиги йилларини турк адабий тилининг вужудга келиш даври деб ҳисоблаш мумкин. Қорахонийлар давлатида барча ишлар форс ва араб тил — ларида олиб борилган бўлиб, араб тили илмий, теологик тил, форс тили эса адабий тил эди. Лекин бу даврга келиб, кўпгина фармон ва буйруқлар, иш қоғозлари ва ахбо — ротлар туркий тилда ҳам берилар эди.

1074 йилда Маҳмуд Қошғарийнинг турк халқлари тарихи, тили, адабиёти ва маданияти бўйича яратилган дастлабки асари — «Девони Луғоти — турк» асари пайдо бўлди. Бу классик асар муаллифнинг кўп йиллик саёҳат — лари, манбалар устида узоқ вақт ишлаши, этнографик ва тарихий материалларни тўплаши натижаси ўлароқ юзага келган бўлган эди. Асарда турк тилида сўзлашувчи турли халқлар тилларидаги айрим сўзларнинг аҳамияти тўғри — сидаги маълумотлар тўпланган бўлиб, муаллиф ўғуз, қип — чоқ гуруҳи ва чигиллар гуруҳи тиллари тўғрисидаги маълумотларни биринчи бор келтиради. Бу луғат ажойиб ижтимоий — сиёсий асар бўлиб, турк тилида сўзловчи халқларнинг маданий алоқаларини кузатган ва уларнинг маънавий меросий муштарақлигини тасдиқловчи биринчи ёзма ҳужжат ҳам ҳисобланарди.

6 XI асрда Болосоғунлик Юсуф Хос Ҳожибнинг Қора — хонийлар давлатининг асосчиси Буғро Қорахонга бағиш — ланган «Қутадғу билиг» («Бахт келтирувчи билим») достони дунёга келади. Бу асар ўша давр социал ва ижтимоий

тузум муаммоларига бағишлангандир. XII асрда Мовароуннаҳрда яшаган Аҳмад Югнақий томонидан шеърӣ асосда ёзилган «Хиббат—ул ҳақойиқ» («Ҳақиқат тортиғи») асари ҳам турк тилида ёзилган бўлиб, бу асар ўша давр халқ поэтик ижодининг ёдгорлигидир.

Қорахонийлар ҳукмронлигининг ўрнатилишида олдин кўрсатганимиздек, ислом дини аҳлининг роли бениҳоя катта бўлди. Шунинг учун ҳам Қорахоний ҳукмдорлар ислом руҳонийларига катта эътибор ва ҳурмат билан қараганлар.

Бу даврда Мовароуннаҳрда Юсуф Ҳамадонийнинг катта шўҳрат қозонган сўфилик мактаби таркиб топдики, ундан унинг икки шогирди — Абдуҳолиқ Ғиждувоний ва Аҳмад Яссавий етишиб чиқди. Гарчи бу улуғ таълимотнинг моҳияти бир хил бўлсада, бироқ уларнинг мазмунида фарқлар мавжуд. Абдуҳолиқ Ғиждувоний таълимоти меҳнатқаш аҳоли манфаатлари билан боғлиқ бўлиб, уларнинг таъсири шаҳар атрофига ёйилган эди. Улар аҳолини ҳалол меҳнат қилиб касбларни эгаллашга, виждонан пок бўлишга ва олоҳга сифинишга чақирадилар. Аҳмад Яссавий таъриқдорлари эса у дунёдаги барча неъматларни ваъда қилганлари ҳолда, бу ҳаётда итоаткорлик ва мўминликка чорлайдилар. Бу даврда Аҳмад Яссавийнинг китобхон осон тушунадиган туркий тилда ёзилган шеърӣ (машҳур асари «Ҳикмат» асари ўзбек адабиётининг илк ажойиб ёдгорлигидир. Қорахонийлар ҳукмронлиги йилларида туркий тил ва шеваларида ижод қилган Али Шатранж, Ҳамидий, Рашидий, Зоҳирий, Нажибий, Фарғоний—лар каби шоир ва ёзувчиларни кўрсатиш мумкин.

Қорахонийлар ҳукмронлиги йилларида Мовароуннаҳрда шаҳар қурилиши ҳам анча ривожланди. Ўша даврларда қурилган ва бутунги кунгача сақланиб қолган бинолар фикримизнинг далилидир. Булар Хазар (Бухоро вилояти) қишлоғи яқинидаги Дехгарон масжиди, 1127 йилда Муҳаммад II (1109—1129 йиллар) даврида Бухорода қурилган жоме—Калони Масжиди, Бухородан 25 км масофада қурилган 1198—1199 йилларда қурилган Вобкент минораси ёдгорликлари қорахонийлар даври архитектура си намуналаридир.

Қорахонийлар ҳукмронлиги йилларида турк қабила—лари Марказий Осиёга кенг тарқалди. Бу қабилаларга

мансуб йирик қабилалар ўлканинг шимолий ва шарқий чеккаларида тўшланган эдилар. Улар энг кўп сонли этник бирлик сифатида қарор топганлари ҳолда дарё соҳилларида хушманзара жойларда ўрнашиб, тоғ этаги ҳудудларини ўзлаштира бошлаган эдилар. Қулай географик шароитларда уларнинг сони тез кўпайиб борди. Улар орасидан олий раҳбарликни даъво қилган ҳолда Марказий Осиёда ўз ҳокимиятларини ўрнатиш учун кураш бошлаган энг нуфузли уруғ ва қабилалар ажралиб чиқа бошлади. Бу туркий қабилалар маҳаллий зодагонларнинг асосий қуролли кучларни ташкил этар ва булар орасидан атоқли саркардалар ажралиб чиқиб, қабила бошлиқлари каби давлат ҳокимиятига даъвогарлик қилардилар.

Сомонийлар давлатида аслида келиб чиқиши қуллардан бўлган, бироқ ноёб қобилиятли шахсларга маъсулиятли вазифаларни ишониб топшириш расм бўлган эди. Шундай шахслардан бири турк қули Алп Тегин эди. Алп Тегин ўзининг ноёб қобилияти туфайли сомонийлар кўшинининг кўмондонлик даражасига етган эди. Унинг қўлида катта ҳокимият туплангач, олий ҳокимиятни эгаллашга кўшинининг кўради. 961 йили у ҳокимиятни босиб олишга урди. Катта Бироқ у бошлаган исён муваффақиятсиз чиққач, ўз кўшинининг бир қисми билан Фазна (шарқий Афғонистон)га чекинади. У ўзи Нишопурдан сотиб олган қули Собуқ Тегинга катта ишонч билдиради.

Сомонийлар ҳукмдори Нуҳ II (976–997) ажойиб жангчилик ва ташкилотчилик фазилатлари билан танилган бу қули Алп Тегин тавсияси билан 977 йилда Фазна ҳокими қилиб тайинлайди. Нуҳ II нинг илтимосига кўра, Собуқ Тегин ўз кўшинлари билан унга кўшилиб, унинг кейинги ҳарбий юришларида қозонган ғалабаларига салмоқли ҳисса қўшади. Собуқ Тегиннинг садоқатидан ва маҳоратидан ғоят мамнун бўлган Нуҳ II Собуқ Тегинни ўша даврнинг энг олий давлат мукофоти «Дин ва давлат ҳомийси» деган фахрий унвон билан тақдирлайди. Собуқ Тегиннинг ўғли Маҳмудни эса бутун Хуросонга ноғиб этиб тайинлайди. Бу лавозим Сомонийлар давлатида бош вазирдан кейинги энг катта мансаб бўлиб, бу юқори лавозимга эришган Собуқ Тегин ва унинг ўғли эндиликда

ўзларининг мустақил ҳокимиятга эга бўлишни зимдан мақсад қилиб қўйдилар.

Сомонийлар давлатидаги кейинги йиллардаги алғов — далғовлардан фойдаланиб, Сабук Тегин Амударё жанубидаги барча ерларнинг тўла эгаси бўлиб қолди. У қорахонийлар билан тинчлик сулҳи тузишга эришди, Шунга кўра, Катвон чўли Сомонийлар билан Қорахонийлар мулклари ўртасидаги чегара деб эътироф этилди. Шундай қилиб, бу даврга келиб Марказий Осиёда амалда 3 та давлат мавжуд эди. Сомонийлар Катвон чўли ғарбидаги ҳудудни, Қорахонийлар унинг шарқидagi ҳудудни эгалладилар. Собук Тегин Ғазнавийга Амударё жанубидаги ҳудудлар тегди. 998 йилда отасидан ҳокимиятни мерос қилиб олган Маҳмуд Ғазнавий энди бутунлай мустақил ҳукмдор бўлиб қолган эди. Тарихда Ғазнавийлар давлати деб ном олган, бешафқат қонли истилочилик урушлари билан тарихда чуқур из қолдирган салтанат қарор топган эди.

Ғазнавийлар давлати ташкил топиб, унинг куч-қудрати кундан — кунга ошаётган бир пайтда Сомонийлар давлати *кичи* умри тутаб бораётган эди.

Сомоний ҳукмдор Нух ибн Мансур ниҳоятда кўнгли — сиз воқеалардан сўнг узоқ яшамасди ва 997 йилда вафот этади. Тахтга Нухнинг ўғли Мансур ибн Нух (997 — 999) ўтирди. Ҳукмдор ўзгарган бўлсада, аҳвол яхшиланмади. Мансур билан ҳарбий бошлиқлар ўртасидаги келишмовчиликлар, пировард натижада фитна уюштиришгача бориб етди. Бухорода Мансур саройида қорахоний Насрнинг ҳомийлиги остида катта мансабни эгаллаган Фойиқ Мансурни қўлга туширди ва унинг кўзига мил тортиб, ҳокимиятдан маҳрум этилди. Сомонийлар сулоласи ҳукмронлигига яна битта қаттиқ зарба берилди. Бу даврга келиб сомонийлар ҳукмронлигини сақлаб қолувчи на куч ва на ҳукмдор мавжуд эди. 999 йилда Бухорони Наср томонидан эгалланиши натижасида Мовароуннаҳрда ҳокимият масаласи узил — кесил қорахонийлар фойдасига ҳал бўлди. Албатта, сомонийлар 1005 йилга қадар яна ўз қаддиларини ростлаш учун қаршилик кўрсатган бўлдилар. Бироқ, уларнинг бу қаршиликлари воқеаларни асл аҳволига қайтаришга етарли бўлмади. Энг асосий томони шунда эдики, халқ оммаси бу икки куч ўртасидаги аёвсиз

курашга бефарқ қаради. Сомонийларни қўлаб — қувват — ламади.

1005 йилда Сомонийларнинг сўнгги ҳукмдори Исмоил Мунтасир қатл этилиши билан сомонийлар ҳукмронлиги тарих саҳнасидан бутунлай ўчди. Эндиликда, Марказий Осиёда иккита рақиб, Қорахонийлар билан Ғазнавийлар юзма — юз келгандилар.

Албатта, Марказий Осиё ҳудудини ва Хоразм давлати чегараларини кўчманчиларнинг қудратли давлатлари ўраб олган эди. Шундай бир шароитда бутун Хоразмни, унинг куч — қудратини ва иқтисодини ягона давлат таркибига бирлаштириш ўша давр учун ниҳоятда тўғри йўл эди. Хоразмнинг барча ички имкониятларидан фойдаланган ҳолда, унинг ҳарбий куч — қудратини ошириб, шунингдек, халқаро майдонда ўта устакорлик билан оқилона ташқи сиёсат юргизиш натижасидагина Хоразмнинг мустақил — лигини сақлаб қолиш мумкин эди. Бироқ, Хоразм ҳукм — дорлари қанча ҳаракат қилмасинлар, бу ҳаракатлар бе — фойда кетди. Хуросон ва Марказий Осиёга эгалик қи — лишни орзу қилган Маҳмуд Ғазнавий 1017 йилда Хоразмни ҳам босиб олади ва у ерга ноиб қилиб, ўз амири Олтин — тошни тайинлайди.

Маҳмуд Ғазнавий ўз ҳисобидаги барча ҳарбий куч — ларни ишга солиб, Мовароуннаҳрни эгаллашга интилади. Бироқ, бунинг уддасидан чиқа олмайди. Қорахонийлар ҳарбий кучларинининг қаттиқ қаршилигини синдира ол — майди. Мовароуннаҳрда ўз ҳокимиятини ўрнатиш бефой — далигини сезган Маҳмуд эндиликда босқинчилик юриш — ларини Ҳиндистон томон қаратади.

Маҳмуд Ғазнавий Ҳиндистонга 17 марта босқинчилик юришлари уюштирган эди. Аҳолининг қонини дарё қилиб оқизди. Маҳмуднинг босқинчилик юришларидан мамлакат ичкарасидаги икки руҳонийлар тоифаси ва ҳарбийлар тоифаси катта фойда олар эдилар. Ҳарбий юришларнинг бутун оғирлиги оддий халқ устига тушсада, бироқ оддий халқ бу босқинчилик юришларидан ҳеч қанақа наф кўрмас эди. Халқ оммаси йилдан — йилга қашшоқлашиб борди. Айниқса, 1010 — 1011 йилларда халқ оммасининг тинка мадорини қуритди. Бу йилларда содир бўлган очарчилик

64-65-с.т. / 3-н тарх. р.р.

Ғазнавийлар давлатида юз минглаган кишиларнинг ҳало – катига олиб келди.

Ташқаридан виҳоятда қудратли бўлиб кўринган Ғазнавийлар салтанати ҳам ички зиддиятлари туфайли давлатнинг пойдеворини емира бошлаганди. Шундай бир шароитда тарих сахнасига яна бир янги куч Салжуқийлар кириб келди.

Салжуқийларнинг тарихан келиб чиқиши ҳам кўпгина китобхонларни қизиқтириши табиийдир

Бошқа халқлар каби X асрнинг иккинчи ярми ва XI асрнинг биринчи ярми оралиғида буюк Салжуқийлар давлати номи билан тарих сахнасида ўрин олган ушбу туркий давлатнинг ва уни таркибига кирган халқларнинг ўз тарихи бор. Тарихий манбаларнинг хабар беришларида Салжуқийлар сулоласи Сирдарёнинг ўрта оқими бўйлаб чорвачилик билан кун кечирувчи Талас дарёсигача этиб борган кўчманчи ўғуз қабиласидан чиққан эди.

X асрда яшаган араб географи Ибн Хавкалнинг хабар беришича ислом динини қабул қилган мингга яқин турк оиласи шарқдан Фороб, Кенжит ва Шош ўртасидаги эрларга яъни ҳозирги Чимкентнинг жанубий ғарбига кўчиб келган.

Ўғузлар аслида қадимий турк қабиласи бўлганлар. Улар бир вақтлар Мўғулистоннинг шимолий – шарқида яшаганлар. Ўғузхон деган шахс мазкур қабиланинг афсонавий асосчиси ҳамда раҳбари бўлган. Унинг авлодларини унга ҳурмат юзасидан ўғузлар деб атаганлар.

Ўғузхонни афсонавий қаҳрамон сифатида тасвирлаб ёзилган ривоятлар ва ҳикматлар «Ўғузнома» номи билан чоп этилган. XII асрда «Ўғузнома»нинг қадимий кўри – нишларидан бир нусхаси номаълум бир шахсда сақланиб қолган. XIII – XIV асрларда яшаган уйғур алифбосида ёзилган «Ўғузнома»да Ўғуз хон ҳақида кўпгина маълумотлар берилган.⁴⁶ Бу манбада ўғуз сўзининг асл маъноси берилган. Ўғуз – ўғ – қабила, уруғ маъносини берган, «Ўз» эса аффикс қўшимчадир. Ўғуз ёшлигидан атрофдагилардан фарқ қилиб исломни қабул қилади. Унинг бу

46 Ш.Каримов, Р.Шамсутдинов. Ватан тарихи, 208 – б.т.

иши отаси Қорахонга ёқмайди. Ўзаро келишмовчилик ўртада катта жангни келтириб чиқаради. Жангда Ўғуз голиб чиқади. Туркларга мансуб уруглар Ўғуз томонига ўтадилар. Куч—қудрати ошган Ўғуз муваффақиятли юришлар қилиб, Талас ва Сайрам вилоятларини босиб олади. Ўғуз қўшини Волгагача бориб етади.

Тарихий манбаларнинг гувоҳлик беришича IX асрнинг охири X асрнинг ўрталарида Орол ва Каспий бўйларида Ўғузлар иттифоқи шаклланади. X асрда Сирдарё бўйларида Ўғузлар давлати ташкил топади. Унинг пойтахти Янгикент деб аталади.

XI асрнинг ўрталарига келганда бу давлат шарқдан келган қипчоқлар томонидан тор—мор қилинади. Ўғуз қабилаларининг бир қисми ғарбий рус даштларига кўчиб кетганлар. Бошқа қисми эса салжуқийлар бошчилигида олд Осиё мамлакатларини истило қиладилар ва ҳозирги Туркменистон ерларига ўтадилар. Ёзма маълумотларга қараганда, ўғузларнинг ислом динини қабул қилиб, ерли халқлар билан қўшилиб кетган қисми туркманлар деб аталганлар. Маҳмуд Қошғарий (XI аср), Рашид—Ид—Дин (XIII—XIV аср)ларнинг хабар беришларича Ўғузлар 22 ёки 24 қабиладан иборат бўлганлар.

Булар: Човдир, чандир, эмрели, ичдир, язир, салир, қарадошлар, баёт, тутурга, ва бошқалар.

Ушбу давлатнинг Салжуқийлар давлати деб атали— шининг сабаби шу эдики Сирдарёнинг қуйи оқимида ташкил топган ўғуз давлатининг ёбғуви Салжуқбек Сал— жуқийлар хонадоннининг асосчиси эди Салжуқбекнинг набираларидан Тўғрулбек, Чағирбек ва Шакарбеклар Сал— жуқийлар давлатининг куч—қудратини ва обрў эътиборини ошириш борасида катта хизмат қилдилар. Ўғузлар нафақат ўзбеклар ва туркманларнинг, балки ҳозирги Туркия турклари, Ироқ туркманлари, Эрон туркманлари, Гагаузлар, Озарбайжон халқининг ҳам ташкил топишида етакчи этник гуруҳ бўлганлар.

Қабилаларнинг XI асрнинг бошларидаги унумдор ер— ларга Марказий Осиё томон силжиши, салжуқийларнинг аҳволига салбий таъсир кўрсатади. Мовароуннаҳр жум— ладан Зарафшон водийси ҳудудларига қорахонийлар билан бирга чигиллар, қарлуқлар, яғмолар ва бошқа турк қаби—

лалари кўчиб келдилар. Мовароуннаҳрда Илоқхон Аштак ҳокимлик қилган даврда салжуқларга қарши ҳаракатлар бўлмаган бўлса, 1034 йилда Аштак вафот этгач, салжуқларга қарши ҳаракатлар анча кучайди. Бундай ҳаракатлар салжуқийларни Зарафшон воҳасини ташлаб кетишга мажбур қилди.

Салжуқийлар учун ана шундай оғир бир пайтда Хо — размшоҳ Хорун 1034 йилда салжуқийларга работи Машон, Шўраҳон ва Говиҳар туманларидан ер ажратиб беради. Бироқ Жанд ҳокими уларга ҳужум қилиб 8 минг кишини ўлдиради ва салжуқларни мол — мулкларини талайди. На — тижада Тўғрулбек бошлиқ салжуқлар бу ерларни ташлаб кетишга мажбур бўладилар. Улар Фазнавийлар ҳукмдори Маъсудбекка мурожаат қилиб, Сарахс, Марв, Абивёрд, Нисо ва Фарова ҳудудларида кўчиб юришларига рухсат сўрайдилар. Чунки бу туманлар чорва моллари учун жуда қулай жойлар эди. Гарчи яқин ўтмишда Фазнавийлар Салжуқийларнинг бебошликларидан анча азият чекан бўлсаларда, шунга қарамасдан Тўғрулбек бошчилигидаги салжуқларнинг илтимослари қондирилиб, уларга 1035 йили юқоридаги ҳудудлар берилади. Аммо бу сафар ҳам сал — жуқий туркманлар деҳқончилик билан шуғулланувчи ма — ҳаллий аҳоли билан келишолмайдилар.

Бундан ташқари улар Фазнавийлар ҳукуматидан янги янги ерлар талаб қила бошладилар. Салжуқийларнинг бундай хунук қилиқлари Фазнавий ҳукмдор Маъсуднинг сабр косасини тўлдиради. У салжуқларга қарши куч иш — латишга мажбур бўлади. Бироқ бу даврга келиб шароит Фазнавийлар зарарига ўзгарган, уларнинг илгариги халқаро шуҳратида асар ҳам қолмаган эди. Фазнавий амалдор — ларининг очкўзлик ва порахўрлиги, Хуросон халқининг фазнавийлардан ихлосини бутунлай қайтарган эди. Шундай шароитда Маъсуднинг салжуқийлар устига юришидан муваффақиятни кутиш мумкин эмас эди. Гарчи 1038 йилда Маъсуд кўпинлари Сарахс ёнидаги жангда салжуқлар устидан ғалаба қозонган бўлсаларда, Фазнавий ҳукмдор бу ғалабага ортиқча юқори баҳо бериб юборди ва мағлуб — ларни таъқиб қилмади. Бу билан уларга ўз кучларини қайта ташкил этишга имкон берди. Ўз кучларини қайта ташкил этган ва тўлдирган Тўғрулбек 1040 йилда фазна —

вийлар устига юриш бошлайди. Сарахс ва Марв ўртаси — даги Данданак деган жойда Маъсуд кўшинига қақшатқич зарба беради. Маъсуд озгина кўшини билан зўрға қуту — либ қолди. Бу мағлубиятдан сўнг, ғазнавийлар маҳаллий аҳамиятга эга бўлган бир вилоятга айланиб қолди. Сиёсий ва ҳарбий устуналик эндиликда бутунлай салжуқийлар кўлига ўтади.

Салжуқийлар бошлиғи Тўғрулбек (1038 — 1063) ғазна — вийлардан тортиб олинган ерларни ўз амадорларига ула — шиб беради. Салжуқийларнинг ғарб томон ҳужуми давом этади ва улар қисқа муддат ичида Форс, Ироқ, Озарбай — жон Курдистон, Кўҳистонни забт этадилар. Тўғрулбек кўшини ҳужумини давом эттириб, 1055 йилда Бағдодга кириб боради ва Хутбада ўз номини кўшиб ўқиттиради. Катта ҳудудни эгаллаган Салжуқийлар давлатининг пой — тахти Рай шаҳри қилиб белгиланади. Табиатан ўга эҳти — ёткор бўлган Тўғрулбек яна бир туркий давлат Қорахо — нейлар билан тинч тотув яшашга интилади. Дастлабки пайтларда шунга эришди ҳам. Аммо бу тинчлик узоқ да — вом этмади.

1063 йилда Тўғрулбек вафот этгач тахтга унинг жияни Чағрибек Довуднинг ўғли Алп Арслон (1063 — 1072) ўти — ради. У давлат пойтахтини Марв (ҳозирги Мари) шаҳрига кўчи ради. Алп Арслон ҳукмронлиги даврида Қорахонийлар ҳукмдори Наср билан унинг ўртасида зиддият кучайди. Алп Арслон бу зиддиятни қурол кучи билан ҳал қилишга интилади.

У 1072 йилда Хутгалён, Чағониён, Жанд ва Савранша ерларига Хоразм томонидан кўшин тортиб борди. 200 минг кишилик кўшинини Амударёдан ўтказиш учун кемалардан махсус кўприк қурдирди. Жиддий катта ҳарбий юришга тайёргарлик кўраётган бир пайтда Алп Арслон ўз чоди — риде маҳаллий қалъаларнинг бошлиқларидан бири Юсуф ал Хоразмий томонидан ўлдирилди. Қорахонийларга қар — ши тайёрланган ҳужумни кечиктиришга тўғри келди. Алп — Арслоннинг ўлдирилиши, Қорахонийлар ҳукмдори Шамс ул — мулк Насрнинг руҳини кўтариб юборди ва қо — рахонийлар ўзаро курашда ташаббусни кўлга олиш учун қарши ҳужумга ўтадилар. Термиз, сўнгра Балх қорахо — нийлар томонидан эгалланди. Бироқ қорахонийларнинг бу

муваффақияти узоқда чўзилмади. Алп Арслон ўрнига тахтга ўтирган Маликшоҳ (1072–1092) барча Салжуқий кучларни бирлаштириб, қарши ҳужумга ўтади ва Термиз билан Балхни қорахонийлардан қайтариб олади. Ана шу пайдан бошлаб иккала давлат ўртасидаги курашда та-шаббус салжуқийлар қўлига ўтади. 1080 йилда қорахонийлар ҳукмдори Шамс ул-мулк вафот этгач, қорахонийлар мамлакатида вазият янада оғирлашади. Шамс ул-мулкдан сўнг тахтга ўтирган Аҳмад даврида мусулмон руҳонийлари ва турк саркардалари ўртасида муносабат оғирлашади. Бу ҳол мамлакатнинг ички аҳволига салбий таъсир кўрсатади. Бундан хабар топган салжуқ ҳукмдори Маликшоҳ катта қўшин билан Амударёдан ўтади ва Самарқанд, Бухоро шаҳарларини эгаллайди. Қорахонийлар хони Аҳмад асир олинди. Аҳмад билан Маликшоҳ ўрта-сидаги мунозаралардан сўнг Аҳмад асирликдан бўшатилиб Самарқандга қайтади ва тахтга ўтиради. Аммо бу ҳол Самарқандда руҳонийлар ва лашкарбошилarning норози-лигига сабаб бўлди. Туркий саркардалар 1095 йилда Косон йўлида Аҳмадни қўлга олиб ўлдирадилар. Унинг ўрнига тахтга Маъсудхон ўтиради.

1092 йилда салжуқийлар ҳукмдори Маликшоҳ ҳам ўлдирилди. Мамлакатда исён ва ғалаёнлар бошланиб кетди. Бу исён ва ғалаёнлар ҳокимият тепасига 1118 йилда — «Улуғ салжуқий»ларнинг энг сўнгги вакили Султон Сан-жар (1118–1157) келгач тинчиди.

Унинг даврида Салжуқийлар давлати куч-қудрати ва обрў-эътибори янада ортди. Аксинча Қорахонийлар дав-лати кундан-кунга кучсизланиб борди. Салжуқийлар унинг ички ишларига тез-тез аралашадиган бўлдилар. Қорахоний ҳукмдор Арслонхон (1102–1130) ўзи мустақил сиёсат юргизишга интиласада охиригача бу ишнинг уdda-сидан чиқаолмади. Оғир аҳволга тушиб қолганда, у 1130 йилда Султон Санжарга ёрдам сўраб мурожаат қилади. Бундай вазиятдан усталик билан фойдаланган Султон Санжар катта қўшин билан Мовароунаҳр ва Самарқанд устига юради. У ерларни босиб олиб, талайди. Қорахонийлар амалдаги ўз мустақилликларини йўқотиб, Султон Санжарга қарам бўлиб қоладилар. Бироқ Санжарнинг бу тантанаси узоқ давом этмади.

1137 йилда Мовароуннаҳрга янги куч — қорахитойлар бостириб кира бошлайдилар. Айрим манбаларда уларни тунгуслар деб, бошқалари эса мўғуллар деб ҳисоблайдилар, лекин барча тадқиқотчилар улар шимолий Хитойдан келган эди деган фикрни тасдиқлайдилар. Улар қорахонийларнинг эски пойтахти Болосоғунга ўрнашиб олиб, ўзларининг босқинчилик юришларини уюштирадилар. Уларнинг турмуш тарзи кўчманчилик бўлиб, муаллифларнинг кўрсатишича сони 40 мингга чодир атрофида эди.

Мовароуннаҳр ва Хуросонда қора хитойларга қарши тура олувчи ягона куч бу Салжуқийлар эди. Бу давр Хоразмга келсак Маҳмуд Ғазнавий томонидан босиб олинган мустақиллиги тутатилган Хоразм XI асрнинг ўрталарига келганда ўз мустақиллигини қайта тиклади. Бироқ бу мустақиллик узоқ давом этмади. Уни янги босқинчи куч — салжуқийлар ўзига тобе этдилар ва XI аср иккинчи ярмида Хоразм Салжуқийлар давлатининг бир вилояти сифатида мавжуд эди. (Биз XII аср Хоразм ҳақидаги тарихий маълумотларга кейинги бобларда батафсил тўхталамиз).

Шарқдан келган кўчманчиларнинг пайини қирқиш мақсадида Султон Санжар катта қўшин билан йўлга отланади. Бундан хабар топган қорахитойлар унга қарши йўлга чиқадилар. Ҳар иккала қўшин 1141 йил 9 сентябрда Катвон даштида тўқнашадилар. Ниҳоятда аёвсиз бўлиб ўтган бу жангда, салжуқийлар қўшини тўла мағлубиятга учрайди. Салжуқийлардан 30 минг киши ҳалок бўлади, 10 минг киши Дарғом дарёсида фарқ бўлади. Султон Санжар озгина қўшин билан Термизга қочади. Ўша йили қора хитойлар Бухорони эгаллайди. Хоразмшоҳ Отсизнинг ўта усталик билан олиб борган сиёсати Хоразмни Қорахитой босқинидан сақлайди. Хоразм ҳар йили қорахитойларга ўлпон тўлайдиган бўлади.

Султон Санжарнинг қорахитойлар билан жангдаги мағлубияти унинг ва Салжуқийлар давлатининг обрў-эътиборини тушуриб юборади. У кичик қўшин билан Марв билан қаноатланишга мажбур бўлади.

1153 йилда Хуросонда кўчманчи ғузларнинг қўзғолони бўлиб ўтади. Бу қўзғолонни бостириш учун борган Султон Санжар қўшини енгиледи ва унинг ўзи ғузлар қўлига асир тушади. 3 йил давомида асирликда яшайди. Ниҳоят хай—

рихоҳ кишилар ёрдамида асирликдан қутулиб Марвга келади ва кўп ўтмай 1157 йилда Марвда 71 ёшида вафот этади. Гарчи Султон Санжар вафотидан сўнг, Салжуқийлар давлати бир қанча вақт яшаган бўлсада, бироқ у йилдан – йилга обрў – эътиборини ва куч – қудратини йўқотиб боради ва кўп ўтмай тарих саҳнасидан бутунлай ўчиб кетади. Эндиликда Мовароуннаҳрда янги ҳукмрон куч қорахитойлар давлати юзага келган эди. Қорахитойлар Қорахоний ва Салжуқийлардан фарқ қилиб, ўзлари босиб олган ҳудудларни маҳаллий ҳукмдорлар ёрдамида бош – қарар, уларнинг ички ишларига аралашмасдан ўлпон олиш билан чекланар эдилар. Қорахитойлар қудратли Салжуқийлар давлатини енгиб, кучсизланишга ва оқибат натижада тугашига сабаб бўлдилар. Бу ишлари билан салжуқийлар қўли остидаги халқларнинг мустақил бўлишларига йўл очдилар. Жумладан Хоразмнинг салжуқийлар таъсиридан озод бўлишларида ва Буюк Хоразмшоҳлар давлатининг шаклланишида катта рол ўйнайдилар.

IX – XIII АСРЛАРДА ХОРАЗМИК БУЮК АЛЛОМАЛАР ВА УЛАРНИНГ ЖАҲОН ФАНИГА ҚЎШГАН САЛМОҚЛИ ҲИССАЛАРИ

Ватанимиз тарихини кунт билан ўрганар эканмиз, аجدодларимизнинг инсоният тараққиётига салмоқли ҳисса қўшганлигининг шоҳиди бўламиз. Марказий Осиёлик, жумладан Хоразмлик олимлар илм – фан соҳасидаги ба – ракали меҳнат қилиб бутунги кун дунёвий фанлар тараққиёти асосларини яратишда беқиёс даражада ўз улушларини қўшдилар. Улар ўзларининг ўта сербарака ижодлари билан ўз давридан 500 – 600 йил илгарилаб кетдилар. Шундай олимлардан бири шубҳасиз Муҳаммад ибн Мусо ал – Хоразмийдир.

IX асрда номи бутун жаҳонга машҳур бўлган, бутун инсоният эришган фан – техника ютуқларининг асосини яратишда салмоқли ҳисса қўшган ҳозирги замон математикасининг отаси, буюк астроном, географ Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Мусо ал – Хоразмий етишиб чиқди. Муҳаммад Хоразмийнинг ўлмас асарлари Шарқ –

дагина эмас, балки Европада ҳам илм—фан аҳли учун дастуриламал бўлиб хизмат қилган эди. Жаҳоннинг кўп—гина мамлакатларида бу буюк алломанинг илмий асарлари ва кашфиётларини ўрганиб, ҳозирги илмий тафаккурнинг юксалишига сабабчи бўлган эдилар. Бу эса ўз навбатида, жаҳон фани ривожига катта ҳисса бўлиб қўшилди.

Ҳозирги замон математикасига ва шарқ географиясига асос солган Муҳаммад ибн Мусо ал—Хоразмийнинг ҳаёти ва фаолияти VIII аср охири ва IX аср бошига тўғри келади. Математикада «алгоритм» атамаси шу олим номининг бузиб айтилишидан келиб чиққан, унинг математикага оид рисоаларидан бири—«Ал—жабр ва—л—муқобала»дан ал—гебра номи келиб чиққандир.

Ал—Хоразмий ўз асарларида ҳинд ўнлик санок тизими ва юнон геометриясини синтез қилиб, ҳозирги замон математикасига асос солганлигини жумла жаҳон эътироф этади.

Муҳаммад Хоразмийнинг туғилган ва вафот этган йиллари турлича кўрсатилади. Баъзи олимлар тахминан 780—847 йилларни кўрсатишса,⁴⁷ баъзилари 781—847 йилларни,⁴⁸ бошқалари 781—860 йилларни,⁴⁹ бошқа бирлари 780—850⁵⁰ йилларни кўрсатишади. Лекин бутунги кунда кўпчилик фан тарихи билан шуғулланаётган мутахассисларнинг эътироф этишича Мусо ал—Хоразмий 783 йилда туғилиб 850 йилда вафот этган.

Ал—Хоразмий жаҳон маданиятининг буюк ўчоқларидан бири бўлган Хоразмда туғилган.

У ўзининг бошланғич таълими ўз ватани—Хоразмда олади. Унинг дунёқараши шаклланишида Шарқ ва Хоразм фани ва маданиятининг ўзига хос анъаналари ҳал қилувчи роль ўйнаган.

⁴⁷ Х.Хасанов. Сайёҳ олимлар. Тошкент, «Фан», 1981йил, 2—бет.

⁴⁸ А.Абдурахмонов. Ўзбек фанининг асосчиси, «Гулистон» журна-нали. 1981 й., 8—сон.

⁴⁹ Ж.Ибодов, «Алгоритм»—Хоразмий дегани. «Фан ва турмуш» журнали. 1981 й., 2—сон.

⁵⁰ Ғ.Сиддиқов. Ўрта Осиё яқин ва ўрта шарқ олимларининг ишларида геометрия (IX—XIII асрлар). Тошкент, 1981, 67—бет.

Муҳаммад Хоразмий хоразмликларнинг қадимий бой маданий меросини йўқ қилиб ташлаган араб истилочи-ларининг қаттиқ жабр – зулми ва шафқатсизлигини бс-шидан кечиради. Хоразмийнинг бобоси Оташпараст-ларнинг қоҳини бўлган Шаҳзода Маъмун 802 йилда Хс-размга ҳоким қилиб тайинланган. Ана шу даврларда Маъ-мун ўзидан уч ёш катта бўлган Мусо билан дўстлашиб қолади. 805 йилда Маъмун Хуросон ўлкасининг волайси қилиб тайинлангандан сўнг ўзига яқин сафдошлари билан Марвга келишади. Марвда Маъмун отаси Хорун ар-Рашидга эргашиб худди Бағдоддаги сингари жуда катта кутубхонага асос солади ва унга Мудир қилиб Мусо ал-Хоразмий тайинланади. Мусо ал-Хоразмий 805 – 819 йил-гача Марвда кутубхона қошида ташкил топган таржи-монлик гуруҳига ва кутубхона таркибига қарор топган «Мадрасаи Олия» нинг ишларига раҳбарлик қилган. 819 йилда Маъмун Бағдодга келганидан сўнг Хоразмий «Байт ул – ҳикма»га бошлиқ қилиб тайинланади.

Бағдод ўша даврда жаҳоннинг энг юксак ривожланган, фан, маданият тараққий этган, инсоният қўли билан битилган фан дурдоналари тўпланган шаҳар эди.

Хоразмийнинг машҳур олим бўлиб етиштишида, ва бутун жаҳонга танилишида унинг Бағдодда олган ва ўр-ганган билимлари, илмий фаолияти муҳим роль ўйнайди.

Муҳаммад Хоразмий Бағдод шаҳрида халифалар: ал-Маъмун ал-Муътасим ва ал-Восиқ саройларида яшаб ижод этди. Хорун ар-Рашиднинг ўғли ал-Маъмун (813 – 833) даврида ўша даврнинг фанлар академияси ҳисоб-ланган «Байт ул – Ҳикма» («Донишмандлар уйи») ташкил қилиб, унга барча мамлакатлардан машҳур олимлар, тар-жимонлар жалб қилинган эди. Халифа ал-Маъмун дав-рида Бағдод илмий, таржима ишларининг маркази бўлиб қолди. Қисқа вақт ичида Аристотель, Евклид, Архимед, Птоломей каби олимларнинг нодир асарлари араб тилига таржима қилинди ва Шарқ халқлари орасида тарқатилди.

Бағдодда «Донишмандлар уйи» қошида катта кутуб-хона ташкил этилиб, унга Муҳаммад Хоразмий раҳбарлик қилади. Бу кутубхонада ҳинд, юнон, сурёний, араб, ссорс ва бошқа тилларда ёзилган 400 минг жилд қўлёзма китоб сақланар эди. Худди шу даврда Муҳаммад Хоразмий

Маъмуи академиясига жалб қилинган Ўрта Осиёлик маш-хур математик, астроном, географ Абул Аббос, Аҳмад ибн Муҳаммад Фарғоний, Аббос ибн Саййид Жавҳарий, Аҳмад ибн Абдулло Марвазий ва бошқа олимларга раҳбарлик қилди.⁵¹ Унинг «Байт ал-ҳикма» даги фаолияти ўз муҳияти билан академия президенти вазифаси билан баробар эди.

«Байт ал-ҳикма» расадхонасида ал-Хоразмий осмон жисмларинининг ҳаракатини ўрганади. Текширишларнинг натижаларини «Зиж фи-илм ал-фалак» («Астрономик жадвал») номи рисоласида баён қилади.

Алломанинг ўзи ёзган «Астрономик жадвал»лар биз-гача етиб келмаган. Лекин бу асарни испаниялик мунажжим Абу ал-Қосим ал-Мажридий 1007 йили қайта ишлаб чиққан. Аммо у ҳам йўқолган. Фақат ана шу қайта ишланган нусханинг Бата шаҳрлик Аделярд томонидан 1126 йили лотинчага қилинган таржимаси бизгача етиб келган. Ал-Хоразмийнинг «Астрономик жадвал»лар рисоласи Ньютон ва Гаршель асарлари пайдо бўлгунга қадар Европада асосий қўлланма вазифасини ўтаган «Астрономик жадвал»лар охириги марта 1941 йили немис тилида Копенгагенда нашр этилган.

Ал-Хоразмий геодезик ўлчаш ишларига ҳам раҳбарлик қилган. Ер меридиани ёйи, узунлигини аниқлаш мақсадида Тадмор ва ар-Ракка орасидаги масофа ўлчанган ер меридиани 1° ёйининг узунлиги 56, 2–3 араб милига тенг (бир араб мили 1973 метр) деб топишган. Шу тариқа ер меридиани бир градусининг узунлиги ал-Хоразмий ўлчашларида 111815 метрга тенг. Ҳозирги замон ўлчашлари эса унинг 110938 метрга тенг эканини кўрсатади.⁵²

Шарқда ҳиндларнинг астрономияга оид «Синдҳинд» номи асари ўша замон астрономлари учун қўлланма эди. Машҳур тарихчи Жамолиддин Али ибн Юсуф ал-Кифтий

⁵¹ Т.Н.Кари – Ниязи. *Астрономическая школа Улугбека*. М., 1950, 42–бет.

⁵² А.Абдурахманов. *Ўзбек фаннинг асосчиси Гулистан журнали*, 1981, 8 – сон.

(1172—1248) «Биографик луғат» номли китобида бундай ёзади: 156 хижрий йилда Ҳиндистондан Бағдод шаҳрига математика ва астрономияни чуқур эгаллаган олимлардан бири келган. Бу олим «Синдҳинд» жадвалларини билиш билан бирга, осмон ёриткичлари ҳаракатини тригонометрик функциялар ёрдамида ҳисоблашнинг турли усулларини ҳам билган, астрономияга оид масалаларини ўз ичига олган асар ёзиб қолдирган. Бағдод халифаси ҳинд олими томонидан санскрит тилида ёзилган бу асарни араб тилига таржима қилишни шу даврнинг етук риёзиюни ва фалакиётчи олими Абу Исҳоқ Иброҳим ал-Фазорийнинг (777 йилларда вафот этган) ўғли Муҳаммадга топширади. Олимлар бу таржимага «Катта Синдҳинд» деб ном берадилар.

Ал-Фазорийнинг ўғли томонидан қилинган бу таржима «Илм ал-фалак» («Фалак сфераси ҳақидаги фан») деб атала бошлади. Таржима назарий қисмдан ташқари планета, юлдуз ҳақидаги бир неча жадвалларни ҳам ўз ичига олади. Бир қанча олимлар, хусусан, Муҳаммад Хоразмий ҳам тушуниш қийин бўлган таржимада хато кетган жойларни топади ва уларни қайта ишлаб, асарга бир қанча янги боблар қўшади. Муҳаммад Хоразмий китобни назарий ва амалий жиҳатдан асослаб, унга «Қис-қача Синдҳинд»⁵³ деб ном беради.

Муҳаммад ал-Хоразмийнинг «Синдҳинд» асари ўнлик саноқ системасини оммалаштиришда катта рол ўйнайди. У билан танишган Шарқ ва Европа математиклари ўз ишларида ушбу системани кенг қўллай бошладилар, чунки Хоразмийгача бўлган олимларнинг аксарияти олтмишлик саноқ системасидан фойдаланишар, бу эса ҳисобда анча қийинчилик туғдирар эди. Олимнинг арифметика рисоласи ҳисоблашда ўнлик системасининг «0» ни қўлаган ҳолда кенг тарқалишига асос солди. Муҳаммад Хоразмий гарғиб қилган ўнта арифметик (0,1,2,3,4,5,6,7,8,) сонлар ёрдамида қўшиш, айириш, кўпайтириш, бўлиш, даражага кўтариш, илдиз чиқариш амаллари бажарилишини ва яна қўшимча

⁵³ Х.Сиддиқов Ўрта Осиёга яқин ва Ўрта шарқ олимларининг ишларида геометрия. 68-69 бетлар.

квадрат, куб илдишлар чиқариш амаларини ишлаб чиқди. Бу амаллар ўрта аср Европа фанида алгоритмлар деб ҳам аталган.⁵⁴

Ўз навбатида ўнлик ҳисоблаш тизими араб алфавити — нини ҳарфлари ишлатиладиган ҳисоблаш системасидан тубдан фарқ қилади. «Араб рақамлари»нинг ишлатилишида Муҳаммад Хоразмийнинг тутган ўрни муҳимдир. Араблар Ироқ, Миср ва Сурияни истило қилунга қадар юнон алфавитига асосланган рақамлардан фойдаланганлар. VIII аср охири IX аср бошларида Муҳаммад Хоразмий Ҳиндистонда кашф этилган ўн рақамдан ташкил топган позицион системани ўрганиб уни соддалаштиради, кенгайтиради ва биринчи марта араб тилида баён этади. Хоразмий «арифметика»си билан биргаликда бу ҳинд рақамлари шарқда кен тарқалади. Хоразмийнинг бу асари арабчадан латинчага таржима қилиниб, X асрда Испанияда, XII асрда Европанинг бошқа мамлакатларида тарқалади.

Муҳаммад Хоразмий тарғиб этган «араб рақамлари» ва улар орқали ифодаланадиган ўнлик позицион ҳисоблаш тизими Европада уйғониш даври арафасида Шарқ математикасининг ривожланишида тарихий рол ўйнайди. Бу рақамлар кўпгина бошқа рақам ва ҳисоблаш системаларини сиқиб чиқаради.⁵⁵

Алгебранинг мустақил фан сифатида вужудга келишида ва ривожланишида ал — Хоразмийнинг хизмати катта. Муҳаммад Хоразмий халифа Маъмуннинг топшириғи билан (830 йилларга яқин) ўзининг «Ал — китоб ал — мухтасар фи — ҳисоб ал — жабр ва ал — муқобала («Тўлдириниш ва қарама — қарши қўйиш ҳисобига оид қисқача китоб») номли асарини ёзади. Асарнинг сўзбошисида шундай дейилади «Имом Маъмуннинг фанга қизиқиши ва бу соҳадаги олимларнинг ишларида учрайдиган қийинчиликларга ёрдам бериш каби фазилатлари мени ҳисоблаш ҳақида қисқача асар ёзишга даъват этди. Бу асарни ёзишда ўқувчилар билан тушунарли, енгил, фойдали ва кишилар

⁵⁴ Ю. Файзуллаев. Хоразмнинг буюк фарзанди. «Гулистон» журналы, 1970 й, 1 — сон.

⁵⁵ Я.Салье. Муҳаммад ал — Хоразмий — великий ученый. Тошкент, 1954 йил.

ўртасидаги муаммоларда ҳисоблаш ишини осонлаштиришга ёрдам берадиган, айниқса мерос тақсим қилишда, битим тузишда, савдо ишларида, ер ўлчаш ва шунга ўхшаш бошқа ҳисоблашларда қўлланма бўлишини мақсад қилдим».⁵⁶

Муҳаммад Хоразмийнинг «Ал – жабр ва ал – муқобала» китоби алгебра, геометрия ва васиятлар ҳақидаги уч бўлимдан иборат. Хоразмий асарининг биринчи бўлимида ал – жабр ва ал муқобала ёрдамида биринчи ва иккинчи даражали номаълум тенгламаларни ечиш, рационал ва иррационал ифодалар билан амаллар бажариш ҳамда тенглама ёрдамида сонли масалаларни ечиш йўллари берилади.

Иккинчи бўлим геометрияга тегишли бўлиб, миқдорларни ўлчаш ва ўлчовга доир масалаларга алгебранинг баъзи бир тадбирлари кўрсатилади. Учинчи бўлимда алгебранинг амалий тадбиқи, яъни меросхўрлар ўртасида мулк тақсимлаш ҳақида 60 дан ортиқ турли мазмундаги мураккаб масалаларни тенглама ёрдамида ечиш йўллари кўрсатади.⁵⁷

Инглиз математиги Роберт Честер бу асарни 1145 йили араб тилидан латин тилига таржима қилди. Бунда «ал – жабр» сўзи алгебра, деб «ал – Хоразмий» сўзи эса «алгоритм» деб таржима қилинди. Бу атамаларнинг биринчиси ҳозирги замон математика фанига, иккинчиси эса ҳисоблаш математикасининг асосий терминига айланди.

Ал – Хоразмийнинг бу асари ўша замон мусулмон Шарқида латин тилига таржима қилингандан кейин эса Ғарбий Европада ҳам бир неча асрлар давомида алгебра фанидан қўлланма бўлиб келган.

Олим математика, астрономия муаммоларини тасвирий география билан боғлаб ўрганишга катта аҳамият берди. Халифа ал – Маъмун бу вақтда олимларга осмон ва жаҳоннинг батафсил харитаси – атласини тузиш тўғрисида

⁵⁶ Х.Жомбодиев, С.Хасанов Хоразм – кўхна маданият ўчоғи. 22 – бет.

⁵⁷ № Ф.Аҳмедов. Ўрта Осиёда математика ўқитиш тарихидан. Тошкент «Фан», 1977 йил, 17 – бет.

топшириқ берган. Атлас тузиш иши билан қарийб 70 олим шуғулланган. Уларга Муҳаммад Хоразмий бошчилик қилган. Бу хариталар йиғиндиси «Маъмун дунё харитаси» номи билан юритилади. Ал-Хоразмий шу муносабат билан географияга оид «Сурат ал-арз» («Ернинг сурати») рисоласини ёзган. Китобда 537 жой номи, 203 тоғ номи, денгиз ва орол номлари, энг охирида эса дарёларнинг номлари келтирилган.

1894 йили Италия Фанлар академиясининг махсус комиссияси ал-Хоразмийнинг «Ернинг сурати» асарини текшириб, бу асар ўз даврида қимматли қўлланма бўлганини, таъкидлади.

Ал-Хоразмий жўғрофия ва геодезия фанларига оид муҳим илмий изланишлар ҳам олиб борган. У барча астрономик кузатишларда фаол қатнашди ва бир неча (Византия, Афғонистон ва Волга ҳуйи оқимидаги Хазорияга бўлган) илмий сафарларга бошчилик қилган. Жумладан, 827 йилда ал-Хоразмий раҳбарлигида Ер Куррасининг катталигини аниқлаш мақсадида Ер меридианининг бир градуси ўлчаб чиқилди. Бунинг учун Месопотамияда шимолий кенгликнинг 35° ва 36°лари орасида чизиқли масофа бевосита ўлчов чизмаси билан меридиан йўналишида аниқланиб, бурчак ўлчаш эса юлдузларнинг меридиан баландликларини кузатиш асосида бажарилган эди. Меридиан градуси узунлиги 56-3/3 араб милиясига, яъни ў, а ҳисобда 112 км га тенг қилиб олинган. Бу натижа анча аниқ бўлиб, ундан ташқари, ўлчаш усулининг ўзи ҳам катта илмий аҳамиятга эга эди. Шу тариқа ер меридиани бир градуснинг узунлиги ал-Хоразмий ўлчашларида 111815 метрга тенг. Ҳозирги замон ўлчашлари эса унинг 110938 метрга тенг эканини кўрсатади.

Ал-Хоразмий риёзиёт, фалакиёт, геодезия муаммоларини математик жўғрофия, картографияни тавсифий жўғрофия билан боғлаб ўрганишга катта эътибор берди. Олимнинг жўғрофияга оид асари — «Китоб сурат ал-арз» деб аталади. Бу лотинча «география» сўзининг арабчага айнан таржимаси бўлиб, арз — ер, графа — тасвирлаш, сурат дегани. Ал-Хоразмий бу асарини 836—847 йиллар ора-

сида ёзиб тугатган. Шундан 1037 йилда кўчирилган ягон нусхаси бизгача етиб келган. У 1878 йилда Қоҳира кутубхонасидан топилаган бўлиб, 1883 йилда Страсбург (Франция) дорилфунуни кутубхонасига топширилган. Қўлёзма 96 саҳифадан иборат.

Ал-Хоразмийнинг жўғрофий асари кириш сўзисиз бевосита жадваллардан бошланади. Маълумки, ўрта аср табиатшунослари дунёнинг одамзод истиқомат қиладиган обод қисмини «Муъмура», «Руъби маскун» — «дунёнинг маъмур чораги» деб атаганлар. Шулардан баҳс этгани учун бўлса керак, «Китоб сурат ал-арз» рисоласи баъзан «Расм ар-рубр ал-маъмур» («Ернинг маъмур чорагининг рами») деган ном билан ҳам машҳур бўлган.

Шунингдек, ал-Хоразмийнинг «Китоб сурат ал-арз» китобнинг тўла номини «Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмийнинг Клавдий Птолемей «География» китобидан асосида тузган шаҳарлар, тоғлар, дарёлар, ороллар ва денгизлардан иборат «Ер сурати» деб ҳам аталаганлар. Ал-Хоразмий ўз асарини тузишда мидонинг I—II асрларида Мисрнинг Искандария шаҳрида яшаб ижод этган машҳур Юнон олими Клавдий II Птолемей (Батлимус Қалавзий — 90 йилда туғилган ва 170 йилларда вафот этган)нинг «Географиядан қўлланма» асарида кенг фойдалангани маълум. Бироқ, ал-Хоразмий юқорида айтилганидек, «Байт-ул-ҳикма»даги бошқа кўплаб алломилардан фарқли ўлароқ, салафларининг фикр-мулоҳазаларини кўр-кўрона қабул қилавермас, балки уларга танқидий кўз билан қарар эди. Масалан, ўша даврларда Птолемейнинг нуфузи шу қадар кучли бўлганки, унинг қарашлари ўзгармас қонун сифатида қабул қилинар, ҳатто таниқли олимлар ҳам янги ғояларни илгари суришда унинг маълумотларига асосланишга уринишар эди. «Китоб сурат ал-арз» асарини ёзишга киришган ал-Хоразмий ана шу анъанани инкор этди ва худди шу сабабли буюк олим Птолемей маълумотларини янгилай олди ва ҳақиқатга яқинлаштирди. Биричидан ал-Хоразмийнинг «Китоб сурат ал-арз» асари Птолемей «География»сига асосланган бўлса — да ундан айнан кўчириб олинмаган, харитга қарабгина изоҳ гарзида ёзилган. Бошқа жиҳатлари билан ҳам кескин фарқ қилади.

Иккинчидан, Птолемей ўз асарида дунёни Фарбдан Шарққа томон тавсифлаган бўлса, ал—Хоразмий эса жадвалда Жанубий Шимолга томон, иқлимлар бўйича тавсифланган.

Учинчидан, Птолемейда йўқ жўғрофий маълумотлар ал—Хоразмийда бор. Айниқса Кавказ, Марказий Осиё, Шарқий ва Шимолий Осиё тўлароқ ва аниқроқ тавсифланган.

Хуллас, ал—Хоразмий мустақил ва ўзига хос йўл тутиб, қимматли жўғрофий қўлланмасини ярата билган.

Бинобарин, 1894 йилда Италия фанлари Академия—сининг махсус илмий ҳайъати ал—Хоразмиининг «Китоб сурат ал—арз» асарини илмий текшириб, бу ўзига хос қимматли асар кўп асрлар давомида Шарқда ва Фарбий Оврўпада қимматли қўлланма бўлгани, у Птолемей «Гео—графия»сидан тубдан фарқ қилишини исботлаб берди. Ана шу далиллардан кўриниб турибдики, авваламбор, ал—Хоразмийнинг «Китоб сурат ал—арз» асари материал жойлаштирилишига кўра Птолемей «География»сидан тубдан фарқ қилади. Юқорида айтилганидек, Птолемей маъмур чораги (Ойкумена)ни шимоли—ғарбдан, жануб ва шарққа йўналтиришда тавсифлайди ва бунда иқлимлар таълимотига асосланмайди. Птолемей Ойкуменанинг Оврўпо қисмини бирмунча ҳақиқатга яқин тасаввур қилган. Бироқ у Скандинавия ярим оролни билмаган, балки шимол денгизидаги Скандинавия оролигина билган холос. Птолемей Африканинг шимоли—ғарбий қисмини денгизда Испания чегарасига тиралган ўтқир бурчак шаклида ифодалайди. Шимолий Африка унда ғарбдан шарққа қараб ҳаддан чўзиб юборилган. Яъни $38^{\circ}9'$ ўрнига $57^{\circ}15'$ га чўзилган. Натижада Ўрта денгиз 62° га чўзилган бўлиб, бу ҳақиқатдагидан 20° ортиқдир. Ал—Хоразмий эса Африкани ҳақиқатдагига анча яқинлаштиради.

Птолемей Осиёнинг Ўрта ва Қора денгизларига, Қизил ва Арабистон денгизларига ҳамда Форс кўрфазига ён—дәшган қисмларини бирмунча тўғри ифода этади. Бироқ, Осиёнинг ичкарасига узоқлашган сари Птолемей катта хатоликларга йўл қўяди. Орол денгизини у бутунлай билмаган, Окс (Аму) ва Яксарт (Сир) дарёларини Каспийга қуйилади, деб тахмин қилган. Каспийнинг контурларида

ҳам у хатоликка йўл қўйган: уни шимолдан жанубга эмас, аксинча, ғарбдан шарққа чўзилган ҳолда ифодалаган. Ҳинди—Хитой ярим ороли жуда кичик қилиб тасвирланган.

Ал—Хоразмий Каспий денгизининг анча аниқлаштиради. Кавказ, Шарқ ва Марказий Осиёнинг топографиясига катта аниқликлар ва янгиликлар киритади. Умуман, олимнинг «Китоб сурат ал—арз» асарида 537 та шаҳар, 429 та тоғ, 316 та денгиз ва қўлтиқ, 265 орол, 56 мамлакат, давлат ва ўлка, 79та дарё ва булоқ рўйхат қилинган. Жами 2402 та жойга изоҳ берилган, шулардан 936 тасининг номи кўрсатилган ва 1466 таси беном қолган.

Ал—Хоразмий изоҳлаган дунё харитасининг ўзи сақланиб қолмаган. Аммо «Китоб сурат ал—арз» китобининг ичида тўрттагина ҳудудий харита бор: Нил ҳавзаси, Ўрта денгиз, Жавҳарлар ороли ва Қўл. Булар орасида, айниқса, Қўл харитаси қимматли. Чунки, бу аслида Азов денгизининг мукамал ва мураккаб манбалари—тоғлар, қўллар ва чашмалар кўрсатилган. Улар аниқ координаталарни белгиловчи раҳамлар воситасида берилган, аммо ранглар билан кўрсатилмаган. Лекин тоғлар таърифи жадвалида уларнинг ҳар бири турли рангда изоҳланади. Бугунги кунда эса ал—Хоразмий фан оламига ҳавола этган тоғлар ранги муаммоси билан космогеология фани шуғулланмоқда.

Ал—Хоразмийнинг «Китоб сурат ал—арз» асари ўрта асрдаёқ Шарқда ва Ғарбий Оврупа мамлакатларида жўғрофиянинг, айниқса, тавсифий ва математик жўғрофиянинг ривожланишига ниҳоятда катта таъсир этди. Ироқлик Сухроб Х асрнинг биринчи ярмида ал—Хоразмий асарини «Етти иқлим китоби» номи билан ўз таҳрири асосида кўпайтиради. Ал—Хоразмий «Жўғрофия»сидаги шаҳарларнинг узунлама ва кенгламаларига хос айрим маълумотлар ал—Батонийнинг «Зиж» асарига ва XI асрда испаниялик араб астрономи аз—Зарқалийнинг «Толедо жадваллари»га киритилган эди. Шунингдек, Венгер олими К.Цегледи «Дунай бўйи мамлакатларининг Хоразмийгача харитаси»ни ал—Хоразмийнинг жўғрофиясидан фойдаланган ҳолда тузди.

1983 йили шарқшунос олимлардан Жамол ал – Даббах ва Б.Розенфелрд ал – Хоразмийнинг «Китоб ат – тарих» тарихий асаринининг сақланиб қолган 144 та парчаларини рус тилига таржима этиб, нашр қилишди. П.Булгаков ва Б.Розенфелрд ушбу парчаларни Табрийнинг «Тарих – алқмулук ва – л – анбиё» асари билан солиштириб, ал – Хоразмий асари тузилиши жиҳатидан йилнома эканлигини аниқлашди.

Ал – Хоразмийнинг «Китоб – ат – тарих» асарида милод – дан аввалги 312 йилдан то милоднинг 828 йилгача хали – фалик воқеалари ҳикоя қилинади. Шундай қилиб, Хо – размийнинг «Китоб – ат – тарих асари халифалик тари – хининг унчалик маълум бўлмаган тарафларини муҳим ҳаракатлар, халқ қўзғолонлари ҳақида муҳим хабарлар, фан ва маданият тарихига оид қимматбаҳо далиллар кел – тирилади.

Энди «Китоб – ат – тарих»нинг ўрта асрлар тарихна – вислигида тутган ўрнига қисқача тўхталадиган бўлсак, олимнинг бу асари бутун ўрта асрлар мобайнида Шарқ тарихнавислигига бевосита таъсир кўрсатиб келган. Шунга кўра, ал – Хоразмий ўрта аср тарихнавислигида анъанага асос солгани ва унинг илк вакилларида бири бўлгани шубҳасиздир. Ҳозирги замон тарих фани илк ўрта аср. Яқин ва Ўрта Шарқ тарихини ўрганишда кўпроқ Табарий билан ибн ал – Асирнинг маълумотларига, демакки, ал – Хоразмийнинг маълумотларига таянади. Шу вақтгача ал – Хоразмий асарига 141 марта мурожаат қилинган.

Тарихий манбаларда қайд этилишича, ал – Хораз – мийнинг «Тарих китоби»дан ташқари «Қуёш соатлари рисола», «Мусиқа ҳақида рисола», «Яҳудийларни эралари ва байрамларини аниқлаш ҳақида рисола» каби асарлари ҳам бўлган.

Шундай қилиб, ал – Хоразмийнинг энг сермазмун даври халифа ал – Маъмун даври бўлиб, у халифаликда биринчилар қаторида кундалик ҳаётда турли табиий – илмий ва ижтимоий фанларнинг кераклигини ва илмсиз ривожланиш бўлмаслигини тушуниб етган эди. У илм – маърифат инсон ҳаётини осонлашгиришини, унинг кун – далик фаолиятида ёрдам берилини англаб етган олим – лардан эди. Ал – Хоразмий оламни билишга интилиб,

диний ва миллий ёки ирқий ютуқларини ўзлаштирган эди. У моддий олам ҳодисаларини талқин қилишда, ундаги қонуниятларни баён этишда фақат илмга ва тажрибага таянган. Ал—Хоразмий арифметикага доир «Ҳисоб ал—ҳинд» рисоласида айтади: «Мен ҳиндлар 9 та ҳарфдан (уларни ўзлари хоҳлаганларича жойлаштиришларига кўра) истаган сонларини тузишларини кўрганимдан кейин, ўрганаётганларга осонлик учун бу ҳарфлардан нима ҳосил бўлишини кўрсатишни азм қилдим».

Ал—Хоразмий ўз илмий изланишларида ивсонпар—варлик ғояларига асосланиб инсон ҳожатини чиқариш ва унинг манфаати учун ижод этар эди. Ал—Хоразмийнинг қуйидаги сўзлари унинг дунёқарашини белгилаб беради. Алгебрага доир «Алжабр муқабала ҳисоби ҳақида қисқача китоб» асарида у айтади: «Мен кишиларга ҳисоблашда нима кераклигини (текшириб) қараганимда, бунинг ҳам—маси сон эканлигини кўрдим». Агар ал—Хоразмийнинг математикага оид иккала асари ҳам умуман олганда ҳисоб ва сонга тааллуқли эканлигини назарда тутсак, олим бу асарлари билан инсоннинг кундалик ҳаётида ҳисобга эҳтиёжини қондиришга ҳаракат қилганлигини кўрамыз.

Ал—Хоразмий инсон тафаккурининг қувватига, ки—шиларнинг имкониятига ишонар ва ўз асарларини уларга бағишлар эди. У алгебрага бағишланган рисоласида. . . «бу асарни ёзишдан мақсади кишилар унга ўз нигоҳини қа—ратар деган умид» эканлигини уқтиради. Демак, у инсонни кундалик ҳаётида ўз ақл—идроки, тафаккур қувватига таянишга ундайди.

Ал—Хоразмийнинг инсонпарварлик ғоялари олимлар—нинг вазифаси ва бурчи, уларнинг инсоният олдидаги масъулияти ҳақида сўзларида ҳам намоён бўлган: «Ўтмиш даврларда ўтган халқларнинг олимлари фаннинг турли тармоқлари ва фалсафанинг турли бўлимлари соҳасида асарлар ёзишда тийилмас эдилар. Бу билан улар ўзларидан кейин келадиганларни назарда тутардилар ва булар томо—нидан ўзларича (сарф қилинган кучларига муносиб му—кофот бўлар деган умид тутардилар ҳамда шон—шараф ва ёд тутиш билан мукофотланардилар, ростгўй лаблардан мақтовлар айтилади деб ишонардилар. Чунки улар фан—нинг сирларини очиш учун ўз бўйларига олган қийин—

чиликлар ва меҳнатларини бунга арзимас деб биладилар. Улардан бири ўзидан аввалгилар қила олмаган ишларни амалга оширишда бошқаларидан ўзиб кетади ва уни ўзидан кейин келувчиларга мерос қилиб қолдиради. Бошқаси ўзидан аввалгиларнинг асарларини шарҳлайди ва бу билан қийинчиликларни осонлаштиради, ёпиқни очади, йўлни ёритади ва уни тушунарлироқ қилади, ёки бу айрим китобларда нуқсонлар топсагина ва сочилиб ётганини тўшлайдиган одам бўлиб, у ўзидан аввалгилар ҳақида яхши фикрда бўлади, такаббурилик қилмайди ва ўзи қилган ишидан мағрурланмайди». Мутафаккирнинг бу сўзларини илк ўрта аср даврида олимлар ва тадқиқотчилар учун умумий деб эълон қилган ахлоқ қойдаси (меъёри) деб қараш мумкин. Аввало, буюк олимнинг бундай ахлоқ дастури унинг дунёқарашини белгилаб беради. Шунинг учун бўлса керак, у ўз ҳаётини инсоният бахт – саодатига бағишлайди.

Ал – Хоразмийнинг табиий – илмий, маърифий – педагогик қарашлари алгебра фанининг келиб чиқиши ва унга бағишлаб асар ёзиши сабабини баён этишда ҳам аниқ кўринади: «... мен арифметиканинг оддий ва мураккаб масалаларини ўз ичига олувчи «Алжабр ва – ал – муқобала ҳисоби ҳақида қисқача китоб»ни тақлиф қилдим, чунки мерос тақсим қилишда, васиятнома тузишда, мол тақсимлашда ва адлия ишларида, савдода ва ҳар қандай битимларда, шунингдек, ер ўлчашда, каналлар ўтказишда, хандаса ва бошқа шунга ўхшаш турлича ишларда кишилар учун бу зарурдир». Демак, ал – Хоразмийнинг бу сўзидан равшанки, рисола ҳаёт тақозоси туфайли вужудга келган.

Ал – Хоразмийнинг илмий жасорати, башарият олди – даги буюк хизмати шундаки, у ўз асарлари билан замонасининг буюк математик, моҳир геодезист, ажойиб географ, забардаст астроном, етук тарихнавис олими ва мураббийси сифатида табиий – илмий фанлар, ёш авлод камолоти ва тафаккури, илм – фан равнақи учун хизмат қилди, инсониятнинг маърифий юксалишига катта ҳисса қўшди.

Аломанинг асарлари назарий – амалий ишлар билан узвий боғланган ўрта асрлар риёзиётнинг ажойиб намунасидир. Ҳаётда табиий кучлар билан курашда инсонга

кўмаклашиш, унинг оғирини енгил қилиш ал — Хоразмий асарларининг асосий мақсадидир. Унинг «арифметикаси» ва «алгебраси» ҳаммага бирдек қўлланма бўлган ва ҳамон кишиларга хизмат қилиб келмоқда, жаҳондаги ҳамма мактабларда арифметика ва алгебра ўргатилади. Ҳисоб — лашнинг ҳар хил машиналари, жумладан, электрон ҳисоблаш машиналари ал — Хоразмий тамойиллари асосида халқ хўжалигининг барча соҳаларида қўлланилмоқда.

Муҳаммад Хоразмий фан тарихи ҳамда давлат идоралари учун муҳим қўлланма бўлган «Мафотих ул — улум» («Илмларнинг калитлари») номи муҳим асар ёзиб қолдирганлиги маълум. Мазкур асар Абу Абдуллоҳ ал — Хоразмий грек, сурёний, араб ва форс тилларини мукаммал билган кенг маълумотли киши бўлганидан далолат беради.

«Мафотих ул — улум» (841 — 843 йиллар орасида ёзилган) ўзига хос изоҳли терминологик луғат бўлиб, икки қисмдан иборат. Биринчи қисм (олти бобдан иборат) шароит билан боғлиқ илмларга: фикҳ, ақидалар, грамматика, идора ишларини юритиш тартиби, поэзия ва тарихга бағишланган. Иккинчи қисм (тўққиз бобдан иборат) ажам халқлари, яъни араб бўлмаган халқлар (греклар, сурияликлар, форслар, ҳиндлар ва бошқа) орасида тараққий этган илмлар: фалсафа, мантқиқ, тиб, арифметика, геометрия, астрономия, механика, мусиқа ва химия фанларининг ўз ичига олади.

Асарда Ўрта Осиё ҳақида, хусусан бу ерда амалда бўлган сугориш ўлчовлари ҳақида муҳим маълумот ҳам бор.⁵⁸ «Мафотих ул — улум» илмий жамоатчилик (В.В.Бартольд, И.Ю.Крочковский, С.Л.Волин, Ван. Флотен ва бошқаларнинг юксак баҳосига сазовор бўлган. Унинг арабча матни 1895 йилда Ван Флотен томонидан, айрим парчалар русча таржимада С.Л.Волин томонидан 1939 йил нашр қилинган.

Ал — Хоразмий бошлаган улуғ ишни унинг шогирдлари давом эттирдилар. У яратган математика мактаби Улуғбекнинг математика мактабига қадар етакчи ўрини эгал —

⁵⁸ Б.А.Аҳмедов. Ўзбекистон халқлари тарихи манбалари. Т., «Ўқитувчи» 1991 йил.

лади. Муҳаммад Хоразмийнинг жаҳон хазинасига қўшган салмоқли ҳиссаси бугун ҳам ардоқланмоқда. 1981 йилда Бутун жаҳон жамоатчилиги улуғ аллома таваллудининг 1200 йиллигини тантанали нишонлади. Юбилей тантаналари алломанинг юрти – Хоразмда ўтказилиб, унда жаҳоннинг турли йирик олимлари қатнашдилар. ЮНЕСКОнинг қарорига мувофиқ 1981 йил Ал – Хоразмий йили деб эълон қилинди.

Ал–Хоразмий жаҳон олимлари нигоҳида

«Алгебра номи билан аталган ёу санъатнинг бошланиши Мусо ўғли Муҳаммад номи билан бевосита алоқадор». **Ж.Кардано** (1501 – 1576) италиялик буюк олим.

* * *

«Илмий ижодиётнинг биринчи давларида Европадаги ҳеч бир халқ Хоразмий эришган ютуққа эришишга қобил эмас».

К.Наллино (XIX аср), италиялик олим.

* * *

«Муҳаммад ал – Хоразмий Европага алгебра номини ва унинг асосий принципларини олиб кирди»

Д.Ж.Смит, (1860 – 1944) англиз олими.

* * *

«Бутун IX асрнинг бирини ярмиши «Хоразмий даври» деб аташ мумкин. Агар ўша даврдаги бутун аҳволни эътиборга олсак, у ҳамма давларнинг ҳам энг буюк сиймосидир».

Д.Ж.Сартон (1884 – 1956), америкалик олим.

* * *

«Хоразмийнинг астрономик жадваллари Ғарбий Европадаги астрономик асарлар учун асос вазифасини ўтади».

И.Ю.Крачковский (XX аср), рус шарқшунос олими.

* * *

«Ҳисоблаш тарихида алгоритм, алгорифм, алгоритм сўзлари Ал – Хоразмий номидан келиб чиққан».

Ж.Рейно (1795 – 1867), Француз шарқшунос олими

* * *

«Ал – Хоразмий ҳазирги замон маъносидаги арифметиканинг асосчисидир».

Герман Ганкель, немис олими.

* * *

«Хоразмий ўз асарлари билан Шарқ ва Европа риёзиёт илмига асос солди».

С.П.Толстов (1907 – 1976), рус шарқшунос олими, археолог.

Ал – Хоразмийнинг издошларидан бири Абу Наср Мансур ибн Али ибн Ироқ астрономия ва тригонометрия фанларининг ривожланишига катта ҳисса қўшди. Ибн Ироқнинг тақдири ўша давр илм – маърифат аҳли тақдирининг тажассуми эди.

Ибн Ироқнинг таржимаи ҳолига оид маълумотлар жуда кам учрайди. Унинг туғилган йили тахминан 961 – 965 йиллар⁵⁹ ўртасида, вафот этган йили эса 1018 – 1020 йиллар⁶⁰ деб кўрсатилади. Ибн Ироқ ҳақидаги маълумотлар асосан унинг шогирди Беруний асарларида сақланган. Берунийнинг Э.С.Кеннеди томонидан топилаган «Сфера сиртида содир бўладиган нарсалар ҳақида астрономия илми қалитлари китоби» («Китоб мақолид илм ал – ҳайъа ма йаҳдису фи басит ал – кураш») номи асарида устозини таърифлаб, Беруний унга юксак баҳо берган, унинг фикри теран, зеҳни ўткир, доно ва софдил, илмий мунозараларда одил ва ҳаққонийатли эканлигини кўрсатган.⁶¹

Беруний эсдаликларида устозни чуқур ҳурмат билан хотирлаб, ўзга олимларнинг ишларига баҳо беришда одил ҳакам, шунингдек, ғоят камтар бўлганини алоҳида таъ-

⁵⁹ Г.П.Матвиевская, Х.О.Тлашев «О научном наследии астронома X-XI вв. Абу Насра Ибн Ирака в сб. Историко астрономические исследования» вып XIII.М.1997г, стр 219-232.

⁶⁰ Э.Г.Касимова. Тракта Беруни о сферической тригонометрии. В.Сб. Беруний к 1000 летию со дня рождения. Тошкент, 1973 йил, 81-бет.

⁶¹ Қаранг Беруний туғилган куннинг 1000 йиллигига тўпلام. Тошкент, 1973 йил, 230-бет.

кидлаб ўтади. Бу эса олимнинг қиёфасини ҳар томонлама ойдинлаштиришга имкон беради.

Сақланиб қолган маълумотлар ва Беруний хотираларига қараганда, ибн Ироқ 995 йилга қадар хоразмшоҳлар пойтахти бўлган Кат шаҳрида яшади ва ўзига шуҳрат келтирган илмий асарларини шу ерда яратди.

Ибн Ироқ йигирмадан зиёд илмий асар қолдирган. Шундан 12 тасини олим шогирди Берунийга бағишлаган.⁶²

Олим математика, астрономия ва тригонометрияга доир илмий асарлари ва кашфиётлари билан Хоразмдагина эмас, балки кўпгина хорижий мамлакатларда машҳур бўлган. Шунини айтиш кифояки, фақат текис учбурчаклар эмас, балки сферик учбурчаклар учун ҳам синуслар теоремасининг дастлабки исботларидан бири шу олим қаламига мансуб.

Абу Наср ибн Ироқнинг бу илмий ишлари ва кашфиётлари Беруний ва Насриддин Тусийнинг ўрта асрларда кенг тарқалган асарларида ҳам эслатилади ва юксак баҳоланади.

Шуни алоҳида эслатиб ўтиш керакки, ибн Ироқ жаҳонга машҳур математикларнинг асарларини араб тилига таржима қилиш ва шарҳлар ёзиш билан ўрта аср шарҳ математикасининг шаклланишига ҳамда математика илмининг ривожланиш йўналишларини белгилаб беришга ҳам катта ҳисса қўшди. У Менелейнинг (I–II асрларда яшаган) «Сферика» номли асарининг ўзидан олдин шарҳда қилинган таржималарида йўл қўйилган камчилик ва хатоларни бартараф қилиб, қайта таржима қилди ва илмий шарҳ ёзди. Ибн Ироқ машҳур Менелей теоремасини шарҳлаш жараёнида биринчи марта сферик синуслар теоремасини исботлади. Олимнинг «Ислох китоб Маналус» асари келажақда Насриддин Тусий ва Муҳиддин Мағрибийнинг (XIII аср) асарлари орқали Европада тригонометриянинг ривожланишида муҳим аҳамият касб этади. Шунини ҳам алоҳида эслатиб ўтиш лозимки Менелей қаламига мансуб «Сферика» асарининг Ибн Ироқ томонидан ёзилган шарҳ орқали бизгача етиб келган.

⁶² Ўша жойда, 230 – бет.

Ҳозир Ибн Ироқнинг бу рисоласи қадимги ва ўрта аср астрономия фани тарихида энг муҳим манбалардан бири саналади.

Ибн Ироқ асосан сферик тригонометрия сферик астрономия масалалари билан шуғулланган бўлса ҳам, математика ва астрономиянинг бошқа масалалари унинг диққат эътиборида бўлган. Хусусан унинг «Синд Ҳинд» муаллифларида тенглама иккиланишининг сабаблари ҳақида китоб», «Иброҳим ибн Синонинг юқори планеталар тенгсизлигини тушунтириш китобини тузатиш ҳақида китоб», «Ҳабашнинг эфемеридалар жадваллари ёрдамида амалларни исботлаш ҳақида рисола», «Абу Жаъфар ал-Хозин «Ассафоих зижи»да қўйган католикни тугатиш ҳақида рисола», «Қанотли саратоний устуруб ҳақида рисола», «Геометриядан саволларга жавоб рисоласи» ва бошқа асарлари планеталар ҳаракати, ўзидан олдин ёзилган астрономик асарлардаги чалқапликларни тузатиш, уларни изоҳлаш, астрономик асбоблар яшаш каби масалаларга бағишланган. Ҳозирги замон олимлари Ибн Ироқнинг мазкур асарларини математика ва астрономия фани тараққиётида буюк аҳамиятга молик иш деб баҳолашмоқда ва улардан кенг фойдаланишмоқда.

Буюк олим Ибн Ироқнинг сербарака ижоди, инсониятнинг илмий тфаккури тараққиётида муҳим ўринга эга эканлигини алоҳида қайб қилиб ўтмоқ керак.

«Яна бир аждодимиз Берунийнинг устози, Абу Наср ибн Ироқ математика ва астрономия соҳасидаги тенгсиз кашфиётлари билан «Иккинчи Птолемей» деган юксак унвонга сазовор бўлган»⁶³ деган эди Президентимиз И.А.Каримов.

Ҳақиқатан ҳам буюк аждодларимиздан бири Абу Наср ибн Ироқнинг фан тараққиёти йўлидаги хизмати ҳар қандай таҳсинга сазовордир.

Қадимги Хоразмнинг буюк сиймоларидан бири жаҳонга донг таратган олим Абу Райҳон ал-Берунийдир (973–1048 йиллар).

⁶³ Халқ сўзи рўзномаси, 3 ноябрь, 2006 йил.

Беруний ўз ижоди билан Хоразм фанини юксак чўққига олиб чиқди. Унинг сиймосида ўрта асрлар Шарқнинг астрономи, географи, маъданшуноси, этно-графии, тарихчиси ва шоири мужассамлашган. Беруний қалами остидан фаннинг турли соҳаларига оид жуда кўп йирик асарлар дунёга келди. Бу асарлардан унинг фан соҳаларини ниҳоятда яхши билган тадқиқотчи, фанда янгидан—янги уфқлар очган донишманд бўлганлигини билиб олса бўлади. Берунийнинг оламнинг тузилиши тўғрисидаги геоцентрик⁶⁴ ва глиоцентрик⁶⁵ назарияларини бир қаторга қўйиши ўша даврда «араб» олимлари ўртасида ҳукм сурган Птолемей системасига нисбатан олға ташланган қадам бўлди.

Берунийшунос олим П.Г.Булгаковнинг маълумотига қараганда, Беруний Абу Наср раҳбарлигида риёзиёт ва фалакиётни ёшлигидан ўрганиб, 16—17 ёшларидаёқ Қуёшнинг чошгоҳдаги баландлигини армила асбоби ёрдамида ярим даражагача аниқлик билан ўлчаган. Орадан 30 йил ўтгач, Беруний ёшлигида ўзи ўлчаб олган натижаларни таҳлил қилар экан, улар анчагина ишончли бўлганлигини таъкидлайди.

Беруний 21 ёшида эклиптика текислигининг экваторга оғиши миқдорини гоёт аниқ ўлчаб, унинг 23° 35' 45" га тенг эканини топади. Бунда у ўзи тайёрлаган диаметри 7,5 метрли доирадан фойдаланади. Ёшлик йилларида у Қуёш тутилишини кузатиш билан шуғулланади. 22 ёшида Беруний фан тарихида биринчи бор Ер глобусини яратди.

995 йилда Берунийнинг она шаҳри Кот (ҳозирги Беруний шаҳри) Гурганж амири Маъмун I қўшинлари истило этади. Хоразмда ҳокимлик қилиб турган офригийлар сулоласи ағдарилади. Бундай сиёсий воқеалар Берунийни ватанни тарк этиб, Рай шаҳрига (ҳозирги Техрон яқинида)

⁶⁴ Геоцентрик система—грек олими Птолемейнинг оламнинг ҳаракатсиз маркази ердир. Қуёш, сайёралар ва бошқа барча самовий jismlar ер атрофида айланади, деган нотўғри назарияси.

⁶⁵ Гелиоцентрик система Поляк олими Коперникнинг (Берунийдан беш асрча кейин яшаган) планеталар системасининг маркази қуёшдир, барча планеталар қуёш атрофида айланади деган назарияси.

кетишга мажбур этади. Бу ерда у сарой мунажжими Абу Маҳмуд ибн ал-Хидр Хўжандий билан танишади. Бери — нийнинг сўзларига қараганда Хўжандий само жисма — рининг ҳаракатини ўрганишда ишлатиладиган асбоблар фахрий секстант тайёраш соҳасида ўз даврининг ноёб киши бўлган.

998 йили Журжон (Каспий денгизнинг жанубий шар — қий соҳили) ҳукмдори Қобус ибн Вушмагир Бериунийни Журжон шаҳрига келишга таклиф қилади. У саройда олий лавозимни рад этиб, илм билан шуғулланади. Ўздан олдинги авлодлар қолдириб кетган кўплаб китобларни ўрганади ва бизгача етиб келган, турли халқларнинг йил ҳисоблари ҳақидаги илк йирик асари «Осор ул — боқия ан ал — курунул холия» («Қадимги халқлардан қолган ёдгор — ликлар») ни яратади. Унда юнонлар, римликлар, форслар, сўғдийлар, хоразмийлар ва бошқа кўплаб қабила ва халқларнинг барча даврлари, байрам ҳамда тақвимлари, шунингдек Шарқдаги турли мамлакатларнинг маданият ва адабиёт тарихи тўла баён этилган. Бу асарда Бериуний ўзини нафақат элшунос олим, балки тилшунос, араб, Юнон, форс, сурёний ва бошқа тил ҳамда адабиётларнинг билимдони сифатида намоён этда олган.

1004 йилда Маъмун II нинг таклифига биноан Бериуний ватанига Хоразмнинг пойтахти Гурганж (ҳозирги кўҳна Урганч) га қайтиб келади. Бу ерда буюк олимлар йиғилган эди.

Бериуний Маъмун II нинг саройида Хоразм олимларини уюштириб, «Маъмун академияси»ни барпо этади. Бу ерда машҳур ҳаким Абу Али ибн Сино (Хоразмда 12 йил яша — ган), Мискавайх, файласуф Абу Саҳл Масиҳий, математик ва астроном Абу Наср ибн Ироқ, таржимон, файласуф ва ҳаким Абул Хайр ибн Ҳаммор, адиб ва шоир Абу Мансур ас — Саолибий, Зайниддин Журжоний ва бошқа ўнлаб олимлар, шоирлар, тарихшунослар бўлиб, улар илм — фан — нинг турли соҳалари тараққиётига катта ҳисса бўлиб қў — шилган ажойиб асарлар яратдилар.

Абу Райҳон Бериуний Хоразмшоҳ саройида катта обрўта эга бўлиб, Маъмуннинг яқин маслаҳатчиси бўлиб қолган эди.

Бироқ «Маъмур академияси» нинг умри қисқа бўлди. 1017 йилда Хоразм йирик феодал истилочиси, улкан, лекин қисқа давр яшаган империя асосчиси Маъмур Фазнавий қўл остига ўтди.

Маъмур Фазнавий машҳур олимларни ўз мамлакатининг пойтахти Фазна шаҳрига (ҳозирги Афғонистон ҳудудида) олиб кетди. Шу вақтдан эътиборан Беруний Фазнада фан билан шугуллана бошлайди ва фаннинг турли соҳаларини эгаллайди. Беруний ҳинд юришларида Маъмур Фазнавийга мажбуран ҳамроҳлик қилади.

Ҳиндистонда узоқ вақт бўлиш олимга ҳинд халқини, унинг тарихи, маданияти, фанини ўрганиш имконини беради. У санскрит тилини ўрганиб, қадимги Юнон асарларидан бир қанчасини, жумладан, Евклиднинг «Асослар»ини ва Птолемейнинг «Ал – Мажистий» асарини шу тилга таржима қилади ҳамда астрология ҳақида ўз асарини яратади.⁶⁶

Беруний Ҳиндистоннинг маданий меросини пухта ўрганиб, «Ҳиндистон» номи ажойиб асар яратади. Унда ҳинд фалсафаси тарихи, фани, жўрофияси, аҳолисининг этник таркиби, унинг урф – одатлари, расм – русумлари, диний эътиқодлари ҳақида кенг маълумотлар тўпланган.

Берунийни ҳақли равишда барча даврларнинг энг йирик ҳиндшунос олимлардан бири, деб атайдилар.

Берунийнинг Заҳау томонидан нашр этилган «Ҳиндистон» деган ажойиб асари муаллифнинг тасвир этилаётган ўлка тилини ва урф – одатларини, санскрит тилидаги роят бой илмий адабиётни, Ҳиндистон жўрофияси ва тарихини чуқур билганидан далолат бериши билан бирга, ҳинд халқининг маданияти ва маънавиятини ҳам чуқур эгаллаганлигидан далолат бериши билан бирга, тарихий – этнографик тадқиқотнинг ажойиб намунаси ҳамдирки, Ўрта асрларда бу борада ёзилган асарлар ичида унга тенг келадигани йўқ.⁶⁷

Берунийнинг «Хоразм тарихи» асари бизгача етиб келмаган. Байҳақийнинг асарида Берунийнинг сана ҳи –

⁶⁶ С.П.Толстов. Қадимги Хоразм маданиятини излаб, 284 – бет.

⁶⁷ С.П. Ўзбекистон халқлари тарихи. 109 – бет.

соби тўғрисидаги рисоласида ундан парчалар келтирилган, холос. Мавжуд парчаларга қараб муҳокама юритганимизда ҳам, қадимий Хоразм тарихини ёритишда бу ғоят аҳа — миятга молик асар бўлганига ишонч ҳосил қилиш мумкин. Рус христианликни қабул қилмасдан бурун у ерда рўй берган воқеаларда Хоразм қандай роль ўйнаганлигини Берунийнинг «Хоразм тарихи» асарида ёритганлиги тўғрисидаги маълумотлар ўрта аср тарихчилари Марвазий ва Авфий асарлари орқали бизгача етиб келган.

Берунийнинг Ўрта Осиёда VIII асрда рўй берган энг йирик халқ ҳаракатларидан бири — Муқанна кўзғолониға атаб ёзган махсус тарихий асари ҳам бизгача етиб кел — маган.

Ўз асарларида Беруний фақат улкан олимгина эмас, балки буюк инсонпарвар, ирқий ва диний хурофотларга қарши курашчи сифатида ҳам гавдаланади. У Маҳмуд Фазнавийга буткул боғлиқ эканига қарамай, унинг диний мутассиблигини, қабоҳатини кескин қоралайди. Унинг фикрича, шулар туфайли Ҳиндистоннинг маданий бой — ликлари барбод бўлди. У бундай ёзади: — «Маҳмуд Ҳин — дистонга юриш қилиб, кўпгина кишиларни ҳалок қилди. Ҳинд мамлакатларида қирғинлар қилиб, машҳур афсо — налардаги сингари уларнинг кулини кўкка совурди, ниҳоят улар ҳамма ёққа сочилиб кетди, қолганлари эса жуда ҳам нафратланиб мусулмонлардан узоқлашишга тушдилар». Унинг нуфузли кишиларга танқидий муносабати ҳам диқ — қатга сазовордир.

1025 йилда Беруний «Аҳоли турар жойлари орали — гидаги масофани аниқлаш учун жойлар чегарасини аниқ — лаш» номли навбатдаги асарини ёзиб тутатди. Бу асар ҳозир қисқача «Геодезия» деб юритилади, унда ўзи ку — затган, замондошлари ва қадимги муаллифлар томони — дан фалакиёт, геодезия, геофизика, жуғрофияга оид син — чиклаб ўрганилган, таҳлил этилган ва танқидий таҳ — лидан ўтказилган қимматли маълумотлар тўпланган.

1030 йили Маҳмуд Фазнавий вафотидан кейин ҳоки — мият унинг ўғли Маъсудга ўтди. У ҳокимиятни 1041 йилга қадар бошқарди. Бу даврда Беруний фан билан шуғул — ланишга кенг имконият яратган Султон Маъсудга ба — гишланган. «Ал Қонун ал — Масъудий» номли улкан қо —

мусий асар яратди. Бу асар унга Ўрта аср Шарқида катта шуҳрат келтирди. «Ал – Қонун ал – Масъудий асари фа – лакиёт, риёзиёт ва жўғрофия тарихида ажойиб саҳифани ташкил этади. Нақл қилишларича, бойлик илмий ижодга халал бериши мумкин, деб ҳисоблаб, Беруний Султон Масъуд берган қимматли мукофотни ҳам олмаган экан.

Масъуднинг вориси Султон Мавлуд даврида (1041 – 1048 йиллар), ҳаётнинг сўнгги йилларида Беруний Ғазна – вийнинг қудратли империяси қулашининг шоҳиди бўлди. Шу даврда у иккита улкан асар: минералогия ҳамда до – ришуносликка оид «Сайдана» асарини ёзади, лекин ту – галланмай қолади.

«Китоб ал – жамоҳир фи маърифий ал – жавоҳир» («Қимматбаҳо тошларни билиб олиш бўйича маълумотлар тўплами») асари ҳозир қисқача «Минералогия» деб юри – тилиб, унда кўпгина минералларнинг тавсифи: уларни аниқлаш усуллари баён этилиб, фойдали қазилма бой – ликлари конлари ҳақида маълумотлар берилади. Мазкур асар минералогия бўйича анча кейин ёзилган асарларга, хусусан XII аср олими Абдураҳмон Ҳазинийнинг «Ақл тарозуси» деб номланган машҳур рисоласига катта таъсир кўрсатади.

Берунийнинг сўнгги асари – «Доривор ўсимликлар ҳақида китоб» (Китоб ас – сайдана фи – т – тибб) ёки қисқача «Фармакогнозия» Ҳомаки нусхадан иборатдир. Бироқ шу ҳолда ҳам у ботаника, зоология, минералогия, жуғрофия тарихи билан шуғулланувчи мутахассислар учун жуда қимматли маълумотларга эга. Асарда доривор ўсимликлар ҳақида бой маълумотлар тўпланган, уларнинг турли тиллардаги номлари келтирилган, дори – дармон олинадиган ўсимлик ва ҳайвонот хом ашёси ва ҳоказолар ҳақида маълумотлар мавжуд.

Абу Райҳон Беруний 1048 йилда Ғазнада вафот этди. Беруний қолдирган илмий мерос жуда баракали. Ўрта аср муаллифларидан бири XIII аср араб сайёҳи ва жуғро – фиюни Ёкут Ҳамавийнинг шаҳодат беришича, Беруний – нинг фалакиёт, мантиқ, фалсафага оид асарлари рўйхати майда ёзувда 60 варақни ташкил этган. Унинг турли би – лим соҳаларига оид асарларининг тикланган рўйхати ҳозир турли ҳажмдаги 150 дан ортиқ асарлар ёзганлиги

маълум. Шундан қарийб 30 та асари сақланиб, бизгача етиб келган, ҳолис.

«Бу улуғ ватандошимиз (Беруний) математика ва астрономия, геодезия ва фармакология, кимё ва ботаника, география ва этнография, тарих ва фалсафа каби фан соҳаларида — деган эди И.А.Каримов — 150 дан зиёд асар яратиб, нафақат ўз даври, балки бутунги юксак тех—нологиялар асри учун ҳам ғоятда қимматли кашфиётларни амалга оширганини барчамиз яхши биламиз».

Шундай қилиб оврупалик илмий кашфиётлардан 500—600 йил муқаддам Беруний фалакиёт, риёзиёт, геодезия, маъданшунослик, дорিশунослик ва бошқа соҳаларнинг ривожига ўзининг беқиёс ҳиссасини қўша олган олимдир. Поляк олими Николай Коперникдан 500 йил олдин ҳам дунёнинг бепоёнлиги ҳар бир алоҳида қонуниятларга бўй сунувчи бошқа дунёларнинг мавжудлиги тўғрисидаги фикрлари билан ўз даврининг бир неча асрга илгарилаб кетган эди. Беруний катта сув (океан)нинг нарёғида яна битта қитъа мавжудлигини илмий фарази билан евро—паликлардан 450 йил илгари янги қитъанинг борлигини айтиб берди ва бу қитъа Америка қитъаси бўлиб чиқди.

Кўриниб турибдики, Беруний ўз даврининг ажойиб фаол тадқиқотчи ва кузатувчи олими эди. Ўрта аср табиий—илмий фанлари ҳақида фикр юритар эканмиз, Берунийнинг жўғрофия, геология, геодезия, минералогия, математика, физика хусусан, фалакиёт соҳасидаги илмий ишлари табиат сирларини очиши, инсонни ўраб олган ҳодиса ва воқеалар тўғрисидаги табиий—илмий билим—ларнинг ривожланишида катта роль ўйнайди. Берунийнинг табиий—илмий ютуқларидан бири шундаки, у Ернинг марказ эмаслиги, унинг Қуёш атрофида ҳаракат қилиши ҳақидаги гелиоцентрик ғояни илгари сурди. Берунийнинг бу илмий хулосаси ўша даврдан 500 йил ўтгандан кейин улуғ астроном Коперник томонидан илмий асосда тас—диқланди. Беруний Абу Али ибн Сино билан қилган му—нозарасида коинотдаги сайёралар, шу жумладан, Ер ҳам ўзаро тортишиш кучига эга деган хулосага келди. Беру—нийнинг бу назарий хулосалари XVIII аср бошида илмий жиҳатдан асосланди. Унинг табиий—илмий қарашларига кўра, Ер шарсимон бўлиб, бу кун билан туннинг, ёз билан

қишнинг алмашишига сабаб бўлади. Беруний томонидан риёзиёт асосида Ернинг диаметри ва айланасини, шунингдек, жойлар кенглигини ҳамда ердан ёритгичларига бўлган масофани аниқлаш бўйича константа (доимий сон)нинг чиқарилиши ўрта асрлардаги, шубҳасиз, энг катта ютуқ эди. Демак, Берунийнинг ўз давридаги ва кейинги олимларга илмий таъсири жуда кучли эди. Шунинг учун ҳам Берунийни замондошлари ва кейинги асрларда яшаб, ижод қилган Шарқ мутафаккирлари ва Оврупа олимлари ҳам ўзларининг устози, яъни муаллими деб тани олганлар.

Берунийнинг маърифатпарварлик ва олимлик фаолияти юксак баҳолаб, С.П.Толстов шундай ёзади: «Улуғ бунёдкор Беруний фаннинг бир қатор ҳал қилувчи масалаларида ўз давридан беш юз йил, балки ундан ҳам кўпроқ олдинга кетган». Беруний илм-фан тарихида биринчи бўлиб илмий ҳақиқатни, фанни хурофотлар ва бидъатлар таъсиридан қутқариш ҳақидаги таълимотини яратди. Унинг бу илмий таълимоти тажриба усули билан аниқ текширишга асосланган эди.

Беруний ёшларни илмга ўргатиш жараёнида ақлга ва тажрибадан ўтган билимга таяниш лозимлиги тўғрисидаги гоёни илгари сурган ҳолда, болалар билиши ва ўрганиши лозим бўлган фанларни ҳақиқий фанлар (тил, адабиёт, фалсафа, тарих, этнография, шеърят, психология, математика, физика, жўрофия, геодезия, фалакиёт, химия, минералогия, тиббиёт)га бўлади. Бу фанларнинг ҳар бирига ўз давригача бўлган билимларни умумлаштириб, ўзининг янги хулосалари билан катта ҳисса қўшади. Жумладан, Беруний умуман тил, тил илми ҳақида гапириб, тил кишилар ўртасидаги алоқа ва фикр алмашуви воситасигина эмас, балки тил илми барча фанларнинг асосини ўрганиш калити дейди. Шуниси характерлики, Беруний тилнинг пайдо бўлиши, улар ўртасида тафовут ҳамда сўзлар этимологияси, атамаларнинг имлоси, атама ва ибораларда синоним ва омонимика ҳодисалари, турли тил атамаларида семантик маъно ва шунга ўхшаш бир қатор муаммолар устида тўхталиб, ўз даври учун илғор фикрлар билдирган.

Олим ана шу фикр—мулоҳазаларига доир ўз қарашларини баён этади. Айниқса, у «Минералогия» асарининг

кириш қисмида тилда янги сўз атамаларининг ҳосил бўлиши масаласини қандай тушунганлигини ёритиб беради. шунингдек, олимнинг «Геодезия» асафида ҳам тил ва тафаккур масалаларига оид ажойиб маълумотлар бор. Айниқса, мутафаккирнинг «Ҳиндистон», «Сайдана», асарларида тил ва тафаккур масалалари юзасидан айтган фикрлари ҳамон ўз қийматиини йўқотмаган. Беруний тиллар ўртасидаги фарқ турли халқларнинг у ёки бу урф-одати, удумидаги тафовутлар ва жўғрофий шарт-шароитлар билан боғлиқ, деб тушунтиради.

«Тиллар ўртасидаги тафовут, — деб ёзади мутафаккир, — кишиларнинг халқларга бўлиниши ҳамда уларнинг бир-биридан узоқда яшаганлигини билан боғлиқдир».

Ал-Беруний жаҳон олимлари пигоҳида

«Ўрта аср ва янги замон муаллифларидан ҳеч бири ҳам Ҳинд маданиятининг чигал масалаларини чуқур илмий руҳда тушунишда Абу-Райҳон Муҳаммад Беруний эришган ютуқларга эриша олмади».

Ҳамида Раза, (XX аср) Ҳинд олими.

* * *

«Беруний илк Ўрта аср олимларининг буюгидир. Қадимги Шарқнинг энг порлоқ маданиятидан бири бўлган Хоразм маданиятининг минг йиллик тарихи унда мужас-самлашган».

С.П.Толстов, рус шарқшунос олими, археолог.

* * *

«Бу киши (Беруний) суҳбати ширин, хушмуомала, ширинсухан, ифбат-номусли, замона илм ва ақлда унга тенг келадиган бошқа одамни кўрмади».

Еқут ал-Ҳамавий, (XIII аср) араб сайёҳи ва географи.

* * *

«Бу одам (Беруний), илм-одобда, нарсаларнинг моҳиятини аниқлашда, ҳандаса ва фалсафада шунча қадар билимдон эдики, унинг замонида унга тенглашадиган ҳеч ким йўқ эди».

Абу-Фазл Байҳақий, (XI аср) Ҳазнавийлар тарихчиси.

* * *

«Шарқ ва Ғарбнинг қадимги ва Ўрта асрлардаги бутун илмий адабиётида бунга тенг келадиган асар йўқ».

В.Р.Розен, (XX аср) рус олими, «Ҳиндистон» асари ҳақида.

* * *

«Беруний буюк аъл эгаси ҳамда толмас меҳнатсевар, ўз давридаги илм – фаннинг деярли барча соҳаси бўйича қалам тебратган илм – соҳибия бўлган».

И.Ю.Крачковский, (XX аср) рус шарқшунос олими.

* * *

«У араб адабиёти океанида ягона қоядир. Ҳинд – шуносликда Берунийга тенг келадиган кишини на илгари ва на сўнгги вақтларда ўтганини билмаймиз».

Э.Захау, (XIX аср) немис шарқшунос олими

* * *

«Минераллар солиштирма оғирлигини дастлабки аниқ ўлчаш, шубҳасиз Берунийнинг жуда катта хизматидир».

И.Г.Леммлейн, (XX аср) рус олими.

* * *

«Дунё фанининг тарихида XI асрнинг биринчи ярмини «Беруний даври» деб аташ лозим».

Г.Ж.Сартон, (XIX аср) Америка олими.

* * *

«Беруний геология ва минералогия фанларининг на – зариетчиси ва асосчисидир».

Ҳ.А.Абдуллаев, (XX аср) ўзбек олими, академик.

Беруний ҳикматлари

Донишманд ва олимлар ахлоқидан таълим олиш яхши ҳуққни тиргизади, ёмонликни йўқ қилади.

* * *

Кичик нарсага эътиборсиз қарама унинг фойдали ўрни бор, катта керакли жойи бор

* * *

Нодонлик бедаво дарддир.

* * *

Номуродларни камситма

* * *

Билимсиз кишиларнинг кўнгли хурофотга мойил бўлади.

* * *

Тил сўзловчи истагини эшитувчига етказадиган таржимондир.

* * *

Яхшилик — жамики одамларга яхшилик қилмоқдан иборатдир.

* * *

Тенглик ҳукм сурган жойда алдамчи эҳтирослар, ғам — гусса бўлмайди.

* * *

Ёмонликнинг шаҳобчалари кўп бўлса, уларнинг асоси таъма, ғазаб ва илмсизликдир.

* * *

Билимнинг шундай нарсаки, у яланғоч бўлганингда ҳам ўзингда қолади, ҳаммомга кирсанг сув билан ювиб бўлмайди.

* * *

Билим қайтариш ва такрорлаш мевасидир.

* * *

Бугуннинг чорасини кўриб, эртага эҳтиёжи қолмаган киши ақлидир.

* * *

Ҳар бир инсоннинг қадр — қиммати ўз ишини қойил қилиб бажаришида.

* * *

Эҳсон қилган кишининг миннати эҳсонини йўққа чиқаради.

* * *

Ёлгончилик кишини адолатдан юз ўгиртиради.

* * *

Одамлар илм туфайли эзгуликка эришадилар. Улар илм ва ҳунар туфайли ёвузликдан халос топадилар. Шунинг ўзи энг катта фойда, энг катта давлат эмасми.

* * *

Сўз, тил ёрдамида ҳамма нарсага эришса бўлади.

* * *

Инсоннинг асосий бурчи ва вазифаси меҳнатдир, ис — талган нарсага меҳнат орқали эришилади.

Тил кишилар ўртасидаги алоқа ва фикр алмашув воситасигина эмас, балки тил илми барча фанларнинг ассосини ўрганиш калити ҳамдир.⁶⁸

Ўз қомусий ижоди билан Шарқ ўрта аср маданиятини юксак чўққилар сари кўтаришда муносиб ҳисса қўшган улуғ алломалардан яна бири Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Юсуф ал-Хоразмийдир. Алломанинг ҳаётий фаолиятига оид маълумотлар деярли сақланмаган. Абу Абдуллоҳ Хоразмийнинг қачон, қаерда туғилганлиги тўғрисида ҳеч қанда маълумот йўқ. Фақат 997 йилда вафот қилганлиги маълум холос. Олим фаолиятининг машҳурлиги Сомонийлар салтанати даврида вазир Абул Ҳасан Утбий ҳузурида котиблик лавозимида ишлаган пайтига тўғри келади. Бу даврда аллома «Ал-котиб ал-Хоразмий» номи билан шўҳрат топди. У вазифа нуқтаи назаридан Бухорога тез-тез бориб турган ва у ерда машҳур илм намоянадалари билан учрашиб турган бўлиши эҳтимолдан узоқ эмас.

Абу Абдуллоҳ Хоразмийнинг илмий дунёқараши ўша даврда кенг тарқалган юнон фалсафаси ва маданияти, Шарқ маданиятининг буюк намоянадалари Ёқуб ибн Исоқ ал-Киндик, Абу Наср ал-Форобий, Абу Бакр ар-Розий ва бошқаларнинг илғор ғоялари таъсири остида шаклланди ва камол топди. Улуғ алломадан бизгача араб тилида ёзилган ягона «Мафотих ал-Улум» («Илмалар калити») асари етиб келган холос. Бу асарнинг қўлёзма нусхалари кўп эмас. Яқин-яқинларгача унинг фақат гўрттагина нусхаси борлиги ёзма ахборотларда маълум қилинган.

Ана шу тўрт нусханинг учтаси Буюк Британиядаги музейда 7528, 2342 ва 2524 рақамлари ҳамда 1051 рақами остида Берлин кутубхонасида сақланади. 60-йилларга келиб олим К.Босворт Туркия кутубхоналарида мазкур асарнинг яна олти нусхаси борлигини аниқлади. Бу асарнинг барча олти нусхаси ҳам Истанбул шаҳрининг кутубхоналаридан жой олган. Бир нусхаси Фотиҳ Миллий

⁶⁸ А Саъдуллаев, А Сотляков. Хоразм Маъмур академиясининг тарихий идизлари. Урганч, 2003 йил, 72.75-бетлар.

кутубхонасида 2047 рақами, Нури Усмония кутубхонасида 3667 рақами ва тўрт нусхаси Сулаймония халқ кутубхонасида 2911, 329, 3758 ва 791 рақамлари остида сақланади.

Абу Абдуллоҳ Хоразмийнинг ушбу асарини 1160 йилдаги қўлёзма нусхаси остида биринчи ўрганган ва унинг аниқланган матнини матбуотда 1895 йилда нашр қилган олим – голланд шарқшуноси Ван Флотендир – Рус академиги И.Ю.Крачковский бу асарни 976 ва 991 йиллар ораллигида яратилган деб ҳисоблайди. Дунёдаги жуда кўп олимлар «Мафотих ал – улум» асарини қомусий асар сифатида баҳолаб, унга жуда катта эътибор берганлар. Бу асар шу пайтга қадар Х.Хаджам томонидан фақат форс тилига тўлиқ таржима қилинган, бошқа тилларга эса унинг фақат айрим бўлим ёки боблари ағдарилган ҳолос (инглиз, француз, немис, рус ва бошқа тилларда). Аммо ватандошимизнинг бутун жаҳон тан олиб қизиқиб ўрганаётган бу қимматбаҳо асари унинг ўз юртида ўзбек тилига таржима қилинганлиги қувонарли ҳолдир.

Абу Абдуллоҳ ал – Хоразмийнинг «Илмлар калити» асарида ўша даврдаги деярли ҳамма асосий фанлар бўйича фикр юритилади. И.Ю.Крачковскийнинг фикрича, бу асар ўша давр» билимларининг барча соҳаларини ўз ичига қамраб олувчи изоҳли терминологик луғатдир». Мутафаккир ўз даври анъаналарига кўра илмларни икки қисмга бўлиб текширади.⁶⁹ Биринчи қисм шариат ва у билан боғлиқ бўлган араб илмлари ва иккинчи қисм – араб бўлмаган, яъни юнонлар ва бошқа халқлар илмлари. Араб илмлари қисмига мутафаккир: ўн бир бобдан иборат фикр, етти бобдан иборат қалом, ўн икки бобдан иборат грамматика (сарф ва навх), саккиз бобдан иборат иш юргизиш, беш бобдан иборат шеърят ва аруз, тўққиз бобдан иборат тарихни киритади. Иккинчи қисмга, яъни «араб бўлмаган» халқлар илмларига олим: уч бобдан иборат фалсафа, тўққиз бобдан иборат мантиқ, саккиз бобдан иборат тиб, беш бобдан иборат арифметика, тўрт бобдан иборат ҳандаса, тўрт бобдан иборат илму – нужум,

⁶⁹ Ватан тарихи. 249-бет.

уч бобдан иборат мусиқа, икки бобдан иборат механика ва уч бобдан иборат кимёни киритади. Хулоса шуки, Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмий асарлари халқимизнинг ифтихо-ридир. Унинг шу пайтга қадар ўрганилмаган ва илмий таҳлил этилмаган бой ижодий меросини чуқур ва атроф-лича ўрганиб, уни умумхалқ эътиборига хавола этиш Ўзбекистон илмий жамоатчилигининг биринчи даражали вазифасидир.

Марказий Осиёда тасаввуф фалсафасининг ривожланишида хоразмлик буюк аллома, саркарда, диншунос олим, фалсафа илмининг зуккоси, шоир Аҳмад ибн Умар Абул Жаноб Нажмиддин Кубро ал-Хивакий ал-Хоразмий ўзига хос муносиб уринни эгаллайди. У 1145–1221 йилларда яшаган. Ёзма манбаларнинг гувоҳлик беришича, аллома Хоразм, Бағдод, Искандария ва Табризда ўз даврининг машҳур олиму-фузалоларидан сабоқлар олган ва тасаввуф фалсафаси илмининг етук устозларидан бўлиб камол топган. Таниқли файласуф олим Эркин Юсупов: «Буюк ватандошимизнинг номидаги «Нажмиддин», «Кубро» сўзлари унинг етук истеъдодини ҳисобга олиб берилган илмий даражалардир. «Нажмиддин» сўзидиннинг юлдузи, «Кубро» эса улуғ деган маънони англатиб, унга турли мамлакатларда берилган илмий даражаларни ифодалайди», – дейди. Нажмиддин Кубро таълимоти асосида шакланган кубровия тариқати Шарқ ва Ғарбда жуда кўплаб мамлакатларга тарқалган. Эркин Юсуповнинг хулосасига қараганда, бунинг натижасида фирдавсия тариқати, Нурия тариқати, Рукния тариқати, Хамадония тариқати, Нурбахшия тариқати, Нематуллоия тариқати сингари йўналишлар юзага келган.

Тарихий манбаларнинг гувоҳлик беришича, Нажмиддин Кубро қаламига мансуб асарлар сони ўнтага яқин. У ас-солган кубровия тариқати «олтин тариқат» деб ҳам юртилади. Нажмиддин Кубронинг ўзи «Рисолатут-турук» асарида уни «Тарикунш шутто» (ишқ аҳли бебокликларининг йўли) деб ҳам атаганлиги маълум. Бу рисолада «кубровия» тариқатининг ўнта усули қисқача зикр этилган.

1. Тавба – содир бўлган хатолар – гуноҳлардан пушаймон бўлиб, худога юз тутмоқ.

2. Зухд — тақво — парhezгарлик. Аллоҳдан қўрқиб, ман этилган ишлардан ўзини сақлаш.

3. Худога таваккал қилиш — ўз ишларини бутунлай худога топшириш.

4. Қаноат — озга рози бўлиб, кўпдан воз кечиш та — магирликнинг зидди.

5. Узлат — бошқалардан ажралиб якка ўтирмақ.

6. Доимий зикр — ҳам тил, ҳам юрак билан худони ёд этмоқ.

7. Бутун вужуд билан тангрига таважжуҳ қилиб си — финмоқ.

8. Сабр — бошга тушган оғир аҳволдан нолимай чидаш, чидам кўрсатмоқ.

9. Мурукаба — тангри борлигининг денгизига ботиб, илоҳий оламга боқмоқ.

10. Ризо — тангри иродасига қаршилиқ кўрсатмасдан, қазо ва қадар — тақдир ҳукмига бўйсунуш.

Кубровия тариқатига динийлик билан дунёвийлик чамбарчас боғланиб кетган. Унда кишиларнинг диний эътиқоди, худога бўлган ишончи, ҳалолик, одамийлик молу — дунёга ҳирс қўймаслик, ўз ножўя ишларидан тавба қилиш, шаҳвоний ҳирсу — ҳаволардан сақланиш лозимлиги сингари ахлоқий ғоявий талаблар бир — бири билан боғланиб кетган. Кубровия тариқатининг қатор ахлоқий қоидалари бизнинг кунларимизда ҳам ғоятда катта тар — биявий аҳамиятга эгадир.

Нажмиддин Кубро катта бадний ижод эгаси ҳам бўл — ган. Унинг фаолияти ва ижоди бўйича маълумотлар бизгача деярли етиб келмаган. Аммо унинг шеърятидан сақланиб қолган баъзи бир намуналар шоирнинг чуқур ички дунёси гўзаллигидан хабар беради, унинг ҳаёт нашидасини сурмоққа интилиши, катта дунёвий муҳаббат эгаси бўлганлиги ва олийжаноб инсоний фазилатларни ўзида мужассамлаштирганлигини кўрсатади. Биз уни қуйидаги сатрларда яққол кўрамиз.

Ишқ етса кўнгилга, дилга дард айлар.

Дарди дили мард мардни боз мард айлар.

Ўз оташи ишқида ёнар у, вале

Дўзахни чу ўзгалар учун сард айлар.

Нажмиддиқ Кубро Хоразмда хонако қуриб, тасаввуф илми бобида жуда кўп садоқатли ва номдор шогирдлар тайёрлади. Ана шулардан бири мутаввуф олим «Мантиқ ут-тайр» асарининг муаллифи Фаридиддин Ағгор (1225 йилда вафот этган)дир. Нажмиддин Кубро она юрт бошига кулфат тушганда садоқатли бир фарзанд сифатида уни кўкрак кериб ҳимоя қилишга қодир лашкарбошилик қобилиятини ҳам кўрсатади. 1221 йилда мўғуллар босқини даврида 76 ёшли Нажмиддин Кубро фожiali ҳалок бўлади.⁷⁰

Хоразм илм-фан ва маданиятини дунёга танитган буюк сиймолардан яна бири арабшунос олим, шоир, ёзувчи ва имом Абдулқосим Маҳмуд ибн Умар ибн Аҳмад Жаруллох Замахшарийдир.

У 1075 йил 18 мартда Хоразмнинг Замахшар (ҳозирги вақтда Турманистоннинг Тошҳовуз вилоятига қарашли Тахта туманида Измихшар қишлоғи)да таваллуд топган. Ёшланғич маълумотни у ўз замонасининг ўқимишли имоми бўлган отаси Умар ибн Аҳмад қўлида олади. Ёшлигида бахтсиз ҳодиса туфайли томдан йиқилиб майиб бўлиб қолган ва ёғоч оёқда юришга мажбур бўлган. Замахшарий руҳий тушқунликка тушмайди. У отасидан Урганч мадрасаларидан бирига ўқишга олиб бориб қўйишни илтимос қилади. Ота ўғлининг илтимосини қондирса-да, бироқ камбағаллик туфайли уни моддий томондан қўллаш олмайди.

Замахшарий моҳир ҳуснихат соҳиби бўлганлигидан мадрасада ўқиш билан бирга қўлёзма асарларни кўчирилиш билан ҳам шуғулланади ва бунинг эвазига маош олиб яшаш имкониятига эга бўлади. Бўлғуси олимдаги нодир қобилиятни пайқаган Абу Музар Маҳмуд ал-Заббий Исфаконий Замахшарийга устозлик қилишни ўз зиммасига олади, унга ҳар томонлама ҳам илмий, ҳам моддий ёрдам кўрсатади. Абу Музар Хоразмда мўътазилийлар таълимотини ёйиш билан шуғулланарди. Бу таълимотга вўра, инсоннинг қилмиши азал ва тақдирда белгиланганидан мажбурий бўлмасдан, эркин ҳолатда, унинг ўз

⁷⁰ Уша жойда, 293-294 бетлар.

ихтиёри билан содир бўлиши лозим. Замахшарий умри —нинг охирига қадар ана шу тариқатга содиқ қолди.

Гурганчда таҳсил кўрган Замахшарий ўз билимини такомиллаштириш мақсадида Бухоро, Хуросон ва Исфохонга боради, ўз замонасининг йирик олимлари ва мутафаккирларидан сабоқлар ва маслаҳатлар олади. Ундан кейинги ҳаётини буюк олим Бағдод Дамашқ, Ҳижоз ва Маккаи Мукаррама каби қадамжо туфроқлар билан боғлайди. Замахшарий умрининг сўнгги йилларини Урганчда турғунликда илмий ишлар ёзиш билан ўтказади ва 1144 (538) йил Қурбон ҳайити арафасида 69 ёшда вафот этади.

Аз — Замахшарийдан жуда кўп илмий мерос қолган. Унинг тилшунослик, адабиётшунослик, луғатшунослик, фикҳ, тафсиршунослик, ислом тарихи, фалсафа, услуб ва нотқиқлик санъати, тафсир, ҳадис ва бошқа фанлар бўйича ёзган эликдан ортиқ асарлари бор. Машҳур турк олими Шожигали Халифи («Кашф аз — Зунун» асарида) Замахшарийнинг 29 асари ва Ёқут Шамавий эса 50 асарнинг тавсифини берган. Ироқ олими Фозил Солиҳ аз — Самарий эса улуғ ватандошимизнинг 56 асари борлигини айтиб, уларнинг номларини бирма — бир келтириб ўтади.⁷¹

Сўзсиз, аз — Замахшарийнинг энг йирик ва машҳур асари «Ал — Кашшоф ан хакойиқ ит танзийл ва уйун илаковийл фи вужук ит — таъвийл» («Қуръондаги яширин ҳақиқатларни очиб берувчи») асаридир. У қисқача «Ал — Кашшоф» деб аталади. Бу китобни олим 1132 — 1135 йилларда Маккаи Мукаррамада бўлган чоғида ёзган. Замахшарий Маккада узоқ вақт яшаганлиги учун Жаруллоҳ (Аллоҳнинг қўшниси) деган фахрли лақабини олган. Асарда буюк аллома, Қуръони Каримни тил жиҳатдан изоҳлаб, ҳар бир сўз маъносини араб грамматикаси асосида тушунтиради. Ватандошимизнинг мазкур китоби Қуръонга ёзилган энг машҳур ва мўътабар тафсирлардан бўлиб, ҳозирга қадар мусулмон дунёси ва илмий жамоатчилик ундан кенг фойдаланиб келмоқда. Қоҳирадаги бутун дунёга машҳур Ал — Азҳар университетининг талабалари Замахшарийнинг «Ал — Кашшоф асари асосида Қуръонни

⁷¹ Ўша жойда, 267 — бетлар.

ва унинг тафсирини ўрганиб, ундан муҳим бир қўлланма сифатида фойдаланиб келмоқдалар. Аз — Замахшарий аса — рининг ғоятда қимматли асар эканлигига яна ёрқин бир далил сифатида унинг қўлёзма нусхаарининг куплиги, асарга ёзилган бир қанча шарҳлар ва унинг кўплиги араб мамлакатларида қайта — қайта нашр қилинишини кўрсатиш мумкин. Немис шарқшунос олими Карл Брок Келман дунёнинг турли қўлёзма жамланмаларида «Ал — Каш — шоф»нинг юзга яқин қўлёзмалари ва йигирмадан ортиқ асарнинг ўзига ёзилган шарҳ ва тафсиллари борлигини маълум қилади. Тошкентда ҳам «Ал — Кашшоф»нинг ўндан ортиқ нусхалари сақланади.

Аз — Замахшарийнинг яна бир асари «Ал — Муфассал» бўлиб, у 1119 — 1121 йилларда ёзилган. Бу асар араб грамматикасига оид энг қимматли асардир. Асар Мисрда нашр этилган, немис тилига таржима қилинган. «Ал — Муфассал» нинг бир қўлёзма нусхаси Тошкентда Шарқшунослик илмий тадқиқот институтининг ҳужжатхонасида сақлан — моқда.

Буюк арабшунос олимнинг «Асос ал — балога» («Но — тиқлик асослари») китоби араб тилининг изоҳли луғати бўлиб, луғатшуносликни юқори даражага кўтарди. Бу асар Қоҳирада икки жилда нашр қилинган.

Замахшарийнинг «Ал — Фоик фи ғариб ил — ҳадис» («Ҳадислардаги нотаниш сўзларини ўзлаштирувчи») асари Пайғамбар ҳадисларида учрайдиган, кам ишлатилиб, кўчма маънода қўлланиладиган сўзларнинг изоҳли луғати ҳисобланади. «Ал — жибол ва — л — амкина ва — л — миёх» («Тоғ — лар, манзиллар ва сувлар») география ва топо — нимикага оид асардир. «Муқаддимат ал — адаб» («Ада — биётга кириш») араб тилининг сўз бойлигига бағиш — ланган.⁷²

Ватандошимизнинг «Девони аз — Замахшарий» («За — махшарий девони») номли девонида олимнинг қасида,, қитъа ва назмий хатлари ўрин олган. Унинг лирик шеър — лари асосан фалсафа ва ахлоқ мавзуларига бағишланган. Биз улуғ алломанинг бой ижодий меросидан баъзилари

⁷² Уша жойда, 268 — бет.

тўғрисида қисман фикр юритдик, холос. Замахшарий дунё тан олган аллома. У ҳали ҳаётлигидаёқ олим ёзган асарлар мусулмон оламида унга шон – шуҳрат келтирган. Дунё олимлари Замахшарийни юксак ҳурмат ва меҳр билан улуғлаб «Устоз ул – араб ва л – ажам» («Араблар ва ғайриараблар устози»), «Жоруллох» («Аллоҳнинг қўшни – си»), «Фахру Хоразм» («Хоразм фахри») дея эъзозлаганлар. Унинг асарлари жаҳон халқларининг жумладан, араб, лотин, немис, француз, турк тиларига қайта – қайта нашр қилинмоқда. Абусаиди Самъоний – Марвазий (1113 – 1167), Ёқут Ҳамавий (1179 – 1227) каби жаҳонда танилган олимлар «Насабнома», «Адиблар ҳақида тўплам» асарларида Замахшарийни «Адиблар пешвоси» деб баҳолаганлар. Ҳатто улуғ бобомиз Алишер Навоий «Сабъаи сайёр» («Етти сайёҳ») дostonининг устози Абдурахмон Жомий таърифига бағишланган бобида Замахшарийни эслаб, унга мурожаат қилади.⁷³

Аз – Замахшарий ҳикматлари

Тоғнинг энг чўққисига чиққан киши ундан йиқилувдан
гойт кўп огоҳ бўлмоғи лозим.

* * *

Агар сенга нисбатан ўз биродаринг бирор хиёнат
қилса, унга яқинлашишдан ўзингни тий.

* * *

Аҳмоқ киши ҳикмат лаззатини билмайди, бамисоли
тумов киши гулнинг ҳидини сезмаганидек.

* * *

Агар ёмон йўлдошга эргашсанг, унинг оғуси билан
заҳарланасан.

* * *

Тўғри ва ҳақ йўлдан юрган кишининг юриши арслон
юришидан кўра ҳам маҳобатлироқдир.

⁷³ Уша жойда.

* * *

Одамлар ичидаги энг ярамаси хасисидир, уларнинг ичидаги энг пасткаш ялқовидир.

* * *

Одамларнинг энг азиз ва ҳурматлилари қайғу – ҳасрату ташвишли дамларда билинур.

* * *

Ўтган умрингни мулоҳаза этиб тавба қилишга шо – шилгин, чунки ажал етса, уни кечиктириш ҳеч кимнинг қўлидан келмас.

* * *

Қуёш нурларини беркитиб бўлмаганидек, ҳақиқатнинг чирогини ҳам сўндириб бўлмас.

* * *

Сенга эзгулик кўрсатган кимсага эзгулик қилгин.

* * *

Илми бўлиш бир балаңд тоққа чиқиш каби кўп машаққатлидир, лекин ундан тушиш осондир.

* * *

Тилию дили тўғри ва ҳақгўй бўлган одамнинг хатою нуқсони кам бўлур.

* * *

Инсонни кийинишига қарама, билимига қара.

* * *

Савдогарнинг шарофати чўнтагида, олимнинг шуҳрати китоблардадур.

* * *

Ёмон ҳасис киши ҳар жойда лаънатланади, сахий, карим киши ҳар жойда иззат – ҳурматда бўлади.

* * *

Ҳалолу, покиза киши доимо хотиржам тинчдур, бировга ёмонлик ва хиёнат қиладиган киши мудом беҳаловатдир.

* * *

Такаббурлик ҳеч бир кимсанинг қиммати ва улуғвор – лигини зиёда қилмайди.

* * *

Мард мағлуб бўлса ҳам, тубан йиқилмайди.

* * *

Кишининг қадрини дину, диенати ва илму маърифати ошириб қўйгандан кейин унинг фақирлиги ва етимлиги тушириб қўя олмайди.

* * *

Ёмон сифатлари ва нодонлиги туфайли ўз қадрини ўзи тушириб қўйган кимса, ҳеч вақт бойлик ёки уруғ аймоғлик билан уни тиклай олмайди.

* * *

Охирги уловинг ёғоч от ва вужудинг тупроққа айланадиган бўлгандан кейин ҳовурингдан сал тушгин ва кибру ҳаводан узоқроқ юргин.

* * *

Кимки ўз нафси балоси – ю, орзу – ҳаваси домига тушиб қолса, у бешақ, ўзини ўзи чуқур қаърига ташлагани муқаррардир.

* * *

Тану баданинг соғлиги энг буюк неъматлардан биридир.

* * *

Хайру эзгуликдан бошқа инсонга кўркамлик берадиган ҳеч нарса йўқдир.

* * *

Ҳақиқат адолат билан тўғри сиёсат юргизмаган ҳар бир раҳбар ва бошлиқ қаттиқ азоб – уқубат ва балога грифтор бўлур.⁷⁴

Хоразмшоҳлар саройидаги фозиллар уйида табобат илми билан шуғулланган олимлардан бири Абу Иброҳим Исмоил ибн Ҳасан ал – Журжоний эди. 1045 йилда Журжон (Каспий денгизи жанубида жойлашган шаҳар)да таваллуд топган. Журжоний 1111 йилда Хоразмшоҳлар пойтахти Гурганжга кўчиб то умрининг охиригача шу ерда яшаган. У Хоразмшоҳлар саройида шифокор табиб бўлиб ишлаш билан бирга сарой қошидаги фозиллар уйида табобат илми бўйича илмий тадқиқот ишлари олиб борган ўз замонасидаёқ Шарқда тиббиёт бўйича машҳур олим сифатида танилган Журжоний ўз ижодида Ибн Сино ва

⁷⁴ А. Саъдуллаев А. Сотлицов Хоразм маълум академиясининг тарихий илдиэлари. 120 – 122 бетлар.

Абу Бакр Розий асарларидан куп фойдаланган, уларни ўзига устоз деб билган. Ана шу олимларнинг илмий ғояларини ўз билими ва тажрибаси билан бойитиб тиббиётга доир кўшгина асарларни ёзиб қолдирган. Шулардан бизгача етиб келган энг машҳур асари «Заҳираи Хоразмшоҳий» номи билан юритилади. Бундан ташқари олимнинг тиббиётга доир араб ва форс тилида ёзилган «Ал-ағроз ат-тиббия вал-мабоҳис ал-алоқия» («Табобат вазифалари ва олий тадқиқотлар»), «Зубдат фит-тибб» («Табобат фанининг қаймоқлари»), «ат-Тазкират ал-ашрафия фи синоат ат-тиббия» («Табобат санъатида энг шарафли эсдалик китоби») ва бошқа асарлари бор.

Олимнинг форс тилида ёзилган «Заҳираи Хоразмшоҳий» («Хоразмшоҳ заҳираси») асари ўз мазмунига кўра қомусий асар бўлиб, бу асар кириш сўзи ва 9 бобдан иборат. Бу китоб Қутбиддин Муҳаммад (1097–1127)га бағишлаб ёзилган. Исмоил Журжоний бу китобга кўшимча ўнинчи бобни ҳам тайёрлаган. Лекин уни «Қарободини заҳираи Хоразмшоҳий» номи билан алоҳида китоб қилган. «Заҳираи Хоразмшоҳий» китобининг сўз бошида Хоразмнинг ўша даврдаги табиий иқлим шароити, табиат билан инсоннинг ўзаро муносабатлари, экологик муҳитнинг соғлигига таъсири ҳақида илмий асосланган фикрларни баён қилади. Исмоил Журжоний ушбу асарни фақат табобат мутахассислари учун эмас, оддий фуқароларнинг фойдаланишини ҳам ҳисобга олиб содда ва тушунарли тарзда форс тилида ёзган. Демак, Исмоил Журжоний ушбу асари билан биринчи навбатда Хоразм оддий фуқароларининг турмушини яхшилаш ва ўша замонда уларнинг тиббий маданиятини оширилишини ҳам кўзда тутганлиги кўриниб турибди.

«Заҳираи Хоразмшоҳий» китобининг 1 ва 2-бобларида тиббиёт фани ва унинг аҳамияти, инсон организми анатомияси, инсон баданидаги ҳар бир аъзонинг ўзига хос фаолияти, инсонда содир бўладиган касалликлар ҳамда уларни аниқлаш усуллари ҳақида сўз юритилади. Китобнинг 3–5-бобларида инсонларда юз берадиган касалликларнинг олдини олиш чора-тадбирлари, атроф муҳит мусаффолигини сақлаш, касалликни аниқлаш усуллари, тутқаноқ касали, унинг белгилари ва бу касалга

чалинган беморларни даволаш усуллари ва бошқа ма-
салалар ҳақида маълумотлар ва маслаҳатлар берилади.
Китобнинг қолган бобларида инсон организмидаги турли
хил оғриқлар, шунингдек, чиқиш, синиш, турли яралар ва
бошқа жароҳатлар, уларни даволаш усуллари, заҳар-
ланишига қарши чора тадбирлар ҳақида назарий ва ама-
лий маълумотлар берилади. Ушбу китобга қўшимча тарзда
ёзилган «Карободни заҳирайи Хоразмшоҳий» китобида
олим содда ва мураккаб доиралар, уларни тайёрлаш ҳамда
қўлланиш усуллари ҳақида фикр юритади. Олимнинг
«Заҳирайи Хоразмшоҳий» асари Шарқ мамлакатлари-
даги тиббиёт ходимлари орасида жуда кенг тарқалган.
Ўзбекистон Фанлар Академиясининг Шарқшунослик инс-
титутида ушбу асарнинг XVII–XIX асрларда кўчирилган
12 та қўлёзма нусхаси сақланмоқда. Исмоил Журжоний ўз
қўли билан ушбу асарнинг бир неча қисқартирма қўлёзма
нусхаларини ҳам тайёрлаган. Бу қўлёзма «Мухтасари
Алоий» яъни «Аулоуддавага бағишланган қисқартма» деб
юритилади. Бу қўлёзма ҳам Ўзбекистон Республикаси
Шарқшунослик институтида мавжуд. «Заҳирайи Хоразм-
шоҳий» XVIII асрда Хоразмда ўзбек тилига ўтирилган. Шу
асарнинг тўлиқ бўлмаган бир нусхаси (72 varaқ) ҳам
юқоридаги институтда сақланмоқда. «Заҳирайи Хоразм-
шоҳий» ва бошқа асарлари Шарқ мамлакатлари тиббиёт
ходимлари қўлида ҳозирги кунда ҳам нодир қўлланма
сифатида хизмат қилиб келмоқда. 1965 йилда Техронда
Журжонийнинг «Заҳирайи Хоразмшоҳий» асарининг би-
ринчи жиъди нашрдан чиқарилган.

Табобат илмининг ноёб асари бўлган «Заҳирайи Хо-
размшоҳий»нинг ўзбек тилидаги изоҳли таржимасини
тайёрлаш Республикамиз олимлари олдида турган долзарб
вазифаларидан бири ҳисобланади.

XIII асрнинг иккинчи ярми ва XIV асрнинг бошларида
(1248–1326) йилларда Хоразмда шоир, мутафаккир ва
файласуф Паҳлавон Маҳмуд яшаб ижод этган. Унинг
таржимаи ҳолига оид маълумотлар кам сақланган. У Хива
яқинида ҳунарманд оиласида дунёга келган. Ўзи ҳам
пўстиндўзлик, телпақдўзлик касби билан шуғулланган. У
халқ орасида Паҳлавон Маҳмуд номи билан танилган,
чунки жисмоний жиҳатдан бақувват бўлган. Ривоятларга

Хуллас, Паҳлавон Маҳмуд шеърятда кенг маънодаги ҳаётӣй воқеалар, инсоний кечинмалар, чуқур ахлоқий, фалсафий қарашлар бадий маҳорат билан ифода этилади.⁷⁵

Хоразмнинг яна бир улуғ алломаларидан бири Абу Муҳаммад Маҳмуд ал-Аббосий ал-Хоразмийдир (туғилган йили номаълум—1172 йили вафот этган). Унинг Хоразмшоҳлар тарихига оид 80 томли «Хоразм тарихи» асари қадимги Хоразм давлати ва унинг халқи тарихини ёритишда муҳим роль ўйнаган.⁷⁶ Афсуски халқимиз тарихига оид бу асар бизгача етиб келмаган.

Ўз даврининг забардаст мутафаккирларидан бири бўлган Маҳмуд ибн Умар Чағминий XII аср охири — XIII аср бошларида Хоразмда яшаб ижод этган.

Тарихий манбаларга қараганда, Чағминий ўша даврдаги йирик маданий илмий марказлардан бири бўлиб Самарқандда таҳсил кўрди, араб ва форс тилларини мукамал ўрганди. Шунингдек риёзиёт, фалакиёт, тиббиёт ва фалсафа каби дунёвий фанларни кунт билан эгаллади.

Чағминий «Муллаххас фи-л-ҳайъа» («Астрономия ҳақидаги қисқача китоб») номли машҳур асарини яратди. Унда фалакиёт ва жўгрофия бўйича қисқача маълумотлар баён қилинган. Чағминийнинг бу рисоласидан узоқ вақтгача фалакиёт фанидан ўқув қўлланмаси сифатида фойдаланилди.

Машҳур олима Г.П.Матвиевскаянинг таъкидашича, Ўрта аср Шарқининг улуғ математикаларидан бири ал-Кошийнинг хабар беришича, Чағминийнинг мазкур рисоласи Улуғбекнинг Самарқанд фалакиёт мактабида ҳам ўрганилган. Ҳатто шу мактабнинг ибн Муҳаммад Қозизода Румий Улуғбекнинг илтимоси билан бу китобга шарҳ ҳам ёзган.

Чағминий табобат соҳасида ҳам фаолият кўрсатади ва Абу Али ибн Синонинг «Ал-Қонун» китобига шарҳ ёза-

⁷⁵ О.Машарипов. Аждодлар фожиаси. Хоразм 2003 йил, 237-бет.

⁷⁶ О.Машарипов. Хоразм тарихидан саҳифалар. Тошкент. Ўзбекистон. 1994 йил, 37-бет.

ди. У Ўрта асрда ўзидан олдин ўтган машҳур ҳақимларнинг илмий асарларини чуқур ўрганади.

Шунингдек улардаги табобат бўйича ғояларни ўзи — нинг амалий фаолиятида янги босқичга кўтариб, киши организмдаги касалликлар, уларнинг келиб чиқиши сабаблари ва даволаш усуллари тўғрисидаги «Қонунча» нсми рисоласини яратади.

Чағминийнинг ўша даврда фан оламида танилган замондошлари хоразмлик Муҳаммад ибн — Умар ал — Ҳусайн Абу Абдулло ар — Розий (1149 — 1209), Абу Фазл Муҳаммад ибн Абду Қосим ал — Бакколий Хоразмий (1160 йилда вафот этган), Абу Али Ҳасан ибн Хорис Хоразмий (XII аср), Тохир ибн Қосим Аҳмад Хоразмийларнинг илмий фаолиятлари Хоразмда илм — фан ва маданиятга қизиқиш ниҳоятда зўр бўлганини кўрсатади.

XIII аср охири XIV аср бошларида яшаб ижод этган хоразмлик яна бир аллома Бурхониддин ўғли Носириддин Рабғузидир. У Хоразмнинг Роботи ўғиз қишлоғида таваллуд топган. Рабғузий ҳақида унинг тўғрисида маълумот берувчи «Қиссаи Рабғузий» асаридан бўлак ҳеч нарса етиб келмаган.

Бу китобнинг муқаддимасида қуйидаги маълумотларни ўқишимиз мумкин: «Бу китобни тузган, тоат йўлида тизган, маъсият ёбонин кезган, оз озуқлуғ, кўп ёзуқлуғ Робот ўғзининг қозиси Бурхон ўғли Носириддин.⁷⁷ Демак асар муаллифи Хоразмнинг Роботи ўғуз деган маҳалласида қозилик қилган, Рабғузий унинг маҳалласидир.

Рабғузий ўз асарини 710 йилнинг Хут ойида (1311 йилнинг март ойида) ёзиб тугаллаган.

«Қиссаи Рабғузий»нинг XV асрда кўчирилган бир нусхаси Лондонда Британия музейида сақланади. XVI асрга мансуб нусхаси эса Санкт — Петербургда ва кейинги асрларга оид бир неча қўлёзма нусхалари Тошкентда Шарқшунослик илмий — тадқиқот институтининг фондида сақланмоқда.

Асар «Қисса сул амбиёти Рабғузий» номи билан 1859 — 1881 йилларда Қозон шаҳрида беш марта чоп этилган.

⁷⁷ Носириддин Бурхониддин Рабғузий. Қиссаи Рабғузий. Т. «Ёзувчи», 1990. 10 — бет.

Ушбу асар жаъми 72 қиссадан иборат. Асарга лавҳа қилиб Қуръондан бир қатор лавҳалар олинган. Шунингдек Абу Исҳоқ Нишопурнинг «Қисса сул – анбиё» сидан ва исломга оид бошқа манбалардан фойдаланилган.

Асарда ҳикоя қилинган Одам, Шис, Идрис, Нуҳ, Худ, Солиҳ, Иброҳим, Исмоил, Исҳоқ ва бошқа пайғамбарлар Хорут ва Морут каби фаришталар тўғрисидаги ривоятлар шоир иқтидори ва истеъдодининг юксаклигидан далолат бериб қолмасдан, айти пайтда ўзбек прозасининг дастлабки намунаси сифатида ҳам қимматлидир.

Ўтмиши Хоразмнинг етук адабиёт ва адабиёт вакили Бурхониддин ўғли Носириддин Рабғузийнинг «Қиссаи Рабғузий» асари ўзбек адабиёти тарихининг энг нодир асарларидан бири сифатида маънавий меросимиздан мустаҳкам ўрин олган.

Таниқли шарқшунос олим С.П.Толстов ёзганидек, қадимги Хоразм фанининг Шарқ фани тарихидаги ўрни жуда муҳимдир. Биз Хоразмнинг исломга қадар бўлган, яъни антик ва офриғийлар ҳукмронлиги даврини жуда оз биламиз. Аммо моддий ва маънавий ёдгорликларни ҳар томонлама тадқиқ қилиб, айта оламизки, Хоразмда гео – метрия, тригонометрия, фалакиёт, топография, химия, минерология ва бошқа аниқ фанлар ўша даврлардаёқ юксак даражада тараққий этган. Хоразм кейинчалик араб халифалиги таркибига киргач, хоразмлик олимлар дарҳол шухрат қозонганлар ва «Араб фани» деб аталган фанининг яратувчилари орасида энг илғор мавқени эгаллаганлар. Биз ўз асримизда Ўрта асрлар Хоразмнинг илм фан намоён – даларининг ҳаёти ва ижодига қисқача тўхтадик. Юқорида қисқача тўхталиш шундан далолат берадики, ҳақиқатан ҳам қадимги Хоразм жаҳон фани ва маданиятининг ёрқин манбаларидан бири бўлиб, бу юрт жаҳонга буюк олим ва мутафаккирларни берган. Бу юртда дунёга машҳур бўлган давлат арбоблари ва саркардалар етишиб чиққанлар. Уларнинг сай – ҳаракатлари билан дунёвий давлатлар ташкил топган. Китобимизнинг келгуси саҳифаларида шундай давлатлардан бири Хоразмшоҳлар – Ануштегинлар давлати унинг барқ уриб гуллаши ва фожиали ҳалокати ҳақида сўз юритамиз. Бу давлат ўрта асрда иқтисодий ва маданий жиҳатдан юксак даражада ривожланган қа – торидан ўрин олади

ХОРАЗМШОҲЛАР—АНУШТЕГИНЛАР ДАВЛАТИНИНГ ВУЖУДГА КЕЛИШИ АНУШТЕГИНЛАР СУЛОЛАСИ ҲУКМРОНЛИГИ ДАВРИДА ХОРАЗМ.

XI аср охири XIII аср бошларида Ўрта Осиёда қадимий Хоразм тупроғида ҳукм сурган хоразмшоҳлар давлати қудратли ҳарбий давлат бўлиб, ўз даврида жаҳондаги юксак маданиятли давлатлар қаторидан ўрин олган. Хо—размнинг ўрта асрлардаги қулай жўғрофий ўрни, Хоразм халқига хос мустақилликка мойиллик бу қадимий тупроқда улкан қудратли давлатни вужудга келтирган асосий омиллар ҳисобланади. Хоразмшоҳлар давлатининг ташкил топиши унинг дастлабки ҳукмдори Ануштегиннинг номи билан боғлиқдир. Салжуқийлар қаламравидаги вилоят бўлган Хоразм Ануштегинлар сулоласи ҳукмронлик қилган йилларида мустақилликни қўлга киритибгина қолмасдан, балки катта миқёсдаги ўзга ҳудудларни ҳам қўл остида бишлаштирган қудратли империяга айланди.

Хоразмшоҳлар—Ануштегинлар сулоласининг дастлаб—ки вакили, туркий қабилалардан келиб чиққан Ануштегин ёшлигида Шарқий Афғонистондаги тоғли Гарчистон вилоятида қул бўлган.

Ануштегин туркий қабилалардан келиб чиққанлиги, унинг ўғуз қабилаларининг Беқдили уруғидан эканлиги тўғрисидаги маълумотлар форс тарихчиси Рашидудиннинг асарларида келтирилган.⁷⁸ Ёш Ануштегинни салжуқ амирларидан Изъддин Билгатегин соғиб олади ва қулликдан қутқаради. Ўзининг зийраклиги ва чаққонлиги туфайли Ануштегин тез орада Султонга яқин кишилардан бирига айланади ва хизмат пиллапоялари бўйлаб жадал кўтарила бошлайди. Салжуқий Султон Маликшоҳ (1072—1092) саройида тошдор⁷⁹ даражасига кўтарилади.

Тошдор саройдаги энг обрўли мансаблардан бири бўлганлиги туфайли Ануштегин тезда Султоннинг энг

⁷⁸ Рашидудин—эронлик машҳур энциклопедист, олим, тарихчи, филолог, врач ва йирик давлат арбоби.

⁷⁹ Тошдор—саройдаги ҳаммом ва бошқа ювинадиган жойлар учун жавобгар шахс.

ишончли кишиларидан бирига айланади. Тошдорлик харажатлари Хоразм вилоятидан келган даромадлар ҳисобига бўлганлиги учун Ануштегин Султон Маликшоҳ фармони билан Хоразмга мутасарриф – бошқарувчи қилиб тайинлади. Бироқ Ануштегин Хоразмда чекланмаган ҳокимиятга эга бўла олмас эди. Чунки бу даврда Хоразмда Маликшоҳ I ўғлининг яқин кишиси Экинчи ибн Қўчқор ҳокимлик қилаётган бўлиб, у ўз ҳокимиятини Ануштегин билан бўлишишни сира истамас эди.

Султон Барқёруқ (1094–1104) ҳукмронлиги даврида салжуқийлар давлатининг Шарқий вилоятлари Хуросон амири Дадбек Ҳабаший ибн Олтинтош қўлига тўпланди. Ниҳоятда эпчил ва ҳийлакор бўлган амир Дадбек Ҳабаший салжуқийлар ўртасидаги ўзаро низолардан усталик билан фойдаланиб, ўз қўл остидаги ҳудудларни марказдан, ажратиб, 1097 йили мустақил ҳукмронлик ўрнатди. Худди шу йили Ануштегин вафот этади. Амир Дадбек Ҳабаший салжуқийларнинг вакили бўлмиш Экинчи ибн Қўчқорни Хоразм ноиблигидан ағдариб, унинг ўрнига Ануштегиннинг ўғли Қутбиддин Муҳаммадни тайинлайди ва унга Хоразмшоҳ унвонини беради. Хоразмшоҳлар – Ануштегинлар сулоласининг тарихи айнан Қутбиддин Муҳаммаднинг сиёсий фаолиятидан бошланади.

Умуман олганда, хоразмшоҳлар давлати, узоқ тарихга эга бўлган Хоразмда Ануштегинлар сулоласи ҳукмронлигидан олдин ҳам бўлган. Буюк олим абу Райҳон Беруний ўзининг «Осор ал-боқия» асарида Хоразмдаги илк хоразмшоҳлар давлатига афсонавий Кайҳисрав милоддан аввалги 980 йилда асос солганини ва бу давлат милоддан аввалги 328–329 йилларгача, яъни Марказий Осиё юнонистонлик истилочи Искандар (Александр Македонский) томонидан босиб олинганга қадар ҳукм сурганини кўрсатади.⁸⁰

Қадимги Хоразм тарихини диққат билан ўрганар эканмиз, хоразмшоҳларнинг иккинчи сулоласи ҳукмронлигининг ҳам шоҳиди бўламиз.

⁸⁰ Академик В.В. Бартольд. Сочинения Т.П. часть 2 Из-во «Наука» М. 1964 йил, 535–бет.

X аср бошларида қадимий Хоразм иқтисодий ва маданый жиҳатдан яна ривожлана бошлайди. Гурганж (Кўҳна Урганч) амири Абул Аббос Муҳаммад ўз хуудига Хоразмни ҳам қўшиб олади ва ўз сулоласини Хоразм — шоҳлар сулоласи деб номлайди. Хоразмшоҳларнинг 997 йилда бошланган бу иккинчи сулоласининг ҳукмронлиги узоқ давом этмайди. 1017 йили Маҳмуд Ғазнавийнинг Хоразмга юриши даврида ўз яқинлари томонидан Хоразмшоҳ Маъмун II нинг ўлдирилиши ва Хоразмшоҳнинг Ғазна ғулийлар давлатига қўшиб олиниши билан тугайди.

Маҳмуд Ғазнавий Хоразмга ноиб қилиб амир Олтин — тошни тайинлайди ва унга Хоразмшоҳ унвонини беради. натижада хоразмшоҳларнинг узоқ давом этмаган учинчи сулоласи ҳукмронлиги бошланди. У 1041 йилгача давом этади.⁸¹

Ануштегиннинг ўғли Қутбиддин Муҳаммаднинг ҳукмронлиги (1097) дан бошлаб хоразмшоҳларнинг энг буюк, забардаст тўртинчи сулоласи — Ануштегинлар сулоласининг ҳукмронлиги даври бошланди. Бу сулоланинг ҳукмронлиги 1231 йилгача давом этди. Ануштегинлар сулоласидан сўнг ҳам Хоразм ҳукмдорлари ичида Хоразмшоҳ унвонини ўзига қўшган ҳукмдорлар бўлган. Султон Шоҳруҳнинг Хоразмдаги ноиб амир Шоҳ Малик (1413 — 1426) умрининг охиригача Хоразмшоҳ унвони ўзида сақлаган. Шунингдек, унинг ўғли Насриддин Султон Иброҳимга ҳам мерос таъриқасида Хоразмшоҳ унвонини ўтган. У ўзбек хони Абдулхайроҳон томонидан Хоразмдан қувилгунга қадар Хоразмшоҳ деб аталган. Аммо бундан кейинги Хоразм ҳукмдорларидан ҳеч бири бу унвонини ўзига олишга юраги бетламаган.

Ҳатто Хива (Хоразм) ҳукмдори, Абдулғозининг ўғли ва вориси Ануш (1663 — 1687) Машиҳадни эгаллагач, ўз номига шоҳ унвонини қўшганида ҳам, унга Хоразм сўзини қўшмади.

⁸¹ Қаранг: Академик В.В.Бартольд Сочинения I. II. Часть 2, 535 — бет.

Шундай қилиб, кўҳна Хоразмнинг узоқ тарихида Хоразмшоҳларнинг тўртинчи сулоласи — Ануштегинлар сулоласи салмоқли ўрин тутади.

Хоразмнинг улутворлик даражасига эришиши ва фожиаги инқирози айна шу сулола вакиллариининг ҳукмронлик фаолияти билан боғлиқдир. Хоразм тарихининг кўпгина шонли саҳифалари айнан шу сулола вакиллари ҳукмронлиги даврига тўғри келади.

1100 йилда Султон Барқёруқ укаси Санжар билан биргаликда Хуросонда бой берган ҳокимиятни қайта тиклаш учун кураш бошладилар ва амир Додбек Ҳабаш кўшинларини тор — мор келтирдилар. Хуросонда ўз ҳокимиятини тиклагач, Қутбиддин Муҳаммадни Хоразм ҳокими даражасига кўтардилар.

Қутбиддин Муҳаммад ўз даврининг ўқимишли, доно кишиларидан бири бўлиб, Хоразм ҳокими даражасига кўтарилагач, қобилиятли, жонкуяр ҳоким, ишбилармон, зийрак, адолатли ҳукмдор сифатида иш юритади. У илм аҳлига жонкуярлик қилди. Натижада Хоразмда унинг обрўси кундан кунга ўсиб борди. Қутбидин Муҳаммад Султон Санжарга содиқлик билан хизмат қилиш билан бирга Хоразмда ўз ўрнини мустаҳкамлашда катта куч ва ғайрат сарфлади. Хоразмнинг эски ноибининг ўғли Тўғрул Тегин Муҳаммад ибн Экинчи кўчманчиларини ишга солиб, Қутбидин Муҳаммаднинг йўқлигидан фойдаланиб Хоразмга бостириб кирди. Султон Санжардан ёрдам келгунга қадар Қутбиддин Муҳаммад ўз кучи билан босқинчиларни Хоразм ҳудудидан ҳайдаб чиқариши унинг куч — қудрати ва обрў — эътибори устунигидан далолат беради.

Хоразмшоҳ Қутбиддин Муҳаммад салжуқийлар ўрта — сидаги ҳокимият учун бўлган ички курашларда маълуум роль ўйнайди. У Султон Санжар томонидан туриб унинг рақибларига қарши курашларда фаол иштирок этди, унинг рақиблари устидан эришган ғалабасига ўз ҳисасини қўшди. Натижада Султон Санжар олдида унинг обрў эътибори кун сайин ошиб борди.

Хоразмшоҳ Қутбиддин Муҳаммад 30 йил давомида, умрининг охиригача (1127 йил), Хоразмни бошқарди. Қутбиддин Муҳаммаднинг вафотидан сўнг Султон Санжар

Хоразмшоҳлар тахтига ўғли ал-Малик Абу Музаффар Аловиддин Жалолиддин Отсизни тайинлади, Отсиз хо-размшоҳлар тахтига 29 ёшда ўтирди. Ўз отаси каби Отсиз ҳам ўз даврининг ўқимишли кишиси бўлиб, у салжу-қийлар пойтахти Марв мадрасаларида ўз даври илмидан баҳраманд бўлган эди. У ислом динига ҳомийлик қилиши, художўйлиги билан бирга фан, санъатининг қадрига етувчи киши сифатида ҳам танилган эди. Шунингдек форс тилида қасида ва рубойлар битар, кўп шеърларни ёддан билар эди. Хоразм аҳолиси ўртасида Отсиз адолатли, жонкуяр ҳукмдор сифатида танилган эди.

Отсиз шерюраклиги ва жўшқинлиги билан ажралиб турар, Султон Санжарнинг кўп ҳарбий юришларида у томонда фаол иштирок этарди. Отаси Қутбиддин Муҳам-мад каби Отсиз Санжар олдида катта обрў ва мавқега эга эди. Улуғ Султоннинг ўз вассалига ҳурмат-эҳтироми айниқса 1130 йилда Отсиз Султон Санжарни ўлимдан қутқариб қолганидан сўнг ниҳоятда ошган эди.⁸²

Салжуқийларнинг таъсири кучаяётганлигидан хаво-тирга тушган Аббосий халифалар (Бағдод) Отсизни ўз то-монига оғдиришга, унинг қудратли кучидан салжуқийларга қарши курашда фойдаланишга ҳаракат қилдилар. Айнан шу мақсадда халифа ал-Мустаршид (1118–1135) ташаб-буси билан халифалик билан Хоразм ўртасида яқинлашув бошланди. 1133 йилда халифа катта ҳурмат белгиси сифатида Хоразмшоҳга шоҳона сарполар тортиқ қилди.³ Албатта, бу ҳолат халифанинг ниятини сезган Султон Санжарнинг норозилигига сабаб бўлар эди. Отсизнинг Султон Санжар олдидаги катта обрўсидан чўчиган амал-дорлар бундан фойдаланиб, уни Отсизга қарши қайрай бошладилар.

Хоразмшоҳ Отсиз ўн йил давомида (1128–1138) улут салжуқий Султон Санжарга содиқлик билан хизмат қилди. Бу йиллар ичида ҳеч ўйламасдан, унга тобелик бурчига содиқ қолди. Шу билан бирга ўз ҳокимиятини ҳам мус-таҳкамлаб борди. Табиатан ақлли ва ҳушёр бўлган Отсиз

⁸² (М)Буниятов.√Государство Хорезмшахов – Аунштегинидов. (1097 – 1231). Изд – во. «Наука», М, 1986 йил, 8 – бет.

Султон Санжарга содиқ хизмат қилиш билан бирга, Хоразмнинг мустақиллигига эришиш мақсаидан бир зум ҳам қайтмади, шу мақсад сари интилди. Куч тўплади. Ўзининг куч—қудратини юқоридаги мақсадга эришишда етарли деб топгач, ўз сарой аъёнлари ва амирларини тўплаб, бундан буён у (Отсиз) мустақил ҳаракат қилажагини, Султон Санжарга тобелик даври ўтмиш бўлиб қолган—лигини эълон қилди. Бу жасур ҳаракат Хоразмнинг мустақиллиги йўлидаги биринчи қадам эди. Тез орада Отсиз ҳарорининг қатъийлигини амалий иш билан кўрсатди. Тобелик йилларида Хоразмшоҳлар чегарадош кўчманчи турк (номусулмон) қабилаларини итбатда тутиб туриш учун, улуғ салжуқий султонларнинг розилиги ва рухсати билан вақти—вақти билан улар устига ҳарбий юришлар қилиб турар эдилар. Биринчи марта бу тартибга хилоф равишда Отсиз кўчманчи динсиз турк қабилалари устига Султон Санжарнинг рухсати ва розилигисиз, мустақил равишда юриш қилиб, Сирдарёнинг қуйи қисмидаги Жанг шаҳрини ва шимолдаги Мангишлоқни ўз ерларига қўшиб олди. Отсизнинг берухсат ва бетакалуф бу мустақил ҳаракати Султон Санжарнинг ғазабини қайнатди. У исёнкор вассални жазолаш мақсадида 1138 йил октябрда Хоразмга қарши юриш қилди. Ҳазорасп қалъаси олдидаги жангда Отсиз қўшинлари тор—мор келтирилди. Жангда Отсизнинг сеvimли ўғли Отлиқ ҳалок бўлди. Ўз қўшинининг асосий қисмидан ажралган Отсиз жанг майдонидан чекинништа мажбур бўлади. Хоразмни эгаллагач, Султон Санжар уни бошқариш ишини жияни Сулаймоншоҳга топширади. Сўнгра ўзи 1139 йили ўз пойтахти Марвга қайтиб кетади.

Султон Санжарнинг ўз пойтахтига қайтиб кетганини эшитгач, Отсиз ўз яқинлари билан тезда Хоразмга қайтади. Маҳаллий аҳоли ва феодаллар Отсизни ҳар томонлама қўллаб—қувватлайдилар. Натижада у Сулаймоншоҳни Хоразмдан ҳайдаб юборади ва бу ерда ўз ҳокимиятини тиклайди. Шу билан бирга у Султон Санжарга элчилар юбориб, унга ўз содиқлигини изҳор этади. Сулаймоншоҳни ҳайдаб юборгани учун кечирим сўрайди. Бироқ Отсизнинг бу ҳаракатлари самимий бўлмасдан, нафасини ростилаб олиш, куч тўплаш ва мустақиллик учун

дадилроқ қайта ҳаракат бошлаш учун вақтдан ютиш йўлидаги оқилона, узоқни кўзловчи сиёсатнинг амалий кўриниши эди. Кўп ўтмай Отсиз амалга оширган ишлар юқоридаги фикрларнинг тўғри эканлигини исботлади. Орадан кўп ўтмай Отсиз ўзининг мустақил ҳарбий юришларини яна қайта бошлайди. Ўзининг дастлабки ҳарбий юришини Журжон томон қаратиб, 1139 йилда Кобуд – Жом вилоятини эгаллайди. Шу вақтдан бошлаб Кобуд – Жом вилояти Хоразмшоҳлар ҳукмдорларига қарам бўлиб қолди. Бир неча ой ўтмасдан Хоразмшоҳ Отсиз Султон Санжар мулкларига янги ҳарбий юриш бошлайди. 1139 йилда у Бухоро устига юриш қилиб, уни эгаллайди.

Отсизнинг юқоридаги ҳарбий ҳаракатларига Султон Санжар бепарқ қарайди. Унга қарши ҳеч қанақа ҳарбий ҳаракатлар уюшгирмайди. Бироқ ўзининг дадил мустақил ҳаракатлари учун улуг Салжуқий Султоннинг ғазабига дучор бўлишдан хавфсираган Хоразмшоҳ Отсиз Султон Санжарга 1141 йил май ойида содиқлик ёрлиғи (сов – ганднома) юбориб, унда Улуг Султонга ўз садоқати, тобелигини ҳамда унинг олдидаги мажбуриятини яна бир бор изҳор қилади. Шу билан бир пайтда Хоразмшоҳ Отсиз Бағдодга халифа ал – Муктафий (1136 – 1160) ҳузурига ўз яқин кишиларидан бирини мактуб билан жўнатиб, ўзининг тўла содиқлиги ва бўйсунушини, унинг асосий мақсади ота – боболари каби салжуқийларга қарши ғазот олиб боришдан иборат эканлигини ва бу хайрли ишда Бағдод халифасининг кўмагига муҳтож эканлигини изҳор этади. Шу билан бирга Отсиз халифадан уни Хоразм вилоятининг ва унга келгусида қўшиладиган (қўшиб оли – надиган) Мағриб ва Машриқдаги ерларнинг ягона ҳукм – дори деб эълон қилишни сўрайди. Салжуқийлар давлатини кучсизлантиришдан, Султон Санжарнинг таъсирини ва обрўсини пасайтиришдан манфаатдор бўлган халифа ал – Муктафий бу номани зўр қониқиш билан қабул қилади.

Бироз вақт ўтгач, Хоразмшоҳ Отсиз Бағдоддан халифадан шоҳона кийимлар, совғалар ва унга тўла мустақил ҳокимиятга эга бўлган Султон унвони берилганлиги ҳақидаги фармонни олади. Бинобарин, шу – 1141 йилдан

бошлаб Хоразмшоҳ Отсиз ўз номидан тангалар зарб қил—
дира бошлайди.⁸³

Султон Санжар Отсизнинг садоқат изҳор қилиб му—
рожаат қилишига келганимизда, у самимий бўлмасдан,
устакор сиёсатчига хос фаолиятнинг кўриниши эди, холос.

Бу вақтга келиб ҳукмдор Отсиз салжуқийлар қа—
рамлигидан қутулиш ва эркин мустақил ҳаракат қилиш
учун вақт етганлигини англаш қийин эмас эди. Шу даврда
Мовароуннаҳрга Шарқ томондан яна бир тажовузкор
босқинчи—Қорахитойлар кириб кела бошладилар ва улар
ўз нигоҳларини бой, тараққий этган Туркистон ва Хуросон
ерларига қаратмоқда эдилар. Салжуқийларга қарамликдан
қандай бўлмасин қутулишга ва Хоразмнинг тўла муста—
қиллигини таъминлашга интиланган Отсиз, араб тарихчиси
Ибн ал—Асирнинг кўрсатишича, уларни бой, гуллаб—
яшнаган Султон Санжар мамлакатига юришга ундайди. Ўз
навбатида, Султон Санжар Хоразмшоҳ Отсизнинг икки
ёқлама сиёсати ва мустақиллик томон ҳаракатларидан
бохабар бўлса—да, ўғизлар ва қорахитойлар каби кучли
Рақиблари мавжуд бўлган шароитда Отсизга қарши
қатъий ҳаракатлар қилишдан ўзини тийди. Қулай пайт
келишини пойлашга қарор берди.

XII аср бошларида ўзаро урушлардан, жангу жа—
даллардан заифлашган Марказий Осиёни қорахитойлар
босиб ола бошлади. Қорахитойларнинг ўзи ким, деган
саволга тарих илмида ҳали аниқ жавоб йўқ. Баъзилар
уларни тунгус, баъзилар мўғул қабилалари деб тахмин
қиладилар. Академик Бартольд ўзининг «Қорахитойлар»
номли мақоласида қорахитойларни ҳозирги хитойларнинг
аждодлари деб тахмин қилади.⁸⁴ Уларнинг сони 40 минг
чодирга яқин, яъни 1,5—2 миллион киши эди. Аввалига
улар Чуғучоқда жойлашишди, кейин эса Болосоғун (ҳо—
зирги Қирғизистоннинг Тўқмоқ шаҳри яқинидаги Оқ—
бешим номли кўҳна шаҳар)ни эгаллаб, уни ўзларининг
бош шаҳарларига айлантиришди. Уларнинг ҳукмдори
Фурғон деб аталарди. Улар Мовароуннаҳр томон интилиб,

⁸³ Академик В.В.Бартольд. Соч. Т.У, 544—бет.

⁸⁴ Академик В.В.Бартольд.

йўл — йўлакай қирғиз ва уйғур ерларини эгаллаб, ўз ҳудудларига қўшиб олдилар. Қашқар ва Хўтанни эгаллаб, Хоразм томон интилдилар. Хоразмшоҳ Отсиз кучли қорахитойлар қўшини билан курашишга ҳали тайёр эмаслигини сезиб, қорахитойларга йилига 300000 динор тўлаб туриш мажбуриятини олади ва шу билан ўз мамлакатини кўчманчилар ҳужумидан сақлаб қолади.

Кучли душманга қарши урушга тайёрлана бориб Султон Санжар Хоразмшоҳ Отсизнинг садақат ҳақидаги қасамёдига эришгач, 100 минг кишилиқ қўшин билан қорахитойларга қарши юриш бошлайди.

Қорахитойлар билан Султон Санжар қўшинлари ўртасидаги ҳал қилувчи катта жанг 1141 йил 9 сентябрда Самарқанд яқинида бўлиб ўтади. Жанг Султон Санжар қўшинларининг тамомияла тор-мор келтирилиши билан тугайди. Султон Санжар бир неча навқари билан Термизга қараб қочади.

Бутун Шарққа машҳур Улуғ Салжуқий Султоннинг бу мағлубияти салжуқийлар давлатининг обрў-эътиборини тушириб юборди. Шундан сўнг у таназзулга юз тутди.

Салжуқийлар давлатининг бу қийин аҳволдан Хоразмшоҳ Отсиз зудлик билан моҳирона фойдаланди. 1141 йил 21 октябрда салжуқийлар пойтахти Марв шаҳрига юриш қилиб, уни эгаллади. 1142 йил май ойида Нишопур шаҳрига юриш уюштирди ва уни ҳам ўз қаламравига олди.

Дээрли бутун Мовароуннаҳрни эгаллаган қорахитойлар Хоразмшоҳ Отсиз билан битим тузиб, бу битимга мувофиқ қорахитойлар эгаллаган бир қанча ерлар, жумладан, Бухоро шаҳрини бошқариш ишини Хоразмшоҳ Отсиз ва унинг қариндошлари қўлга бердилар.

Отсизнинг ўз Улуғ Султонига нисбатан қилган бу «бевафолиги» ва «хиёнати»ни Султон Санжар эътиборсиз қолдирмас эди. Шунинг учун ҳам у катта қўшин тўлаб, 1143—1144 йилларда Хоразмга қарши ҳарбий юриш қилади. Султон Санжар қўшинлари Хоразмшоҳлар пойтахти Гурганжни қамал қилади. Бироқ уни эгаллаб олмайди. Сулҳ тузилиб, Отсиз Султон Санжарга ўз қарамлигини тан олади. Натижада Султон Санжар қўшинлари Хоразмни тарк этади. Бироқ серғайрат Хоразмшоҳ Отсиз Хоразмга мустақиллик олиш мақсадидан қайтмайди. 1145 йил сен—

тябрда Сирдарё бўйлаб ҳарбий юриш бошлаб, Жанд қалъасини эгаллайди. У ердан ҳамма томонга ғалаба ёрлиғи – фатҳнома жўнатиб, унда ўзининг ҳарбий мувафқиятларини мадҳ қилади. Хоразмшоҳ Отсизнинг бу «беодоблиғи» Султон Санжарни бефарқ қолдиролмас эди. Шунинг учун ҳам у яна қўшин тўплаб, 1147 йил ноябрда Хоразмга учинчи юришини бошлади. Бу сафар Хоразм – шоҳ Отсиз Ҳазорасп қалъасига ўз қўшинлари билан яширинади. Икки ойлик қамалдан сўнг Султон Санжар қўшинлари қалъани эгаллайдилар. Ҳазораспни эгаллагач, Султон Санжар ўз қўшини билан Хоразмшоҳлар пойтахти Гурганж томон юриш бошлайди. Қаршилиқ кўрсатишга кучи қолмаган Хоразмшоҳ Отсиз Султон Санжар олдига элчилар жўнатиб, ундан сулҳ тузишни сўрайди. Султон Санжар бу таклифни қабул қилиб, учинчи марта Хоразмшоҳ Отсизнинг гуноҳидан кечади.⁸⁵

Бироқ Отсизнинг бу тавба – тазарруси ҳам олдин – гилари каби носамимий эди. Хоразмшоҳ Хоразмнинг мустақиллигини таъминлаш йўлидан воз кечганича йўқ эди. У қайта куч тўплаб, Хоразм ерларини кенгайтириш мақсадида 1152 йил апрелда учинчи ҳарбий юришга чиқади. Ва учинчи марта Жанд қалъасини эгаллайди. Отсиз ўз ҳарбий юришини давом эттириб, Сифноқ қалъасини эгаллаб, Хоразм ерларига қўшиб олади.

Бу сафар Султон Санжар Хоразмшоҳ Отсизнинг ҳарбий юришларига бефарқ қарайди, унга қарши ҳеч қанақа ҳарбий юришлар уюштирмайди.

Бу даврда Хуросонда содир бўлган жиддий воқеалар салжуқийлар давлатининг обрўсини бутунлай тушүриб юборади ва унинг емирилишини жадаллаштиради. Хоразмнинг мустақил ривожланиши учун кенг истиқбол очилади. 1153 йилда Балх ва Хутталиён атрофида кўчиб юрган ғуз (Туркман)лар Султон Санжар қўшинини бутунлай яқсон қилиб, унинг ўзини асир олишди. Ғузлар Балх ва Нишопур шаҳарларини талаб, култепага айлан –

⁸⁵ З.М.Буниятов. Государство Хорезмшахов – Ануштегинидов. 20 – бет.

тиришди. Шундай фожиали кунларда Хоразмшоҳ Отсиз Султон Санжарни ғузлардан ҳимоя қилди.

Қулай имкониятдан усталик билан фойдаланишга ўрганган Хоразмшоҳ Отсиз салжуқийлар давлатининг емирилишидан фойдаланиб, унинг ўрнида Хоразмшоҳлар давлати ҳукмронлигини ўрнатишга интилади. Шу мақсадда 1156 йил апрелда кучли қўшин билан Хуросон томон юриш бошлайди ва Шаҳристон шаҳри ёнида тўхтади.

Эндиликда Сижистон, Ғур ва Мозандарон ҳукмдорлари билан ўғузларга қарши иттифоқ тузиш пайти келганлигини тушунган Отсиз худди шундай таклиф билан уларга чопарлар жўнатади.

1156 йил октябрда Султон Санжар ўғуз асирлигидан қочади. Бу ҳолат Отсизни тезликда ўз йўлини ўзгартиришга мажбур этади. У Султон Санжарга нома йўллаб, уни тутқинликдан қутулгани билан муборакбод этади. Номада Хоразмшоҳ ўзининг Султон Санжарга содиқлигини, ўз ҳарбий кучлари билан унинг хизматига тайёрлигини билдиради ва ундан Хуросонда ўз ҳарбий қўшинлари билан қолиш ёки Хоразмга қайтиб кетиш кераклиги ҳақида фикр сўрайди.

Султон Санжарнинг асирликдан қочиши, шунингдек Хоразмшоҳ Отсизнинг ўғузлар амири Насриддин Абу Шужо Тутибекка огоҳлантириш мазмунидagi мактуби⁸⁶ ўғузларни Хуросон ерларига вайронагарчилик юришларини тўхтатишга мажбур этади.

Хоразмшоҳ Отсиз ўғузларни бутунлай тор – мор қилиш ниятига эришолмади, у 1156 йил 30 июлда 61 ёшда вафот этади.

XIII – XIV асрларда яшаб ижод этган кўпгина муаллифларнинг ёзишича, Хоразмшоҳ Отсиз ўз фуқароларига меҳрибон, адолатли ҳукмдор бўлган, 29 йиллик ҳукмронлик даврида 16 йил Хоразмни мустақил бошқарди. Хоразм мустақиллиги учун салжуқийларга қарши қатъий кураш олиб борди. Академик Бартольднинг уқдиришича, Отсиз «салжуқийларга тобе ҳолда вафот этади, бироқ у

⁸⁶ Қаранг: Э.М.Буниятов. Государство Хорезмшахов Ануштегинидов, 29-бет.

адолат нуқтаи назаридан айтганда, Хоразмшоҳлар сулола — сининг асосчиси ҳисобланади. Қўшни кўчманчиларни Хоразмга бўйсундириб ва ўз қўшинларини ёлланма турклар ҳисобига кучайтириб, кучли мустақил давлатга асос солди»⁸⁷

Бироқ Отсизга Хоразмни тўла мустақил қилишга эришиш насиб этмасди. У қорахитойларга хирож тўлаб турмоқда эди. Хоразмшоҳ Отсизнинг вафотидан 9 ойдан сўнг Султон Санжар ҳам вафот этди. Султон Санжарнинг вафотидан кейин салжуқийларнинг Мовароуннаҳрдаги ҳукмронлиги бутунлай тутади.

Хоразмшоҳ Отсиз ўзи олиб борган сиёсат, шахсий ҳислатлари — ҳушёрлиги — узоқни кўра олиши устомонлиги ва серғайратлиги туфайли Марказий Осиёда қудратли давлатга асос солди. Бу йўлда у катта ишларни амалга оширди. Рақибларининг хатоларидан, улар ўртасидаги келишмовчиликлардан усталик билан фойдалана олди. Хоразмшоҳ Отсиз йирик давлат арбобига хос оқилона ташқи сиёсат юргизди. Натижада давлатнинг обрў — эътибори халқаро майдонда мустаҳкамланиб борди. Хоразмшоҳ Отсиз донолик билан ички сиёсат юргизганлиги туфайли фуқароларнинг моддий турмуши, маданият даражаси юксалиб борди. Кенг халқ оммаси Хоразмнинг мустақиллигини таъминлаш учун Хоразмшоҳ Отсиз олиб борган тинимсиз курашни ҳар томонлама қўлаб — қувватлади. Хоразмнинг куч — қудрати йилдан йилга юксалиб борди.

Хоразмшоҳлар давлатини мустаҳкамлаш бўйича Хоразмшоҳ Отсиз бошлаган ишни унинг ворислари муваффақият билан ривожлантирдилар. Хоразмшоҳ Отсиз вафотидан сўнг Хоразм тахти учун ўзаро кураш қизиб кетди. Саройдаги бир гуруҳ амалдорлар тахтга Хоразмшоҳ Отсизнинг кичик ўғли Сулаймоншоҳни ўтқазмоқчи бўлдилар. Отаси вафотидан сўнг Хоразмшоҳнинг катта ўғли Эл Арслон кўпчилик амирлар ва қўшиннинг ўзига содиқлиги тўғрисидаги ваъдасини олгач, Хуросондан Хо —

⁸⁷ Академик В. В. Бартольд, Соч. т. 1. Изд. во Восточной литературе. М. 1963 й. 395-бет.

размга йўл олади. Хоразмга келиши билан тахт учун кураш бошлаб, ўз рақибларини йўқ қилишга киришади. Укаси Сулаймоншоҳни тахтга ўтқозишга уринган амакиси Юсуфни, Сулаймоншоҳнинг Отабеги бўлмиш Улуғбекни ва уларнинг тарафдошларини қатл қилдиради. Сулаймоншоҳ зиндонга солинган, уч кундан кейин вафот этади. Шундай қилиб Эл Арслон ўз рақибларини бартараф этган, 1156 йил 22 августда тахтга ўтиради. Унинг илк фармони олийларидан бири қўшиндаги жангчиларнинг маошларини ошириш ва уларга бериладиган ер-иқта майдонини кенгайтиришдан иборат бўлди.

Эл Арслон тахтга ўтирган даврда халқаро шароит жиддий эди. Хоразмшоҳ Отсизнинг вафотидан хабар топган кўчманчи турк қабилалари Хоразм давлати ҳудудига ҳужумни қайта бошлаб, Жанд ва Манғишлоқни эгаллаган эдилар. Эл Арслон салжуқий Султон Санжарга нома йўллаб, унга содиқлигини изҳор этади. Отаси Хоразмшоҳ Отсизнинг устакорона сиёсатини давом эттириб, Эл Арслон 1156 йил октябрда Султон Санжарга нома, уни (Эл Арслонни) Хоразмшоҳ деб тан олиш ҳақидаги ҳужат ва қимматбаҳо сарупо билан элчи жўнатади.

Эл Арслон ўз қўшини билан кўчманчи туркларни Жанд ва Манғишлоқ ҳудудидан қувиб чиқариб, Хоразм давлати чегаралари хавфсизлигини таъминлайди.

Султон Санжар вафотидан сўнг тахтга ўтирган вориси Султон Фиёсиддин Муҳаммад ибн Маҳмудхон, ўз навбатида Эл Арслонни хоразмшоҳлар тахтига ўтириши билан табриклайди ва отаси Хоразмшоҳ Отсиз вафоти муносабати билан унга таъзия билдиради.⁸⁸

Янги Хоразмшоҳ Эл Арслон Ўрта Шарқда салжуқийлар қаламравидаги ҳудудларда рўй бераётган воқеаларни ҳушёрлик билан кузатиб борди. Султон Санжар вафотидан сўнг, унинг ўғли бўлмаганлиги учун салжуқийлар тахтига унинг жияни Султон Фиёсиддин Муҳаммад ибн Маҳмуднинг ўтириши тахтга ўтиришга ҳозирлик кўриб юрган айрим қариндошларига ёқмайди. Натижада Хуросонда салжуқийлар тахти учун ўзаро ички кураш қизиб кетади.

⁸⁸ М.Буниятов. Государство Хорезмшахов Ануштегинидов, 32 – бет.

Салжуқийлар давлатининг кучсизланишидан манфаатдор бўлган халифа ал – Муқтавий бу ички низони ҳар томон – лама қўлаб – қувватлайди. Бағдодда салжуқийлар тахтига даъвогарлардан бири Султон Санжарнинг яқин қарин – дошларидан, Сулаймоншоҳни тантанали қабул қилади. Унга қимматбаҳо султонлик либосларини совға қилади. Муҳаммад ибн Маҳмуднинг хутбани унинг номига ўқитиш тўғрисидаги талабини рад қилиб, Сулаймоншоҳга уч минг кишилиқ қўшин беради ва уни Муҳаммад ибн Маҳмудга қарши курашга ундайди. Халифа бир вақтнинг ўзида Хоразмшоҳ Эл Арслонга ҳам чопар йўлаб, уни салжуқий Султон Муҳаммад ибн Маҳмудга қарши курашга кири – шишга ундайди. Бироқ Хуросондаги воқеалар боришини зийраклик билан кузатаётган Хоразмшоҳ Эл Арслон ха – лифага жавобида, ғайридинлар Султон Санжар вафотидан фойдаланиб, Хуросон ерига ўз ҳужумларини кучайти – раётган ва мусулмонларни қийратаётган бир пайтда Ху – росон ерини ғайридинлардан ҳимоя қила олувчи ягона шахс Султон Фиёсиддин Муҳаммад ибн Маҳмуд экан – лигини кўрсатади ва халифани эски гиналарини унутиб Султон Маҳмуд билан ярашишга ва мусулмонлар кучла – рини бирлаштиришга чақиради. Академик Бартольд ўзи – нинг «Қорахитойлар ва Хоразмшоҳлар» китобида Эл Арслоннинг халифа ал – Муқтафийга юқоридаги мазмун – даги номаларидан биттасини жўнатганини ва уларда му – сулмон ҳукмдорларини бирлашишга чақирганини, ха – лифа ал – Мактафийга бу ишда бош бўлишини қайта – қайта таклиф қилганини кўрсатган.⁸⁹ Булар Хоразмшоҳ Эл Арслон ўз даврида катта обрўга эга, уста сиёсатчи ҳукмдор бўлганлигидан ва бу даврга келиб Хоразмшоҳлар давлатининг халқаро обрўси анча ошганлигидан далолат беради.

Эл Арслон Хуросондаги воқеаларга катта таъсир кўр – сата олмаган бўлсада, бироқ унинг муҳим масалаларини ҳал қилишдаги фаол иштироки Хоразмшоҳлар давлатининг ва унинг ҳукмдорларининг обрў – эътиборини анча кў – тарди.

⁸⁹ ~~Академик~~ В. В. Бартольд. Соч. т. I., 396 – 397 – бетлар.

Шу даврда Мовароуннаҳрда шундай воқеалар юз бердики, улар Хоразмшоҳлар давлатининг халқаро таъ — сирини оширди.

1158 йили Самарқанд хони Қорақўл ва Жанд ўртасида кўчманчи туркманларни ёрдамга чақиради. Шунингдек, қорахитойларга мурожаат қилиб, улардан ёрдамга ўн минг кишилиқ кўшинни олади ва Бухорога юришга тайёрланади.

Бухоро беклари Эл Арслонга мурожаат қилиб кўмак сўрайдилар. Хоразмшоҳ Эл Арслон катта кўшин билан Бухорога ёрдамга келади. Кўшинлар Зарафшон дарёсининг ҳар икки қирғоғида бир — бирига қарама — қарши турдилар. Хоразмшоҳлар кўшини катта кучга эга эканини кўрган ва ўзидан устуналигига ишонч ҳосил қилган рақиб қайтиб кетишга мажбур бўлди.⁹⁰

1159 йилда салжуқийлар султони Ғиёсиддин Муҳаммад ибн Маҳмуд вафот этади. Янги салжуқий Султон Арслоншоҳ (1161 — 1176) тахтга ўтиради. Бироқ узоқ давргача султонлик отабеклари Шамсиддин Идениз ва унинг Жаҳон Паҳлавон ва Қизил Арслон салтанатининг тақдирини ҳал қилувчи кишилар бўлиб қолдилар.⁹¹

Эл — Арслон Арслоншоҳга ҳам ғоят илиқ сўзлар билан мурожаат қилинган нома жўнатади ва ғайридинларга қарши бирлашишга чақиради. Салжуқий Султон Муҳаммад ибн Маҳмуд ҳукмронлиги даврида Хуросонда тўс — тўполон, тар — тибсизликлар ҳукмрон бўлиб, Султон Сан — жарнинг бир қанча амирлари ўртасида ҳокимият учун бетиним кураш борди. Шарқий Хуросондаги ерларни эгаллаган ўғузлар ҳали катта сиёсий куч бўлиб, воҳа сиёсий ҳаётига таъсир қилаётган эдилар. Кучли армияга эга бўлган Хоразмшоҳ Эл Арслон ўша гуруҳлар ўртасида обрўга эга эди. Хуросонда биринчилик учун ўзаро аёвсиз кураш олиб бораётган амирлар Хоразмшоҳ Эл Арслон олдига ёрдам сўраб галма — гал келар, бу билан маълум даражада унга тобе бўлиб қолмоқда эдилар. Амир Ой — бекнинг мулклари бўлмиш Журжон ва Деҳистонда хутба

⁹⁰ Қаранг: Академик В.В.Бартольд. Соч.т.1., 397 — бет.

⁹¹ Буниятов М. Государство Атабеков Азербайджана (1136 — 1225). Баку, изд. «Фан».

Хоразмшоҳ Эл Арслоннинг номини такрорлаш билан ўқиларди. Бу унинг обрў — эътибори баландлигини белгиси эди.

Хуросонда Хоразмшоҳ Эл Арслон таъсирининг кучайиши маҳаллий амирларнинг айримларига ёқмади. Улардан бири Муаййид Ой Аби бўлиб, у ўз қўшини билан 1162 йилда Нишопур устига юриш қилиб, уни эгаллайди. Ундан кейин ўз ҳужумини давом эттира бориб Тус, Обивард, Шаҳристон, Дамғон вилоятларини ўз мулкига қўшиб олади. Муаййид Ой Аби Султон Арслоншоҳга тобе бўлиб, ўз мулкида султон номи билан хутба ўқитишга бошлайди. Амир Муаййид Ой Абининг кучайиб кетиши — дан хавотирга тулган Хоразмшоҳ Эл Арслон 1163 йили катта қўшин билан Амир мулкларига қарши юриш қилади. Нишопур қалъасини қамал қилади. Бироқ қалъани ола билмайди. Томонлар ўзаро битим тузадилар. Катта бож эвазига Хоразмшоҳ Эл Арслон ўз қўшинлари билан Хоразмга қайтиб кетади.

Хоразмшоҳнинг Хуросонда йўқлигидан фойдаланган амир Муаййид Ой Аби ўз мулклари ҳудудини кенгайтирмоқчи бўлади. У 1163 йил март ойида ўғузлар қўлида бўлган Наса шаҳрига ҳарбий юриш бошлаб, уни қамал қилади. Амир Муаййиднинг бу ишга Хоразмшоҳ Эл Арслон қатъий қарши чиқади. Ўз қўшини билан Наса шаҳри томон йўл олади. Буни эшитган амир Муаййид тезда қамални бўшатиб чекинишга мажбур бўлади. Хоразмшоҳ Эл Арслоннинг бу ёрдамидан Наса шаҳри аҳолиси миннатдор бўлиб, шаҳарда хутба Хоразмшоҳ Эл Арслон номи билан ўқиладиган бўлди. Шундан кейин у Даҳистон томон юриб, уни Хоразмшоҳлар давлати таркибига қўшиб олади. Деҳистонни бошқариш Эл Арслон томонидан тайинланган хоразмлик ноибга топширилади. Ироқ султони Арслоншоҳ Хуросонда ўз таъсирини кучайтириш мақсадида амир Муаййид ва унинг тарафдорларини қўлаб — қувватлайди. Арслоншоҳ ва салжуқийлар султонларининг амалий бошлиғи Отабек Илдениз амир Муаййидга қимматбаҳо либослар ва байроқ жўнатиб, уни Ироқ султонлигининг Шарқдаги ноиби этиб тайинлайдилар. Бундан газабланган Эл Арслон 1166 йилда Хуросонга янгидан юриш бошлайди. Амир Муаййид Ҳама —

донга, Отабек Илдениз ҳузурига қочади. Отабек Илдениз Рай шаҳридан Хоразмшоҳ Эл Арслон олдига элчилар жўнатиб Хоразмшоҳни бу йўлдан қайтариш учун унга нома орқали пўписа қилади. Илденизнинг номаси Эл Арслоннинг ғазабини келтиради ва тезда катта қўшин билан Нишопур ёнига келиб тўхтайди. Илдениз ҳам катта қўшин билан йўлга чиқади. Бистом ёнида Ироқ султонлиги қўшинлари билан Хоразмшоҳлар давлати қўшинлари ўртасида биринчи катта жанг бўлади. Жангда ҳеч қайси томон ғалабага эриша олмаган бўлса — да, Эл Арслон бир қисм қўшинларини олиб амир Муаййидга тегишли бўлган Байхон ва Сабзавор шаҳарларини эгаллашга юборади.

1167 йил майда бу шаҳарлар Хоразмшоҳ қўшинлари томонидан эгалланади. Шу йил июнь ойида Эл Арслон Нишопур шаҳрини ўзига бўйсундиради ва бу ерда хутба Хоразмшоҳ Эл Арслон номига ўқиладиган бўлади.

Эл Арслоннинг ҳарбий муваффақиятлари рақибларини у билан ҳисоблашишга мажбур этади. Амир Муаййид Хоразмшоҳ олдига элчи юбориб, тавба тазарру қилади ва ўзининг унга қарамлигини тан олади. Эл Арслон ўзининг кечаги душманидан келган элчиларни яхши қабул қилади, амир Муаййиднинг гуноҳидан кечади, Нишопурдаги Хоразмшоҳларга қарам ерларга ҳукмдор қилиб тайинлайди. Буни эшитгач Отабек Илдениз ўз қўшинлари билан Райга кетишга мажбур бўлади.

Нишопур эгалланиши билан Хоразмшоҳларнинг сал — жуқийлар билан ажралиб кетиши яқунланади. Эндиликда Хоразмшоҳлар Эрон Ироқининг ички ишларига доимо аралашиб турадиган бўлдилар.

Хоразмшоҳлар давлатининг таъсири оша борди. Хуросон ва Эрон Ироқидаги маҳаллий ҳукмдорлар ўзаро курашларда тез — тез ёрдам сўраб Хоразмшоҳларга мурожаат қиладиган бўлдилар. Рай қалъаси ҳокими Инонч ўз ҳукмдори отабек Илдениздан ҳимоя қилишни сўраб Эл Арслонга мурожаат қилади. Ушбу мурожаатдан фойдаланган Хоразмшоҳ Эл Арслон катта қўшин билан Рай қалъаси томон йўл олади. 1167 йили Савва шаҳри ёнида Хоразмшоҳлар қўшини Султон Арслоншоҳ ва Илденизнинг ўғли Жаҳон Паҳлавон қўшинлари билан тўқнашади. Сон жиҳатдан кўп бўлишига ва жон жаҳди билан қар —

шилиқ кўрсатишига қарамай, Ироқ қўшинлари бу жангда мағлуб бўлади. Хоразм қўшини Ғарбга томон силжиб, Озарбайжонга кириб боради. У ерда Ахбар, Занжон ва Казвин шаҳарларини ишғол қилади. 2000 та наслдор туя ва катта бойликларни олиб, Хоразмга қайтиб кетади.⁹²

1168 йилда Отабек Илдениз аъёнларни сотиб олиш йўли билан собиқ ҳудудда ўз ҳокимиятини қайта тик--лайди.

Ироқ султонлигининг ерларини ўзига қўшиб олгандан сўнг Эл Арслон яна эътиборни Мовароуннаҳрда бўлаётган воқеаларга қаратади. Мовароуннаҳр ерларини ўз қўл остида бирлаштиришга ҳаракат қилади. У қарлуқ қаби--лаларининг ёнини олиб, қорахитойларга қарши кураш олиб боради. Сўғд (Зарафшон) дарёси ёнидаги жангда уларга зарба беради. Бугунлай тор – мор бўлишдан хавф--сираган қорахитойлар саркардаси Илиқ Туркман Эл Арс--лондан сулҳ сўришга мажбур бўлади. Сулҳ шартларига мувофиқ қарлуқ қабилалари ўзларининг эски яшаш жой--ларига қайтарилади.

Эл Арслон Мовароуннаҳрда мустаҳкамланиб олишга, қорахитойларга хирож тўлашдан Хоразмни халос қилишга қанча ҳаракат қилмасин, бунинг уддасидан чиқа олмади. Бунга Мовароуннаҳрда ўша даврда олиб борилган ички курашлар йўл бермади. Қорахитойлар 1163 йилда қар--луқларга қарши ҳужумини қайтадан бошлайдилар, уларни таъқиб эта бориб, 1171 йилда Хоразмшоҳлар давлати ҳу--дудига бостириб кирадилар. Амир Амулло бошчилигидаги Хоразм қўшинлари қорахитойларга қарши жанг қилади. Бу жанг қорахитойлар ғалабаси билан тугайди. Оғир бетоб бўлиб қолган Эл Арслон Гурганжга қайтиб келади ва у ерда 1172 йил 18 мартда вафот этади.⁹³

Эл Арслон давлатни бошқариш фаолияти жараёнида Хоразмшоҳлар давлатини мустаҳкамлаш соҳасида катта ишлар қилади. Эл Арслон ҳукмдорлик қилган йилларда Хоразмшоҳлар давлатининг ҳудуди янада кенгайди. Унинг

⁹² М.Буниятов. Государство Хорезмшахов – Ануштегинидов, 67 – бет.

⁹³ Қаранг: М.Буниятов. Государство Хорезмшахов – Ануштеги – нидов, 38 – бет.

халқаро майдондаги обрўси кўтарилди. Хоразмшоҳ Эл Арслон ҳаракати ва ғайрати натижасида Хоразм давлатининг салжўқийлар давлатига қарамлигига бутунлай чек қўйилди. Бироқ Эл Арслон ўзи кўзлаган, мўлжаллаган ишларни тўла амалга оширишга эришга олмади. Мовароуннаҳрда ва Хўросонда ўзининг яққа ҳокимиятини ўрната олмади. Хоразм давлатини қорахитойларга хирож тўлашдан озод қила билмади. Бироқ шуларга қарамасдан Хоразмшоҳлар давлатини мустаҳкамлашда Хоразмшоҳ Эл Арслоннинг хизмати бениҳоят катта бўлди.

Хоразмишоҳ Эл Арслоннинг вафоти Хоразмшоҳлар тахти учун унинг ўғиллари Аловиддин Текаш ва Султоншоҳ Маҳмуд ўртасида узоқ, аёвсиз курашга сабаб бўлди. Хоразмшоҳ Эл Арслон вафот этган чоғда унинг катта ўғли Аловиддин Текаш Жанд қалъасида Хоразмишоҳнинг ноиб сифатида иш кўрмоқда эди. Эл Арслон тахтнинг вориси қилиб кичик ўғли Султоншоҳни тайинлайди. Бироқ давлат ишларини ва қўшинни Султоншоҳнинг онаси Туркон хотун бошқарар эди.

Текаш Гурганжга Султоншоҳга қасамёд қилиш учун чақирилади. Текаш элчиларга Султоншоҳни давлат бошлиғи деб тан олмаслигини ва шунинг учун ҳам Гурганжга бормаслигини билдиради. Бу жавобдан ниҳоятда дарғазаб бўлган Туркон хотун Жандга қўшин юбориб Текашни зўрлик билан пойтахтга олиб келишларини топширади. Бундан хабар топган Текаш Жандни тарк этиб, қорахитойлар маликаси Чень Тянь (1164—1177) ҳузурига йўл олади ва ундан Султоншоҳ ва унинг онасига қарши курашда ёрдам сўрайди, бунинг эвазига ҳар йили қорахитойларга хирож тўлаб туришни ваъда қилади.

Текашнинг ваъдасига ишониб, қорахитойлар катта қўшин тўлаб, уни маликанинг эри Фума кўмондонлигида Хоразмга юбордилар. Текаш ва Фума қўшинлари Хоразмга яқинлашганларида Султоншоҳ ва Туркон хотун Нишопурга, амир Муаййид ҳимоясига қочиб кетдилар. 1172 йил 11 декабрда Текаш ҳеч қанақа қаршиликсиз расмий суратда Хоразмшоҳлар тахтини эгаллади. Бироқ воқеаларнинг ривожини шу билан тўхтаб қолмади, ака-укалар ўртасидаги тахт учун аёвсиз кураш ҳали олдинда эди.

Текаш тахтни эгаллагач, унга ёрдам берган қорахи-тойлар Хоразм ерида ўзларини хўжайинларча тутдилар. Маҳаллий аҳолини таладилар. Бундан хабар топган Хоразмшоҳ Текаш фармон бериб, Хоразмдаги ҳаддан ошган қорахитойларни қаттиқ жазолади. Бу эса қорахитойлар ҳукмдорларининг норозилигига сабаб бўлди.

Туркон хотун амри Муаййидга инъомлар тортиқ қилиб ва Хоразм давлатининг бир қисм ерини ваъда қилиб, уни Хоразмга юриш учун қўшин беришга кўндиради. Ўз навбатида амир Муаййид ҳам бу қулай шароитдан фойдаланиб, Хоразмшоҳлар давлатига қарамликдан қутулишга ва ўз қамравидagi ерларни Хоразм давлати ерлари ҳисобига кенгайтиришга интилади. Шу мақсада қўшин тўплаб, Хоразм томон юради.

1174 йил 11 июлда амир Муаййид Султоншоҳ ва Туркон хотун қўшинлари Гурганждан 20 фарсах нарида Супурли шаҳарчаси ёнида Текаш қўшинлари билан тўқнашдилар. Амир Муаййид қўшинлари тор-мор келтирилади. Унинг ўзи асир олиниб, Хоразмшоҳ Текаш фармони билан қатл қилинди. Туркон хотун ва Султоншоҳ Деҳистон шаҳрига яшириңдилар. Хоразмшоҳ Текаш Деҳистонни қамал қилиб олди. Султоншоҳ Нишопурга қочиб, амир Муаййиднинг ўғли Тўғоншоҳ Абу Бакр (1174–1185) ҳузурида яширинади. Туркон хотун эса қўлга олиниб қатл этилади.

Шундай қилиб, Хуросон қўшинларининг бир қисми Хоразмда яксон қилинган бўлса, бир қисми ҳар томонга тарқалиб кетган эди. Шундай шароитда Тўғоншоҳ Султоншоҳни қўллаб-қувватлай олмас эди. Буни тушуниб у фурийлар султони Фиёсиддин Муҳаммад олдига ёрдам сўраб боради. Фиёсиддин Муҳаммад бу даврда Хуросонда олий ҳокимият учун кураш олиб бормоқда эди. У Хоразмшоҳлар давлатининг кучсизланишидан манфаатдор эди. Шунинг учун ҳам у Султоншоҳнинг келишидан ва илтимосидан ҳамда Текаш билан қорахитойлар ўртасидаги келишмовчиликдан фойдаланиб, Хоразмнинг ички ишларига аралаша бошлайди. Ўз навбатида ёрдам сўраб қорахитойларга мурожаат қилишни Султоншоҳга маслаҳат беради. Шу мақсадда Фиёсиддин Фурий Султоншоҳни барча зарурий нарсалар билан таъминлайди. Болосоғунга

келиб етгач Султоншоҳ қорахитойларга ўзининг Хоразм тахтига бўлган ҳуқуқини ва уни Хоразм халқи кутаётганлигини айтади, малика Чань Тянга мурожаат қилиб, уни Хоразмшоҳ Текашга қарши юришда қўшин билан таъминлашни илтимос қилади. Яқиндагина Текаш ва унинг тарафдорлари томонидан Хоразмда қорахитойлар жазоланганлигидан қаттиқ ранжиган малика ўч олиш мақсадида Султоншоҳга ўз Эри Фума бошчилигида каттагина қўшин ажратиб беради ва уларга Хоразмшоҳ Текашни ва бешқа айбдорларни қаттиқ жазолашни, Хоразмшоҳлар тахтига Султоншоҳни ўтказиб қайтишни топширади. Эндиликда Фума бошчилигидаги қорахитойлар қўшини Хоразмшоҳ Текашни тахтдан ағдариш ва Султоншоҳни тахтга ўтказиш учун Хоразмга кириб боради.

Бу воқеалардан яхши хабардор бўлган Хоразмшоҳ Текаш ўз вақтида мудофаа тadbирларини кўради. У пойтахт Гурганжни мудофаага яхши тайёрлаш билан бирга, Амударёдаги тўғонларни очиб, Гурганжга борадиган йўлларни сувга бостиради. Хоразмга бостириб кириш унинг қўшинлари учун ҳалокат билан баробар эканлигини англаган Фума, ўз қўшинларини орқага, ўз ватанига қайтариб олиб кетади. Султоншоҳ Фумадан унга озгина қўшин қолдиришини, унинг ёрдами билан ўзига бошпана бўладиган битта қалъани эгаллаш орзуси борлигини билдиради. Фума Султоншоҳнинг илтимосини бажо келтиргач, у кичкина қорахитой қўшини билан жануб томон юриб, 1180 йилда ўғузлар қўлида бўлган Серахс қалъасини эгаллайди, кейин Марв томон юриб, уни ишғол қилади ва ўз пойтахтига айлантиради. Шундан сўнг у қорахитойлар қўшинини юртига қўйиб юборади.

Бир оз вақт ўтгач, Султоншоҳ Тус, Зам, Наса ва Обивард каби шаҳарларни ҳам ўзига бўйсундириб, кичкина бир давлатга асос солди.

Султоншоҳнинг Хуросонга кириб келиши ва бу ерда ўз давлатига асос солиши айрим Хуросон амирларига ёқмас эди. Шундай амирлардан бири Нишопур амири Тўғоншоҳ Абу Бакр эди. 1181 йил 13 майда Султоншоҳ қўшинлари билан Абу Бакр қўшинлари ўртасида қаттиқ жанг бўлиб, унда Абу Бакр қўшинлари тор-мор бўлди. Абу Бакрнинг катта хазинаси Султоншоҳ қўлига тушди. Бу

галаба Хуросонда Султоншоҳнинг обрўсини анча кўтарди. Абу Бакр ёрдам сўраб Хоразмшоҳ Текашга ва гурийлар ҳукмронни Гиёсиддин ал-Фурийга мурожаат қилса — да, улар воқеаларнинг ечимини кутиб, унга эътибор берма — дилар.

1185 йил 15 апрелда Тўғоншоҳ Абу Бакр вафот этди, Нишопур тахтини унинг ўғли Санжаршоҳ (1185—1198) эгаллади. Бўш лаёқатсиз Санжаршоҳ тахтга эга бўлса — да, ҳокимиятгни унинг отабеги Менгли Тегин бошқарарди.

Менгли Тегин қаттиққўл, серғайрат киши бўлиб, ўз қўл остидаги амалдорларни ва фуқарони турли хил солиқлар солиш, пора олиш билан норози қилиб қўйди. Натижада кўпгина амирлар ўз қўшини билан Султоншоҳ хизматига ўта бошладилар. Хуросонда Султоншоҳ таъсири кучаяётганлиги Нишопур ҳукмдори ўзининг Хоразмшоҳ — лар давлатига қарамлик бурчига лоқайдлик билан қарай бошлаганлиги Хоразмшоҳ Текашни у ёрдаги воқеаларга фаол аралашшига мажбур қилди. У Хуросон томон қўшин тортди. Султоншоҳ эса Хоразмшоҳ Текашнинг йўқлигидан фойдаланиб, Хоразмга юриш қилиб тахтни эгалламоқчи бўлди. У ўз қўшини билан Хоразм томон юрди. Йўлда Хоразмшоҳ Текаш бу воқеадан огоҳ бўлиб, ўз қўшинини Султоншоҳ пойтахти Марв томон буради. Султоншоҳ ўзи — нинг асосий кучларини Амул ёнида қолдириб, озгина қўшин билан Марвга келиб яширинади. Хоразмшоҳ Текаш ўз ре — жасини ўзгартириб, қўшинини Нишопур томонга буради ва уни қамал қилади.⁹⁴ Икки ойлик қамалдан сўнг Менгли Тегин ва Санжаршоҳ Хоразмшоҳ Текаш қўйган барча шартларни қабул қиладилар ва бож тўлашга рози бўладилар. Ярашиш шартномаларини тузиш учун Хоразмшоҳ Текаш Нишопурда ўз вакиллари: Улуғ Хожи Шаъбиддин Масъуд, Сайиддин Мардоншер ва котиб Баҳоуддин Муҳаммад ал — Бағдодийларни қолдиради. Ўзи эса қўшини билан Хоразм томон жўнаб кетади. Шундай шароитда Нишопур отабеги Менгли Тегин Хоразмшоҳ вакилларини Султоншоҳ олдига жўнатади. Бундан ташқари у шу пайтда Нишопурда турган

⁹⁴ Қаранг: М.Буниятов. Государство Хоразмшахов-Ануштеги — нидов, 41-бет.

Хоразмнинг кўзга кўринган диний арбоби Шайхулисом Бурхониддин Абдуазиз ибн Фахриддин ал-Куфийни қамоққа олдиради ва ўлимга буюради.

Хуросон ҳукмдорлиги томонидан амалга оширилган бу қатагон ва ноҳақлик Хоразмшоҳ Текашни янги ҳарбий юришга мажбур этди. 1187 йил 27 мартда Хоразмшоҳ ўз қўшинлари билан Нишопурни қамал қилади. 40 кунлик қамалдан сўнг Менгли Тегин ўзининг ночор аҳволини сезгач, шаҳардаги имом сайидларни ўртага қўйиб Хоразмшоҳдан уэр сўрайди. 1187 йил 27 майда шаҳар ҳимоячилари шаҳарни Хоразмшоҳга топширадилар ва Текаш ўз қўшини билан шаҳарга кириб боради.

Хоразмшоҳ шаҳарда адолат ўрнатишга киришади, Менгли Тегин фуқаро ва амалдорлардан тортиб олган мол-мулклар эгаларига қайтарилади.

Хоразмшоҳ Менгли Тегинни жазолаш учун шаҳар имомлари қўлига топширади. Имомлар Менгли Тегинни жазолашни у қата қилдирган Бурхониддин Куфийнинг отасига ҳавола қиладилар. Ота бу ёвуз, қабиҳ жиноятчини ўлим жазосига ҳукм қилади. Ҳукм ижро этилади.

Бундан буён хиёнат ва ўзбошимчалик содир бўлишининг олдини олиш мақсадида Хоразмшоҳ Текаш Нишопурни Хоразмшоҳлар давлати ҳудудига қўшиб олади ва катта ўғли Насриддин Маликшоҳни шаҳар ҳокими қилиб тайинлайди.

Нишопурнинг собиқ ҳукмдори Санжаршоҳ Гурганжга олиб кетилади ва умрининг охригача (1198) ўша ерда қолиб кетади.

Хуросоннинг бир қисми Хоразмга қўшиб олинган бўлса-да, Марв ва унинг атрофида, Пешаворда Султоншоҳ ҳукмронлик қиломоқда эди. Табиатан ўжар, димоғдор бўлган бу шаҳзода ўзининг Хоразмшоҳлар тахтига ўтириш мақсадидан ҳеч қайтмас эди. Ўз акаси Текашга қандай қилиб зарба бериш йўлини излар эди. Текаш қўшинлари билан Нишопурдан Хоразмга жўнаб кетиши биланоқ Султоншоҳ Нишопурни қамал қилади ва уни эгаллашга жон-жаҳди билан интилади. Хоразмшоҳ Текашнинг ўғли, Нишопур ҳокими Маликшоҳ ёш бўлишига қарамасдан отаси каби ақлли, серғайрат йигит эди. Маликшоҳ шаҳар

ҳимоясини яхши ташкил этиб Султоншоҳ қўшинларининг шаҳарга киришларига йўл қўймайди.

Хоразмшоҳ қўшинларининг ёрдамга келаётгани, уларнинг яқинлашганини эшитиб Султоншоҳ қамални бўғлатиб Марв томон кетади.

Иккала ака—ука Хоразмшоҳ ва шаҳзода ўртасидаги тахт учун бетиним кураш мамлакат ва фуқаро учун ниҳоятда оғир ва хатарли эди. Хоразмнинг ва Хуросоннинг кўзга кўринган амалдорлари ва уламулари буни яхши англаб, ака—укаларни яраштириш йўлини излай бошлайдилар. Узоқ музокаралардан сўнг ака—укалар ярашишга рози бўладилар. 1188 йил баҳорида кузга кўринган кишилар воситачилигида яраш тўғрисидаги битим имзоланди. Бу даврга келиб Хоразмшоҳ Текашнинг обрў—эътибори, куч—қудрати шу қадар ошган эдики, натижада Султоншоҳ унинг барча талабларини сўзсиз қабул қилди. Яраш битимига мувофиқ Хоразмшоҳ томонидан Султоншоҳга Жом, Бохарз, Зирпул вилоятлари туҳфа этилди. Эвазига Султоншоҳ Хоразмшоҳнинг қамоқда сақланаётган учта амалдорини озод қилди.

Ниҳоят, Хоразм давлати кўкдаги қуёш каби қалқиб чиқиб, ўзини оламга кўрсатди. Унинг куч—қудрати ўсди, ҳудуди кенгайди. Хуросон ерида Хоразмшоҳлар давлатининг ҳокимияти қарор топди. Хоразм ва хоразмликлар учун ёқимли бўлган бу ўзгаришлар тезда ҳаётда ўз аҳсини топди. 1189 йил июлда Хуросондаги Радикон шаҳрида Хоразмшоҳнинг султонлик тахтига ўтириш маросими бўлиб ўтди. Хоразмшоҳ Текашга ўзини тўла ҳокимиятга эга бўлган ҳукмдор деб эълон қилди. Кўп кунлик байрам тантаналаридан сўнг 1189 йил кузида Хоразмшоҳ Текаш Гурганжга қайтади.

Буюк ўзбек классик шоири ҳазрати Алишер Навоий «... заҳар солмоқ эмиш касби илоннинг», деганларидек, Хоразмшоҳ Текаш ўз укаси Султоншоҳга нисбатан нақадар олижаноблик кўрсатган бўлса—да, худбин ўжар Султоншоҳ акасининг бу олижаноблигининг қадрига етмайди. У ўзининг ёвуз ниятидан қайтмади. У Хоразмшоҳ Текашни қарши курашда ўзига иттифоқчилар ахтарди. Тез орада уларни топди ҳам. Тоғли тожикларнинг ҳукмдори Султон Фиёсиддин Ғурий Хоразмшоҳлар давлати кучайиб

бораётганидан қаттиқ хавотирда эди. Чунки Хоразмшоҳ Текаш унинг ерларини ҳам Хоразмга қўшиб олиши эҳтимолдан ҳоли эмас эди. Султоншоҳга самимий ҳурмати бўлмасада, ака-ука ўртасидаги тахт учун Хоразмшоҳлар давлатини бир томондан кучсизлантирса, иккинчи томондан, Хоразмшоҳ Текашнинг ўз укасига қарши кураши уни баъд қилиб қўйиши, эътиборини Фурийлардан четга тортишини тушулганди. Ҳийлакор сиёсатчи Фиёсиддин Фурий Султоншоҳга катта эҳтиром кўрсатади. Султоншоҳ буни нотўғри тушуниб, яъни уни ўзидан кўрқиб аломати деб, Султон Фиёсиддин Фурийдан қатор шеҳарларни: Хирот, Бушанж, Бодғис ва уларнинг атрофларини ўзига беришни талаб қилади. Албатта, бу бажариб бўлмайдиган талаб эди. Шундан сўнг ўз кучига ҳаддан ташқари ишонган Султоншоҳ фурийлар устига ҳарбий юриш бошлайди.

Марв яқинида 1190 йилда бўлиб ўтган жангда Султоншоҳ яқсон қилинади. Қўшинсиз қолган Султоншоҳ қорахитойлар ҳузурига жўнашга тайёрланади. Улардан ҳарбий мадад олиб Хоразмга юриш қилгани унинг эсидан чиққанича йўқ эди. Бироқ Хоразмшоҳ Текаш Султоншоҳнинг қорахитойларга ўтадиган барча йўлларини қаттиқ назоратда тутди. Қорахитойлар ҳузурига ўта олмагач яна бош эгиб фурийлар султони Фиёсиддин Фурий олдига боради. Султон Фиёсиддин уни яна зўр эҳтиром билан кутиб олади. Бундан хабар топган Хоразмшоҳ Текаш Султон Фиёсиддинга элчилар билан нома жўнатиб, унда Султоншоҳни мамлакатига етказган моддий-иқтисодий зарарлари, унинг айби билан олиб борилган урушлар, тўкилган беҳуда қонлар ҳақида гапириб, уни фурийлар мамлакатидан ҳайдаб юборишни талаб қилади.

Ака-укаларнинг тахт учун ўзаро курашидан манфаатдор бўлган Фиёсиддин Фурий Хоразмшоҳнинг бу талабини рад этади. Аксинча, Султоншоҳга яна қўшин бериб уни Хоразм устига жўнатади. Хоразмшох Текаш ўз қўшини билан Хоразм тупроғида душманга пешвоз чиқади. Бироқ Султоншоҳ Хоразм қўшинига ҳужум қилишга юраги бетламай орқага қайтади. Хоразмшоҳ Текаш ҳам Гурганжга қайтиб, ўз қўшинини бўлғуси жангларга тайёрлаш билан машғул бўлади.

Хоразмшоҳ Текаш 1192 йил ҳарбий юришга чиқиб, Эрон Ироқидаги Рай шаҳри остоналарига етиб келди. Хоразмшоҳ ҳарбий юришга чиққанидан фойдаланган Султоншоҳ Гурийлардан қўшин олиб, Хоразмга юриш қилади ва пойтахт Гурганжни қамал қилади. Буни эшитган Хоразмшоҳ тезда орқага қайтади. Султоншоҳ қамални бўшатиб, чекинишга мажбур бўлади.

Ношуд шаҳзода Султоншоҳ ўз акаси Текаш билан тахт таллашиб, Хоразм давлатига ва унинг фуқаросига етказган зиёни чексиз эди. Шунинг учун ҳам Хоразмшоҳ Текаш бунга қатъий чек қўйишга қарор беради. 1193 йил март ойида Султоншоҳга қарши ҳарбий юришга чиқади. Султоншоҳнинг кўпгина аъёнлари Хоразмшоҳ томонига ўтадилар. Серахс қалъаси Хоразмшоҳ томонига ўтиши натижасида Султоншоҳнинг барча хазина бойликлари Хоразмшоҳ қўлига ўтади. Ўз аъёнларидан, қўшинидан, хазинасидан жудо бўлган Султоншоҳ 1193 йил сентябрда вафот этди.

Султоншоҳ вафотидан сўнг Хуросоннинг Талақон Марвируд – Ҳирот йўналишигача бўлган ерлари Хоразм давлати қўл остига ўтди.

Тахт учун йигирма йиллик ўзаро кураш мамлакатга анча моддий зарар етказган бўлса – да, унинг куч – қудрати ошиб боришини, ҳудудининг кенгайиши жараёнини тўхтата олмади. Қобилиятли саркарда, уста сиёсатчи бўлган Хоразмшоҳ Аловиддин Текаш Хоразм давлатининг устунларини мустаҳкамлаш, ҳудудини кенгайтириш соҳасида бетиним иш олиб борди.

ХОРАЗМШОҲЛАР ДАВЛАТИНИНГ ЯНАДА КУЧА-ЙИШИ ВА ИМПЕРИЯГА АЙЛАНИШИ

Хоразмнинг энг истеъдодли ҳукмдори сифатида Текаш Олд ва Марказий Осиёда қудратли феодал давлатини барпо қилди. Хоразмшоҳлар давлатининг обрў – эътибори ўсиб борди. Шарқдаги мураккаб сиёсий шароитда маъмурий аппаратни ва армияни аниқ ташкил этиш асосидоғина давлатни мустаҳкамлаш мумкин бўлди. Тез орада Марказий ва Олд Осиёдаги энг қудратли давлатга айланди.

Султоншоҳ билан узоқ йиллар ўзаро кураш шароитида Текаш қўшни мамлакатлардаги ва мамлакат ичкарасидаги сиёсий вазиятни хушёрлик билан кузатиб борди. Ҳушиш — даги Хоразмшоҳлардан фарқли ўлароқ Текаш қорахитойлар билан муносабатларини узди, бу билан Хоразмнинг уларга қарамлигига чек қўйди. Қорахитойлар бунга жавобан Хоразмшоҳлар давлатига очикдан — очик ҳужум қилишга юраклари бетламаса — да, бироқ Шарқдаги қипчоқ қабилаларини Хоразм ерига юриш қилишларига ундаб турдилар.

Доимий ҳарбий юришлар учун Хоразмга кўп сонли қўшин лозим эди. Ўз умрини чўлда от ўйнатиб ўтказадиган қипчоқ йигитлари қудратли Хоразм қўшини учун жуда мос навкар эдилар. Шунинг учун ҳам Хоразмшоҳлар ўз қўшинларини қипчоқлар ҳисобига тўлдириб бордилар. Худди шу мақсадда, қипчоқлар билан мустаҳкам иттифоқ тузиш истаги Хоразмшоҳ Текашни қипчоқ хонининг қизи Жонкиши Туркон хотунга уйланишга олиб келади.

Туркон Хотун Баёт уруғидан бўлиб, Текашга турмушга чиққач, Хоразмга турк қабилаларидан удакийлар, қарлуқлар, уғронлар ва халажларни ҳам олиб келди. Улар орасидан Хоразмшоҳнинг Мовароуннаҳр ва Ўрта Шарқда олиб борган урушларида зарбдор куч бўлиб етишган ҳарбий феодал амалдорларнинг юқори қатлами етишиб чиқди. Хоразмшоҳ Текаш ҳукмронлиги даврида Хоразмшоҳлар давлатининг ҳарбий феодал ташкилоти юзага келди. Яхши ўрнатилган, замонавий қурооллар билан қуролланган, асосан туркий халқлардан ташкил топган катта ёлланма армия яратилган бўлиб, у қабилавийлик принципи асосида тузилган эди. Хоразмшоҳлар қўшини сон жиҳатидан 150 минг отлик жангчидан зиёд бўлиб, бундан ташқари яна зарур бўлиб қолганда тўпланадиган 200 мингга яқин жангчи бор эди. Бундан ташқари Хоразмшоҳлар мамлуқлардан иборат бўлган 10 минг кишилиқ ўз шахсий гвардияларига эга бўлганлар.

Хоразмшоҳлар пойтахтида фуқаролар ҳарбий ишга ҳурмат билан қараганлар. Ўз фарзандларига чавандозлик, мерганликни ёшлигидан ўргатиб борганлар. Шунинг учун ҳам фуқаролар орасида ҳарбий ишга лаёқатлилар кўп

бўлган. Зарур бўлиб қолганда, Хоразмшоҳ Гурганжда бир кечада 30 минг чавандоз тўшлаши мумкин эди.

Хоразмшоҳ кўшини ҳар бири ўн минг кишидан иборат бўлган кўшилмаларга бўлиган, уларнинг бошида турувчи кишиларга Малик унвони берилар эди.

Хоразмшоҳ Текаш ўз ҳокимиятини мустаҳкамлаб бо — риб, давлати ҳудудини Хуросон ерлари ҳисобига ҳам кен — гайтирмоқчи бўлди. У динсизларга (номусулмон) қорахи — тойларга) қарши курашни ўзининг энг муқаддас вазифаси деб ҳисоблади. Бу ишда у биргалиқда ҳаракат қилиш учун кўшни давлат ҳукмдори Гурийлар султони Фиёсиддин Гу — рийга нома билан мурожаат қилади. Худди шундай мазмундаги нома билан Ироқ ва Озарбайжон отабеги жаҳон Паҳлавонга ҳам мурожаат қилади. Бироқ Хоразм — шоҳлар давлатининг кучайиб кетишидан хавфсираган гурийлар ҳукмдори ва ироқ Озарбайжони отабеги Текашга ёрдам беришга шошилмайдилар.

Туркий қабилалардан иборат бўлган кўп сонли қип — чоқлар ўз йўлбошчилари Алп Қора бошчилигида Текаш билан ҳамкорлик қилиш учун етиб келадилар.

1180 йилдан бошлаб Хоразмшоҳлар кўшини қорахи — тойлар пойтахти Болосоғунгача ва ҳатто қорахитойлар мамлакатининг ичкарисигача бостириб кира бошладилар. 1182 йил кузида Хоразмшоҳ Текаш Мовароуннаҳрга ҳар — бий юриш қилиб, 15 октябрда унинг йирик шаҳарларидан Бухорони эгаллайди.

Хоразмшоҳ Текаш доно ҳукмдор, серғайрат саркарда бўлиш билан бирга уста сиёсатчи ҳам эди. Султоншоҳ билан олиб борилган кураш йилларида у кўшнилари билан яхши муносабатларни сақлаб туришга ҳаракат қилди. Хоразмшоҳ Текаш девонхонасининг бошлиғи Баҳоуддин ал — Бағдодий томонидан битилган, Хоразмшоҳ Текашнинг кўшни давлатлар ҳукмдорлари билан ёзишмалардан иборат бўлган «Ат — тавассул — ила — тарассул» тўплами Хоразмшоҳ Текаш ниҳоятда эҳтиёткор уста сиёсатчи бўлганлигидан далолат беради. Афсуски, Текашнинг ўғли Хоразмшоҳ Муҳаммад Аловиддин бундай қобилиятдан маҳрум эди. У эҳтиёткорона ташқи сиёсат юргизиш ўрнига, ўзига, ўзининг имкониятларига ҳаддан ташқарии катта баҳо бериб, рақибни етарли баҳолай олмади. Бағоят кучли, ёвуз

рақибчи Чингизхонга нисбатан усталик қилиш ўрнига қўпол жоҳил, нодонларча сиёсат юргизди. У билан бўладиган тўқнашувнинг олдини олиш ўрнига уни тезлаштирди. Ҳал қилувчи пайтда кескин, қатъий ҳаракат қилиш ўрнига кўрқоқлик қилди. Ўз давлати ва халқи манфаатларига хиёнат қилди. Шу қилмиши билан Ўрта Осиё ва Хуросон халқлари ва асосан Хоразм халқи бошига мисли кўрилмаган кулфатлар тушишига асосий сабабчи бўлди.

Хоразмшоҳлар тарихини қайта – қайта ўқир эканмиз, тақдир Муҳаммад Аловиддиндек жоҳил, кўрқоқ кишини улуғ Хоразмшоҳлар тахтига раво кўргани, яна унинг шоҳлик йилларида Чингизхондек қатъиятли, ҳийлакор ҳукмдорнинг ҳукмронлик йиллари билан бир вақтига тўғри келтирганининг гувоҳи бўламиз. Хоразмшоҳлар давлатининг, Хоразмнинг шуҳратини Ўрта ва Олд Осиёгагина эмас, балки бутун дунёга тарқата олиш қобилиятига эга бўлган сўнгги Хоразмшоҳ Жалолиддин Мангубердидан омад юз ўтиргани, унга шоҳлик 5–10 йил олдин эмас, балки Чингизхоннинг қаттиқ зарбаларидан кўрқоқ Муҳаммад Аловиддиннинг нодон сиёсати туфайли Хоразмшоҳлар давлати қақшаган, йиқилган пайтда насиб қилгани ва бу улуғ инсон навқирон ёшида жувонмарг бўлгани ҳам ўша тақдирдан эканини билиб, ўксинамиз.

Хоразмшоҳ Текашнинг давлат сиёсати саҳифаларини варақлашни давом этамиз.

Хоразмшоҳ Текаш бошқа ҳукмдорлар билан бўлгани каби, Озарбайжон отабеклари – ҳукмдорлари билан ҳам яхши муносабатда бўлишга ҳаракат қилди. Бундай яхши муносабат Хоразмшоҳ Текаш билан Озарбайжон отабеги Қизил Арслон (отабек Жаҳон Паҳлавоннинг вориси) ҳукмронлиги даврида ҳам давом этди. Бироқ Қизил Арслон ўлдирилгач, Озарбайжон отабеклар давлати ички курашлар алғасида қолиб, мамлакат отабек Жаҳон Паҳлавоннинг ўғиллари ўртасида тўртта алоҳида – алоҳида муаллақ бўлиниб кетади. Ҳамадон ва Эрон Ироқининг қўшни вилоятлари отабек Жаҳон Паҳлавоннинг қизи Инонч хотуннинг ўғиллари Қутлуғ Иноч ва Амир Маҳмуд томонидан эгалланди. Шундай қилиб, Озарбайжондаги отабеклар давлати парчаланиб кетган эди ва у ерда ҳокимият учун ички курашлар бошланиши шубҳасиз эди.

Шундай шароитда, 1192 йил май ойида илгари Қизил Арслон томонидан ҳибсга олинган ва зиндонга ташланган сўнгги салжуқий Султон Тўғрул III зиндондан халос бўлади. У тезда ўз тарафдорларини тўплаб, 1192 йил 28 июнда Қазвин ёнида қутлуғ Инонч қўшинларини тор – мор келтиради. Ушбу ғалабадан сўнг Тўғрул III таитанали су – ратда Ҳамадонга киради ва тахтни эгаллайди. Қутлуғ Инонч бўлса қолган озгина қўшинини олиб Рай шаҳрига, онаси Инонч хотун олдига қочади ва у ерда яширинади. Дадил ҳаракатлари билан Хуросонда ҳам катта обрўга эга бўлган Хоразмшоҳ Текашгина бу сўнгги салжуқий исёнкор султоннинг жазосини бера олиши мумкин эди. Худди шу мақсада Қутлуғ Инонч Тўғрул III га қарши курашида кўмак сўраб Хоразмшоҳ Текашга мурожаат қилади.

Хоразмшоҳ Текаш «Ироқдаги бу мужмал шароитдан ўз давлати учун фойдаланиш мақсадида Ироқдаги во – кеаларга аралашинишга қарор беради ва 1193 йил январда Тўғрул III га қарши курашиш учун Ироққа қўшин юбо – ради. Хоразм қўшинлари Рай ва Табран қалъаларини эгаллаб, у ерда ўзларини хўжайиндек тутадилар. Бундан кўрқиб кетган Қутлуғ Инонч ва унинг онаси Саржахон қалъасига яширинадилар. Тўғрул III юзага келган бундай қулай вазиятдан усталик билан фойдаланади. Хоразмшоҳ олдига катта совға – саломлар билан элчи жўнатади. Ўзи – нинг Хоразмшоҳга тобе (вассал) лигини баён этиб, Хо – размшоҳ Текаш номидан тангалар зарб этиш ва унинг номига хўтба ўқитишга ҳамда бож тўлаб туришга ваъда беради. Тўғрул III ўз қизини Хоразмшоҳнинг ўғлига турмушга бериб, қариндошлик ипини боғлайди. Шу асосда Тўғрул III билан Хоразмшоҳ ўртасида битим тузилади. Бу битимга мувофиқ Рай шаҳри Хоразм давлати таркибида қолади.

Шундай бир шароитда Хоразмшоҳнинг укаси Сул – тоншоҳ ўз қўшини билан Хоразмга ҳужум қилганлиги гўғрисисидаги хабар етиб келади ва Текаш Рай ва Табранда амир Томоч бошчилигида қолдириб юртига жўнаб кетади. Хоразмшоҳнинг йўқлигидан фойдаланган Султон Тўғрул III биринчи бўлиб битимни бузади. 1193 йил март – апрел ойларида ўз қўшини билан Рай шаҳри томон юради. Хоразм гарнизонига ҳужум қилиб, уни яқсон этади.

Ўлдирилган амир Томғочнинг бошини кесдириб Хоразмга жўнатади. Қутлуғ Инонч Занжон қалъасига қочиб яши — ринади ва шу ердан туриб ёрдам сўраб Хоразмшоҳ Текашга мурожаат қилади. Султон Тўғрул III нинг бу хиёнаткорона мудҳиш иши Хоразмшоҳни ниҳоятда ғазаб — лантиради. У ҳийлакор ва хиёнаткор Султон Тўғрул III га қарши юришга тайёрланади. Шу вақт Хоразмшоҳ олдига Бағдоддан элчилар келиб, улар ўзлари билан халифа ан — Носир (1180 — 1225) нинг номасини олиб келдилар. Халифа ўз номасида салжуқий Султон Тўғрул III нинг халифалик ерларига қуролли ҳужумлар уюштираётганлигини, бу била 1 халифаликка таҳдид солаётганлигини ёзиб шикоят қилади ва Хоразмшоҳдан бу маккор султонни шаккоклиги учун қаттиқ жазолашни сўрайди.

Нома билан биргаликда халифа Хоразмшоҳга иқта⁹⁵ сифатида Тўғрул III қўл остидаги барча ҳудудлар бери — лиши тўғрисидаги фармонни жўнатади.

Гарчи, Хоразмшоҳ Текашнинг ўзи ҳам халифалар фаолиятдан норози бўлса — да, шунингдек, кўнглида ни — ҳоятда катта бойликка, қулай жуғрофий ўринга эга бўлган Бағдодни эгаллаб, Хоразм давлатига қўшиб олиш истаги жўш урса — да, уста сиёсатчи бўлган Хоразмшоҳ Текаш вазиятни тўғри баҳолаб, ҳозирги шароитда Султон Тўғрул III устига юриш қилиб, уни тор — мор этиш, унинг мулкани ўз давлатига қўшиб олиш, яъни бир ўқ билан икки куённи уриш — бир томонда, ўз давлатининг ҳудудини кенгай — тириш, иккинчи томондан, халифа билан алоқаларни ях — шилаш ва мустаҳкамлаш тўғри йўл бўлишини тушунади.

Хоразмшоҳнинг Султон Тўғрул III га қарши иккинчи юриши, академик З.М.Буниятовнинг кўрсатишича, 1193 йилда,⁹⁶ академик Бартольднинг кўрсатишича, 1194 йилда⁹⁷ бошланди. Семича қалъаси енида Хоразмшоҳ қўшин — ларига Қутлуғ Инонч ўз қўшинлари билан қўшилади

⁹⁵ Иқта — инъом.

⁹⁶ З.М.Буниятов, Государство Хорезмшахов-Ануштегинов, 58

⁹⁷ Бартольд, В.В. Бартольд. Сочт. 1, 410-бет

Озарбайжон отабеги Қутлуғ Инонч Хоразмшоҳ Текаш олдида ер улиб, бошига тушган кулфатларни сўзлаб бэрди. Хоразмшоҳ катта илтифот кўрсатиб, унга ва унинг ҳам — роҳларига қимматбаҳо саруполар инъом қилади.

Хоразмшоҳнинг ҳарбий юришини эшитиб, Султон Тўғрул III шошилинч равишда ўз қўшини билан Рай томон юради. Хоразмшоҳ қўшини билан бўладиган жанг ол — дидан Султон Тўғрул III Хоразмшоҳнинг катта ҳожиби Шахобиддин Масъуддан нома олади. Шахобиддин Масъуд ўз номасида Султон Тўғрул III ни Хоразмшоҳ билан бўладиган урушдан қайтаришга, уни Хоразмшоҳга сулҳ сўраб мурожаат қилишга кўндиришга уринади. Нома билан танишгач, Султон Тўғрул III ўз аъёнлари билан бу хусусда кенгаш ўтказади. Кенгашда кўп амирлар катта ҳожибнинг маслаҳатларини маъқуллайдилар. Бироқ Сул — тон Тўғрул III ўжарлик қилиб, уларнинг маслаҳатларига қулоқ солмайди. Бунинг устига уларнинг асосий кучлари етиб келишини кутмасдан 1194 йил 4 мартда Рай яқи — нидаги хоразмликларнинг олдинги қисмларига ҳужум қи — лади. Бу жангда Тўғрул III қўшинлари тор — мор келти — рилади. Унинг ўзи ўлдирилади. Тўғрул III нинг бошини кесган Қутлуғ Инонч уни Хоразмшоҳ олдига келтирганда, Текаш бундан норози бўлади. Уни ўлдирмасдан тирик ҳолда келтириш лозим эканлигини айтади.

Бу воқеа буюк Хоразмшоҳ Текаш ақли, доно сиё — сатчи, серғайрат, ботир саркарда бўлиш билан бирга, кенг юракли, сахий қалбли инсон эканлигидан ҳам далолат бе — ради.

Сўнгги салжуқий Султон Тўғрул III нинг ўлдирилиши билан бир вақтлар Шарқда энг қудратли давлат бўлган, бошқа халқларга даҳшат солган салжуқийлар сулоласининг ҳукмронлиги бутунлай тутади.

Хоразмшоҳ Султон Тўғрул III нинг бошини Бағдодга, халифа ан — Носирга юборади. Унинг боши Бағдоддаги Нубий дарвозасида бир неча кун мобайнида намоиш — корона илиб қўйилади.

Тўғрул III ни тор — мор қилгач, Хоразмшоҳ Текаш Ҳамадонни ва Эрон Ироқининг кўпгина қисмини эгалаб, бу ерларини ўз амирлари ўртасида тақсимлайди. Исфа — хонни — Қутлуғ Инончга, Ҳамадонни — амир Қоракўзга, Райни ўз ўғли Юнусга тақдим этади

Хоразмшоҳ Эрон Ироқининг барча бойликларини қўлга киритади. Бу ердаги давлат амалдорларининг бар — часини алмаштиради. Ироқлик амирларни ҳар қандай ҳарбий ҳаракатларини тўхтатишга мажбур этади. Собиқ амалдорлардан иқталарини тортиб олади. Бир печа кунлик таитаналардан сўнг Хоразмшоҳ ўз юрти Хоразмга қайтиб кетади.

Халифа ан — Носир Султон Тўғрул III тор — мор кел — тирилгандан сўнг, унинг қўл остидаги ерларнинг бир қисми Бағдод халифалигига ҳам тегади, деб умид қилган эди. Чунки оз бўлса — да, Тўғрул III га қарши ҳаракатларда унинг вазири ибн ал — Кассаба кўмондонлигидаги қў — шинлари ҳам иштирок этган эди. Бироқ оқибат у кут — ганидек бўлмади. Халифаликка ҳеч нима тегмади. Бун — дан норози бўлган халифа ҳийла йўлига ўтиб, Хоразмшоҳ Текишга зарба бермоқчи бўлади. У Тўғрул III қўл остида бўлган ерлар Хоразмшоҳ қўл остига ўтиши тўғрисида фармон тайёрлаб, қимматбаҳо кийимлар ва жуда кўп миқдорда совғалар билан ибн ал — Кассабани курдлар ва араб бадавийларидан иборат бўлган 10 минг кишилик қўшин билан Ироқдан юртига жўнаб кетаётган Хоразмшоҳ олдига юборади.

Асадобод тоғидан ўтиш жойида (довонда) вазир ал — Кассаба Хоразмшоҳга етиб олади ва унга халифа ан — Носирнинг фармони ва совға — саломларини топшира — жагини, бунинг учун Хоразмшоҳ орқасига қайтиб, озгина соқчилар билан пиёда ҳолда халифа вакилига пешвоз чиқиши лозимлигини айтади. Зийрак Хоразмшоҳ бу ҳийлани дарҳол англаб этади ва халифа қўшинлари лаге — рига ҳужум қилишга буйруқ беради. Хоразм қўшинлари халифанинг қўшинини яқсон қилади. Вазир аранг қочиб қутулади.

Бу тўқнашувдан сўнг халифа билан Хоразмшоҳлар ўртасидаги муносабат ёмонлашади. Улар ўртасидаги душ — манлик мўғуллар ҳужуми натижасида Хоразмшоҳлар дав — лати емирилгунча давом этади.⁹⁸

Академик Бартольд қадимий ҳужжатлар асосида халифа билан Хоразмшоҳ Текаш ўртасидаги муносабатларнинг ёмонлашуви сабабларини ўзининг «Қорахитойлар ва Хоразмшоҳлар» номли асарида қуйидагича тасвирлайди:

Хоразмшоҳ Тўғрул III устидан қозонган ғалабадан сўнг халифа ан-Носир Хоразмшоҳлар ҳам салжуқий султонлари каби улар учун энг хавfli душман бўлиб қолажагини тушунди. Хоразмшоҳга халифанинг эътироз ва даъволари унинг вазири томонидан қўпол равишда баён эгилди, яъни Хоразмшоҳ ўзининг юксак даражаси учун улуғ девондан — халифадан миннатдор бўлиши лозимлиги уқдирилди. Халифаликнинг вазири билан учрашганда у (Хоразмшоҳ) биринчи бўлиб одан тушиши лозимлиги кўрсатилади.⁹⁹

Араб тарихчиси ибн Асирнинг ёзишича, вазир Хоразмшоҳ Текашдан халифа юборган қимматбаҳо кийимларни қабул қилиб олиш учун вазир чодирига ёлғиз келишини талаб этади.¹⁰⁰

Албатта, халифанинг ва унинг вазирининг бундай қўпол муносабати юксак ғурурли Хоразмшоҳ Текашнинг газабини қайнатиши турган гап эди. Шундай ҳам бўлди.

Халифа ан-Носир Эрон Ироқи ерлари Хоразм давлатига ўтиб кетиши билан ҳеч келиша олмас эди. Шунинг учун ҳам, очиқ курашда Хоразмшоҳга тенг кела олмаслигини тушуниб, унга зимдан зарба бериш йўлига ўтади.

Хоразмшоҳ Текаш Эрон Ироқидаги ўзи эгаллаган ҳудудларни учга бўлиб, ўз яқинларига тақдим этган эди. Хоразмшоҳ Хоразмга етиб келгунча худди мана шу ҳудудда ички низолар бошланиб кетди. Исфохон ҳокими Қутлуғ Инонч Хоразмшоҳга хиёнат қилиб, халифа билан тил бириктиради ҳамда Текашнинг ўғли Юнусхон ва отабек Мойочиқ билан тузилган иттифоққа хилоф равишда уларга қарши уруш бошлайди, занжон ёнидаги жангда Қутлуғ Инонч қўшинлари тор—мор келтирилади. У қолган қутган қўшинлари билан Хулвон тоғ доvonида

3

⁹⁹ ~~Академик~~ В.В. Бартольд, Соч.Т.1, 411-бет.

¹⁰⁰ Уша жойда.

халифанинг вазири ибн-ал-Кассаба ҳузурига келиб яширинади. Вазир Қутлуғ Инончни яхши кутиб олади, қимматбаҳо кийимлар совға қилади ва унинг ихтиёрига ўзининг отлиқ қўшинини беради. Қутлуғ Инонч ва вазир ал-Кассаба қўмондонлигидаги ҳарбий кучлар Кирмон-шоҳдан орқали Ҳамадон томон юради. 1195 йилда сентябрда бўлиб ўтган қисқа жангдан сўнг Юнусхон ва Мойочий қўшинлари Ҳамадонни ташлаб кетишга мажбур бўладилар, Ҳамадон ва унинг атрофини эгаллагач, Қутлуғ Инонч ва вазир қўшинлари Рай шаҳрига етиб келади. Бу ерда ҳам Хоразм қўшинлари мағлубиятга учраб, Бистом ва Журжон томон чекинади. Тез орада Эрон Ироқи Хоразм қўшинларидан бутунлай тозаланади.

Бироқ Қутлуғ Инонч билан халифалик ўртасидаги иттифоқ мустаҳкам эмас эди. Қутлуғ Инонч тез орада вазир ал-Кассабанинг ҳаракатлари Қутлуғ Инончни қувватлаш учун эмас, балки Ироқ халқини талаш, бу ерда халифалик таъсирини кучайтириш учун эканлигини билиб олди. Ироқ амирлари ҳам худди шундай хулосага келдилар. Қутлуғ Инонч ҳам шу муносабат билан ўз норозилигини вазирга баён қилганда, вазир унга жаҳл билан ташланади ва уни қувиб бориб, Қоража шаҳрида бутунлай тор-мор келтиради.

Шундан сўнг вазир Ҳамадонга қайтади. Бир неча вақтдан сўнг унинг олдига Хоразмшоҳ Текашнинг элчилари келади. Элчилар Хоразмшоҳнинг вазирнинг Эрон Ироқидаги ҳаракатларидан норози эканлигини билдирадилар ва унга Хоразмшоҳнинг халифалик қўшинларини Ироқдан зудлик билан олиб чиқиб кетиши тўғрисидаги талабини етказадилар. Бироқ ҳийлакор вазир Хоразмшоҳнинг талабларини бажаришдан бош тортади. Бундан ғазабланган Хоразмшоҳ Ҳамадонга қўшин юборади. Хоразмшоҳга вазир билан учрашиш насиб этмади. Вазир ал-Кассаба 1196 йил июлда вафот этди. Хоразм қўшинлари халифалик қўшинларини тор-мор келтириб, Ҳамадонни эгаллайдилар.

Хоразмшоҳнинг фармониغا мувофиқ вазир ибн ал-Кассабанинг мурдаси қабрдан олиниб, ёқиб юборилади. Албатта бу иш ўга жоҳиллик бўлганди.

Ўз ҳукмдорига хиёнат қилган Қутлуғ Инончни ҳам аянчли тақдир кутмоқда эди. Амир Мойочиқ ва бошқа амирлар Қутлуғ Инонч олдига чопар юбориб, уни тинч музокаралар олиб боришга чақирадилар. Музокаралар олиб бориш учун қароргоҳга келган Қутлуғ Инонч ўлдирилади. Бироқ халифалик билан Хоразм ўртасида кураш ҳали давом этмоқда эди.

1196 йилда Хоразмшоҳлар қўшини билан халифалик қўшини ўртасида қаттиқ жанг бўлди. Бу жангда халифалик қўшинлари қаттиқ мағлубиятга учради. Бу ғалаба натижада Хоразмшоҳ Ҳамадон, Рай ва Исфохон устидан яна ўз ҳукмронлигини ўрнатди.

Ҳарбий куч билан Хоразмшоҳдан устун кела олмаслигига кўзи етган Халифа ан-Носир яна ҳийла йўлига ўтади. Хоразмшоҳ Ҳамадонда пайтида унинг олдига жуда катта қимматбаҳо совғалар ва мунофиқона хушомадгўй сўзлардан иборат бўлган нома билан элчи жўнатади. У элчилар орқали Хоразмшоҳга бугун мусулмонларнинг халифаси—амири сифатида унинг куч—қудрати беқиёс эканини ва агар у барча муслимларга мурожаат қилса, уларни оёққа кўтарса, ҳар қандай душман ҳам тор—мор қилинажagini билдиради.

Бироқ унга сиёсатчи бўлган Хоразмшоҳ Текаш халифанинг навбатдаги ҳийласини ҳам англаб ета олди. Элчига жавоб қайтариб, Хоразмшоҳлар қўшини катта куч эканини, унга қарши тура оладиган куч ҳозирча йўқ эканлигини, бундай кўп сонли (170000) қўшинини таъминлаш учун Хоразмга янги ерлар зарурлигини айтади ва халифадан Хоразмга Ҳузистонни беришни сўрайди. Шуниингдек, Хоразмшоҳ кўп ўтмай, ўз элчиларини Бағдодга жўнатиб, улар орқали Халифа ан-Носирдан Бағдодда хутба Хоразмшоҳ номига ўқитилишини талаб этади.

Халифа ан-Носир Хоразмшоҳнинг бу талабини жавобсиз қолдириб, унга қарши курашнинг янги режаларини туза бошлайди. Хоразмшоҳнинг яқин амирларини қўлга олиш, уларни ўз ҳукмдорига қарши қўйиш ва уларнинг қўли билан ўз рақибига зарба бериш усули халифага ёқиб қолди. Хоразмшоҳ Эрон Ироқини ўзига қаратиб, у ерда халифа қўшинларини ҳайдаб чиқариб, хиёнаткор Қутлуғ Инончни жазолагач, у ерда ўзининг вақтинчалик ноибини

этиб амир Мойочиқни тайинлаган эди. Амир Мойочиқ ниҳоятда золим, очкўз, шуҳратпараст киши бўлиб, Эрон Ироқида очкўзлиги билан ёмон ном чиқарган, Хоразмшоҳ эса бундан беҳабар эди.

Халифа ан — Носир эса ўз режасини амалга оширишда амир Мойочиқнинг айна шуҳратпарастлигидан фойдаланмоқчи бўлади. Унга нома йўллаб, уни «иккинчи Рустам дoston», деб мадҳ қилади. Уни халифаликнинг ноиб, халифалик чегараларини муҳофаза этувчи деб атайди. Бу мақтовларга Ҳамадон ишонган амир Мойочиқ ҳатто ўз кўшини билан Ҳамадон томон юради. Шаҳар ҳимоячилари унинг ташвиқотларига учиб шаҳарни топширмоқчи бўлади, айнан шу пайтда Хоразмшоҳдан чопар келиб, амир Шамсиддин Мойочиқ Эрон Ироқидаги барча ерларга ноиб этиб тайинлангани тўғрисида фармон олийни топширади.

Хоразмшоҳдан бундай олий мансабни олгач, амир Шамсиддин Мойочиқ ўз қўл остидаги ҳудудда босқинчилик ва талончиликни авж олдиради. Фуқароларнинг ёгуноҳ қони тўкилади. Халқ ўртасида хоразмликлардан норозилик кескин кучаяди. Амир Шамсиддин Мойочиқнинг навкарлари талончилик ва зўравонликда ўз хўжасидан қолишмайди. Ниҳоят хоразмликларнинг Ироқдаги бебошликлари Хоразмшоҳга етиб боради. Ўз фуқароларига нисбатан адолатли бўлишга ҳаракат қилган Хоразмшоҳ Текаш Амир Мойочиқ ва унинг навкарларининг Ироқдаги бебошлигидан ғоят вазабланади. Уларни жазолаш учун кўшин юборади. Амир Шамсиддин Мойочиқ қўлга олиниб, қилган жиноятлари учун қатл қилинади.

Хоразмшоҳ Текашга қарши курашда амир Мойочиқнинг фойдаланиш режаси фойда бермагач, халифа ан — Носир ўзига яқин иттифоқчи ахтара бошлайди. Гурийлар амираи Гиёсиддин ал — Гурийга нома жўнатиб, унга Хоразмшоҳнинг Эрон Ироқини ўзига бўйсундириш ҳаракатига қарши кураш олиб боришни таклиф этади. Гиёсиддин Гурий Хуросонда ва Ироқда Хоразмшоҳлар давлатининг обрўси анча ортаётганлигидан хавотирда бўлса — да, бироқ Хоразмшоҳларнинг у ердаги сиёсатига очиқдан — очиқ қарши чиқишга юраги бетламаган эди. Халифа ан — Носир иттифоқ бўлишни таклиф этгандан кейин у қатъий ҳаракат қилишга қарор берди ва Хоразмшоҳ

Текашга нома жўнатиб, агар Хоразмшоҳ Ироқнинг ички ишларига аралашини тўхтатмаса, у (Ғиёсиддин Ғурий) зудлик билан Хоразм устига қўшин тортишини айтиб пўписа қилади.

Халифалик ва Ғурийлар иттифоқи томонидан соли — наётган бу катта хавфни сеза олган Хоразмшоҳ ўзининг эски иттифоқчилари қорахитойларга ёрдам сўраб муро — жаат қилади. 1198 йил апрелда кўп сонли қорахитойлар қўшини Хуросонга бостириб киради. Бироқ Ғиёсиддин Ғурий қўшинлари билан ҳал қилувчи жангда енгилиб 10 мингдан ортиқ жангчидан маҳрум бўладилар.

Хоразмшоҳ Текаш билан Ғиёсиддин Ғурий ўртасидаги кейинги элчи алмашувлар улар ўртасидаги кескинликни бартараф этишга олиб келади.

Бу даврага келиб Хоразмшоҳ билан Халифа ўртасидаги муносабатлар ҳам нормаллашади. Хоразмшоҳ Халифани бутун Ислоҳ дунёсининг амири деб тан олган бўлса Халифа ан — Носир Хоразмшоҳни Туркистон, Хуросон ва Эрон Ироқининг ягона ҳукмдори деб тан олади ва тасдиқлайди. Хоразмшоҳ Текашга, унинг ўғли Қутбиддин Муҳаммадга қимматбаҳо либослар ва совға — саломлар юборади.

1195 йил ноябрда Бағдодга Хоразмшоҳнинг жияни амир Сайфиддин бошчилигида Хоразм элчилари келади. Улар Халифага Хоразмшоҳнинг қимматбаҳо совғалари ва дўстона мактубини тошпирадилар. Халифа ан — Носир хо — размлик элчилар ташрифидан мамнун бўлади. Ҳар иккала давлат ўртасидаги муносабатлар анча яхшиланди.

Бу вақтга келиб Кирмондаги сўнгги воқеалар Хо — размшоҳнинг эътиборини ўзига тортди. 1195 йил бу мам — лакат ҳукмдори Динор вафотидан сўнг ҳокимият унинг ўғли Фаррухшоҳ қўлига ўтади. Фаррухшоҳ даврида мам — лакат тинчлиги бузилади. Ички низолар кучайди. Фуқа — ролар орасида бу аҳволдан норозилик кескин кучайди. Бурдешир қалъасининг аҳолиси марказ вакиллари қалъадан ҳайдаб юборадилар. Қалъада хутбани Хоразм — шоҳ номига ўқита бошладилар ва Хоразмшоҳ Текаш номи билан танга зарб қила бошладилар. Қалъа аҳолиси Хо — размшоҳга мактуб йўллаб, ундан ёрдамга қўшин юбо —

ришини сўрайди. Худди шундай илтимос билан Кубнат қалъаси аҳолиси ҳам мурожаат қилади.

Ўша қалъалар фуқароларининг илтимосига кўра Хо — размшоҳ амир Нусратдин Умар бошчилигида қўшин юборди.

Кирмонга юборилган қўшин Бурдешир қалъасига киради ва бу ерда таниқли руҳоний Рукниддин бошчи — лигида ҳукумат тузилади. Бироқ бу ерга шайхлик дара — жасида Кирмонни бошқариш учун юборилган ҳожи Хусомиддин Умар жоҳил, қобилиятсиз раҳбар бўлиб чиқ — ди. Унинг фуқароларни ҳар томонлама сиқитиши ва чек — лашни катта оммавий норозиликка олиб келди. Натижада Кирмонда ҳокимият Шобонкора уруғи вакиллари қўлига ўтиб кетди. Хоразм давлатининг қўлга киритган мавҳеи бой берилди.

Ўз ҳаётининг сўнгги йилларини Хоразмшоҳ Текаш исмоилийларга қарши кураш шароитида ўтказди.

Хоразмшоҳ уларнинг ҳудудларини ҳам ўз давлати таркибига қўшиб олишга қарор берди. Хоразмшоҳ қўшини 1199 йилнинг кузида исмоилийларнинг йирик шаҳар — ларидан бири Коҳира (Арслон ғушай)ни қамал қилди. Қамал 4 ой давом этди. Исмоилийлар¹⁰¹ шаҳарни топ — ширишга мажбур бўлдилар. Ундан сўнг Хоразмшоҳ қўши — ни исмоилийлар пойтахти Аламутни қамал қилди. Бироқ қамални узоқ давом эттирмасдан (сабаби номаълум), Хо — размшоҳ ўғли Тожиддин шоҳни Ироққа ноиб қилиб тай — инлаб, 1200 йил 29 мартда Гурганжга қайтиб кетади.¹⁰²

Исмоилийлар Ўрта асрларда ўзларининг террорчилик кураш усули билан Олд Осиёда машҳур эдилар. Бу гал ҳам улар ўзларининг бу севимли усулини ишга солдилар. Хоразмшоҳнинг исмоилийларга қарши юришини унинг вазири Низомул — Мулк Масъуд ибн Али уюштирган деб тахмин қилиб, уни ўлдиришни ташкил қилдилар. Бундан ниҳоятда газабланган Хоразмшоҳ исмоилийларга қарши

¹⁰¹ Исмоилийлар — яқин ва ўрта Шарқда X — XI асрда кенг тарқалган секта тарафдорлари.

¹⁰² Қаранг: З.М.Буниятов. Государство Хорезмшахов Ануштеги — нидов, 60 — бет.

ўғли Қутбиддин Муҳаммад бошчилигидаги жазо қўши — нини юборади. Қутбиддин Муҳаммад қўшинлари исмои — лийлар устига юриш қилиб, уларга зарба бериб Туршиз қалъасини қамал қилади. 4 ойлик қамалдан сўнг исмои — лийлар сулҳ сўрашга мажбур бўлдилар. Улар ўз қилиш — лари учун тавба қилиб, Хоразмшоҳга 100000 динор товон тўладилар. Яраш битими тузилгач, Қутбиддин Муҳаммад ўз қўшини билан Хоразмга қайтиб кетади. Бу даврга келиб Хоразмшоҳ билан халифалик ўртасидаги муносабатлар янада ёмонлашади. Халифа ан — Носир қандай бўлмасин хоразмшоҳларнинг Ироқда мустақкамланишга йўл бер — масликка интиларди. Хоразмшоҳ эса халифаликни бир ёқли қилмагунча, Олд Осиеда Хоразм давлатининг мав — кеини мустақкамлаб бўлмаслигини тушуниб етган эди. Бундан ташқари, ҳукмдорларга табиатан хос бўлган ўз таъсир доирасини, ҳукмронлик ҳудудини имкон борича кенгайтириш истаги Хоразмшоҳ Текашда ҳам кучли эди. Хоразмшоҳ эндиликда араб Ироқини ва Бағдодни босиб олиш ҳамда халифаликни бутунлай тутатиш режасини тузади. Катта ҳарбий тайёргарлик олиб борилгач, Хо — размшоҳ Текаш бошчилигидаги кўп сонли қўшин Хуро — сонга, у орқали Бағдодга қараб йўл олади. Бироқ бу сафар Хоразмшоҳ Текашга ўз режасини амалга ошириш nasib этмади. Йўлда у қаттиқ бетоб бўлиб қолади ва 1200 йил 3 июлда вафот этади. Хоразмшоҳ Текаш жасадини Гур — ганжга олиб келиб, ўзи қурдирган катта мадраса олдида дафн этадилар.

Хоразмнинг қудратли феодал давлатига айланишида Текашнинг хизматлари бениҳоя каттадир. Текаш ўз даврида Хоразмда ўзаро мустақкам боғланган бошқарув — идора усули вужудга келди. Хоразмшоҳ Текаш қудратли давлат учун савдо — сотиқнинг аҳамияти нақадар катта эканлигини яхши тушунар эди. Шунинг учун ҳам у хо — размшоҳлар давлати ҳудудида савдо — сотиқни тараққий этишига ҳомийлик қилди. Хоразм давлатининг Осие ва Европа мамлакатлари билан алоқалари кенгая борди.

Хоразмшоҳлар давлатида шаҳарлар сони кўпайди, уларнинг аҳолиси сони ошди. Ҳунармандчилик, санъат маданият, архитектура ривожланди. Хоразмшоҳлар дав —

латининг пойтахти Гурганж дунёнинг куркам шаҳарларидан бирига айланди.

Хоразмшоҳ Текаш олиб борган ташқи ва ички сиёсатнинг кучли томонлари билан биргаликда заиф томонлари ҳам бор эдики, улар келгусида қудратли хоразмшоҳлар давлатининг емирилиши учун замин тайёрлади.

Хоразмшоҳ Текаш олиб борган сиёсатнинг заиф томони, унинг қипчоқ уруғидан бўлган хотини—Туркон хотун ҳимоясидаги қипчоқ ҳарбий асзодаларига ҳомийлиги эди. Туркон хотун давлат ишларини ўз қўлига олишга уринар, бу билан қипчоқларга Хоразмнинг ички ишларига аралашиб имкониятини яратиб берар эди. Қипчоқларнинг саройда катта имтиёзларга эга бўла бориши асл хоразмлик туркий аъёнларга ёқмасди. Ички кураш, зиддият кучайиб, қудратли Хоразм давлатининг пойдевори нураб борарди.

Ўрта аср тарихчиларининг гувоҳлик беришича, Хоразмшоҳ Текаш қудратли саркарда, уста сиёсатчи бўлиш билан бирга, катта истеъдод эгаси ҳам бўлган. У адабиётга, санъатга қизиққан. Ҳазалларни ёддан билган. Замондошлари унинг уд чалишидан катта завқ олганлар.

Араб тарихчиси Сибт ибн ал—Жавзий ўз асарида бир воқеани келтиради: исмоилийлар Хоразмшоҳ Текашдан ўч олмоқ учун уни ўлдиришга одам юборадилар. Шу пайтда Хоразмшоҳ Текаш уд¹⁰³ чалиб, ўзи яхши кўрган, «Мен сени билдим, жонингни қутқазгин, қоч» деган сўзлар мавжуд кўшиқни хиргойи қилиб ўтирган бўлади. Бу сўзларни эшитган қотил Хоразмшоҳ менинг кирганимни сезиб қолибди, деб кўрқиб, қочишга уринади. Уни сезиб қоладилар ва соқчилар ушлаб, қотилнинг асл мақсадини билиб оладилар. Душман қатл қилинади.¹⁰⁴

Хоразмшоҳ Текаш ўта ҳозиржавоб киши эди. Ривоятларга қараганда, кунлардан бир кун фуқароларидан бири унга мактуб йўллаб: «Эй Соҳибқирон. Мен сенинг оғайнингман. Менга ўз жавоҳирларингни ярмини бергин»—

¹⁰³ Уд — муסיқа асбоби.

¹⁰⁴ Сибит Ибн ал—Джаузи. Соч. изд.—во Восточной лит.—ры 1950 йил, 471—бет.

дебди. Текаш унга ўн динор беришни буюрибди. Ўн динорни олгач, ўша киши яна Текашга мактуб йўллаб, унда: «Мен сенинг оғайнингман. Агар сенинг жавоҳирларингнинг жамиси 20 динор бўлса, билки мен рози бўлдим», — деган сўзларни битибди. Шунда Текаш унга шундай жавоб қайтарган экан: «Агар менинг бошқа оғайниларим ҳам ўзига тегишли 10 динорларини талаб қилсалар, у ҳолда сени ҳам ола олмай қоласан».

Хоразмшоҳ Алобуддин Текаш давлат фаолиятининг асосий якуни хоразмшоҳлар давлатининг куч — қудратини янада кучайтирганлигидир. У ҳукмдорлик билан боғлиқ ҳаётининг деярли барини ҳарбий юришларда ўтказди. Порлоқ ғалабаларга эришиб, Хоразм давлатини оламга танитди. У ақлли сиёсатчи сифатида ўз душманларининг заиф томонларини билиб, улардан усталик билан фойдалана олди. Ҳушёрлик билан ташқи сиёсат юргизиб, рақиблирининг ўзига қарши бирлашишларига йўл қўймади.

Хоразмшоҳ Алобуддин Текаш адолатли фуқароларига жонкуяр бўлган. У ўз давлатини адолат асосида бошқаришга ҳаракат қилган.

Ўлими олдиан Хоразмшоҳ Текаш ўз ворисига кучли қўшинга эга бўлган, бирлашган қудратли давлатни мерос қолдираётгани учун ўзини бахтли ҳис қилганди.

Хоразмшоҳ Текашнинг катта ўғли Маликшоҳ Текаш ҳаётлиги даврида 1197 йил баҳорида вафот этди. Шунинг учун ҳам Хоразмшоҳлар тахти иккинчи ўғил Қутбиддин Муҳаммадга насиб этди.

1200 йил 3 август Гурганж аҳолиси ва Хоразм давлатининг улуғ аъёнлари, амирлар иштирокида хоразмшоҳлар тахтига унинг Туркон хотундан туғилган ўғли Қутбиддин Муҳаммад ўтиради. Қутбиддин Муҳаммад ўзи номига отасининг лақабини — Алобуддинни қўшиб олади.

Қутбиддин Муҳаммад Хоразмшоҳлар тахтига ўтириши маросимининг сал кечикиб ўтишига сабаб, Қутбиддин Муҳаммад билан Маликшоҳнинг ўғли Ҳиндухон ўртасида тахт таллашиш бўлди.

Ҳиндухон Текаш ҳукмронлиги даврида Нишопур шаҳрининг волийси даражасини эгаллаган бўлиб ўзбошимчиликлари учун Хоразмшоҳ фармонига мувофиқ ўз вазифасидан олиб ташланган эди. Бироқ қилмишлари учун

масъулиятдан қўрқиб, Хоразмшоҳ саройига келмасдан, аввал Нишогур қалъасида япиринди. Кейинчалик эса Марв томон қочиб, Фурийлар ҳукмдори Фиёсидин Фурий ҳузурига боради. Хоразмшоҳларнинг қудратидан хавфсирарган Фиёсиддин Фурий бундан фойдаланишга қарор беради. Ҳидухонни Хоразмшоҳлар тахтига ўтқазिशга ҳаракат қилади. Уларнинг яхши қуролланган қўшини Хоразм давлати ҳудудидаги кириб Хуросондаги бир қанча шаҳарларни эгаллайдилар. Фурийларнинг бу шаҳарларда олиб борган очкўз сиёсати аҳолининг кеские норозиликка сабаб бўлди. Худди шу пайтда (1201 йил февралда) Фурийлар ҳукмдори Фиёсиддин Фурий вафот этди. Ўз мамлакатига ички келишмовчиликларни бартараф этган Қутбиддин Муҳаммад бундан усталик билан фойдаланишга ҳаракат қилди. У катта қўшин тўплаб Хуросон устига юриш қилди ва Хуросон шаҳарларини бири-кетин Фурийлардан тозалай бошлади. 1203 йилга келиб, Хоразм давлат ҳудудини Хуросондаги янги ерлар ҳисобига янада кенгайтиришга киришди. Бодғис қалъасини эгаллаб, уни ўз ерларига ҳўшиб олади. Ҳеч қачон Хоразмшоҳ Текаш мулки таркибига кирмаган Ҳиротдан катта ўлпон (кон-трибуция) олди.

Хоразмшоҳ Қутбиддин Муҳаммаднинг Хуросонга қилган юриши ва унинг оқибатлари Ҳиндистондан ҳарбий юришдан қайтаётган Фиёсиддин Фурийнинг укаси амир Шаҳобиддиннинг қулоғига етади. У Қутбиддин Муҳаммаднинг Хоразмда йўқлигидан фойдаланиб Хоразмга юриш қилиб, уни эгаллаб олмоқчи бўлади ва тўғри Хоразм устига юриш қилади. Бундан хабар топган Хоразмшоҳ Қутбиддин Муҳаммад Марвдан шошилиш равишда Хоразмга қайтади. Қутбиддин Муҳаммад саждоларининг тажрибасидан фойдаланиб, Амударёдаги тўғонни бузиб, Гурганжга ўтадиган йўлларни сувга бостиради ва шу йўл билан душманни Гурганжга интилишини 40 кунга тўхтата олади. Қорасув канали ёқасида бўлган қаттиқ жангда Хоразм қўшинлари тор-мор бўлади. Амир Шаҳобиддин қўшини Гурганжни қамал қилади.

Форс тарихчиси Жувайнийнинг ёзишича, Гурганж аҳолиси бир тану жон бўлиб она шаҳар ҳимоясига турдилар. Гурганж фуқароларига қурол-яроғ тарқатилади. «Дин

устуни ва шоҳликнинг таянчи имом Шаҳобидин Хивақий юксак минбардан туриб: «Ўз ҳаётини ва ўз мулкни ҳимоя қилишда ҳалок бўлган киши шаҳид ҳисобланади» – деган шарифга асосланиб, фуқароларни душманга қарши жангга чақиради».¹⁹⁵ Душман ватанпарварлик ҳисси юқори бўлган Гурганж халқининг қаршилигини енга олмай, чекинишга мажбур бўлади. Ғурийларнинг Гурганжга ҳужуми ва Гурганжнинг ҳимоя қилиниши масаласида ўтмиш тарихи алломаларининг асарларида қарама-қарши фикрлар берилган. Эрон тарихчиси Авфий шахсан ўзи иштирок этган бу воқеаларни ўз асарида бошқача тасвирлайди. Унингча, Гурганж аҳолисини ёппасига қурол-лантириш Туркон хотуннинг ҳарбий ҳийласи бўлиб, у ғурийлар шаҳар (Гурганж) остонасига етиб келиши биланоқ ўғли Хоразмшоҳ Қутбиддин Муҳаммадга шошилинч чопар жўнатиб, уни ёрдамга чорлайди. Хоразмшоҳ келгунга қадар вақтдан ютиш мақсадида шаҳар мудофасини ташкил этади. шаҳар фуқароларининг барчасига қурол-яроғ тутиш ва қорғоздан дубулға ясаб қийиб олишни буюради. Натижада шаҳарда кўп сонли қўшин бордай кўриниб, ғурийлар шаҳарга ҳужумни пайсалга соладилар. Амалда бу пайтда шаҳарда ҳеч қанақа қўшин бўлмай, шаҳар ҳимоясиз қолган эди. Бир ҳафтадан кейин Хоразмшоҳ Қутбиддин Муҳаммад ўз қўшини билан Гурганжга қайтиб келади ва душманни шаҳар остоналаридан қувади. Шунингдек, ушбу муаллиф Қорасув олдидаги жангда Хоразмшоҳ Муҳаммад қўшинлари эмас, балки Гурганжда Туркон хотун томонидан юборилган кичкина отряд Ғурийлар томонидан яқсон қилинганини кўрсатади.

Ғурийлар султони амир Шаҳобиддин Гурганжга ушбу юришининг боришини Жувайний қуйидагича тасвирлайди:

Хоразмшоҳ Муҳаммад юзта отлиқ Аскар билан шошилинч Хоразмга қайтиб келади. У қўшинни тўлдириш учун халққа мурожаат қилади.

Айни пайтда ёрдам сўраб қорахитойларга ҳам мурожаат қилади. Тезда Муҳаммад қўшинининг сони 70000 ки-

¹⁹⁵ ~~.....~~ В.В.Бартольд Соч.Т.1., 414-бет.

шидан ошиб кетади. Дарёнинг¹⁰⁶ нариги соҳилида бўлган ғурийлар қўмондонлиги Гурганжга ҳужум қилиш режасини гузиб, шаҳарга ёриб кириш учун мудофаанинг энг возик жойини излаётган пайтда Тянку Тороз қўмондонлиги остида кўп минг сонли қорахитойлар ва самарқандлик султон Усмон бошчилигидаги қўшинлар етиб келиб Ғурийлар устига ташланадилар. Ғурийлар қочишга мажбур бўладилар. Хоразмшоҳ Муҳаммад уларни Ҳазораспгача қувиб бориб, сўнг қайтади ва ғалабани ишонлашга киришади. Самарқандлик султон Усмон қўмондонлигида ғурийларни таъқиб қилишни давом эттиради. Қорахитойлар Андхуд ёнида уларни ўраб оладилар. Бу ерда икки кунлик қатъий жанг бўлиб ўтади. Жангда Ғурийлар мағлубиятга учрайди. Амир Шаҳобиддин Андхуд қалъасига яшириниши лозим эди. Амир Шаҳобиддиннинг Андхуд қалъаси ёнидаги аҳволини академик Бартольд француз императори Наполеон III нинг прусслардан енгилгач, Седан қалъаси ёнидаги аҳволига ўхшатади. Андхуд қалъасига яшириниш амир Шаҳобиддин учун фожияли тугаши мумкин эди. Мусулмон бўлганлиги тўғрисида ислом султонининг ғайридинларга асир тушишини ҳоҳламаган султон Усмон қорахитойларга мурожаат қилиб, ўзини уларнинг амир Шаҳобиддин билан бўладиган музокараларида воситачиликка таклиф этади. Музокара натижасида яраш битими тузилиб, унга мувофиқ ғурийлар катта тўлов эвазига ўз юртларига қайтиб кетишларига рухсат берилади.¹⁰⁷

Ўз юртига қайтиб келган амир Шаҳобиддин у ерда талон-тарож ва тартибсизликлар изини кўради. Айрим вилоятлар ҳокимлари тобелиқдан бош тортиб, ўз мустақилликларини эълон қилган эдилар. Мамлакатда ички тартибни сақлаш учун амир Шаҳобиддинга Хоразмшоҳ билан сулҳ керак эди. Сулҳ Хоразмшоҳ Алоиддин Муҳаммад учун ҳам зарур эди. Натижада улар ўртасида 1205 йил январда яраш битими имзоланади. Бу битимга мувофиқ, Хуросоннинг Ҳиротдан ташқари барча шаҳарлари

¹⁰⁶ Қаранг З.М.Буниятов Государство Хорезмшахов. 80-бет.

¹⁰⁷ С.П.Толстов. Қадимги Хоразм маданиятини излаб, 293-бет.

хоразмшоҳлар давлатига берилади. Ҳирот яна Гурийлар ҳукмдорлиги остида қолади.¹⁰⁸

Хуросонда Хоразмшоҳлар ҳукмдорлигининг қайта тикланиши осонлик билан бўлмади. 1205 йил баҳорда Балх шаҳрининг ноиб Тожиддин Занги Хоразмшоҳнинг Хуросондаги мулкларига ўз хўжаси амир Шаҳобиддиннинг рухсатисиз босқин уюштиради. Гурийлар Марвируд қалъасини талайдилар. Бироқ Сарахс ёнида хоразмшоҳлар қўшини томонидан тор—мор келтирилади. Тожиддин Занги ва у билан ўнта ҳарбий бошлиқ асир олинади ва Хоразмга олиб кетилиб, у ерда қатл этилади.

Амир Шаҳобиддин бу пайтда қандай қилиб бўлмасин қорахитойлардан ўч олиш, Мовароуннаҳрни улардан то—залаш режасини ўйланмоқда эди. Хоразмликлар Фазнани эгаллагач, у ерда халифа ан—Носирнинг амир Шаҳобиддинга ёзган мактубларини топиб оладилар. Уларга қараганда, халифа амирга Мовароуннаҳрни озод қилиш учун даставвал қорахитойлар билан иттифоқ тузиб, уларнинг ёрдамида Хоразмшоҳни бир ёқли қилишини таклиф этади. Бироқ амир Шаҳобиддин Хоразмшоҳга қарши очиқ уруш ҳаракатларидан ҳозирча ўзини тийиб туради. Яқин ўтмишдаги аччиқ сабоқ унинг эсидан чиққанича йўқ эди. Шундай бўлишига қарамасдан у 1205 йил ёзида қорахитойларга қарашли бўлган Термиз шаҳрини эгаллашни Балх ҳокими Имодиддин Умарга (Зангнинг вориси бўлса керак) топширади. У бу топшириқни бажаради. Бироқ Ҳиндистонда бошланган ғалаёнлар амир Шаҳобиддинни қорахитойлар устига юришни вақтинча тўхтатиб, Ҳиндистона юришга мажбур қилади. Жувайнийнинг маълумотича, амир Шаҳобиддиннинг мазкур ҳинд юриши, қорахитойларга қарши бўладиган урушдан олдин хазинани ва қўшинни тўлдириш мақсадида амалга оширилган. 1206 йил баҳорида амир Шаҳобиддин Фазнага келиб, қорахитойларга қарши урушга қаттиқ тайёрлана бошлайди. Амир Шаҳобиддиннинг фармонига мувофиқ, Мовароуннаҳр устига бўладиган юришда жуда зарур бўлган Аму—дарё кўприги қурилиши иши бошланади.

¹⁰⁸ З.М.Бунятов. Гос. Шахов—Ануштегинидов Хорезм. 102-бет.

Қорахитойларга қарши юришга ҳарбий тайёргарлик зўр кетаётган бир пайтда 1206 йил 13 мартда султон Шаҳобиддин қотил томонидан ўлдирилади. Айрим маълумотларга кўра, бу ишда ҳиндларнинг қўли бор, бошқаларида бу иш исмоилийларнинг иши дейилади.

Султон Шаҳобиддиннинг ўлдирилиши билан Мовароуннаҳрга қорахитойлар устига юриш режаси амалга ошмай қолди.

Султон Шаҳобиддин Хоразмшоҳ Муҳаммад билан рақобат қила оладиган мусулмон ҳукмдорларининг сўнгиси эди.

Султон Шаҳобиддиндан сўнг ғурийлар тахтига ўтирган султон Ғиёсиддин Ғурийнинг ўғли Ғиёсиддин Маҳмуд ҳукмдорлик қобилиятига эга эмас эди, бинобарин, унинг ҳукмдорлиги даврида Ғурийлар давлати таназзулга юз тутди.

Кўп сонли турк қўшинларининг бошлиқлари янги султон Ғиёсиддин Маҳмудга қарши исён кўтариб, Ғазна шаҳрини эгалладилар. Ғурийлар мамлакатида ички кураш авж олди. Бундан Хоразмшоҳ Муҳаммад жуда усталик билан фойдаланди. Ҳирот вилоятининг ҳокими қудратли Хоразмшоҳга мурожаат қилиб, бу вилоятнинг ўз мулклари қаторига олишни сўрайди. Акс ҳолда Мовароуннаҳрдаги каби бу ерларда ҳам ғайридинлар — қорахитойлар хўжайинлик қилишлари мумкинлигини билдиради. Бу таклифдан жуда мамнун бўлган, агар таклиф бўлмаганда ҳам, Ҳиротни ўз ҳимоясига олишга тайёр турган Хоразмшоҳ Муҳаммад ўз қўшини билан Хуросонга юриш қилади. Ҳирот вилоятининг ўз мулкига қўшиб олиб, қорахитойлар хавфидан қутқариш мақсадида Балх устига юради. Балх ҳокими Имомиддин шаҳарни Хоразмшоҳларга беришни хоҳламайди. Шаҳар қамали 40 кунча давом этади. Кучлар нисбати тенг бўлмаганлиги учун шаҳар ҳимоячилари таслим бўлишга мажбур бўладилар. Имомиддин ҳисбга олиниб, Хоразмга жўнатилади. Хоразмшоҳ Муҳаммад қорахитойлар билан иттифоқда Термиз устига юради. Уни эгаллагач, қорахитойларга қайтариб беради. Бу билан мусулмон дунёсининг қаттиқ ғазабига дучор бўлади. 1206 йил декабрида Хоразмшоҳ Муҳаммад тантанали равишда Ҳиротга киради.

Султон Фиёсиддин Маҳмуд Ғурийлар султони дара — жасида қолдирилади. Бироқ у ўзининг Хоразмшоҳга қарамлигини тан олиши, хутбани унинг номига ўқитиши ва Хоразмшоҳ Муҳаммад номи билан тангалар зарб қилдириши лозим эди. Шундай қилиб, Хоразмшоҳ Ало — виддин Муҳаммад шоҳ аждодлари орзусини амалга оширади. Хуросонни тўла забт этади, уни Хоразмга бутунлай бўйсундиради. 1207 йил январда бу мураккаб ва оғир вазифани амалга ошириб, Аловиддин Муҳаммад хоразмшоҳлар пойтахти Гурганжга қайтиб келади.

Бутун Хуросонни ўзига бўйсундиргач, Хоразмшоҳ Муҳаммад эндиликда ўзининг асосий мақсади — Моваро — уннаҳрни қорахитойлардан тозалаш ишини кун тартибига қўяди. Шу мақсадда у 1207 йилда Мовароуннаҳрни ўз мулкларига қўшиб олишга тайёргарлик бошлайди. Му — ҳаммад бу кураш осон бўлмаслигини, қорахитойлар анча кучли рақиб эканлигини яхши тушунар эди. Шунинг учун ҳам қорахитойлар билан бўладиган курашга тайёрланиб, юришдан аввал Амударёнинг ўнг қирғоғидаги ғурий — лардан тортиб олинган ерларда ўз мавқеини мустаҳкам — лашга қарор қилди. Нишопурга ноиб қилиб ўзига яқин бўлган Кезликхонни тайинлаб, унга султон қўшинларидан бир қисмини беради. Жом шаҳрига Иззаддин Жилдоқни, Завзан шаҳрига эса Амиддин Абу Бақрни ноиб қилиб тайинлайди. Марв, Сарахс шаҳарларида Хоразм қўшин — ларини қолдиради.

Бироқ Хоразмшоҳ ўз вилоятларида шахсий ҳукмрон — лигини ўрнатишга интилаётган амирлардан садоқат кў — риши амримаҳол эди. Хоразмшоҳнинг Мовароуннаҳрга юриш бошлагани ҳақидаги хабар Хуросонга етиб келгач, Ҳирот ноибни Иззаддин Ҳусайн ибн Ҳурмил Хоразмшоҳ Муҳаммад измидан чиқишга ва мустақил сиёсат юритишга биринчи бўлиб қарор беради. У Хоразмшоҳ Ҳиротда қолдирган жангчиларни маҳаллий аҳолига қўпол муно — сабатда бўлганликда айблаб ҳибсга олдиради. Бу хиёнат — корона ишдан даргазаб бўлган Хоразмшоҳ Муҳаммад Иззаддин Ҳусайндан бу қилмиши учун жавоб талаб қи — лади ва унга ҳибсга олинганларни зудлик билан Хоразмга жўнатишни буюради:

Шунингдек, Муҳаммад амир Жилдоққа чопар жўна – тиб, унга хиёнаткор Иззаддин Ҳусайинни тутиб ҳибсга олиш ва Гурганжга жўнатишни буюради. Бироқ Иззаддин Ҳусайиннинг ҳаракатлари Хоразмшоҳ ва аъёнларига сирли кўринади. Шунинг учун ҳам улар Хоразмшоҳга бу хиёнаткор ноибни ўлимга ҳукм қилишни маслаҳат берадилар. Хоразмшоҳ Иззаддин Ҳусайинни ўлимга ҳукм қилади, бу фармонни ижро этиш амир Жилдоққа топширилади. Амир Жилдоқ икки минг кишилик кўшин билан Ҳирот устига юриш қилади ва шаҳар дарвозаси олдига келгач, Иззаддин Ҳусайндан ўз олдига чиқишни талаб қилади. Иззаддин Ҳусайиннинг вазири унга қалъадан чиқмасликни ва амир Жилдоқ олдига бормасликни маслаҳат берса – да, у вазирнинг гапига қулоқ солмайди. Шаҳардан чиқиб, амир Жилдоқ олдига боради. Амир Жилдоқ кишилари уни ҳибсга олиб Салумид қалъасига жўнатадилар. Бу ерда Иззаддин Ҳусайн ибн Ҳурмиал қатл қилинади ва боши Гурганжга жўнатилади.

Изаддин Ҳусайн ибн Ҳурмиал ҳибсга олинганини эшитгач, унинг вазири Сағдиддин Ринди Ҳирот дарво – заларини беркитиб, амир Жилдоқни шаҳарга қўймайди. Амир Жилдоқ бу ҳақда Хоразмшоҳга маълум қилади. Муҳаммад Хоразмшоҳ Нишопур ҳокими Кезликхонга ва Завзан ҳокими Аминаддин Абу Бакрга ўз кўшинларини олиб зудлик билан Ҳирот томон отланишни ва бетавфиқ вазир Сағдиддин Риндини қаттиқ жазолашни буюради. Амирлар 10 минг кишилик кўшин билан Ҳирот қалъаси қамалини бошлайдилар. Бироқ қалъага Кира олмайдилар. Қалъа атрофидаги чуқурликлар сувга тўлдирилганлиги туфайли қалъани бир ҳамла билан олиш қийин эди. Амирлар аҳволни аниқ баён қилиб Муҳаммад Хоразмшоҳ олдига чопар юборадилар ва жавоб кутадилар. Бироқ жавоб тезда кела бермайди. Мовароуннаҳрда шундай муҳим ҳодисалар рўй берган эдики, улар Хоразмшоҳлар сулоласи ҳукмронлиги сал бўлмаса қулаёзган эди. 1207 йилда Самарқанд хони (қорахонийлардан) Усмон Хоразм – шоҳ Муҳаммадга мурожаат қилиб, ундан қорахитойларга қарши курашда ёрдам сўрайди. Мовароуннаҳрни қорахи – тойлардан тозалаш ва Хоразм давлати қўли остига олиш ниятида бўлган Муҳаммад бу мурожаатни хурсандлик

билан қабул қилади ва ўз қўшини билан йўлга чиқади. Шу кунларда Бухоро қорахитойларга тобеъ бўлган ўзига хос феодал теократик давлат бўлиб, унга руҳоний феодаллар ва «садр»ларнинг шаҳар зодагонларига суяниб иш тутувчи сулоласи бошчилик қилар, бошчилик ҳуқуқи наслдан наслга ўтар эди.

Қорахитойларнинг ва маҳаллий бекларнинг зулми халқ оммасининг сабр косасини тўлдиради. Омма ўз эзувчиларига қарши курашга қўзғалди. Қалқон ясайдиган уста, Санжар шаҳар камбағалларининг ва ҳунармандаларнинг қўзғолонига бошчилик қилди ва қўзғолончилар ҳокимиятни ўз қўлларига олдилар. Жувайнийнинг сўзларига қараганда, Санжар шаҳар зодагонларига ниҳоятда илтифотсизлик билан қарадики, бу ҳол у юргизган демократик сиёсатнинг далилидир. Қўзғолончилар шаҳар садрларининг мол – мулкларини мусодара қилдилар. Қўзғолондан ниҳоятда таҳликага тушган Бухоро руҳонийлари ва садрлари ёрдам сўраб, қорахитойларга мурожаат қиладилар. Қорахитойлар ҳукмдори ўзига шу вақтга келиб Малик уновонини олган Санжарга бир қанча фармонлар юборади. Бироқ Малик Санжар уларнинг ҳеч бирига эътибор бермайди. Шундан сўнг Бухоро руҳонийлари ва садрлари ёрдам сўраб Самарқанд сафарига йўлга чиқаётган Хоразмшоҳ Муҳаммадга мурожаат қиладилар. Бухоро аёнларининг илтимосини бажо келтириб, Муҳаммад Хоразмшоҳ 1207 йил баҳорида Бухоро устига юриш қилади ва уни эгаллайди. Жувайнийнинг сўзларига қараганда, «Қалқон – фурушнинг ўғли қилмишига яраша мукофот»¹⁰⁹ олди.

Хоразмшоҳ Муҳаммад қўзғолончилардан қонли ўч олади. Хоразмшоҳ томонидан Бухоронинг олинishi ва қўзғолоннинг бостирилиши унинг Мовароуннаҳрдаги обрў – эътиборини оширди.

Маҳаллий ҳукмрон доиралар у томон ён боса бошладилар.

Муҳаммад ўз юришини давом эттириб, Самарқанд хони Усмон ёрдамида Самарқандни эгаллайди. Самарқанднинг қўлдан кетиши қорахитойларни хавотирга сол –

¹⁰⁹ С.П.Тлостов. Қадимги Хорезм маданиятини излаб. 305-бет.

майди. Улар бўлғуси жангга Хоразмшоҳга нисбатан пух — тароқ тайёрланадилар. Улар Хоразмшоҳ Муҳаммаднинг иттифоқчилари Самарқанд шихнаси амир Дурт Обо ва амир Рукнаддин Кобуд Жомларни пора ва катта ваъдалар билан ўзларига оғдиришга эришадилар. Рукнаддин Қобулнинг амакиси Нусратдинни сал олдин Хоразмшоҳ ўлимга ҳукм қилган эди. Қорахитойлар ҳукмдори бу ҳолатдан усталик билан фойдаландилар.

Хоразмшоҳ кўшини билан қорахитойлар ўртасидаги қаттиқ жанг пайтида амир Дурт Обо кўшини билан жанг майдонини хиёнаткорона ташлаб чиқиб кетади ва шу билан қорахитойларга катта ёрдам беради.

Хоразмликларнинг қаҳрамонлигига қарамай, улар тор — мор келтириладилар. Кўп минглаб жангчилар ҳалок бўладилар. Араб тарихчиси ибн ал — Асир ўз асарида Хоразмшоҳнинг Мовароуннаҳрдан Хоразмга чекинишига сабаб унинг ва иттифоқчиларнинг қорахитойлар билан бўлган жангда мағлубияти, деб кўрсатади. Форс тарихчиси Жувайний далиллар билан исботланмаган шу масалага оид яна бир ҳикояни ўз асарларида беради. Эмишқи, қорахитойлар билан бўлган ушбу катта жангга хоразмликлар мағлубиятга учрайди. Одатда Муҳаммад жанг олдида ўзининг шоҳона кийимларини оддий кийимларга яъни душман аскарларининг кийимига алмаштирар, экан. Юқо — ридаги муваффақиятсиз жангга Муҳаммад душман кўлига асир тушади ва ўзини у билан бирга асир тушган амир Фулон ибн Шаҳобиддин Масъуднинг хизматкори деб таништиради, кейинчалик ҳийла билан асирликдан қутулиб Хоразмга қайтиб келади ва ўз ҳокимиятини тиклайди.¹¹⁰ Албатта, латифага ўхшаш бу ҳикояга ишонинг анча қийин, лекин ўзининг сўнгги ҳарбий муваффақиятларидан сўнг, ўз кучига ва имкониятларига катта баҳо бериб юборган Хоразмшоҳ қорахитойлар билан курашга жиддий тайёрланмагани аниқ эди.

Хоразмшоҳ Муҳаммаднинг жавобини кутаётган ва Ҳирот қамалини давом эттираётган амир Кезликхон ва

¹¹⁰ З Буниятов. Гос — во Хорезм шахов — Ануштегинидов. 73 — 74 бетлар.

амир Аминаддин Абу Бакар Хоразмшоҳнинг қорахитойлар билан жангдаги мағлубияти ва унинг бедарак йўқолганлиги тўғрисидаги хабарни эшитгач, Кезликхон дарҳол қўшинларини Ҳирот қамалидан олиб ўз мулки Нишопурга кетди. Мустақил ҳукмронлик қилиш, бугун Хуросонни ўзига бўйсундириш режасини ишлаб чиқа бошлади.

Хоразмшоҳ Муҳаммаднинг қорахитойлардан енгилгани ва бедарак йўқолгани Гурганжга, унинг укаси Тождиддин Алишоҳга ҳам етиб келади. У дарҳол ўзини шоҳ деб эълон қилади ва хутбани Хоразмшоҳ Муҳаммад номи билан ўқитишни тўхтатади.

Хоразмга қайтиб келган Хоразмшоҳ Муҳаммад хоразмликлар томонидан хурсандчилик билан кутиб олинади. Йўқлигида содир бўлган воқеаларни унга батафсил етказадилар. Укаси Тождиддин Алишоҳнинг ва энг ишонган амирларидан қилчоқ Кезликхоннинг хиёлати Хоразмшоҳни ниҳоятда ғазаблантиради. Муҳаммад хонларни тутиб жазолаш учун махсус қўшинни юборади. Амир Кезликхон қўлга туширилади ва қатл қилинади. Академик Бартольд «Қорахитойлар ва Хоразмшоҳлар» асарида бу воқеани бошқачароқ тасвирлайди. Хоразмшоҳ Муҳаммад Нишопур устига 1208 йил 30 мартда юриш қилиб, уни эгаллайди. Кезликхоннинг ўғли ўзига содиқ килчилар билан қорахитойлар олдига қочади ва Амударё бўйида хоразмликлар қўшини томонидан ўраб олиниб, қириб ташланади. Кезликхоннинг ўзи Хоразмга, қариндоши, Муҳаммаднинг онаси Туркон хотун олдига қочиб келади ва ундан ҳимоя сўрайди. Туркон хотун унга бошпана жойи деб Хоразмшоҳ Текашнинг қабрини маслаҳат беради. Зимдан топшириқ бериб ўша ерда Кезликхонни ўлдиртиради. Яна бир хиёнатчи, Хоразмшоҳ Муҳаммаднинг укаси Тождиддин Алишоҳни ҳам қаттиқ жазо кутмоқда эди.

Нишопурни эгаллагач ва уни амир Кезликхоннинг тарафдорларидан тозалагач, Хоразмшоҳ Муҳаммад Ҳирот томон юради.

Ҳирот мудофаасининг бошлиғи вазир Саъдиддин Риндини музокарага чорлаб, ундан қалъани топширишни талаб қилади. бироқ вазир рад жавобини бергач, бағоят ғазабланган Хоразмшоҳ Муҳаммад қўшинига Ҳиротни бир ҳамла билан олишга буюради. Ҳирот атрофи сувга

тўлдирилган чуқур хандаклар билан ўралганлиги уни бир ҳамла билан олишни қийинлаштирар эди. Шунинг учун Хоразм қўшинининг ҳамласи муваффақиятсиз бўлади. Шаҳар қамали давом этади. Деярли бир йилдан ошиқ қамалда туриш шаҳар мудофаачиларини кучдан тўйдирган эди. Шаҳарда очарчилик ва турли касаллар кучайган эди. Шунинг учун ҳам шаҳар аҳолиси шаҳарни топшириш ҳақида хоразмликлар билан келишиб, шаҳарнинг ташқи деворидаги иккита минорани бузиб, шаҳарга киришга имкон туғдиради. 1208 йил 4 июлда хоразмликлар шаҳарни эгаллайдилар. Вазир ва унинг тарафдорлари қўлга олиниб қатл қилинадилар. Хоразмшоҳ Ҳиротга нобиб қилиб тоғаси амир Маликни тайинлайди. Амир Малик бу мансабда то хоразмликлар давлати қулагунча турди.¹¹¹

Хуросонни ўзига қайта бўйсундиргач, Муҳаммад Хо – размшоҳ амир Малик Ғурийларга қарши ҳарбий юриш қилиб, уларнинг пойтахти Фирузкўҳни эгаллаш, Хоразм – шоҳга қарам бўлган, лекин унинг измидан чиқишга қарор қилган Ғурий султон Маҳмудни ва унинг саройида бош – пана топган хиёнаткор укаси Тожиддин Алишоҳни ҳам ҳибсга олиш тўғрисида фармон беради. Бу фармон тўғ – рисида хабар топган султон Маҳмуд ўзининг Хоразмшоҳга қарамлигини тан олиб, Амир Маликка жангсиз таслим бўлади. Амир Малик Тожиддин Алишоҳни ҳам ҳибсга олиб, уларнинг иккаласини Гурганжга жўнатади. Уларга нисбатан Муҳаммад ниҳоятда бешафқатлик кўрсатиб, ик – каласини ҳам қатл қилдиради. Ғурийлар давлати бутунлай тугайди.

Шундай қилиб, 1208 йилга келиб бутун Хуросон яна хоразмшоҳлар давлати қўл остига киради. Хоразмшоҳнинг бу ердаги ҳокимияти илгаригига нисбатан анча мустақ – камланади. Эндиликда Хоразмшоҳ қорахитойларга қарши ҳал қилувчи курашга қайта тайёргарлик кўриш имко – ниятига эга бўлди. Тарихий манбаларнинг гувоҳлик бе – ришича, 1209 йилда Хоразмда жуда қаттиқ зилзила бўлди. Бу ҳодиса кундуз кунни рўй бергани тўфайли кишилар уйларидан, мол – мулкларини қолдириб бўлса – да, чиқиб

¹¹¹ Уша жойда, 174-бет.

кетишга улгурганликлари туфайли унинг мусибатли оқи — бати у қадар оғир бўлмади. Шунга қарамасдан шаҳарларда ҳалок бўлганлар сони 2000 кишига, яқин қишлоқларда эса бундан ҳам кўп эди. Ҳатто иккита қишлоқ аҳолиси билан ер тагида қолиб кетди.

Хоразмшоҳлар давлати Шарқдаги энг қудратли дав — латлардан бирига айланган эди. Бироқ унинг қорахитой — ларга ҳар йили бож тўлаб туриши эндиликда қудратли давлат — Хоразм давлати шаънига тўғри келмас эди. Бун — дан ташқари қорахитойларни тор — мор қилмасдан туриб, Мовароунаҳрнинг серҳосил ва бой вилоятларини Хоразм давлати қўл остига бирлаштириб бўлмас эди.

Шундай шароитда қорахитойларга қарши Хоразм — шоҳнинг курашини енгиллаштирадиган халқаро воқеалар содир бўлдики, улар Муҳаммад Хоразмшоҳнинг қорахи — тойлар устига янги ҳарбий юришини тезлаштиришга туртки бўлди.

1208 йилда Чингизхон Ирғиш дарёси бўйида Қушлухон бошчилигидаги найманларга қаттиқ зарба беради. Қуш — лухон омон қолган қабиладошларини олиб, қорахитойлар мамлакатига қараб қочади. У ерда қорахи — тойларнинг қўзғолон кўтарган вассаллари уйғур идикутлари билан қўшилиб, қорахитойлар империясининг шарқий вилоят — ларини эгаллайдилар.¹¹²

Бу, бир томондан, қорахитойлар давлатига қаттиқ зарба бўлиб тушган бўлса, иккинчи томондан қорахи — тойлар империясининг инқирозидан далолат берар эди.

Хоразмшоҳ Муҳаммад қорахитойлар мамлакатига бу ўзгаришни тезда сеза олди ва қорахитойлар устига юришга зўр тайёргарликни бошлади. Ўтган сафарги му — ваффақиятсиз юриш ҳали унинг эсидан чиққанича йўқ эди.

Шундай шароитда бу юришни тезлаштирувчи бир во — қае содир бўлди. 1209 йил Хоразмшоҳлар давлатидан бож олиш учун қорахитойлар вакили Туши Гурганжга ўз кишилари билан келади. Уни Хоразмшоҳ ўз аъёнлари иштирокида қабул қилади. Бу ерда Туши халқаро муно —

¹¹² Аладовиц В В Бартольд 426 — бет.

сабатлар одобига тўғри келмайдиган иш қилади. У келиб Хоразмшоҳ билан ёнма-ён ўтириб олади. Ўша давр тартиби бўйича бундай қилиш расман мумкин эмас, эди. Бундан ниҳоятда ҳақоратланган ва дарғазаб бўлган Хоразмшоҳ Муҳаммад Тушини майда-майда қилиб ташлашни, унинг ҳамкорларининг барчасини ўлдирилишини амр қилади. Ҳукм ижро этилади.

Қорахитойлар ҳукмдори бундан хабар топиб, исёнкор Хоразмшоҳни жазолашга фармон бергунча, Хоразмшоҳ ўз кўшини билан қорахитойларга қарши урушга чиқиб, Мовароуннаҳр ҳудудига киради. Маҳаллий аҳоли уларни ғайридинлар зулмидан халос қилувчилар сифатида қабул қилади. Хоразмшоҳ кўпини Мовароуннаҳр қишлоқ ва шаҳарларидан ўтиб, Сирдарё бўйларига етиб келади. Уни кечиб ўтиб, 1210 йил сентябрда тажрибали қорахитой саркардаси Тайангу қўмондонлигидаги қорахитойлар кўшини билан тўқнашади. Бўлиб ўтган қаттиқ жанг хоразмликларнинг порлоқ ғалабаси билан тугайди. Тайангу хоразмликларга асир тушади.¹¹³ Мовароуннаҳрнинг барча шаҳарлари хоразмшоҳлар давлати қўл остига ўтиб, уларга Хоразмшоҳ томонидан ноиблар тайинланади. Хоразмшоҳ маҳаллий амалдорларни ўз томонига ағдариб олиш мақсадида улар билан ҳатто қариндош бўлишга интилади. Ўзига қорахитойларга қарши курашда анча хизмат кўрсатган Самарқанд султони Усмонхонга қизи Хон Султонни хотинликка беради ва уни Самарқанд ҳукмдори қилиб қолдиради.¹¹⁴

Қорахитойларнинг хоразмликлар томонидан тор-мор келтирилиши яшин тезлигида тарқалиб, уларнинг пойтахти Болосоғун шаҳрига ҳам етиб келади. Болосоғун амалдорлари Хоразмликлар бу ерга ҳам етиб келди деб тахмин қилиб, шаҳар дарвозаларини маҳкам бекитиб оладилар.

Мағлубиятга учраган ва пойтахтига аранг етиб келган қорахитой кўшинларининг қолдиқларини шаҳарга қўймадилар. Бундан дарғазаб бўлган кўшин ўз пойтахтини қамал қилишга киришади. Қамал 15 кун давом этиб, кўшин

¹¹³ З.Буниятов. Гос-во Хорезм шахов-Ағуштегинидов. 75-бетлар.

¹¹⁴ Ўша жойда.

шаҳарга ёриб киришга улгуради ва шаҳарликлардан қонли ўч олади.

Форс тарихчиси Жувайнийнинг ёзишича, бообрў амалдорларнинг ўзидан 47 мингдан ортиқ киши ўлдирилади.¹¹⁵ Бу рақам қанчалик тўғри — нотўғрилигини текшириш имконига эга эмасмиз. Бироқ бу маълумотлар бир вақтлар қудратли қорахитойлар давлатининг сўнгги кунлари яқинлашаётганлигидан далолат беради.

Хоразмшоҳ Болосоғунга юриш қилмай, Гурганжга қайтиб кетади. Қорахитойлар давлатининг бутунлай емирилишига ҳам икки йилча вақт бор эди. Бироқ Хоразмшоҳнинг қорахитойлар устидан эришган ғалабаси мусулмонларнинг ғайридинлар устидан эришган ғалабаси деб қабул қилинди. Бу ғалаба унга катта шон — шуҳрат ва бойлик келтирди.

Хоразмшоҳлар давлати хазинасига катта миқдорда зебу — зийнат, олтин — кумушлар қўшилди. Хоразмлик жангчилар катта миқдорда ўлжага эга бўлдилар.

Ушбу ғалаба Хоразмшоҳ Муҳаммаднинг саркарда сифатидаги обрўсини ниҳоятда баланд кўтарди. Ушбу ғалабанинг асосий яқуни шундан иборат эдики, Хоразм давлати ниҳоят тўла мустақилликни қўлга киритиб, қорахитойларга қарамликдан бутунлай халос бўлади.

Хоразм давлатининг фуқаролари бу ғалабани катта тантаналар билан кутиб олдилар. Улуғ Султон Хоразмшоҳ Муҳаммад шаънига мадҳиялар ўқиди. Байрам тантаналари вақтида асир олинган қорахитойлар қўшинининг қўмондони Тайангу Амударёга чўктирилди.

Юқорида зикр қилинган ғалаба Хоразмшоҳ Муҳаммаднинг шуҳратпарастлик ҳиссини жуда ошириб юборди. У ўзига Искандари соний — иккинчи Искандар унвонини беради. У сарой ҳашаматларини, қабул маросимлари даб — дабаларини ҳам улуғ давлатига хос қилиб ўзгартиради. Тонг отиши билан унга тобе бўлган 27 мамлакатнинг ҳокимлари ёки бу ҳокимларнинг гаров тариқасида куборилган ўғиллари Муҳаммаднинг саройи қошида тилла но —

¹¹⁵ Ўша жойда.

гора чалганлар.¹¹⁶ Бу «тантана» то Хоразмшоҳлар давлати қулагунча давом этди.

Кўп ўтмай Искандари соний унвони Муҳаммадни қониқтирмай қўйди, кейинчалик у узоқ йиллар ҳукмронлик қилган салжуқий Султон Санжарнинг номини ҳам олади ва ўзини Султон Санжар деб атай бошлайди. Хоразмшоҳнинг кейинги унвони унинг ўғилларининг наслий унвонларида акс этган. Тахт вориси Ўзлоқшоҳ ўзини Султон Абу Музаффар Ўзлоқшоҳ ибн Султон Санжар деб атаган бўлса, Жалолиддин Мангуберди Бағдод халифасига ёзган мактубларини «Сизнинг (халифанинг) содиқ хизматкорингиз Мангуберди ибн Султон Санжар» деб имзолаган.

Хоразмшоҳ Муҳаммаднинг қорахитойлар устидан эришган ғалабасига ва ўз кучига жуда катта баҳо бериб юборгани, ўзини энг қудратли ҳукмдор деб ҳисоблай бошлагани, ўз имкониятларини ниҳоятда улуғлаши келгусида унга зиён келтирди. Мўғуллар босқини пайтида хоразмшоҳлар давлати қисқа муддатда осонликча емирилгани фикримизнинг далилидир.

Қорахитойлар устидан қозонилган ғалабадан сўнг Муҳаммад ўз аъёнлари билан Гурганжга қайтиб келади.

У билан бирга пойтахтга унинг куёви, Самарқанд султони Усмон ҳам хотини Хон Султон билан келади. Муҳаммаднинг онаси Туркон хотун Хоразм удумини важ қилиб, Усмонни бир йилча Хон Султон билан Гурганжда олиб қолади. Усмон Гурганждалигида Самарқандда унинг ўрнига ҳокимлик қилиш учун қолган Хоразмшоҳ ноиб амир Дўрт Обо ва унинг одамлари Самарқанд халқига қаттиқ зулм ўтказадилар. Самарқанд халқи Хоразмшоҳнинг одамларидан жуда норози бўладилар.

Бу вақтда Хоразмшоҳ Муҳаммад қорахитойларга қарши иккинчи ҳал қилувчи юришга тайёрланмоқда эди. Самарқандликлар Хоразмшоҳ мулозимлари орасида ўз ҳукмдорлари Султон Усмоннинг йўқлигини сезиб, хоразмликларга нисбатан душманлик билан қарай бошладилар. Бундан хабар топган Муҳаммад Хоразмшоҳ

¹¹⁶ С.П.Толстов. Қадимги Хоразм маданиятини излаб 292-бет.

Султон Усмонга зудлик билан Самарқандга етиб боришни буюради.

Султон Усмон Самарқандга етиб келгач, натижа Муҳаммад Хоразмшоҳ кутганича чиқмайди. Балки, аксинча, хоразмшоҳларнинг зулмидан ниҳоятда норози бўлган халқ оммаси кўзғолон кўтаради. Султон Усмон уларга бош-чилик қилади. Кўзғолончилар шаҳарда Хоразмшоҳнинг барча одамларини ушлаб қатл қиладилар.

Усмонхон Хоразмшоҳга бўйсунитдан бош тортиб, қорахитойларга мактуб юборади. Мактубда Самарқандни уларга топширишга тайёр эканини билдиради.

Бу мудҳиш хабар Хоразмшоҳ Муҳаммадни ниҳоятда дарғазаб қилади. У катта қўшин билан Самарқанд устига юриш қилади. Самарқандликлар кўрсатган қаттиқ қаршиликка қарамай шаҳар эгалланади. Хоразмшоҳнинг фармонига мувофиқ шаҳар Хоразм қўшинлари томонидан уч кун давомида таланади. Самарқандликлардан қонли ўч олинади. Форс тарихчиси Жувайнийнинг ёзишича, Самарқандда ўша кунлари ўлдирилган кишиларнинг сони 10 минг кишидан ортиқ эди.¹¹⁷ 1212 йилда Султон Усмон ва унинг барча қариндошлари Хоразмшоҳ фармонига мувофиқ қатл қилинади ва шундай қилиб, бир вақтлар довуғи кетган қорахонийлар сулоласининг сўнгги вакиллари йўқ қилиниб, бу сулола тарих саҳнасидан бутунлай ўчади кетди.

Қорахитойларнинг Мовароуннаҳрга бостириб киришининг олдини олиш мақсадида Хоразмшоҳ Исфижоб шаҳри томон 10 минг кишилик махсус қўшин юборади. Бу пайтга келиб, бир вақтлар катта қудратга эга бўлган қорахитойлар давлати ўзининг сўнгги кунларини яшамокда эди. Чингизхон томонидан тор-мор қилинган найманлар ва уларнинг йўлбошчиси Қушлухон қорахитойлар ҳукмдори саройида бошпана топади. Ҳатто унинг қизига уйланди. Мўғуллардан қочиб келган найманларни бирлаштириб, ўз қўшинини янгидан ташкил этади ва қорахитойлар ерларига босқинлар уюштириб туради. Асосий қўшинлари хоразмликлар томонидан яқсон қилинган

¹¹⁷ Э.М.Буниятов. Гос-во Хорезм шахов-Ануштегинидов. 76-бетлар.

қорахитойлар Қушлухонга монетьлик кўрсата олмайдилар. Аста – секин қорахитойлар мулклари Қушлухон кўл остига ўта бошлайди. Қорахитой ҳукмдори – Ғурхон ҳукмдор деб саналса – да, мамлакатни амалда Қушлухон бошқара бош – лайди. Бундай аҳволдан фойдаланиб қолишга қарор қилган Хоразмшоҳ Муҳаммад Қушлухондан қорахитойлар ҳукм – дори Ғурхонни беришни талаб қилади. Қушлухон Му – ҳаммаднинг бу талабига рад жавобини бериб, қорахи – тойлар давлати ерларини найманлар билан хоразмликлар ўртасида бўлиб олишни таклиф қилади. Натижада Мо – вароуннаҳр ерларининг асосий қисми Хоразмшоҳлар давлати кўл остига ўтади.

Қорахитойлар давлатини тор – мор қилиш Хоразмшоҳ Муҳаммадга бутун Мовароуннаҳр ерларини ўз кўли остига бирлаштириш имконини беради. Мусулмон аҳоли томонидан ғайридинлардан қутқарувчи сифатида кутиб олинган Хоразмшоҳ Муҳаммад бу ерда қорахитойларга қараганда ҳам оғирроқ сиёсат ўтказади. Араб тарихчиси Ибн ал – Асирнинг кўрсатишича, Муҳаммад Мовароун – наҳрга мўғуллар босқини хавфини баҳона қилиб, Шош ва Шимолий Фарғонадаги бир қанча шаҳарларни бузиб ташлашни буюради. Чуқур ўйлаб қилинмаган бу тадбир ҳам мўғуллар босқини даврида ўзининг ёмон хизматини кўрсатди. Мўғуллар ҳеч тўсиқсиз Хоразмшоҳлар давлатига бостириб кирдилар. Ўрта асрлар тарихчиларининг кўп – чилиги Хоразмшоҳ томонидан қорахитойлар давлатининг йўқ қилиниши ҳам катта мудҳиш хато бўлганигини таъ – кидлайдилар. Қорахитойлар давлати йўқ қилиниб, унинг ҳудуди Хоразм давлати кўл остига ўтгач мусулмон дунёси мўғуллар давлати билан бевосита ёнма – ён чегарадош бўлиб қолди. Ваҳоланки, қорахитойлар давлати йиқитил – гунга қадар у мўғуллар давлати билан ўртада тўсиқ ва – зифасини бажариб келган эди.

Хоразмшоҳ Муҳаммад қорахитойлар давлатини йўқ қилганига қарамай, унинг қолдиқларидан ташкил топган кўчманчи найман қабилаларини бутунлай тор – мор қилишга ва ўзига бўйсундиришга тўла эриша олмади. Аксинча, Қушлухон бошчилигидаги найманлар 1211 йилдан 1214 йилгача Шарқий Туркистонга босқинчилик юриш – лари қилиб, у ердаги аҳолини таладилар. Найманларга

қарши Муҳаммад юборган кўшин кечикиб келган, бу пайтга келиб кўчманчи найманлар Шарқий Туркистонни талаб, шип-шийдам қилиб кетган эдилар. Натижада Шарқий Туркистонда очарчилик бошланди. Кўчманчи найманлар олдида ҳимоясизлигини кўрган маҳаллий аҳоли Муҳаммаддан ихлоси қайтиб, Қушлухонга фуқароликни изҳор қиладилар. Қудратли Хоразмшоҳ Шарқий Туркистонда кўчманчи найманлар мусулмонларни оммавий таъқиб этишга ҳам монелик қила олмайди. Муҳаммад Хоразмшоҳ Қашқар ва Хўтандаги мусулмонларни Қушлухондан ҳимоя қилишни эплай олмадигина эмас, балки Мовароуннаҳрнинг шимолий вилоятларини унинг ҳужумларидан муҳофаза эта билмади.¹¹⁸ Натижада ушбу ерлардаги мусулмон аҳолининг Хоразмшоҳдан ихлоси қайтди. Мўғуллар босқини бошланганда улар дарҳол Чингизхон томонга ўтиб кетдилар.

Ибн ал-Асирнинг кўрсатишича, 1214 йилда Самарқанда дам олаётган Хоразмшоҳ Муҳаммад Исфижоб, Шош, Фарғона, Косон вилоятлари фуқароларига мамлакат ичкарисига кўчиб ўтиш тўғрисида фармон беради. Фармон амалга ошгач, бу вилоятлар ҳувилаб қолади. Ибн ал-Асир фармоннинг берилишига асосий сабаб қилиб Қушлухон бошлиқ кўчманчиларнинг Шимолий Туркистонга ҳужум хавфи мавжуд эканлигини кўрсатади.

Қудратли Хоразмшоҳ билан кўчманчи Қушлухон ўртасидаги рақобат 1218 йилгача давом этди. Шу йили Чингизхон Қушлухон бошчилигидаги найманларни бир ҳамла билан яқсон қилиб ташлайди.

Хоразмшоҳ Муҳаммаднинг яна бир кўчманчи қабила-қипчоқларга қарши кураши осон кўчди. Сигноқ ва унинг атрофидаги ерлар Хоразмга қўшиб олингач, Муҳаммад Шимолдаги қипчоқ ерларини ўзига тўла бўйсундириш мақсадида Жаңд қалъасидан шимолга қараб юради. Қирғиз чўлларида қипчоқларга қарши юриш пайтида Чингизхон қўшинлари билан мутлақо тасодифан тўқнашади. Бу тўқнашув тўғрисида тўртта тарихий манба хабар беради. Уларда Хоразмшоҳнинг ушбу юриши қачон бўлганлиги тўғрисида бир-бирига жуда зид, ноаниқ фикрлар

¹¹⁸ Академик В. В. Бартольд, 435-бет

мавжуд. Ҳар ҳолда ўша воқеаларнинг шахсан иштирокчилари билан суҳбатлашган, кейинчалик сўнгги Хоразмшоҳ Жалолиддин Мангубердиннинг муншиси (котиби) бўлиб, кўп йиллар хизмат қилган Шаҳобуддин ан-Насавийнинг «Сийрат – ус – Султон» («Султон Жалолиддин Мангубердиннинг ҳаёт тасвирлари») номли китобида келтирган маълумоти – ҳақиқатга анча яқин бўлса керак. Мўғуллар билан Хоразмшоҳлар ўртасидаги ушбу биринчи тўқнашув, Насавийнинг кўрсатишича, 1215 йилда бўлиб ўтган. Кўчманчи маркит қабилаларини таъқиб қилаётган Чингизхоннинг кўзга кўринган саркардаси Субутой Баҳодур ва Чингизхоннинг катта ўғли Жўжи бошчилигидаги мўғул қўшини Хоразмшоҳ қўшинига дуч келиб қолади. Ҳақиқатан ҳам мўғуллар маркитларини таъқиб қилиш ва йўқ қилиш вазифасини ўз мақсадлари қилиб қўйган бўлиб, Хоразм қўшини билан тўқнашиш режаси йўқ эди. Улар Хоразмшоҳ олдига хабарчи юбориб, ўз фикрларини изҳор этадилар. Бироқ Муҳаммад Хоразмшоҳ барча ғайридинлар менинг душманларимдир, деб ўз қўшинига мўғуллар устига ташланишни буюради. Қаттиқ жанг бошланиб кетиб, икки кунлик жанг натижасиз тугайди. Ҳар иккала қўшинда ҳам жангда ўнг қанотнинг қўли балаңд келади. Хоразм қўшинининг ўнг қанотига Хоразмшоҳ Муҳаммаднинг ўғли Жалолиддин Мангуберди кўмондонлик қилади. Ёш шаҳзоданинг бу жангда кўрсатган ботирлиги ва жасорати ҳатто мўғулларнинг ҳам тонг қолдиради. Жалолидиннинг шуҳрати Мўғулистонга, Чингизхонгача етиб боради.

Қош қорайиши билан жанг тўхтайти. Ундан фойдаланган мўғуллар орқага, ўз юртига қайтиб кетадилар. Мўғул жангчиларининг қаҳрамонлиги, жангдаги удабуронлиги ва ўзини тутиши Хоразмшоҳ Муҳаммадга қаттиқ таъсир қилди. Балки шу сабабдан у кейинги ҳал қилувчи пайтда мўғуллар билан очиқ майдонда жанг қилишга қарор бермагандир. Форс тарихчиси Жувайнийнинг кўрсатишича, шаҳзода Жалолиддин Маунгубердиннинг шахсий қаҳрамонлиги ушбу жангда мусулмонларни шармандали мағлубиятдан сақлаб қолди.¹¹⁹ Бироқ Насавий

¹¹⁹ Академик В. В. Бартольд. С. 37-бет.

«Сийрат ус — Султон» асарида ўз қаҳрамоннинг бу жангдаги маҳорати ҳақида ҳеч нима демайди.

Хива хони ва тарихчи Абулғози Баҳодирхон (1603—1664) 1663—1664 йиллари ёзган тарихий асари «Шажа—райи турк»да ушбу жанг тафсилотларига тўхталиб шундай сўзларни битади: «...Султон Муҳаммад бирлан урушти. Жўжихон (Чингизхоннинг катта ўғли — О.М.) ўзи бошлаб неча мартаба чопти. Охиринда тугга етиб Султон Муҳаммаднинг қалқанига икки уч мартаба чопди. Яқин эрд ким Султон Муҳаммаднинг лашкари қочқай. Султон Жалолиддин яхши ишлар қилиб лашкарнинг қочмаслигига сабаб бўлди».¹²⁰

Абулғозининг ва бошқа ўрта аср тарихчиларининг ушбу жанг тафсилотларини ёритишларидан шу нарса кўзга ташланадики, ўзининг шахсий ботирлиги, довжораклиги билан ажралиб турган шаҳзода Жалолиддин Мангуберди қўшин орасида катта эътибор топган. Ушбу жангда ўз қаҳрамонлиги билан хоразмликларни ортидан эргаштира олган, бу билан Хоразм қўшинини шармандали мағлубиятдан сақлаб қолган.

Бутун Мовароуннаҳр ва Хуросонни ўзига бўйсундириш натижасида Хоразмшоҳ Муҳаммад мусулмон дунёсида энг қудратли ҳукмдорга айланди. 1215 йил кузига келиб ўз давлати таркибига Гурийлар давлатининг қолган ерларини ҳам бўйсундириб, уларга ҳукмдор қилиб ўз ўғли Жалолиддин Мангубердини тайинлади.

Отаси Текаш каби Муҳаммад Хоразмшоҳ ҳам аббосийлар халифалигига қарши қатъий кураш олиб борди. Халифалик йиллар давомида йилдан — йилга куч — қудрат ўсаётган Хоразм давлатининг равиқини кўра олмай унга қарши ҳар хил йўللар билан курашиб келди. Ўз навбатида Хоразмшоҳ Муҳаммад ҳам аббосийлар халифалиги ҳукмрочилигининг қолдиқларини тугатишни ўз олдига мақсад қилиб қўяди. Номигагина мусулмон оламининг ҳукмдори бўлиб келаётган бу халифалик ҳарбий — сиёсий жиҳатда заиф бўлса — да, унинг анъанавий ғоявий таъсири анча кучли эди. Хоразмшоҳ пайғамбарнинг куёви бўлмиш тўртинчи халифа Алининг авлодларидан бирини сиёсат

¹²⁰ Абулғозий шажарати турк. 1992 йил, 63-бет.

майдонига чиқариб, уни халифа ан-Носирга қарама-қарши қўяди, шу тариқа аббосийларнинг азалий душмани бўлган шиа мазҳабидаги мусулмонлар билан аббосийларга қарши курашда бирлашади.

Хоразмшоҳ Муҳаммад халифаликдаги ички зиддиятлардан ўз мақсадида фойдаланмоқчи бўлади.

1215 йилда хоразмшоҳлар муқига Хоразмшоҳнинг Завзандаги ноиб Аминаддин Абу Бакрнинг ёрдами билан Кирмон вилояти ҳам қўшиб олинади. Сўнг Хоразмшоҳ қўшинлари ўз йўналишини Шарққа томон ўзгартириб, Белужистон ва Макронни эгаллайдилар. Кейин қўшни Ормуз — бўғозига чиқиб, Ормуз ҳокими Маликни хутбани Хоразмшоҳ номига ўқишга ва хоразмшоҳлар давлатига бож тўлашга мажбур этади. Ибн ал-Асирнинг кўрсатишича, ҳатто Оманд ҳам хутба Хоразмшоҳ Аловиддин Муҳаммад номига ўқиладиган бўлди.¹²¹

Хоразмшоҳлар давлати бу даврга келиб ҳудудий жиҳатдан ўз тараққиётининг энг юқори чўққисига етган эди. Хоразмшоҳлар давлатининг бу таҳлит кучайиши, албатта, мусулмон дунёсида ўз таъсирини сақлаб туришга интилаётган Бағдодга, халифа ан-Носирга ёқмас эди. Унинг хоразмшоҳлар давлатига муносабати салбийлигича қолмоқда эди. Айниқса халифа ан-Носирнинг хоразмшоҳлар давлатига душманлиги, Эрон Ироқда ноиб Сайфиддин Ўғламиш хутбани Хоразмшоҳ номига ўқитгач, бениҳоя кучайди. Сайфиддин Ўғламишнинг бу ишидан халифа ан-Носир бениҳоя дарғазаб бўлиб, буни Хоразмшоҳнинг халифалик мулкларига кўз олайтириши, деб баҳолади ва ноибни жазолашга қарор берди. Халифа исмоилийлар ҳукмдори Жалоладдин Ҳасан билан музокара бошлаб, уни Сайфиддин Ўғламишни ўлдириш учун қотил юборишга кўндиради. Жалолиддин Ҳасан томонидан махсус юборилган қотил Сайфиддин Ўғламишни Маккадан қайтаётган ҳожиларни қабул қилаётган пайтда ўлдиртиради.¹²² Ўрта асрларда Эронда ҳукмронлик қилган исмоилийлар террорчилик ишлари билан машҳур бўлганлиги ҳақида аввалги саҳифаларда ҳам ёзилган эди.

¹²¹ Э.М.Буниятов. Гос-во Хорезм шахов-Ануштегинидов 80-бет.

¹²² Уша жойда, 80-бет.

Сайфиддин Ўғламишнинг ўлдирилиши билан Ироқда хутбани Хоразмшоҳ номига ўқитиш тўхтади. Шу муносабат билан Хоразмшоҳ Ироқда бу аҳволни қайта тиклаш билангина чегараланмасдан, балки бу мамлакатни ўз таъсирига олишга қарор қилади. Хоразмшоҳнинг бу қарорга келишига яна бир сабаб шундан иборат эдики, Сайфиддин Ўғламишнинг ҳалокатидан фойдаланган Озар – байжон отабеги Ўзбек ва Форс вассали Саъд ибн Занги Ироққа қўшин юбориб, Исфохон, Рай, Казвин, Хувар шаҳарларини ва унинг атрофидаги қишлоқларни эгал – лайдилар ва Ҳамадонгача бориб етадилар.

Хоразмшоҳ бундай аҳволга бефарқ қараб тура олмас эди. У шошилиқ суратда 100 минг кишилиқ отлиқ қўшин билан Ироқ томон йўлга чиқади. Қумисда иккинчи бор ўз қўшинини кўздан ўтказади. Бақувват ва эпчил отлиқ жангчилардан 12000 кишини танлаб олиб, Рай томон қараб илдам юради. Хайли Бузрук деган жойда Форс Отабеги Саъд ибн Занги қўшини билан тўқнашади. Тўқнашув Хоразм қўшинининг ғалабаси билан тугайди. Саъд ибн Занги ўз аъёнлари билан асир тушади. Ўз иттифоқ – чисининг мағлубияти ва қудрати Хоразмшоҳнинг яқин – лашуви отабек Ўзбекни даҳшатга солади. У қўшинни ва – зири Нусратдинга ташлаб, ўзи 200 та ғуломи билан ўтиш қийин бўлган тоғлар орқасига ўтиб яширинади. Хоразмшоҳлар қўшини Мойаниж деган жойда Нусратдин қўшинлари кетидан етиб олади. Бўлиб ўтган қаттиқ жанг Хоразм қўшинларининг ғалабаси билан тугайди.

Ғолиб Хоразмшоҳ Отабек Ўзбек олдига ўз элчисини юбориб, ундан ўзининг Хоразмшоҳга қарамлигини тан олишини, ўз мулкида Хоразмшоҳ номидан танга зарб қилдириш ва хутбани унинг номига ўқитишни талаб этади. Ноилож қолган Ўзбек бу талабларга рози бўлади ва уларни бажаради. Бундан ташқари Отабек Ўзбек, ўз қарамлиги ва содиқлигини ифодаси сифатида Хоразм – шоҳга ўз мулкидаги Фарразин қалъасини тсртиқ қилади. Отабек Ўзбекнинг бугун ҳазинаси қўлига тушганлигини назарда тутиб Хоразмшоҳ Муҳаммад уни бож тўлашдан озод этади.

Хоразмшоҳга тобе бўлиб қолган Отабек Ўзбек, унинг мулкига грузинларнинг вақти – вақти билан ҳалокатли бос –

кинчилик юришлари ҳақида шикоят қилади ва ундан химоя сўрайди. Хоразмшоҳ грузин подшосига махсус элчи жўнатиб, унга Озарбайжон ерлари эндиликда Хоразмшоҳлар мулки эканлигини эслатади. Ундан бу мулкка босқинчилик юришлари қилишдан тийилишини талаб қилади.

Грузия подшоси Муҳаммад Хоразмшоҳ олдига катта миқдордаги зеби зийнатлардан иборат совға – саломлар билан ўзининг элчиларини юбориб, улар орқали ўзининг Хоразмшоҳга самимий ва чуқур ҳурматини ва унинг (Хоразмшоҳнинг) талабига қатъий риоя қилажагини билдиради.

Хоразмшоҳ Грузияга қарши ҳарбий юриш учун шу вақтнинг ўзида 50 000 кишилиқ қўшин ажратади. Бироқ Бағдодга қарши ҳарбий юриш тайёргарлиги муносабати билан Грузияга юриш тўхтатилади.

Форс отабеги Саъд ибн Занги ҳам Хоразмшоҳ томонидан авф этилади. Бунга жавобан Саъд ибн Занги Муҳаммадга Эрондаги душман кира олмайдиган иккита калъани тортиқ қилади. Хоразмшоҳ ўз қариндошини Саъд ибн Зангига эрга беради ва унга мулкидан йиғиб оладиган хирожнинг учдан бирини Хоразмга Султон хазинасига жўнатиш мажбуриятини юклайди.¹²³

Шундай қилиб, 1217 йилга келиб Хоразмшоҳ ўз қўли еттига Эрон Ироқи, Мозандарон, Арран, Озарбайжон, Ширвон, Форс, Кирмон, Макрон, Манғишлоқ, Кеш, Сижистон, Ғур, Ғазна, Бомиён вилоятлари ва шаҳарларини бўйсундириб, чегараларини Ҳиндистонгача олиб бориб тақаган эди.

Бу давр Хоразмшоҳлар давлати энг кучайган, куч – кудрати ошган давр ҳисобланади. Уша давр тарихчиларининг кўрсатишича, Хоразмшоҳлар давлати таркибида бу даврга келиб 400 дан ортиқ шаҳарлар мавжуд бўлган Гурганж, Самарқанд, Бухоро, Ҳирот, Нишопур ва бошқа шаҳарлар жаҳоннинг шу даврдаги энг кўркем ва юксак маданиятли шаҳарларидан бўлган.

¹²³ З.М.Буниятов. Гос-во Хорезм шахов - Ануштегинидов. 86-бет.

Ёзма манбаларга кўра, Хоразмшоҳ Муҳаммад ўз мулкига кирувчи Самарқанд шаҳрига зўр қизиқиш ва ҳурмат билан қараган. Бу шаҳарнинг иқлими, жуғрофий жойлашуви Муҳаммад Хоразмшоҳга уни Хоразм давлатининг пойтахтига айлантириш гоясини берган. Шу мақсадда Муҳаммад дастлабки ишларни бошлаган.

Самарқанд Муҳаммад Хоразмшоҳ ҳукмронлиги даврида қурила бошлаган катта ҳашаматли сарой ва масжид фикримизнинг далилидир.

Бироқ Муҳаммаднинг салтанат пойтахтининг Гургандан Самарқандга кўчириш тўғрисидаги фикрига Туркон хотун қаттиқ қаршилик кўрасатади. Онасининг гапини ҳеч қачон икки қилолмаган Муҳаммад юқоридаги фикрдан қайтишга ёки ишни вақтинча тўхтатиб туришга мажбур бўлади.

Жуда катта империя ҳукмдори бўлиб олган Хоразмшоҳ Муҳаммад эндиликда ўзининг азалий душмани — халифаликни бир ёқли қилишга, жуда бўлмаса Бағдодга ўз таъсирини кучайтиришга қарор беради. У халифа ан-Носирдан Бағдодда хутбани бутун Мовароуннаҳр ва Хуросон ҳукмдори Хоразмшоҳ Муҳаммад номига ўқитишни талаб этади. Бу билан отаси Хоразмшоҳ орзу қилган ишни амалга оширмоқчи бўлади. Бироқ халифа ан-Носир Хоразмшоҳнинг бу талабини рад этади. Шундан сўнг Муҳаммад ишни ҳарбий куч билан амалга оширмоқчи бўлади.

Хоразм давлатининг ва унга тобе бўлган бошқа давлатларнинг барча ҳарбий кучлари Бағдодга ҳарбий юриш қилиш мақсадида бир жойга тўпланади. Бағдод устига ҳарбий юриш учун тўпланган қўшин сонини ўрта аср тарихчилари ҳар хил кўрсатишади. Ироқ тарихчиси Сибт ибн ал-Жавзий Хоразм қўшинларининг сонини 400 минг, ҳатто 600 минг киши деб кўрсатса, Насавий 500 минг киши бўлган, шулардан 70 минги қорахитойлар эди, деб кўрсатади. Мирхонд ва Хондамирлар 300 минг киши деб кўрсатадилар.¹²⁴

Хоразмшоҳ иложи борича кўпроқ қўшин тўплашга ҳаракат қилди. Бундай катта ҳарбий тайёргарлик Хоразм —

¹²⁴ З.М.Буниятов. Гос-во Хорезм шахов-Ануштегинидов. 86-бет.

шоҳ Бағдод устига ҳарбий юришга нақадар катта эътибор билан қараганлигидан далолат беради.

Хоразмшоҳнинг қудратли қўшини Асадобод дово­нига келиб етганда, шу йили куз эрта тушганлиги сабабли қаттиқ совуқ бошланиб, қалин қор ёғади. Қишга деярли тайёргарлик кўрилмаганлиги туфайли Хоразм қўшинидан кўпчилик ҳалок бўлади. Бу воқеа 1217 йилнинг кузида содир бўлган эди. Уч кун давомида қутурган бўрон қуд­ратли Хоразм қўшинини қийратади. Хоразмшоҳ Муҳам­мад Бағдодни эгаллаш фикридан воз кечиб, орқага қай­тишга мажбур бўлади. Бўрондан омон қолган ва Хоразм томон чекинаётган қўшин қолдиқларига йўлда Парчам кўчманчи қабилалари ва Хаккар қабиласидан курдлар ҳужумлар уюштириб, уларни деярли яксон қиладилар.¹²⁵ Хоразм қўшинининг бу муваффақиятсизлигида Олий Бош қўмондон сифатида бутун айб Хоразмшоҳ Муҳаммад зиммасига тушади.

Чунки, ҳукмдор ва саркарда сифатида у юриш ол­дидан табиат инжиқликлари ва шароитларини ҳисобга олиши шарт эди. Қудратли Хоразмшоҳ қўшинларининг Бағдодга юриши шу тариқа аянчли ва муваффақиятсиз тугади. Бу юриш қудратли Хоразм қўшинига катта зарба бўлди. Унинг илғор кучлари ва ўша давр ҳарбий техникаси та­биатнинг инжиқлиги туфайли яксон бўлди. Бу муваффа­қиятсизлик қудратли Хоразмшоҳ номига доғ бўлиб тушди.

Тарихий манбаларда кўрсатилмаса — да, Хоразмшоҳ Муҳаммаднинг Бағдод устига муваффақиятсиз юриши ҳамда унинг қудратли ва сараланган қўшини қор бў­ронлари ва қаттиқ совуқда ҳалок бўлишига оид тарихий манбаларни қунт билан ўрганиш Хоразмшоҳ Муҳам­маднинг мўғулларга қарши очиқ курашга юраги бет­ламагани ва бу урушдаги марлубиятининг асосий сабаб­ларидан бири Хоразм қўшинининг сараланган жанг­чиларининг Асадобод дово­нидаги қор бўронларида ҳалок бўлганлиги бўлса, керак деган фикрга олиб келади. Чунки Муҳаммад бу юришнинг натижаси унинг учун ва Хоразм давлати учун нақадар катта аҳамиятга эга эканлигини

¹²⁵ Ўша жойда.

тушуниб, бу юришга ўзининг энг сараланган, жанговар синовларда пишган жангчиларини олган эди.

Бағдодга ҳарбий юриш муваффақиятсиз чиққанидан ниҳоятда жигибийрон бўлган Муҳаммад Хоразмшоҳ халифага қарши душманлик ниятидан воз кечмади, иккинчи юришни уюштиришни режалай бошлади. Бироқ мамлакатнинг Шарқий чегараларида мўғуллар қўшини анча фаолашиб қолганлиги ҳақидаги хабар Муҳаммадни шопилинч суратда мамлакат ичкарисига жўнаб кетишга мажбур қилади. Йўл – йўлакай Хоразмшоҳ ўз ҳукмронлигидаги шаҳарлар – Нишопур, Марв, Сарахс, Балх, Бухоро ва бошқаларда хутбадан халифа номини чиқариб ташлашни буюради. Бағдодга муваффақиятсиз юришдан сўнг Муҳаммад Хоразмшоҳ Гурганжга эмас, балки сўнгги дайтларда унинг доимий ошени бўлиб қолган Самарқанд шаҳрига келади. Бунга сабаб, биринчидан, Хоразмшоҳнинг Самарқанд иқлимини ёқтиргани бўлса, иккинчидан мўғуллар хавфига яқинроқ жойда туриш зарурияти эди.

Гурганжда Туркон хотун мамлакат сиёсий ҳаётида муҳим роль ўйнаётган эди. Туркон хотун давлат ишларига аралашар, амалдорларни тайинлашда ўғлига маслаҳат берар, Муҳаммад эса онасининг айтганидан деярли чиқмас, унинг барча сўзларига қулоқ солар эди.

Натижада Туркон хотуннинг ҳаракати туфайли Хоразмшоҳлар давлатида Туркон хотуннинг уруғи бўлмиш қипчоқларнинг обрў – эътибори ошиб боради. Хоразмшоҳлар давлатини вужудга келтирган маҳаллий турк (Хоразм) беклари хоразмшоҳлардан тобора узоқлаша боради. Натижада уларнинг ҳукмдордан кўнгли аста – секин совий бошлайди. Фикримизча, Туркон хотуннинг давлат ишларига керагидан ортиқча аралашуви ва қудратли Хоразмшоҳнинг онасининг сўзидан чиқа олмаслиги натижасида мамлакатда юзага келган кучли ички зиддиятлар қудратли Хоразм давлатини ҳалокатга учратган сабаблардан яна бири бўлса керак.

Айнан Туркон хотуннинг ҳаракати билан қипчоқлар давлатда ҳал қилувчи мансабларни эгаллай борадилар. Вазир Низомулмулк мансабдан олиб ташлангач, Муҳаммад вазирликка, онасининг маслаҳати билан, унинг собиқ гуломи Муҳаммад Солиҳни тайинлайди. Туркон хотуннинг

маслаҳати билан ҳукмдор тахт вориси қилиб ўта қоби — лиятли, шерюрак, туркман хотини Ойчечақдан туғилган ўғли Жалолиддинни эмас, балки қипчоқ хотинидан ту — гилган, қобилиятда Жалолиддиндан ўтолмайдиган ўртанча ўғли Қутбиддин Ўзлоқшоҳни белгилайди. Натижада турк — манларнинг Хоразмшоҳдан ихлоси қайтади. Тахтнинг қонуний меросхўри бўлиши лозим бўлган Жалолиддин Мангубердига Хоразмдан узоқ ғурийлар ери (Ҳиротдан ташқари) теккани ҳолда худди ўша Туркон хотунинг «доно» маслаҳати билан ҳали балоратта етмаган шаҳзо — далар Фиёсиддин Пиршоҳ, Оқшоҳ, Рукаддин Гурсанжи, Хуршоҳлар Хоразм, Хуросон ва Мозандарондаги мулк — ларга эга бўладилар. Бу вилоятлардаги асосий ҳукмдор амалда Туркон хотун бўлиб қолди.

Туркон хотуннинг ишларига вақт — бевақт аралашishi аста — секин ҳукмдорнинг ғазабини чиқариши табиий эди. Натижада Хоразмшоҳ билан онаси Туркон хотун ўртаси — даги муносабат кескинлаша боради. Бироқ ғурсат қўлдан берилган эди. Гурганжда ва кўпгина вилоятларда Туркон хотуннинг таъсири кучли бўлиб, Хоразмшоҳ Муҳам — маднинг обрўсига анча путур етган эди. 1218 йил мартада Хоразмшоҳ Муҳаммад Низомулмулкни қобилиятсизлик ва ўз мансабини суистеъмом қилишда айблаб вазирликдан олиб ташлайди ва «Ўз устозингнинг ҳузурига бор» деб ҳайдаб юборади. Бу қисқа гапда катта мазмун бўлиб, унда Туркон хотун номига кесатиш мавжуд эди. Мансабдан ҳайдалган вазирни Гурганжда жуда яхши кутиб олган Туркон хотун билан ўғли ўртасидаги муносабатлар янада кескинлашади. Муҳаммадга бу ҳақда батафсил маълумот етиб боргач, у дарғазаб бўлиб, яқин кишиларидан Из — заддин Тўғрулни собиқ вазир Низомулмулкни қатл қилиш тўғрисидаги фармон билан Гурганжга жўнатади.

Бироқ Гурганжда Туркон хотун Иззаддин Тўғрулга бу фармонни амалга оширишга йўл қўймайди, аксинча, барча сарой аъёнлари олдига Хоразмшоҳ Низомулмулкни сарой девонбошиси қилиб тайинлайди, деб эълон қилишга мажбур этади.¹²⁶ Қизиги шундаки, Хоразмшоҳ Туркон

¹²⁶ Ўша жойда.

хотуннинг бу қарорига рози бўлишга мажбур бўлади. Бу мисол Туркон хотун таъсиридаги вилоятларда Муҳаммад Хоразмшоҳ ҳокимияти тан олинмаганлигидан далолат беради.

Вазир Низомулмулк мансабидан олиб ташлангач, Хо — размшоҳ унинг ўрнига жамоа раҳбарлик ташкилотини гузди, яъни давлат вазири иши эндиликда саройнинг олгита вакили зиммасига юклатилиб, улардан бири саройдаги ҳужжатлар девони бошлиғи вазифасини бажаради. Хоразмшоҳнинг анъанавий бюрократик бошқариш усулини бундай шаклда жамоа бошқариш усули билан алмаштириш ўша даврда ижобий натижа бериши мумкин эмас эди. Шундай қилиб аббосийлар томонидан яратилган, тоҳирийлар ва сомонийлар даврида ривожлантирилган шарқий мусулмон сиёсий тузуми эндиликда бутунлай емирилишга юз тутган эди. Зоҳиран ниҳоятда қудратли дабдабали кўринган Хоразмшоҳлар давлати чуқур инқирозга юз тутган эди. Хоразмшоҳ ўз ҳукмронлик фаолиятининг сўнгги йилларида ўзининг амалга оширган айрим ишлари билан, мамлакат ичида ўзининг таянч кучлари йўқолишига сабаб бўлган эди. Хоразмшоҳ Муҳаммад мамлакатни бошқаришда амалга оширган сиёсий ислохот Туркон хотун бошлиқ ҳарбий табақа ва сарой амалдорларини унга қарши қилиб қўйган эди. Хоразмшоҳнинг 1216 йилда диний арбоб шайх Маждиддин ал-Бағдодийни қатл қилдириши, 1215 йил кузида Бағдод халифаси устига қилган ҳарбий юриши диний уламо — ларнинг Муҳаммаддан иҳлосини қайтарган эди. Шунинг учун ҳам Хоразмшоҳ ўз давлатида дин аҳллари ичида таянчга эга эмас эди.

Шунингдек, Муҳаммад ўз давлати фуқаролари орасида ҳам таянч кучга эга эмас эди. Чунки дастлаб халқ оммаси Хоразмшоҳни адолатли ҳукмдор ва ғайридинлардан халос қилувчи сифатида қабул қилиб, уни ҳар томонлама қўлаб — қувватлаган эди. Бироқ Хоразмшоҳ Муҳаммад зулмга, адолатсизликка қарши бош кўтарган ўз халқини қонга ботиради, унинг кескин норозилигига ва қаҳру ғазабига дучор бўлади. Шундай қилиб мўғуллар ҳужуми арафасида Муҳаммад Хоразмшоҳ ўз мамлакатидagi давлат

системасига ва аҳоли ичидаги ҳеч бир табақага суяна олмас эди.

Бинобарин, бундай давлат билан дунёда энг машҳур сиёсий ва ҳарбий ташкилотчилар бошчилик қилган кучли кўчманчилар ўртасидаги кураш натижаси қандай бўлишини англаш қийин эмас эди. Ҳақиқатан ҳам, кейинги воқеалар юқоридаги тахминлар тўғрилигини тасдиқлади. Бени ҳоя катта ҳарбий куч, аҳоли ва моддий имкониятларга эга бўлган Хоразмшоҳлар давлати, афсуслар бўлсинки, фоят қисқа вақт ичида, ўзидан анча кам ҳарбий кучга ва имкониятга эга бўлган мўғуллар босқини натижасида қулади. Мусулмонлар бошига даҳшатли кулфатлар ёғилди.

ХОРАЗМШОҲЛАР ДАВЛАТИДА ИЖТИМОИЙ, СИЁСИЙ ВА МАДАНИЙ ҲАЁТ

Хоразмшоҳлар давлати Хоразмшоҳнинг чекланмаган ҳокимияти таъсис этилган, қудратли қўшинга таянадиган буюкюкрастик феодал давлат эди. Бу давлат ўз даврида ҳарбий қудрати билангина эмас, балки ўзининг меҳнат — каш, жафокаш халқи билан, ўз даври учун юксак маданиятга эга бўлган катта — катта шаҳарлари билан анча юқори ишлаб чиқариш даражасига эришган қишлоқ хўжалиги билан, жуғрофий жиҳатдан қулай савдо йўллари ва ҳамшиша чет эл савдогарлари мавжуд гавжум бозорлари билан ҳам машҳур бўлган.

Тарихий манбаларни ўрганар эканмиз, хоразмшоҳлар давлати халқаро майдонда катта обрў ва эътиборга сазовор бўлганлигининг шоҳиди бўламиз.

Мўғуллар истилоси арафасида Хоразмни машҳур араб сайёҳи ва географии Ёқут ал — Ҳамавий келиб кўради. У ўзининг «Жуғрофия қомуси» кўп томли асарида Хоразм давлати ва унинг халқи ҳақида қимматли фикрларни ёзиб қолдирган.

«Хоразм ерларидай кенг ва аҳоли кўп яшайдиган жой дунёнинг ҳеч бир ерида бўлмаса керак, деб ўйлайман, бунинг устига аҳолиси машаққатли ҳаётга ва оз нарсага қаноат қилишга ўрганиб қолган. Хоразмнинг аҳоли ўрна — шиб қолган аксари жойлари бозорлари, ғамлаб қўйилган

нарсалар ва дўконлари бўлган шаҳарлардир. Аҳоли ўр-
нашган жойлар орасида бозори йўқлари камдан – кам то-
пилади. Шу билан бирга бу ерларда умумий хавфсизлик ва
тинчлик – хотиржамлик ҳукмдордир».¹²⁷

Араб сайёҳининг Хоразм тулпроғига ташриф буюриши
ва уни юқоридагича тасвирлаши Хоразм давлати XII аср
бошларида жаҳоннинг кўзга кўринган давлатларидан бири
бўлганлигидан далолат беради, унинг шаҳарлари обод,
халқи меҳнаткаш ва савдо ривожда бўлганлигини кўрса-
тади.

Хоразмшоҳлар давлати катта ҳудудни ўз ичига олган.
Тарихий манбаларнинг хабар беришича, XIII аср бош-
ларида унинг ҳудудида 400 дан ортиқ шаҳар бўлган.

Ёқут ал-Ҳамавий Хоразм давлати шаҳарларининг
тасвирига тўхталиб: «Бойликларининг мўллиги ва пой-
тахтнинг катталиги, аҳолисининг кўплиги, яхшиликка
яқинлигини ҳамда дин ва мазҳаб буюрган нарсаларни
бажариши жиҳатдан Хоразмнинг бош шаҳрига ўхшаган
шаҳар дунёда бўлмаса керак»¹²⁸ дейди.

Хоразмшоҳлар давлатининг пойтахти бўлмиш Гурганж
ўз даври учун беқиёс гўзал ва катта шаҳар бўлган. У
Амударё (Жайҳун) соҳилларида жойлашган бўлиб, унда
жуда кўп аҳоли яшаган. Гурганж шаҳрига саёҳат қилган
XIII аср эрон тарихчиси ал-Казвиний Гурганжни таъ-
рифлаб «Гурганж жаннатдаги шаҳар ва куёвнинг уйида
келини таърифловчи фаришталар эътиборини қозонган
гўзал шаҳардир», – деб ёзганди.

Хоразм давлатининг пойтахтига айланган Гурганж
салтанатининг кучайиши билан ривожланиб, гуллаб-
яшнаб борди. Айниқса, Гурганж хоразмшоҳлар Текаш ва
Аловиддин Муҳаммад ҳукмронлиги йилларида роса
гуллаб-яшнади. Хоразмшоҳлар ўз давлатининг пойтахти
истиқболига катта эътибор билан қараганлар. Ҳунар-
маддчиликнинг ривожланишига, савдо-сотиқнинг Кен-
гайишига ҳомийлик қилганлар. Ал-Казвиний Гурганжда
ўша даврда жаҳонда мавжуд бўлган 50 хил асосий ҳу-

¹²⁷ С.П Толстов. Қадимги Хоразм маданиятини излаб 293-бет.

¹²⁸ Ўша жойда.

нармандчиликнинг барчаси мавжуд бўлганини ва Гурганж ҳунармандлари ўз маҳоратлари жиҳатидан жаҳонда тенги йўқ эканликларини кўрсатган.¹²⁹

Хоразмшоҳлар ўз давлатининг куч – қудрати ошишида савдонинг роли катта эканлигини тушунганлар. Шунинг учун ҳам Хоразм давлатида ички ва ташқи савдо кенг ривожланган, савдо йўллари қаттиқ муҳофаза қилинар эди. Гурганж савдогарлари дунёнинг кўпгина мамлакатларига ўз молларини элиб сотар, Гурганжга ҳам кўп хорижий мамлакатларнинг савдогарлари мол олиб келар эдилар. Гурганж бозорлари билан ҳам машҳур эди. Шаҳарда XIII аср бошларида ўлаб бозорлар мавжуд бўлиб, улар мол сероблиги, савдогар ва харидор кўплиги, гавжумлиги билан кишиларни, сайёҳларни ҳайратта солган.

Гурганж Амударё (Жайхун) нинг ҳар икки соҳилида жойлашган бўлиб, уни дарё сувидан ҳар иккала қирғоқда қурилган тўғон тўсиб гурган. Мўғуллар шаҳарни қамал қилган пайтда тўғонни бузиб, гўзал шаҳарни сувга бос – тирганлар.

Шаҳар бозорларини назорат қилувчи киши мухтасиб деб аталиб, у Гурганж бозорларинигина эмас, балки бошқа шаҳарлардаги бозорларни ҳам назорат қилиш ҳуқуқига эга бўлган. Шаҳарда ўйлар бир – бирига жуда яқин қурилган. Бунга аҳолининг кўплиги сабаб бўлган бўлса керак. Гурганжда салобатли қасрлар, мадрасалар, миноралар шаҳар ҳуснига ҳусн қўшган. Улар Хоразмшоҳлар давлатининг куч – қудратидан ва улуғлигидан дарак берган.

Хоразмшоҳлар давлатининг йирик шаҳарларидан яна бири – Ардахушмисан (ёки Хушмисан) шаҳридир Бу шаҳар катта шаҳар бўлиб, Ёқут ал – Ҳамавийнинг далолат беришича, Хоразм давлатида обод, тўлиқ – тўкис ва гавжум бозорлари, бадавлат аҳолиси билан ажралиб турган.

Хивақ (ёки Хива) – Гурганждан 15 фарсаҳда жойлашган қалъа – шаҳар, Хивақ ҳам ўз даври учун юксак маданияти ва бой бозорлари билан ажралиб турган. Хивақ, Хоразм давлатида аҳолиси исломнинг шофиия мазҳабига кирувчи ягона шаҳар бўлиб, Ёқут ал – Ҳамавийнинг гу –

¹²⁹ З.М.Буниятов. Гос-во Хорезм шахов-Ануштегинидов. 103-104 бетлар.

воҳлик беришича, Хоразмдаги бошқа шаҳарлар аҳолиси исломнинг ханафия мазҳабига киргандир.

Даргон — саҳрода тепалиқда жойлашган шаҳар бўлиб, Ёқут ал — Ҳамавий 1219 йил ноябрда Марвдан Гурганжга келаётиб бу ерда тўхтаб ўтган.

Ҳазорасп — кўп бозорлари ва савдо расталари бўлган, душман кира олмайдиган гўзал қалъа — шаҳар. Ёқут ал — Ҳамавий Ҳазораспда 1219 йили бўлган.¹³⁰

Биз Хоразм давлатига қарашли фақат бир неча шаҳарни тасвирлаш билан чекландик, холос. Ҳатто шу қисқа тасвир ҳам Хоразм давлати XII — XIII асрларда дунёдаги энг ривожланган мамлакатлардан бири бўлганлигини кўрсатади. Шаҳарлар архитектураси, Хоразм давлатида Фан, маданият тараққийси ҳақида тарихий манбаларда келтирилган маълумотлар юқоридаги фикримизнинг тасдиқлайди.

Академик С.П.Толстов бошчилигидаги Хоразм экспедицияси ва академик Я.Ф.Фулумов бошчилигидаги илмий — текшириш экспедицияси Хоразм давлати ҳудудида олиб борган археологик қазинма ишлари натижасида бу давлатнинг бой маданиятига оид тарихий ёдгорликлар топилди.

Қадимги Хоразмнинг тарихий ёдгорликларини ўрганишда ўрта аср феодал Хоразмидаги синфий хусусиятлар яққол кўзга ташланади. Археологик қазинмалар натижасида топилган шаҳар ва қалъа ёдгорликлари қадимги Хоразмда қудратли феодал синф ва унга тобе камбағал деҳқонлар синфи бўлганидан дарак беради. Феодал қўргони билан деҳқон қўргони тузилиш принциплари жиҳатиданоқ бир — биридан ер ва осмонча фарқ қилиши юқоридаги фикримизнинг далили бўла олади.

Хоразм давлати ҳудудида кўплаб мудофаа истехкомлари мавжуд қалъалар бўлган. Археологик қазинмалар жараёнида уларни ўрганиш қадимги Хоразмда санъат, архитектура ва мудофаа санъати нақадар кучли тараққий этганини кўрсатади. XII — XIII асрга оид Хоразм ҳудудидаги тарихий ёдгорликлар, Қават қалъа, Катта Гуддурсун ва

¹³⁰ Ўша жойда.

Норинжон яқинидаги «Каптархона» қалъаларининг қол — диқлари хоразмшоҳлар давлати мудофаа истеҳкомлари — қалъалар қурилишини яхши биладиган мутахассисларга бой бўлганидан дарак беради.

Бу даврнинг кўплаб шаҳарлари Ўрта асрлардаги Ўрта Осиё шаҳарларининг то XIX—XX асрларга қадар давом этиб келган ва такомилга етган хусусиятларига эга бўлиб, улар ўртасида умумий ўхшашлик мавжуддир.

XII—XIII асрларга оид ёдгорликлар ичида сопол ва уй — рўзғор буюмлари ясашда ишлатиладиган бошқа материаллар бу ерда амалий санъат гуркираб ўсганлигидан далолат беради. археологик қазишмалар эса бу давр Хоразм давлати шаҳарларидаги юксак архитектура санъатидан далолат беради.

Бир хил рангли ва безакли сирли феруза идишлар ҳамда сирти бўртма нақш билан серҳашам қилиб безатилган кулранг ва қора сирсиз идиш — оёқлар, рангдор қандил керамикасида ҳам тоқчалари ярим устунлар, лой сувоғига ўйма нақш туширилган, изораси бўлган серҳашам манзарали архитектура ёдгорликларига хос услуб ўз аксини топган.

Хоразмда деҳқончилик энг қадим даврлардан бери тараққий этиб келган. Хоразм ҳудудида ернинг шўрҳоклиги, экишдан олдин бундай ерни бир неча бор шўрини ювиш зарурати Хоразмда суғориш тизимини муттасил тараққий эттириш заруратини туғдирган.

Академик Я.Ф.Фулумов қадимги қулдорлик жамиятида вужудга келтирилган Хоразмдаги суғориш иншоотлари ўз даврининг энг илғор суғориш иншоотлари бўлганлигини кўрсатади.¹³¹ XI—XII асрларда, Амударё ва Сирдарё этакларида суғориш энг юксак поғонага кўтарилган даврда Хоразм давлатида экин майдонлари кенгайди. Деҳқончилик ривожланди. Ўрта асрларда гуллаб яшнаган Хоразм давлати ҳудудида дон экинлари билан бир қаторда ўрик, шафтоли, узум, олхўри, нок, қовун, тарвуз, қовоқ, бодринг,

¹³¹ Я.Ф.Фулумов. Хоразмнинг суғорилиш тарихи (Қадимги замонлардан ҳозиргача) Тошкент. «Фан», 1959 йил, 7-бет.

сабзи, дуккакли экинлар (ловия ва мош), шунингдек, пахта ва кунжут экилгани аниқланган.

Ўрта асрларда тараққий этган суғориш иншоотларига ва ривожланган ишлаб чиқаришга эга бўлган Хоразм давлатининг гуллаб-яшнаган қишлоқ хўжалиги XIII асрнинг бошларида мўғуллар ҳужуми ва Амир Темурнинг XIV аср охиридаги Хоразмга қарши ҳарбий юришлари натижасида издан чиқди.

Юқоридаги саҳифаларда Хоразмшоҳлар давлатининг ички ҳаётини, унинг маданиятини қисқача тасвирлашга ҳаракат қилдик. Албатта, буюк хоразмшоҳлар давлатининг ички ҳаётини, маданиятини тасвирлаш учун унча — мунча саҳифа камлик қилади. Биз олдимизга ундай вазифани қўймаганмиз ҳам. Хоразмшоҳлар давлати тарихини қунт билан ўрганиш, унинг XII — XIII асрлардаги маданиятининг ажойиб манзарасини таҳлил қилиш жараёнида ўша даврнинг салбий томонлари ҳам ошкор бўладикки, буни ҳисобга олмасдан 1219 — 1221 йилларда рўй берган фожиали воқеаларни англай олмаймиз.

XII — XIII асрларда Хоразм давлати юксалиб келаётган феодал монархияси бўлиб, Ғарб ва Шарқ феодал монархияларига хос бўлган барча кучли ва заиф томонлар Хоразм монархиясига ҳам хос эди. Феодаллар синфининг турли табақалари, аввало, катта ер эгаларига, мансабдор шахсларга таянувчи олий ҳокимият намояндалари билан йирик феодаллар, мулкдор ҳокимлар ўртасидаги шиддатли курашсиз сиёсий марказлашув йўлини тасаввур қилиб бўлмайди. Гарчи йирик феодаллар ва мулкдор ҳокимлар хоразмшоҳлар шарафига соф олтиндан ясалган дўмбираларни чалган бўлса — да, улар Гурганж саройидаги тантанادا «Искандар тонги» дўмбирачилик қилишдан унчалар мамнун эмас эдилар.

Ғарб монархияларига таққослаганимизда, кўчманчи қабилалар ва уларнинг феодал — уруғдошлари — зодагонлар Хоразмдаги вазиятни яна ҳам мураккаблаштириб юборишди.

Хоразмшоҳлар давлати ўз ҳаётининг барча даврларида ўз қўшинига эга бўлиб, ҳукмдорлар ўз ташқи ва ички сиёсатида уларга суяниб иш кўрганлар. Хоразмда X асрда шон — шуҳрат топган оғир отлиқ қўшин Хоразмшоҳлар

давлатининг таянчи бўлмай қолганига анча вақт бўлган эди. Сомонийлар ва салжуқийлар империяларидан ўрнак олиб XI асрда Хоразм қўшинида маълум вақтгача «ғуломлар» гвардияси (гвардиячи қуллар) каттагина роль ўйнаган бўлса, XII—XIII асрларга келиб ёлланма ва иттифоқчи турк қўшилмалари хоразмшоҳларнинг асосий кучини ташкил этди. Булар — ҳокимлар ўзларидан чиққан қонгли ва туркманлар бўлиб, уларнинг ҳукмрон сулола билан қариқдошлик алоқалари ҳам бор эди.

XII аср давомида хоразмшоҳлар бу қабилалар амал — дорларининг қизларига мунтазам равишда уйланиб кел — дилар. Бундай тартибдаги никоҳ бор — бора Хоразмшоҳлар давлатида ўзига хос қоида тусини олди. Шуниси муҳимки, Хоразм ҳукмдори қадимги Хоразмнинг «Хоразмшоҳ» ва арабларнинг «Султон» унвонига эга бўлгани ҳолда, хо — размшоҳнинг биринчи хотини қадимий туркча «хотун» унвонини олади. Шу тариқа Хоразмнинг Хотин ҳоқони Хоразм давлати таркибига кирувчи турк қабилалари устида империя ҳукмдорлигининг бир намояндаси бўлган.

Хоразмшоҳнинг ўлиmidан кейин унинг ўғиллари ора — сидан тахтга номзод кўрсатиб бериши билан хотун сиёсат бобида ҳам эркаклар ролини ўйнай бошлади.

Текашнинг тул қолган хотини ва Муҳаммаднинг онаси — ҳоқон Туркон хотун Хоразмни ёмон оқибатларга олиб келган йирик арбоблардан бири бўлади. У Хоразмшоҳ Муҳаммад саройи қошидаги ҳарбий ва зодагонлардан иборат «эски Хоразм» гуруҳининг нуфузли бошлиғи эди. Туркон хотун Хоразмшоҳ саройи билан рақобатлаша оладиган ўз саройига эга бўлиб, олдинги саҳифаларда айтилганидек, олий ман — сабдаги амалдорларни зўрлик билан тайинлар, лозим топса Хоразмшоҳнинг буйруқларини тўхтатиб ҳам кўяр эди. Бир талай ҳарбий амалдорлар — қипчоқ қабилаларининг бошлиқ — лари, Хоразмшоҳнинг лашкарбошилари унинг атрофида тўпланаар эдилар.

Хоразмшоҳлар давлатининг юқори табақалари ўрта — сидаги қарама — қаршилик Муҳаммад подшолик қилган даврда айниқса кучайди. Хоразм империясини барпо этишга бўлган интилиш шу билан тутади — ки, импе — риянинг дастлабки ўзаги бўлган Хоразм иккинчи даражага суриб туширилди. У улкан давлатнинг шимолий чеккасида

қолиб кетди. Эрон ва Мовароуннаҳрнинг бой марказлари, аввало, Қорахонийлар давлатининг эски пойтахти — Самарқанд иқтисодий, ҳарбий — сиёсий ва ниҳоят, ижтимоий жиҳатдан асосий манфаатлари Ўрта ва Яқин Шарқ билан боғлиқ бўлган улкан давлатнинг анча қулай маркази бўлди, мусулмон ҳарбий амалдор элементлари ва савдо шаҳарлари эса подшо ҳокимиятининг асосий ижтимоий таянчига айланди. Хоразмшоҳ Муҳаммаднинг пойтахтни Самарқандга кўчиришга уринишнинг боиси ҳам шунда бўлиб, унинг бу ҳатти — ҳаракати Турккон хотун гуруҳининг қаттиқ қаршилигига учради.

Ниҳоят, Хоразмнинг иқтисодий жиҳатдан тез юксалиши, муваффақиятли урушлар, савдо — сотиқнинг гул — кираб авж олиши туфайли бу ерда «улуғ хоразмшоҳлар» даври — халқ оmmasи фаравонлигининг нисбатан ошиши, бинобарин, синфий зиддиятларнинг вақтинча сусайиши даври бўлган бўлса, империянинг чекка жойларида бу даврда рўй берган воқеалар халқ оmmasи аҳволининг оғирлашувига олиб келди. Аҳолининг Хоразм қўшини томонидан тўғридан — тўғри таланишидан ташқари, узоқ давом этган урушлар ҳамда янги қўшиб олинган ерлар хоразмшоҳларнинг яқинларига ва иттифоқчиларига сарҳийлик билан инъом этилиши шунга олиб келди. Устига устак, маҳаллий зодагонлар ташқи талофатнинг ўрнини қоплаш учун деҳқон ва ҳунормандларни эзишни кучайтириб юбордилар. Натижада мамлакатда синфий кураш кучайиб авж олди. Бу эса, ўз навбатида, хоразмшоҳлар давлати пойдеворини бўшаштирди.

Араб сайёҳи Ёқут ал — Ҳамавий хоразмшоҳлар империясининг қарама — қарши томонида: Исфаҳон ва Райд диний ниқоб остида кескин ижтимоий кураш бошланиб кетганлигига гувоҳлик беради: «Шофайлар ва ханафийлар ўртасида тез — тез чиқиб турган низолар ва мазҳаб учун бўлган кураш, ҳар иккала гуруҳ ўртасидаги узлуксиз урушлар натижасида аллақачон вайрон бўла бошлаган эди, бир гуруҳ иккинчиси устидан ғалаба қозонганда ҳар ғалиб мағлубнинг уй жойини талар, ўт қўяр ва вайрон қилар эди».¹³²

¹³² С.П.Толстов. Қадимги Хоразм маданиятини излаб. 305-бет.

Ёқут ал – Ҳамавий тилга олган диний оқимлар бу дeврда муайян ижтимоий гуруҳларга таянарди. Шофийлар феодалларни ва шаҳар бойларини бирлаштирган бўлса, ханафийлар шаҳар ҳунармандларнинг кенг табақаларига таянар – ди. Шиа мазҳаби эса деҳқонлар оммаси ўртасида кенг тарқалган эди. Шу тариқа Ёқут ал – Ҳамавий ҳикояси феодал савдогарларнинг юқори табақаси билан деҳқонлар ила иттифоқ тузиб майдонга чиққан қапшоқлашган ҳунарманд ва шаҳар меҳнаткашлари ўртасида очиқдан – очиқ фуқаролар уруши бўлганлигидан далолат беради, бу уруш натижасида Райда демократик гуруҳлар батамом емирилди.

Шунингдек, исмоилийлар ҳаракатини ҳам ҳисобга олмаслик мумкин эмас. Илк ўрта аср қарматларининг анъаналарини давом эттирган бу ҳаракат XII – XIII асрларга келиб янада авжга миңди. Қолоқ, аксари тоғли районлардаги қишлоқ жамоаларнинг ярим феодал, ярим патриархал қолдиқлари, феодализмдан аввалги аристо – кратиянинг қолдиқлари бошчилик қилган исмоилийлар ҳаракати мавжуд шароитдан норози бўлган деҳқонлар оммасидан куч ва мадад олади. Исмоилийлар мамлакатнинг турли бурчакларидаги истеҳком қалъаларга ўрнашиб олиб, шарқий Эроннинг катта – катта районларида ҳокимиятни бир неча марта ўз қўлларига киритдилар ва шу қадар даҳшатли кучга айландилар – ки, бу билан ҳисоблаш – маслиҳка хоразмшоҳнинг иложи йўқ эди. Хоразм империясининг фожиаали сўнгги ўн йиллиги тарихида ҳам бу куч муҳим роль ўйнади.

Бу шароитларнинг жами мўғул истилочиларига қарши муқаррар курашда Хоразмнинг ҳарбий сиёсий жиҳатдан кучсизлик қилишига сабаб бўлди.

Хоразмшоҳлар давлати тарихини синчиклаб ўрганар эҳанмиз, қудратли ва буюк бўлиб кўринган ушбу давлат чуқур ички зиддиятлар гирдобида қолганлигини ва бу ички зиддиятлар, қурт дарахтни кемиргани каби, хоразмшоҳлар давлати идизини емирганини кўрамир.

Хоразмшоҳлар давлатида фан, маданият, адабиёт ва санъат ҳам ривож топган. Хоразмшоҳлар ўз давлатининг шон – шухратини ошириш, уни улуғлаш мақсадида ўз са –

ройларига адабиёт, санъат аҳлларини тўплаганлар, уларга раҳнамолик қилганлар.

Хоразмшоҳлар давлатида маданият, адабиёт ва санъат айниқса Текаш ва Муҳаммад ҳукмронлик қилган даврларда ривож топди.

Қуйида айни шу даврда Хоразм давлатида кўзга кўринган фан, маданият, адабиёт ва санъат вакиллари ҳақида қисқача ҳикоя қиламиз.

Ўша давр аломалари, шоирлари, санъаткорлари асосан хоразмшоҳлар саройида тўпланган бўлиб, у ерда улар ижод қилишлари учун етарли шароитлар муҳайё эди. Бу давр кўзга кўринган шоирлардан бири Ватвот таҳаллуси билан ном чиқарган Рашидиддин Муҳаммад ал-Умарий (1114–1182) бўлган (унинг Ватвот деб таҳаллус олиштига сабаб – ташқи кўринишдан жуда хунук – паст бўйли, боши кал одам бўлганидир). Дастлабки маълумотни ўз шахри Балхда олиб, кейин таҳсил олишни Хоразмда давом эттиради ва замонасининг етук шоири ҳамда ёзувчиси бўлиб етишади. У учта хоразмшоҳлар – Отсиз, Эл Арслон ва Текашлар ҳукмронлиги даврида саройда девонбеги бўлиб ишлайди. У ўз асарларида Хоразмшоҳларни улуғлайди, улар олиб борган сиёсатни маъқуллайди.

Рашидиддин Ватвот ўзининг «Ҳадойиқ ас-сеҳр фи дакойик аш-шеър» («Сеҳр боғлари ва шеър нозиклари») тўпламини Хоразмшоҳ Отсизга бағишлаган. Унинг «Ар-Расойил» («Номалар») номли асари катта аҳамиятга эгадир. Ушбу асар икки қисмдан иборат бўлиб, биринчи қисми халифаларга, ҳукмдорларга, султонларга, вазирларга, амирларга, ҳокимларга, ноибларга, муфтиларга бағишланган. Иккинчи қисм эса олимларга, катта амалдорларга, машхур кишиларга, шоирларга, дўстларга битилган мактублардан иборатдир.¹³³

Хоразмшоҳлар давлатидаги кўзга кўринган шоирлардан бири – Исфаҳон шоирлар мактабининг вакили Жамалиддин Муҳаммад ибн Абдураззоқ Исфаҳоний эди. У Исфаҳонда камбағал ҳунарманд оиласида туғилди (туғилган йили номаълум). Болалик чоғиданоқ шеърлар ёзди.

¹³³ Алломанинг китоблари ва тўпламлари номларини рус тилидан ўзбек тилига рисола муаллифи ўчирган.

227 К - С. Са. К. Н.

Жамолиддин Озарбайжонда бўлган пайтида улуғ озарбайжон шоири Низомий Ганжавий билан учрашади.

Жамолиддин Исфажоний хоразмшоҳлар саройида яшамади. Бироқ у хоразмшоҳлар давлатининг фуқароси сифатида ўз ғазал ва қасидаларида ҳукмдорларни улуғлади.

Жамолиддин Исфажонийнинг ўғли Камолиддин Исмоил (1172—1237) ҳам ўз даврининг етук шоири бўлган. Халлоқ ал—Маоний лақабига эришган Камолиддин ўз қасидаларининг кўпчилигини хоразмшоҳлар Текаш, Аловиддин Муҳаммад, Жалолиддин Мангуберди, Ғиёсиддин Пиршоҳга, Отабек Саъди ибн Занги ва унинг ўғли Абу Бақрга бағишлади.

Камолиддин Исмоил мўғуллар Исфажонни босиб олган чоғда 1237 йил 21 декабрда мўғул жангчиси томонидан ўлдирилади. Сўнгги рубойини Камолиддин ўз қони билан ёзган.¹³⁴

Бу даврнинг истеъдодли шоирларидан бири Заҳриддин Тоҳир ибн Муҳаммад ал—Фаробий бўлган. У 1160—1202 йилларда яшаб ижод қилган. Ал—Фаробий хоразмшоҳлар тобеси Тўшоншоҳ ибн Муаййид Ой—оба саройида яшаган. Кейинчалик Исфажонга кетиб, асли хўжаңдик бўлган Исфажон садрлари ҳузуринида хомийлик топади. Сўнгра ал—Фаробий Мозандаронга ҳукмдор Ардашер ибн Ҳасан саройига боради. Ардашер ибн Ҳасан шоирга ижод қилиш учун барча зарур қулайликларни тўғдириб беради. Ал—Фаробий бошқа кўзга кўринган шоирлар қатори Озарбайжон отабеги Қизил Арслон (1186—1191) саройига таклиф қилинади. У машҳур шоир Ҳожоний билан яқинлашиб қолади. Ал—Фаробий ўз ижодида кишиларни дўстликка, яхшиликка чорлайди.

Хоразмнинг кўзга кўринган шоир ва адиблари Фаҳр ал—Машойих Абул Қосим ал—Хоразмий (1165 йилда вафот этган) ва Фаҳр ал—Афодил Абу Хафс Умар ибн Муҳаммад ал Хоразмий (1165 йилда ҳалок бўлган) эдилар.

Шоир Муаййанаддин Абусаъд Иброҳим ибн Форис ибн Рустам ал—Хоразмий нозик ғазаллар муаллифи эди. Юқорида номлари зикр этилган улуғ сиймолар ўз ижод—

¹³⁴ Э.М.Буниятов Государство Хорезмшахов. 118-119 бетлар.

ларида нотинч феодаал жамиятда инсоний муҳаббатни, дўстликни, биродарликни, имонли бўлишни, яхшиликни тарғиб қилдилар. Инсонларни худбинликдан, хунрезликдан, ёмонликдан қайтишга чиқардилар.

Тарихий манбаларни ўрганиш жараёнида Хоразмшоҳлар давлатининг ижтимоий ва сиёсий ҳаётида, фан ва маданиятнинг ҳар хил соҳаларида ўчмас из қолдирган сиймолар ҳақида маълумотларга дуч келамиз. Рисолада улардан энг кўзга кўринганлари билан китобхонларни таништиришга ҳаракат қиламиз, токи халқимиз ўз мустақиллигини қўлга киритган ва мустақилликнинг дастлабки машаққатли қадамларини қўяётган бугунги мураккаб ва масъулиятли кунларда ўтмишдаги улуғ сиймоларнинг ҳаёт ва ижод йўли билан танишиш халқимизнинг ватанпарварлик руҳида тарбиялағай, уларнинг руҳи покларни бугунги синовли кунларда халқимизни қўллаб-қувватлағай.

Ал-Ҳаким Али ибн Муҳаммад ал-Ҳижозий ал-Қазний. Бу зот тиббиётда тенги йўқ олим бўлган. Улуғ Султон Санжарга бағишлаб «Китоб мафоҳир ал-атроқ» («Туркларнинг қадр-қимматлари ҳақида китоб»)ни ёзган. Одил ҳукмдор Хоразмшоҳ Отсиз ибн Муҳаммадга «Китоб фи-л-хикма» («Донолик ҳақида китоб»)ни бағишлаган. Ал-Қазний Умар Хайёмнинг шогирдларидан бўлиб, 90 йил умр кўрди ва 1151 йилда вафот этди.

Баҳоуддин Абу Муҳаммад Абдужаббор ибн Муҳаммад Собит ал-Хоразмий ўз даврининг етук файласуфларидан бўлган. У Марв шаҳрида туғилиб, ижодини ўш ерда бошлаган. Адолатли ҳукмдор Отсиз унинг алломалигидан фойдаланиш мақсадида 1141 йил октябрида уни Хоразмга олиб кетади. Ал-Харакийнинг тарих бўйича ҳам асарлари бор.

Абу Мафоҳир Муҳаммад ибн-Муҳаммад ибн-Абу-л-Жалил ал-Умарий ал-Котиб ал-Бухорий ал-Хоразмшохий. Тахаллусидан кўринадики, бу аллома Хоразмшох Отсизнинг котиби вазифасини бажарган.

Ал-Амир ас-Саййид ал-Имом Зайниддин Исмоил ибн ал-Ҳасан ал-Хусайний ал-Журжоний ат-табиб. Бу аллома ажойиб асарлари билан тиббиёт илмини ва бошқа илмларни бойитган.

Ал — Журжэний адолатли Хоразмшоҳ Стсизга жуда боғланиб қолган бўлади. У Хоразмда яшаб, қатор асарлар яратади: «Ат — тибб ал — мулуку» («Шоҳлар табобати»), «Китоб ал — аград» («Ингилиш»), «Китоб фир — р — рада ала — л — фаласифа» («Файласуфларга радия»), «Китоб тадбир йавм ва лайла» («Кундузнинг ва кечанинг тартибга солиниши»), «Китоб васифнома» («Ёшлик тўғрисида китоб») ва бошқалар мазкур аллома қаламига мансубдир.

Абу Исҳоқ шайх ал — Амид Иброҳим ибн Муҳаммад ибн Иброҳим ан Насавий. Ўз даврининг етук шоири ва котиби бўлган. У 1125 йилда вафот этган.

Абу — л — Ҳасан Али ибн Арроқ ас — Саннорий ал — Хоразмий Хоразмдаги Мозон қишлоғида туғилган. У етук тилшунос ва арузнинг билимдони бўлган. У Бухорода узоқ яшаб, фикрдан таълим олади, кейин Журжон шаҳрига кўчиб боради. 1143 йилда вафот қилади. абу — л — Ҳасан ўзининг «Шамориҳ ад — дурар фи тафсир ал — Қуръон («Қуръон шаҳридаги марварид шодалари») китобини ёзиб қолдирган.

Абу — л — Ҳасан ибн Аби Али ибн Мунтажоб Али ибн Муҳаммад ибн Арслон ибн Муҳаммад ал Хоразмий ал — Котиб. Ажойиб шоир бўлган. 1141 йил октябрда Хоразмшоҳнинг Марвга ҳарбий юриши пайтида ўлдирилган. Абу Ҳасан «Хоразм тарихи» китобини ёзиб қолдирган.

Абу — л — Ҳасан али ибн Муҳаммад ибн али ибн Аҳмад ибн Марвон ал — Умроний ал — Хоразмий. Ўз даврининг кўзга кўринган шоири бўлган. Ҳужжат ал — афодил соййидал — удабо ва фахр ал — машойих лақаби бўлган. Машҳур тарихчи олим Замахшарийнинг устозларидан. Ажойиб қасида ва ғазаллар муаллифи.

Абу Муҳаммад Маҳмуд ибн Муҳаммад ибн ал — Аббос ибн Арслон ал — Аббосий ал — Хоразмий (1099 — 1172). Тарихчи ва илоҳиётчи, фикрга бағишланган «ал — Кафи фи — л — фикх» китобининг ва «Тарих Хваразм» («Хоразм тарихи») китобларининг муаллифидир.

Ал — Ҳаким: Абу Жаъфар ибн Муҳаммад ал — Бухорий (1156 йил вафот этган). Қадимги донишмандлик илмининг билимдони.

Абу — л — Вафо Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн ал — Қосим ал — Ахсикатий. Бу улуғ сиймо ҳам тилшуносликда, ҳам тарих фанида пешво бўлган. 1126 йилда вафот этган.

Абу Рашид Аҳмад ибн Муҳаммад ибн ал – Қосим ал – Ахсикатий, Муҳаммад ал – Ахсикатийнинг укаси. Кўзга кўринган шоир ва адиб бўлган.

Зайниддин Муҳаммад ибн Абил Қосим ал – Баққолий ал – Хоразмий (1167 йил вафот этган). «Зайнал – машойих» номини олган. Қуръон луғати «Таржим ал – аъажим» китобининг муаллифи.

Абул карам Абдус салом ибн Муҳаммад ибн Абил – хасан Али ал – Ҳижжий ал – Фирдавсий ал – Хоразмий ал – Андарастоний Гурганж яқинидаги қишлоқда туғилган. Бу аллома ҳадислар тўпламини ва биографик луғатини ёзиб қолдирган.

Фахриддин Абу абдуллоҳ ибн Умар Ар – Розий Хо – размшоҳ Текаш учун «Жавомий ал – улум» («Фанлар тўплами») қомусини ёзган.

Шамсиддин Муҳаммад ибн Ашраф ибн ал – Хусайн ас – Самарқандий (1204 йилда вафот этган) «Рисола фи адаб ал бахс», («Бахс одоби ҳақида рисола») китобини ёзган.

Адиб Музаффариддин Абу Муҳаммад ал – Муборак ибн Яқуб Байқандий. Замоначининг ўткир адиби бўлган

Музаффариддин Қутлуғбек ибн Масъуд ибн Халил ал Вахший. Камбағал кишилар ҳақида кўплаб шеърлар ёзган шоир.

Адиб Музаффариддин ал – Муборак ибн Муҳаммад ибн Суҳроб ал – Хоразмий ал – Қиётий. Ўз даврининг кўзга кўринган адиби бўлган.

Музаффариддин Абуссано Маҳмуд ибн Арслон ал – Хоразмий. Кўзга кўринган адиб. Хоразм тарихининг муаллифи.

Муаййаниддин Маҳмуд ибн Умар Ҳолиддин Муҳаммад ибн умар ас – Самарқандий ал – Хоразмий. Фалакиёт олими бўлган. «Ал – Муллахис фи – л – хайъа» («Фалакиёт илимининг мағизи») китобининг муаллифи.

Малик ул уламо Абул Музаффар Масъуд ибн Муҳаммад ибн Садиқ ал – Хўжандий – кўзга кўринган адиб ва саркарда.

Мунтожибиддин Абу Саъд Муҳаммад ибн ал – Хасан ибн Маҳмуд ан – Насавий – кўзга кўринган олим, адиб ва тарих илмларининг билимдони.

Минҳожиддин Абу Бакр ал – Марғиноний – кўзга кў – ринган олим ва фақиҳ.

Минҳожиддин Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Умар ибн Абул – фатҳ ал – Бухорий – котиб ва тарихчи.

Аловиддин Абул – Фатҳ Муҳаммад ибн Абдулҳамид ал – Хусайн ал – Асмаңдий ас – Самарқандий. Асли самарқандлик бўлиб, кўзга кўринган фақиҳ бўлган. У «Мухталиф арривойа» ва «Антиқа хаср ал – масойил ва каср ад – далоийл» китобларининг муаллифи.

Аловиддин Абу Тоҳир Муҳаммад ибн Маҳмуд ат – Таржимон – фақиҳ, адиб. Замахшарийнинг барча асарларини кейинги замонларга етказган. 1247 йил 10 майда Хоразм Журжониясида вафот қилган.

Фахр Эл – Хоразм ал – Аллома Жоруллоҳ абулқосим Маҳмуд ибн Муҳаммад ал – Хоразмий аз – Замахшарий (мазкур аллома ҳақида рисоламизнинг биринчи бобида ҳам қисқача тўхталганмиз). 1075 йил 18 мартда туғилган ва 1144 йил 13 июнда вафот қилган. Хоразмлик буюк олим, ан – Наҳавий ва ал – Луғавий лақаблари ҳам бўлган. Фа – лакиёт, тилшунослик, тарихшунослик, сарфу наҳв ва бошқа фанларнинг зўр билимдони бўлган, кўп илмий асарларнинг муаллифи.

Абу – л – Муаййид ал – Муваффақ ибн Аҳмад ал – Маккавий, «Ахтаб Хоразм» (Хоразмда энг гапга чечан) тахаллуси билан маълум бўлган аллома. Бундан ташқари Садр ал – Аъимма (имомлар сардори) унвонига ҳам эга бўлган бўлиб, Хоразмда энг яхши мударрис ҳисобланган. Аз – Замахшарийнинг энг яхши шогирдларидан бири, устози сингари араб тилининг билимдони бўлган. Ислам тарихи юзасидан қатор асарларнинг муаллифи, адиб ва шоир.

Абу Мадар ад – Дабби ал – Хоразмий замонасида «машҳур кулл Фани ал – устоз ал – фодил фарид ал – аср» барча Фан соҳаларида машҳур, ўз замонасида ягона бўлган олижаноб устоз) номи билан ганилган.

Малик Нусратиддин Ҳамза ибн Муҳаммад ибн Умар ибн Ҳамза ан – Насавий. Наса ҳукмдори. Ўз даврида оқори даражадаги билимга эга киши бўлган. У ажойиб ҳобилиятга эга бўлган ва бағоят саҳий одам бўлган. У ўз замонасидаги машҳур асарларнинг кўпларини ёддан бил –

ган, араб форс тилларида шеърлар ёзган девое тузган. У Хоразмда 19 йил яшаган. У ўткир мунажжим ҳам бўлган.

Сирожддин Ёқуб ас – Саккокий Хоразмда ас – Садр ал – аллома (алломаларнинг сардори) номи билан машхур бўлган. Хоразмнинг энг эътиборли кишиларидан бўлган, энг муҳими санъатлар устун ва энг муҳим фанлар билимдони сифатида танилган. Кўплаб илмий асарларнинг муаллифи бўлган аллома фалакиёт илмининг ҳам билимдони туфайли Хоразмшоҳ Муҳаммад ва унинг онаси Туркон хотун саройида фахрли ўрин эгаллаган.

Абдул Карим ибн Муҳаммад ибн Мансур Абу Саъид ибн Абул Музаффар ал – Марвазий ас – Самъоний (1167 йилда вафот қилган) Марвдаги таниқли олимлар оиласидан етишиб чиққан машхур олим. У кўп мамлакатларга саёҳат қилган. Унинг бизгача «Нисб китоб ал – ансоб» луғати ва «Зайл тарих Бағдод» ва «Мавр шаҳри тарихи» номи рисолалари етиб келган.

Нажибиддин ас – Самарқандий (XIII аср) турли касалликларининг белгилари ҳамда уларни келтириб чиқарадиган сабаблари ҳақидаги қиссаси билан Хоразмда ва бошқа жойларда машхур бўлган аллома.

Шамсиддин Муҳаммад ибн Қайс ар – Розий Хо – размшоҳ Муҳаммад саройига яқин бўлган шоир ва адиб, «Ал – муъжам фи маъири ашъор ал – ажами» ва «Тибйон луғат ат – турки ала лисан Кангли» китобларининг муаллифи.

Зайниддин – Самарқанднинг кўзга кўринган кўз табиби. Хоразмшоҳлар давлати емирилгач, Чингизхон хизматига ўтади. Ҳатто уни оғир хасталиқдан (офтальмия касалидан) даволайди.

Абу Иброҳим Исмоил ал – Журжоний Хоразмшоҳ От – сизга ўзининг тиббий рисоласи – «Китоб ал – аград ат – тиббийа ва ал – мабохис ал – аълайя ал – хоразмшо – ҳийа»ни бағишлайди. Манбаларнинг хабар беришича, Хоразм ҳамиша илм аҳлининг доимий манзили ва дониш – маңдлар карвони тўхтаб ўтадиган жой бўлган. Бухоро эса уламолар йиғиладиган манзил, илмлар тўпланган жой бўлган. Хоразм давлати таркибига кирган шаҳарларда таҳсил олган кўпгина олимлар Шарқнинг бошқа мамла – қатлари ва шаҳарларида мударрислик билан шуғуллан – ганлар.

Заҳриддин Муҳаммад ибн Умар ал—Бухорий ан—Навжободий Бухоро вилоятидаги Навжобод қишлоғидан чиққан бўлиб, Бағдодда мударрислик қилган. Бағдоддаги ал—Мустансирийа мадрасаси кутубхонасида ҳозир ҳам унинг «кашф ал—Ибҳамли—дафъ ал—авхом» тўплами сақланмоқда.

Мазкур мадраса кутубхонасида ҳозирги пайтда ҳам Тоҳо ибн Иброҳим ибн Аҳмад ибн Исҳоқ Шайх имом Зайниддин Абу Бакр ал—Бухорийнинг (1252 йил октябрда вафот этган) 20 жилдга яқин асарлари сақланмоқда.

Абу Муҳаммад ал—Қосим ал—Бухорий (1160 йилда туғилган). Узоқ йиллар Бухорода яшаган Абу Муҳаммад газал, қасидалар ёзган. У кўпгина китоблар муаллифи.

Муҳаммад ибн ал—Хусайн ибн Муҳаммад ибн ал—Хусайн ибн Али ибн Иброҳим ибн Абдуллоҳ ибн Ёқуб аз Зағулий ал—Марвазий (1163 йилда вафот этган). У кўплаб тўпламларнинг муаллифи. Шу тўпламлардан бири 400 жилддан иборат бўлган.

Рукниддин Абдуҳамид ибн ал—Амид ал—Ханафий ас—Самарқандий. Сўфилик мактабининг асосчиларидан бўлган. Кўплаб тўпламларнинг муаллифи. 1218 йил Бу—хорода вафот этади.

Маждиддин Муҳаммад ан—Насавий форс тилида Хо—размшоҳ Аловиддин Муҳаммадга бағишлаб «Шаҳаншоҳ—нома» асарини ёзган. Ўрта аср тарихчиси Авфийнинг ёзишича, Муҳаммад ан—Насавий араб тилида «Тарихи Хоразмшоҳий» (Хоразм шоҳлари тарихи) тўпламини ҳам ёзган. Муҳаммад ан—Насавий билан шахсан таниш бўлган Авфийнинг гувоҳлик беришича, у араб ва форс тил—ларида ўта нозик, чиройли газаллар битган.

Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Носир ибн Аҳмад ибн Муставфий ал Хиравий таҳаллуси билан маълум бўлган аллома. 1199—1200 йилларда Хоразмшоҳ Текаш вазирнинг топшириғига мувофиқ Аҳмад ибн Асъом ал—Куфийнинг «Китоб ал футух» («Истилочилар китоби»)ни форс тилига таржима қилган.

Ўша давр сарфи наҳвининг машҳур билимдони Мажд Ал—Мутгарризий ан—Наҳавий ал—Хоразмий (1209 йилда вафот этган) бўлган.

Муҳаммад ибн Нажиб Бакрон 1208—1209 йилларда Хоразмшоҳ Аловиддин Муҳаммад учун дунё харитасини

тузган ва унга «Жаҳоннома» номи билан аталган тушунтириш матни ёзган.

Хоразмшоҳлар ўз давлатида илм—фаннинг ривожига, ўқиш—ўқитиш тизимига зўр эътибор билан қараганлар. Совет ҳокимияти йилларида ёзилган кўпгина тарихий китобларда ва рисолаларда Ўрта Осиё ҳукмдорлари, жумладан, Хоразмшоҳлар ҳам диний қобиққа ўралган, илм маърифатнинг тараққиётига қаршилик қилган жоҳил ҳукмдорлар сифатида тасвирланганлар. Тарихий манбаларни чуқур ўрганиш юқоридаги тасвирлар сохта ва фаразли эканлигидан далолат беради. Хоразмшоҳлар ёшларни ўқитиш, тарбиялаш бағоят муҳим иш эканлигини тушунганлар. Бу ишга ўта масъулият билан қараганлар. Шунинг учун ҳам мадрасаларга мударрисликка тайинланадиган кишилар ва имомлар шахсан Султоннинг (Хоразмшоҳнинг) фармони билан тайинланган. Хоразмшоҳлар Эл Арслон ва Отсизларнинг бундай фармонларининг айрим нусхалари бизгача етиб келган.

Хоразмшоҳ Аловиддин Муҳаммад ҳукмронлик қилган йилларда энг кўзга кўринган аллома, давлат арбоби Шаҳобиддин ал—Хивақий (Хива шаҳрида туғилган) эди. Шаҳобиддин Хивақий саройда катта обрў—эътиборга эга бўлиб, давлатнинг ички ва ташқи сиёсати юзасидан Хоразмшоҳ Муҳаммад у билан маслаҳатлашган. Унинг доно маслаҳатларига зўр эътибор билан қараган. Шаҳобиддин ал—Хивақий давлат арбоби ва сиёсий арбоб бўлиш билан бирга Хоразмда бешта мадрасада мударрислик ҳам қилган.

Сўнги Хоразмшоҳ ҳукмронлик даврининг кўзга кўринган маърифат арбобларидан бири Муқаррабиддин Муҳаммад ибн Иброҳим ал—Паҳлавон ал—Хоразмий (1228 йилда вафот этган) эди. Султон Жалолиддин Мангуберди унга Исфаҳон отаси Аловиддин Муҳаммад шарафига бағишлаб мадраса қурдиришни топширади ва қурилишига сарф қилиш учун 30 минг динар пул беради. Иброҳим ал—Хоразмий бу топшириқни аъло даражада бажаради. Хоразмшоҳлар давлати фақат ҳарбий қудрати билан эмас, балки ўз шаҳарлари, қишлоқ хўжалиги, сунъориш иншоотлари ва юксак тараққий этган фан, маданият, санъат ва адабиёти билан ўрта асрлар дунёсида илгор ўринларда турганлиги ҳақида аввалги саҳифаларда айтиб ўтган эдик.

Хоразм давлатига саёҳат қилган чет элик сайёҳлар, Хоразмшоҳлар тарихи билан шугулланган тарихчи олимлар Хоразмшоҳлар давлати турмуш маданиятини ўзга халқлар ва мамлакатлар учун намуна сифатида таърифлайдилар.

Осиё чўлларида бостириб келган ваҳший мўғулларнинг истибдоди Хоразм давлатининг юксак маданиятига эмас, балки бутун мусулмон Шарқига ҳам қаттиқ зарба бўлди. Бу зарбадан сўнг Шарқ узоқ вақтларгача ўзини ўнглаб ололмади. Илм-фан ва маданият тараққиёти жиҳатидан Фарба бутунлай орқада қолиб кетди.¹³⁵

ХОРАЗМШОҲЛАР ДАВЛАТИНИНГ ЕМИРИЛИШИ

Хоразмшоҳ Муҳаммаднинг Бағдодга юриши муваффақиятсиз чиқиши унинг халқаро обрўсига салбий таъсир кўрсатиш билан бирга, иззат нафсига ҳам қаттиқ теғди. Бу муваффақиятсизлик хоразмшоҳлар қўшинининг куч қудратига ҳам анча зиён етказди. Асадобод доводига қорбўронда Хоразмшоҳ қўшинининг илғор қисми ҳалок бўлганлигини. Олий қўмондон сифатида Хоразмшоҳ Муҳаммаднинг ҳам айбдорлиги ҳақида гапирган эдик. У тажрибали саркарда сифатида тоғ иқлимининг инжиқликларини ҳисобга олиб, Бағдод юришини кеч кузга тайинламаслиги лозим эди. Бироқ вақт ўтган эди. Хоразм қўшинига табиат катта зарба етказди. Хива хони, тарихчи Абулғозий ўзининг «Шажарайи турк» китобида бу юриш ҳақида ҳам тўхталиб, уни «Султон Муҳаммад давлатининг қайтиши»¹³⁶, деб баҳолади.

Ўтмишдаги ва ҳозирги тарихчи олимлар кўрсатганларидек, Хоразмшоҳнинг муваффақиятсиз Бағдод юриши ва унинг натижасида Хоразм қўшинларига етказилган катта миқдордаги зарар (400 минг кишилиқ сараланган қўшиндан маҳрум бўлиш)нинг ўрнини ўша давр ша-

¹³⁵ Хоразм шоҳлар давридаги Фан ва маданият арбоблар ҳақидаги маълумотлар З.М.Буниязтовнинг «Гос-во Хоразм шахов-Ануштегинидов китобидан олинган.

¹³⁶ Абулғозий шажароти турк. 63-бет.

роитида қисқа муддат ичида қоплаш мумкинлиги, ҳарбий куч — қудратини илгариги даражага етказиш имконияти мавжудлиги шубҳа туғдиради. Мўғуллар ҳужуми бошланган пайтда Хоразмшоҳ Аловиддин Муҳаммад қўшиғида 400 мингга яқин навкар бўлса — да, ҳар қолда Асадобод довоидаги катта ҳарбий йўқотиш Хоразмшоҳнинг мўғулларга қарши кураш усулига ўз таъсирини ўтказган бўлиши эҳтимолдан узоқ эмас.

Бағдод юришининг муваффақиятсиз чиқиши Аловиддин Муҳаммадга қаттиқ таъсир қилган бўлса — да, бироқ уни Бағдодни қўлга киритиш ва халифаликда ўз ҳукмронлигини ўрнатиш ниятидан қайтара олмади. У янгида куч тўплаб бир ҳамла билан Бағдодни эгаллаш режасини ўйлай бошлайди. Бироқ тақдир ўйини унинг бу режасини амалга оширишга йўл бермади. Муваффақиятсиз Бағдод юришидан кўп ўтмай, Хоразмшоҳ шарқий чегараларидан мўғуллар хавфи кучаяётганлиги ҳақида хабар олади. Мамлакат пойтахти Гурганж бўлишига қарамасдан, аввалги саҳифаларда айтиб ўтилганидек, у Самарқандга келиб тўхтади. Унинг Самарқандга келиб тўхташига иккита сабаб бор эди. Биринчидан, Самарқанд мўғуллар хавфи кучаяётган шарқий чегараларга яқин бўлиб, мўғуллар ҳужум қилган тақдирда, тезда уларга пешвоз чиқиш мумкин эди. Иккинчи сабаби, пойтахт Гурганж онаси Туркон хотун таъсиридаги ўғилларга тақдим этилган бўлиб, у ерларда Аловиддин Муҳаммад Хоразм ҳукмдори деб тан олинса — да, бироқ амалда ҳукмдор Туркон хотун эди. Туркон хотун бу вилоятларни ўзи мустақил бошқарар, мансабдор шахсларни ўзи тайинлар ва ўзи ишдан олар, ўзи жазолар ва ўзи анф этар эди. Бир сўз билан айтганда, бу ерлар давлат ичидаги давлат эди. Шунинг учун ҳам Хоразмшоҳ Муҳаммад, онаси Туркон хотун билан тез — тез кўришишдан ўзини олиб қочар эди. Насавий кўрсатишича, агар хорижий мамлакатлар ҳукмдорларига Хоразм давлатидан бир масала юзасидан икки хил истак изҳор этилган ҳужжат келса, улар бу ҳужжатларнинг тайёрланган вақтига қарар эдилар ва сўнгги вақт билан имзоланган ҳужжатга эътибор берар эдилар.¹³⁷ Насавийнинг гувоҳ —

¹³⁷ Шихобиддин ан Насавий. Жизне-описание Султана Джелал-ад-Дина Манкбурны 1973 йил, 81-бет

лигига қараганда, Аловиддин Муҳаммад бу даврга келиб ўз онаси макжор Туркон хотуннинг таъсирига шу даражада тушиб қолганки, ёки бошқача қилиб айтганда, Хоразм давлатида Туркон хотуннинг таъсири шу қадар ўсган ~~ёки~~, натижада қудратли хоразмшоҳлар давлатининг ҳукмдори Муҳаммад мамлакат ичкарисидоғина эмас, балки халқаро майдонда ҳам Хоразм юртининг ягона ҳукмдори сифатидаги ролини бой бериб қўйди.

Аловиддин Муҳаммаднинг Туркон хотунга қарши чиқа олмаслигига, унинг истаklarини сўзсиз бажаришга ҳам иккита сабаб бор эди. Биринчидан, Аловиддин Муҳаммад ўғил фарзанд сифатида ёшлигидан ўз онасининг сўзига қулоқ беришга, унинг барча топшириқларини бажаришга одатланган бўлса, иккинчи сабаби, Хоразмшоҳнинг катта қудратга эга бўлган саркардаларининг кўпчилиги онасининг уруғидан (қипчоқ) эди. Шунинг учун ҳам ҳукмдор ўз онаси билан орани бузишдан чўчир, ён берар, натижада ягона ҳукмдор сифатидаги унинг таъсири пасаймоқда эди. Қипчоқ саркардаларига Хоразмшоҳ кўп ҳам ишонавермас эди. Ўтмишдаги бу замонавий тарихчи олимларнинг кўпчилиги Аловиддин Муҳаммад 400 минг кишилик қўшинни бир жойга тўлаб, Чингизхонга қарши чиқишни истамаганлиги сабабини унинг қипчоқ саркардаларига ишонмаганлигида ва ўзининг тақдири учун хавотирда бўлганлигидан излайдилар. Бизнинг назаримизда, бу тахминларга эътироз билдириш мумкин.

Тарихий манбаларни ўрганиш Хоразмшоҳлар давлатида мўғуллар босқини арафасида бир мамлакатда икки ҳукмдор мавжуд бўлганини кўрсатади. Бу даврга келиб мамлакатда икки пойтахт шаҳар — Гурганж ва Самарқанд, иккита ҳукмдор — Туркон хотун ва Хоразмшоҳ Аловиддин Муҳаммад мавжуд эди. Самарқандда Хоразмшоҳ Аловиддин Муҳаммаднинг шоҳлик саройлари бўлиб, у ердан Муҳаммад Хоразмшоҳ Аловиддин Муҳаммад имзоси ва муҳри билан фармонлар берса, Гурганжда ўзига Худо — ванди жаҳон (Бутун олам ҳукмдори) унвонини олган Туркон хотун ўз саройида «Исмаат ад — дунё ва — д — дин Улуғ Туркон Малика нисо ал — аламайн».¹³⁸ (Жаҳоннинг ва

¹³⁸ З.М.Буниятов. Государство Хорезмшахов-Ануштегинидов. 128-бет.

диннинг ҳимоячиси, икки Дунё аёлларининг ҳукмдори Улуғ Туркон хотун) шиори билан имзо ва муҳрлар қўйиб, фармонлар берар, ўзи билиб ёки билмай туриб бу иш билан Буюк Хоразмшоҳлар давлатининг иддизига болта урар эди.

Мўғулларнинг Хоразмга ҳужуми арафасида Туркон хотун ва унинг аъёнлари Гурганжда Хоразмшоҳ саройида Хоразм давлатига қўшиб олинган мамлакат ва вилоятлар ҳукмдорларини гаров сифатида сақланаётган фарзандларини жисмоний жиҳатдан йўқ қилишлари Чингизхон билан катта кураш олдидан Хоразм давлатининг сўнги иттифоқчилардан ҳам маҳрум қилди. Бу ёвузлик Хоразмшоҳлар давлати обрў – эътиборига салбий таъсир кўрсатди.

Араб тарихчиси ибн ал – Асир кўрсатганидек, мўғуллар Хоразмшоҳ Аловиддин Муҳаммад ерларига ҳеч қанақа тўсқинликсиз, тўғридан – тўғри кириб келдилар. Чунки ўзга юртларни ва мамлакатларни босиб олабориб, Муҳаммад уларнинг ҳукмдорларини ўлдириб, йўқ қилиб ташлаган эди. У бутун мамлакатнинг ягона султони бўлиб қолган эди. Муҳаммад мўғуллар билан уруш қилмасдан қочганида, мамлакатда мўғуллар йўлига тўсиқ бўлувчи ҳеч ким йўқ эди.

Хоразмшоҳлар давлатининг яна бир заиф томонларидан бири, тахт меросхўрлари орасида мавжуд бўлган тахт учун ўзаро ички кураш эди. Насавий ёзишича, Туркон хотуннинг хоҳиши туфайли бу ишда ҳам адолат бузилди. Ўзидан катта икки акаси – Жалолиддин Мангу – берди ва Рукнаддин Гурсанжий бўлишига қарамасдан, тахт вориси қилиб Туркон хотуннинг эркатойи Ўзлоқшоҳ тайинланди.¹³⁹

Мўғуллар ҳужуми арафасида Хоразмшоҳ Аловиддин Муҳаммад мамлакат ҳудудини катта – катта тўртта мулкка бўлиб, шундан Туркон хотун ҳукмронлиги остида бўлган Хоразм, Хуросон ва Мозандарон ерлари ҳам тахт вориси бўлмиш Ўзлоқшоҳга теги.

Бир сўз билан айтганда, Чингизхон бошлиқ кўчманчи мўғуллар ҳужуми хавфи туғилган шундай пайтда қудратли

қанақа

¹³⁹ Ўша жойда. 240-бет.

хоразмшоҳлар давлатида ички зиддиятлар кучайган бўлиб, уларни баратараф этишга Хоразмшоҳ Аловиддин Муҳаммаднинг иродаси ва кучи етмади.

Хоразм давлати ҳарбий жиҳатдан кучли бўлган мўғуллар давлати билан бевосита чегарадош бўлиб қолган бир пайтда ўзига керагидан ортиқча баҳо беришга ўрганган Хоразмшоҳ Аловиддин Муҳаммад дипломатлик килишга, душманнинг заиф томонларидан фойдаланишга асосланган ташқи сиёсат юргизиб, бўлғуси тўқнашувнинг олдини олиш, фурсатдан фойдаланиб, келгуси курашга тайёрланишга қобилиятсиз бўлиб чиқди. Аксинча, Чингизхон карвонига ҳужум қилиб ва элчиларни ўлдириб, бу тўқнашувни тезлаштирди. Ўтмишдаги алломаларнинг таърифида, Хоразмшоҳ Аловиддин Муҳаммад урушдан қочувчи эмас, балки уни изловчи эди. У беақл надон сиёсати туфайли фақат салтанатни эмас, балки бутун Шарқ маданиятини ҳалок қилди.

Хоразм давлатининг бошига кулфат тушиб, мўғуллар бостириб кирган пайтда эса Хоразмшоҳ Аловиддин Муҳаммад мўғул босқинчиларига қарши курашни ташкил этишда аниқ ҳеч нарса қилолмади. Бир неча жиддий хатоларга йўл қўйдик, оқибатда бу хатолар ўз даврининг энг қудратли ва юксак маданиятли давлати бўлган Хоразмни чет эл босқинчилари олдида ҳимоясиз қилиб қўйди ва қисқа бир муддат ҳалокатга учрашига сабаб бўлди.

Хоразмшоҳ Мовароуннаҳр, Манғишлоқ ва Эроннинг катта қисмини бирлаштириб, Хоразм давлатининг тарқибига қўшиб олаётган бир вақтда олис Мўғулистонда кўчманчи феодал давлати вужудга келаётган эди.

Қабилаларни бирлаштириб, Мўғул давлатини яратган Темучин 1206 йилдан сўнг Чингизхон номини олди. У ёланда бўйли, малла соч, кулранг кўзли киши бўлган, фашизм даврида Гитлер шундан фойдаланиб, Чингизхон срийлардан эди, унинг ишини мен давом эттиришим керак деб даъво қилган.¹⁴⁰

¹⁴⁰ Қаранг. Ўзбекистон халқлари тарихи. 1-жилд. 131-бет.

Чингизхон кўп сонли ва яхши қуролланган қўшин тузишга, уни сафлашга жуда катта эътибор берарди.

Хоразмшоҳлар давлатида қудратли қўшиндаги кўп эътиборли амирлар Туркон хотунга тегишли бўлиб, ҳукмдордан асло ҳайиқмаган бир пайтда Чингизхоннинг кўчманчилардан иборат қўшинида темир интизом мавжуд эди. Жанговарлик сифати, мардлиги, уруш техникаси, қуролланиш ва сон жиҳатидан Хоразмнинг қудратли қўшинидан сира ҳам устун бўлмаган, балки ҳатто паст бўлган мўғул қўшини ундан бир жиҳати билан—темир интизом, метиңдек бирлик ва Чингизхонга қуларча сифати ва бўйсунуш билан устун эди.

Мўғулларнинг бирлаштириб бўлганидан кейин 1209 йили Чингизхон Хитойнинг Шимоли—Шарқдаги Тангут мамлакатига юриш қилди. Бой ўлжаларни қўлга киритди. Чингизхон катта қўшин билан Хитойга юриш бошлади. Унинг бир қанча шаҳарларини талагач, 1214 йилда орқага қайтди.

1215 йилда иккинчи марта юришга отланди. Бу сафар Пекинни қўлга олиб, Цинь сулоласини ағдариб ташлади ва Шимолий Хитойни мўғул давлатига қўшиб олди. Бу юришда Чингизхон янада кўпроқ ўлжага эга бўлди. Бироқ энг муҳими шу эдики, у хитойларнинг ҳарбий техникаси билан танишди ва уларни қўлга киритди.

Мўғулистонга нафақат кўплаб миқдорда хитой қурол—аслаҳасини, балки қамал қурилмаларини, уларни тайёрлаб бошқара оладиган одамларни ҳам олиб келганди. Шу туфайли ҳам Чингизхон қўшинини ўз даврининг энг мукамал яроғ—аслаҳаси ва ҳарбий техникаси билан қуроллантира олди.¹⁴¹

Чингизхон 1215 йилда Пекинни ишғол қилгач, найманларга қарши юришни қайта бошлади.

Қушлухоннинг мусулмонларга қарши олиб борган сессати натижасида мусулмонларда вужудга келган қаттиқ норозилиқдан Чингизхон устали билан фойдаланди. Қашқар ва Хўтандаги мусулмонлар Чингизхон қўшинини халоскорлар сифатида қабул қилдилар. Уларни ҳар то—

¹⁴¹ Ҷша жойда.

монлама қўлаб — қувватладилар. Чингизхон бу ерларда барча фуқаролар учун дин эркинлиги (ҳар бир кишининг қайси динга эътиқод қилиши ихтиёрийлиги)ни эълон қилди. Қашқар яқинида Жобо нойон бошчилигидаги мўғул қўшини Кушлухон қўшинини тор — мор келтиради. Кушлухон Бадахшонга қочади ва Сариг Чопон (Помирда) қишлоғида маҳаллий овчилар томонидан қўлга олиниб, мўғулларга топширилади ва 4 қатл қилинади.¹⁴²

Шундай қилиб, ўзини Султон Санжар, Ислоом Султони деб атаган Хоразмшоҳ Аловидин Муҳаммад енга олмаган Кушлухонни мўғуллар қисқа вақт ичида осонгина енгидилар. Бу билан ўша ердаги мусулмон аҳолиси ўртасида катта обрўга сазовор бўлдилар. Кишиларни диний мансублиги учун таъқиб этмагани сабабли Чингизхон бу ерда мусулмонларнинг қўлаб — қувватлашига ва ҳурматига сазовор бўлди.

Мовароуннаҳрни тўла эгаллаб олган Хоразмшоҳ эндиликда турли — туман афсонавий бойликлари бўлган Хитойни босиб олишни орзу қилмоқда эди. Унинг саройидаги яқин кишилари — аъёнлари Хитойнинг ниҳоятда узоқлиги, Хитой юриши мамлакат ва унинг казинаси учун жуда қимматга тушиши мумкинлигини кўрсатиб, уни бу йўлдан қайтаришга ҳаракат қилсалар — да, бироқ табиатан ўжар бўлган Аловидин Муҳаммад мақсадидан воз кечишни хаёлига ҳам келтирмас эди. Худди шундай бир пайтда хоразмликлар саройига Хитой ва унинг пойтахти Пекин мўғуллар томонидан истило қилинганлиги ҳақида хабар, миш — мишлар етиб келади. Бу хабарнинг тўғрилигини текшириб кўриш учун Хоразмшоҳ Баҳоуддин Розий бошчилигида ўз элчиларини Хитойга юборади. Форс тарихчиси Жувайнининг ёзишича, (Жувайний Баҳоуддин Розий билан учрашганлигини ва бу маълумотлари унинг оғзидан эшитганлигини ёзади) элчиларнинг маълумотларини тўғри ёки нотўғрилигини текшириб кўриш бўлса, иккинчидан, Чингизхоннинг куч — қудрати ҳақида маълумот тўплаб келишдан иборат бўлади.¹⁴³ Элчилар Пекинга

142 Академик В.В. Бартольд, 461-бет.

143 Академик В.В. Бартольд, 461-бет.

Сар. Т. 1
ни
сазавор

етиб келганларида Чингизхон элчиларни 1215 йилда июнда жуда катта ҳурмат-эҳтиром билан кутиб олади.

Улар орқали мўғуллар ҳукмдори Хоразмшоҳга катта миқдорда қимматбаҳо совға – саломлар бериб юборади. Совғалар орасида хитой тоғларидан топиб олинган, туя – нинг ўрқачига тенг келадиган соф олтин ёмбися диққатга сазовор эди. Элчилар орқали Чингизхон Хоразмшоҳга ўз ҳурматини изҳор этиб, уни Фарбий ҳудудларнинг ҳукмдори деб таниганини, ўзи эса Шарқий ҳудудларнинг ҳукмдори эканлигини таъкидлайди, ҳар иккала давлат ўртасида савдо – сотиқ муносабатларини ривожлантиришни таклиф этади. Шу мақсадда Хоразм элчилари билан биргаликда ўзининг элчилари ва катта савдо қарвонини Хоразмга жўнатади.

Чингизхоннинг элчиларини Алоиддин Муҳаммад Бу – хорода жуда яхши кутиб олади. Улар орқали Чингизхонга қимматбаҳо совға – саломлар юборади.

1218 йил баҳорда Хоразмшоҳ амир Ҳусайиннинг ўғли Аҳмад Хўжадий ва Аҳмад Балхий бошчилигида Чин – гизхон мулкига янги савдо қарвонини жўнатади. Даст – лабки ўзаро муносабатларда Хоразмшоҳ Муҳаммад ҳар иккала мамлакат ўртасидаги савдо муносабатларини ри – вожлантиришда ташаббус кўрсатади. Бироқ унинг бу та – шаббуси узоққа чўзилмайди.

Академик Бартольд «Чингизхон ва мўғуллар» асарида Хоразмшоҳ мўғуллар мамлакатига элчилар ва савдо қар – вони жўнатганда, ўз фуқароларининг тижоратий манфа – атини кўзламасдан, балки сиёсий мақсадларни, ўз рақиби Чингизхоннинг куч – қудрати тўғрисида кўпроқ маълумотлар олиш мақсадида бўлганлигини ёзади.¹⁴⁴

Хоразм элчилари ва қарвони жўнаб кетгач, Чингизхон тезда Маҳмуд ал – Хоразмий (Маҳмуд Ёловоч), Али Хожи ал – Бухорий ва Юсуф Кенка ал – Ўтрорийлардан иборат элчиларни ва қарвонни Хоразм давлати томон йўллайди. Чингизхон қўл остидаги Мўғулистон давлати ҳудудини Мовароуннаҳрдан ва Хоразмдан кетган кўпгина мусулмон савдогарлар доимий истиқомат қилганларини эслатиш ло –

¹⁴⁴ Ўша жойда 462-бет.

зимки, Чингизхоннинг номлари юқорида зикр қилинган элчилари ҳам шулар жумласидан эди. Хоразмшоҳ Му— ҳаммад элчиларни ҳурмат— эҳтиром билан қабул қилади.¹⁴⁵ Элчилар Хоразмшоҳга Чингизхоннинг турли— туман қим— матбаҳо совғаларини, муғул ҳукмдорининг номасини топ— ширадилар.

Номада Чингизхон қудратли Хоразмшоҳ Муҳаммад ҳақида эпитганини, у билан яхши қўшничилик, дўстлик, тинчлик ҳақида шартнома тузиш ниятида эканини ва уни энг яхши фарзандларидан бири сифатида ҳурмат қили— шини айтган эди. Чингизхон бу ўринда Хоразмшоҳнинг иззат— нафсига тегишни ўйламаган бўлиши мумкин.

Бироқ ўша давр мусулмон Шарқи дипломатияси ти— лида бу сўзлар, Чингизхон Хоразмшоҳни ўзига тобе, деб билишини англатар эди. Бу, албатта, кибр— ҳавоси билаңд Аловиқдин Муҳаммаднинг иззат— нафсига тегмасдан қол— мади. Ўзини Иккинчи Искандар, Иккинчи Султон Санжар, деб ҳисобловчи Хоразмшоҳга бундай истиқбол ёқмасди. Хоразмшоҳ иккинчи куни тунда элчилардан хоразмлик Маҳмуд Ёловочни ўз ҳузурига чақиртириб, у билан яши— ринча суҳбатлашади. Бу суҳбат мазмуни ҳақида Насавий ўз асари (Сийрат ус— султон) да ёзиб қолдирган. Бироқ тарихий манбаларда Насавий бу суҳбат мазмуни билан қандай танишгани ҳақида ҳеч нима йўқ.

Хоразмшоҳ Маҳмуд Ёловочдан Чингизхоннинг Хи— тойни босиб олганлиги тўғри— нотўғрилигини сўрайди. Маҳмуд Ёловоч бу хабарнинг тўғрилигини тасдиқлайди. Аловиқдин Муҳаммад элчига унинг хоразмлик эканини эслатиб, сен Чингизхонга эмас, менга хизмат қилишинг керак, дейди. Хоразмшоҳ Маҳмуд Ёловочдан Чингизхон қўшинининг ҳақиқий куч— қудратини гапириб беришни сўраганда элчи Хоразмшоҳнинг вазоҳатини кўриб кўрқиб кетади ва сохта маълумотлар беради. «Қудратли, Хо— размшоҳ қўшини қаршисида қўшини ёлғиз суворийни эсалатади» дейди. Суҳбат якунида Хоразмшоҳ Муҳаммад Маҳмуд Ёловочга Чингизхон саройида унинг хуфяси бўлишини таклиф қилади, кўрққанидан Маҳмуд Ёловоч бунга кўнади.

¹⁴⁵ Ўша жойда.

Хоразмшоҳ Чингизхон билан шартнома тузишга рози эканлигини айтиб, элчиларнинг қайтишига рухсат беради. Мўғулистонга етиб келгач, Маҳмуд Ёловоч тунги суҳбатни батафсил Чингизхонга етказди ва мўғул ҳукмдори Хоразмшоҳ ниятидан огоҳ бўлади.

Хоразмшоҳ билан шартнома тузилганидан кўнгли тўқ бўлган Чингизхон Пекиндан Хоразмшоҳлар давлатига Умар хожи ал-Ўтрорий, ал-Жамол ал-Мароғий, Фахриддин ад-Дзиаки ал-Бухорий бошчилигида 450 мусулмон савдогарлардан иборат катта карвонни жўнатади. Улар билан бирга карвонда яна мўғулларнинг ҳар қабиласидан 2-3 тадан кишилар бўлиб, улар Хоразм мамлакатидан ноёб молларни Мўғулистон учун танлаш, харид қилиши иши билан шуғулланишлари лозим эди. Албатта, бу карвон ўз таркиби жиҳатдан савдо карвони бўлиш билан бирга Хоразмшохлар мамлакатига келгусида қилинажак ҳарбий юришлар мақсадида маълумот тўплаш мақсадида жосуслик карвони ҳам бўлганлиги ҳақиқатга яқин.

Карвон Ўтрор шаҳрига келиб етганда шаҳар ҳокими, Туркон хотуннинг амакиваччаси Инолчиқхон буйруғига мувофиқ қўлга олинади, барча савдогарлар ва бошқалар ўлдирилади. Карвондаги моллар мусодара қилинади. Та-содиф туфайли омон қолган бир туякаш Чингизхон ҳузурига етиб келиб, фожиа ҳақида хабар беришга муваффақ бўлади.

Насавийнинг ёзишича, Ўтрордаги фожиага асосий сабабчи Ўтрор ҳокими Инолчиқхон ва унинг очкўзлигидир. Карвондаги савдогарларнинг жуда қимматбаҳо молларидан кўзи ўйнаб кетган Инолчиқхон Хоразмшоҳга карвондагилар ўзларини жосуслардек тутяптилар, деб шошилиш хабар юборади. Хоразмшоҳ Алоиддин Муҳаммад Инолчиқхонга карвонни мамлакат ичкарисига қўймасдан тўхтатиб туришни буюради. Бироқ Туркон хотуннинг ҳимоясига ишонган Инолчиқхон катта фожиага қўл уради.

Араб тарихчиси Ибн ал-Асирнинг ёзишича, Инолчиқхон катта бойликка эга бўлган карвон Ўтрорга етиб келгани ҳақида Хоразмшоҳга хабар беради. Хоразмшоҳ карвондаги барча савдогар ва хизматчиларни ўлдириш ва бойликларни саройга юборишни буюради. Жувайнининг ёзишича, Инолчиқхон ўзини аввалдан таниган ва карвон

билан келган ҳинд савдогарларининг беандиша муома-
ласи, яъни унинг исми шарифига «хон» сўзини қўшиб
айтмаганидан қаттиқ газаблангани учун карвонни тўхта-
тишга буйруқ беради. карвондаги бойликларни кўргач,
очкўзлиги тутиб, савдогарларни ўлдириш, молларни
мўсодара қилиши тўғрисида буйруқ беради.¹⁴⁶

Ҳинд савдогари билан Инолчиқхон ўртасидаги маш-
маша фожианинг сабаби эканлиги ҳақиқатдан анча узоқ-
дур. Фожианинг асосий сабаби Инолчиқхоннинг очкўз-
лиги ва Хоразмшоҳ Муҳаммаднинг ниҳоятда гумондорлиги
бўлиши мумкин. Чунки, Аловиддин Муҳаммад Чингизхон
олдига элчилар юборганда, у билан савдо муносабатлари
ўрнатиш нияти самимий бўлмасдан, балки ўз элчилари
орқали Чингизхон ҳақида маълумот тўплашни кўзлаган
эди. Ўз навбатида, Чингизхон ҳам ўз савдо карвони ва
вакилларини юборар экан, худи шундай мақсадни кўзда
тутганлиги эҳтимолдан узоқ эмас.

Чингизхон бу нохуш хабарни ўзига хос совуққонлик
билан тинглайди. Унинг ўғиллари Хоразмшоҳ устига дар-
ҳол қўшин тортиб боришни талаб қилсалар-да, у ма-
сала ни тинчлик йўли билан ҳал қилишга қарор беради.
хоразмшоҳ ҳузурига элчи ибн Киррож Буғрони ўзига со-
диқ икки киши ҳамроҳлигида юбориб, фожиа айбдор-
ларини жазолашни ва Инолчиқни унинг ихтиёрига бе-
ришни қатъий талаб қилади. Бироқ Хоразмшоҳ бу тала-
баларни бажараолмас эди. Чунки Инолчиқ Туркон хо-
туннинг амакиваччаси бўлиб, қипчоқ саркардалари билан
қариндош эди. Табиийки, улар Хоразмшоҳ Инолчиқни
ҳибсга олиб Чингизхонга юборишга йўл қўймас эдилар.
Агар шундай қилса, қипчоқ саркардалари Хоразмшоҳ
Аловиддин Муҳаммадни сира кечирмас эдилар. Шу са-
бабдан Хоразмшоҳ «Ўтрор фожиасига буйруқни мен
берганман» деб тан олишга мажбур бўлади. Элчини ўлди-
ришни, ҳамроҳларини соқолини олиб, қўйиб юборишни
букради.

Хоразмшоҳнинг ўғли Жалолиддин Мангуберди отасига
элчиларга нисбатан хушмуомала бўлишни, фожианинг

¹⁴⁶ Қўранг Академиги В В Бартольд

асосий айбдори Инолчиқни туғиб Чингизхон хузурига юборишни маслаҳат беради. Сирдарё бўйларидан то Суриягача чўзилган катта давлатдаги мусулмонларнинг қони тўкилганидан кўра битта одамнинг қони тўкилгани афзалроқ, дейди у. Бироқ Жалолиддиннинг доно маслаҳатини инобатга олмасдан, Хоразмшоҳ Муҳаммад эндиликда Чингиз билан менинг ўртамиздаги баҳсни қилич ҳал қилади дейди ва ўз машғум фармонини ўзгартармайди.

Ўрта аср тарихчиларининг ёзишича, ўз элчисининг Хоразмшоҳ томонидан ўлдирилганидан хабар топган Чингизхон уч кеча – кундузни танҳоликда ўтказиб, худого сиғиниб, шу сўзларни такрорлаган: «Эй яратувчи тангрим, Бу тўс – тўполонларнинг сабабчиси мен бўлган эмасман. Қасос олиш учун менга куч – қувват бағишла». ¹⁴⁷ Шундай қилиб, элчи ибн Киррож Бугронинг ўлдирилиши Чингизхоннинг сабр қосасини тўлдирган охириги томчи, уни Хоразмшоҳлар давлати устига ҳарбий юришга бошлаган охириги баҳона бўлди.

Тарихчилар олдида, агар юқорида кўрсатилган фожиялар бўлмаганда, Чингизхон Хоразм давлати устига ҳарбий юриш қилармиди – йўқмиди, деган муаммога жавоб топиш туради. Хоразмшоҳлар давлатига қарши Чингизхоннинг ҳарбий юришига бағишланган асарларнинг муаллифлари Ибн ал – Асир, Жувайний, Насавийлар мусулмонларнинг қони дарё бўлиб оққан урушда асосий айбдор Хоразмшоҳ Муҳаммад ва унинг яқинларининг Чингизхонга нисбатан олиб борган кескин, нотўғри сиёсати, деб кўрсатадилар. Совет давридаги айрим тарихчилар эса, аксинча, Чингизхонда бой, юксак ривожланган Хоразмшоҳлар давлатини босиб олиб, ўзига бўйсундириш режаси бўлган, бироқ Хоразмшоҳ Муҳаммад ўзининг сўнги ҳаракатлари билан, Чингизхоннинг Хоразм давлатига ҳужумини тезлаштирди, деган фикрларни ёзадилар. Академик Бартольд «Чингизхон ва мўғуллар» номли асарида ҳам бу фикрларни келтиради. ¹⁴⁸ Бу соҳада бизнинг ҳам ўз

¹⁴⁷ Ҷша жойда.

¹⁴⁸ Ҷша жойда.

размшоҳнинг ўз амирларига, айниқса, Туркон хотун уруғидан бўлган амирларига ишонмаслиги бўлди. Воқеаларнинг бориши шунини кўрсатадики, Хоразмшоҳ Аловиддин Муҳаммад унинг олдида, мамлакатнинг ҳаёт — мамоти каби ғоят масъулиятли вазифалар кўндаланг турган бир пайтда ҳукмдорга хос қатъиятлик, саркардага хос узоқ — ни кўраолувчилик қобилиятини намоён қила олмади.

Мўғулларнинг ҳужуми арафасида Бухоро шаҳрида Хоразмшоҳ кўзга кўринган давлат арбоблари, бообрў амирлар, йирик саркардалар иштирокида ҳарбий кенгаш ўтказди. Кенгаш кун тартибига битта масала, яқинлашиб келаётган мўғуллар ҳужумига қарши қандай чора кўриш масаласи қўйилди. Бу масала юзасидан давлат ва ҳарбий арбобларнинг фикр — мулоҳазалари тингланди.

Ҳарбий кенгашда ягона тўғри таклифни (кўпчиликни фикрича) Шаҳобиддин ал — Хивақий киритди. У 400 минг кишилиқ қўшинини Сирдарёнинг нарига тўплаш, узоқ йўлдан чарчаб келган мўғул қўшинига дам олгани қўймай ҳужум қилиб, яқсон қилишни таклиф қилди. Кенгашда иштирок этган шаҳзода Жалолиддин Мангуберди мўғул қўшинининг Мовароуннаҳрга кириб келишига йўл қўйиш, кейинчалик маҳаллий шароитни яхши билганликдан фойдаланиб, унга тўрт томондан ҳужум қилиб, тор — мор этиш таклифини ўртага ташлайди. Ҳарбий кенгашда кўп таклифлар ўртага ташланиб, улардан бири кўп сонли Хоразм қўшинини қалъаларга бўлиб ташлаш ва ҳар бир қалъанинг мудофасини ташкил этишни ўш қалъа ҳимоя — чиларига топширишни кўзда тутарди. Бу таклиф Хоразм давлати учун кучли маккор душман билан яккама — якка олишувда ҳалокатли таклиф эди. Афсуски, Хоразмшоҳ Аловиддин Муҳаммадга ўша таклиф маъқул келади. Насавийнинг ёзишича, Хоразмшоҳ ўзининг кўп сонли қудратли қўшинини қалъаларга бўлиб юбориб, тузатиб бўлмайдиган катта хатога йўл қўйди. Мўғуллар бўлиниб — бўлиниб кетган ҳарбий қисмларни — шаҳар гарнизонларини осонгина тор — мор қилиб, қисқа фурсат ичида Мовароуннаҳрни эгалладилар.

Овруполик олимларнинг кўпчилиги ҳам Хоразмшоҳ Муҳаммад Чингизхонга қарши курашда нотўғри тактика қўллаб, ўз мамлакатини ҳалокатга олиб борган, деб ҳи —

соблайдилар. Бундай фикр немиш олими Мюллер асарларисида ҳам мавжуд. Академик Бартольд бундай фикрларга эътироз билдиради. Агар Муҳаммад ҳукмронлигини сўнгги йилларини диққат билан кузатсак, деб уқтиради у, Хоразмшоҳда бошқа йўл йўқ эди. Кўп сонли қўшинлар, Чингизхон қўшини каби, темир интизомга эга бўлиб, бир марказга бўйсунгандагина уни бир жойга тўплаш мумкин бўлар эди. Афсуски, Хоразм қўшинида бунинг акси эди. Султон билан саркардалар ўртасида кучли душманлик муносабатлари мавжуд бўлган бу шароитда юқоридаги ишнинг иложи йўқ эди.¹⁴⁹ Академик Бартольднинг юқоридаги фикрларига эътироз билдириб, шуни эслатардики, (буни аввалги саҳифларида ҳам эслатганимиз) Хоразмшоҳ Муҳаммад 1217 йилги Бағдод юришида, жами ўз қўшинларини бир жойга тўплашга қўрқмаган эдику, нима учун икки йил ўтар-ўтмас, мамлакат ва салтанат учун ўлим хавфи туғилган бир шароитда у, бундай ишдан қўриқиб қолди? Қандайдир сир бор. Албатта, агар Хоразмшоҳ қўшинни бир жойга тўплаб, унга Жалолиддин Мангубердидек қобилиятли лашкарбошини тайинлаганида эди, Хоразмшоҳ қўшинлари Чингизхон қўшинларининг ҳужумини баратараф этиб, уларни яқсон қила олар эди. Бироқ, ғалабадан сўнг бу қўшин қуролини ўз султонига қарши қаратиши мумкин эди.

Оврийн... муносабат. Д.Оссонинг таъкидлашича, Хоразмшоҳнинг муносабат уч-қудрати Чингизхонга нисбатан анча устун эди. Бироқ, саркардалари билан ўз ўртасида душманлик муносабатлари мавжудлиги туфайли у, бу устунликдан фойдалана билмади.

Хоразм давлати учун ўлим хавфи туғилган шундай бир шароитда Хоразмшоҳ Муҳаммад яна бир катта хатога йўл қўйди. У ёлланма аскарларига ишониб, ўз фуқароларининг кўмагига суянмади. Уларни бирлаштириб душманга қарши курашга бошлаш ўрнига, уларни ўз ҳолига ташлаб, Хуросон томон қўрқоқларча қочди.

1219 йил сентябрда мўғуллар ўзларининг биринчи зарбасини Хоразм давлатининг чегара шаҳри бўлмиш

¹⁴⁹ Академик В.В. Бартольд, 1473-бет.

Ўтрорга қаратди. Шаҳар ҳокими, аввалги саҳифаларда эслатганимиздек, Инолчиқхон бўлиб, Чингизхоннинг у билан алоҳида ҳисоб — китоби бор эди. Шаҳарни Инолчиқ бошчилигидаги 50 минг кишилиқ гарнизон Хожиг Қоража бошчилигидаги 10 минг кишилиқ қўшин ҳимоя қилиши лозим эди.

Шаҳар яхши мустаҳкамланган ва узоқ мудофаага тай — ёрланган эди. Буни сезган Чингизхон қўшинининг бир қисмини ўғиллари Чигатой ва Ўғидой бошчилигида Ўтрорни қамал қилиш учун қолдиради. Қолган қўшинини уч қисмга бўлиб, бир қисмини катта ўғли Жўжи бошчилигида Ўтрордан шимолда жойлашган Жан два Барчикент қалъаларини эгаллашга, иккинчи қисмини Улоқ нўйон бошчилигида Бинокат ва Хўжанд шаҳарларини эгаллашга қолдиради, ўғли Тўли ва машҳур саркардалари Жобо нўйон ва Субутой Баҳодир бошчилигидаги қўшинлар билан ўзи Мовароуннаҳр ва ва Бухоро томон йўл олади.^{150*}

Шундай қилиб, Мовароуннаҳр, Хоразм ва Хуросон халқлари тарихида янги давр, — Чингизхон бошлиқ мўғул босқинчиларига қарши қаҳрамонона кураш даври бошланди.

Ниҳоятда мураккаб, тўс — тўполонлар бу давр тарихи жаҳоннинг кўпгина мамлакатлари тарихчи олимларнинг диққат — эътиборини ўзига тортган. Жанубий Хитойдаги Сун сулоласи ҳукумати 1221 йили мўғуллар билан иттифоқ тузиш учун юборган вакилларининг раҳбари Мэн Хуннинг ёзма маълумотлари, мўғулларнинг Хоразмшоҳлар давлати устига юриши тўғрисидаги маълумотлар қимматли ҳужжат сифатида катта аҳамиятга эгадир.¹⁵¹ Бошқа сайёҳларнинг ўша машҳум кунлар тўғрисидаги хотиралари овруполик олим доктор Брегшнейдернинг китобида, Дао руҳонийси Чанчуннинг саёҳат дафтарида берилган.¹⁵²

Мусулмон манбаларига келганимизда, мўғулларнинг Хоразмшоҳлар давлатига ҳужуми ва уни босиб олиши тўғрисидаги маълумотларни ўша давр замондоши бўлган

¹⁵⁰ З.М.Буниятов, Государство Хорезмшахов - Ануштегинидов,

139-б.т. ¹⁵⁰ З.М.Буниятов, Г.

¹⁵¹ У.

¹⁵² Қаранг. Академик В.В.Бартольд, 87-бет.

учта муаллиф асарларида кўриш мумкин. Булар араб тарихчиси Ибн ал-Асирнинг машҳур «Тарих ал-комил» китоби, эрон тарихчиси ал-Жузжонийнинг Носир жад-валлари, Насавийнинг «Сийрат ус-султон» асарларидир. Валлари, Насавийнинг «Сийрат ус-султон» асарларидир.

Хоразмшоҳлар давлати ҳудудида мўғул босқинидан ҳам (1283 йилда вафот этган) узининг «Жаҳонгир тарихи» асарида ушбу шиддатли йиллар ҳақида қимматли маълумотлар берган. Бироқ номлари юқорида зикр қилинган муаллифларнинг ҳеч бири бу воқеаларнинг бевосита иштирокчиси бўлмаган. Шунинг учун ҳам улар ўз асарларида мўғулларнинг Хоразм давлатига қарши юриши билан боғлиқ воқеаларнинг кўпчилигини ўша воқеаларнинг бевосита иштирокчиларининг хотиралари асосида тасвирлайдилар.

Шунингдек, улар воқеаларни муҳолиф томонларга ўзларининг муносабатидан келиб чиқиб тасвирлайдилар. Жувайнийнинг асарларида мўғулларни мадҳ қилиш, кўкларга кўтариш руҳи бўлса (оврупалик олим Д.Оссон уни ўз ватанини вайронага айлантирган мўғулларни мақташда айблайди), аксинча сўнгги Хоразмшоҳ, Жалолиддин Ман-губердининг мушыйси Насавийнинг асарида-унинг аксини кўрамиз.¹⁵³ Лекин шундай бўлишига қарамасдан, ушбу манбалар мўғул босқинчиларининг Хоразм давлатига босиб киришлари, Ўрта Осиё ва Хуросон халқларининг чет эл босқинчиларига қарши қаҳрамонона кураши тўғрисидаги воқеаларни ўзида акс эттирган тарихий ҳужжатлар сифатида катта аҳамиятга эгадир. Мустақиллик шарофати билан ўтмиш тарихимизга қарши гижобий томонга ўзгарган бутунги кунда, бу асарларнинг аҳамияти янада ошди. Ўйлаймизки, яқин йилларда бу асарлар ўзбек тилига таржима қилиниб, кенг китобхонлар оммаси улардан баҳраманда бўладилар.

Аввалги саҳифаларда айтиб ўтилганидек, Чингизхон Ўттор олдида ўз қўшинини уч қисмга бўлиб, уч асосий йўналиш бўйича ҳаракат қилиб, узининг янгича ҳарбий усули билан Хоразмшоҳ Алоиддин Муҳаммаднинг ва

¹⁵³ Ўша жойда.

унинг ҳарбий саркардаларининг катта ҳарбий кенгаш-- даги режаларини пучга чиқарди. Чингизхон тезлик билан ҳаракат қилиб, Бухорога қараб йўлга чиқди. Қиш пайти эди. Чингизхон сувсиз чўлни энг қисқа йўл билан кесиб ўтди. Ўша давр тарихчиларининг ёзишича, тез ҳаракат қилишда, қийинчиликларга чидамли бўлишда мўғул жанг-- чилари беқиёс эдилар. Бухоро томон интилган мўғуллар йўлида Зарнук қалъаси учрайди, улар Чингизхондан омонлик сўрашади. Шу қалъада битта сотқин топилиб, у йўл кўрсатувчилик қилишга ва мўғулларни Зарафшоннинг ўнг соҳилидаги Нур (ҳозирги Нурота) шаҳрига энг қисқа йўл билан олиб ўтишга ваъда беради.

Мўғулларнинг Нур деворлари остида пайдо бўлишда шу қадар кутилмаган ҳодиса бўлдики, аҳоли аввалига қарвон келди деб ўйлади, кейин эса қаршиликсиз таслим бўлди. Шаҳар таланди ва 1500 динор товон тўлашга маж-- бۇр қилинди. Нурдан Бухорога эса бир қадам эди.¹⁵⁴

Шу кунларда Ўтрор шаҳрининг қаҳрамонона мудро-- фааси бораётган эди. Мўғулларнинг қутуриб қилган ҳужумларига қарамасдан, шаҳар ҳимоячилари душман ҳужумини қаттиқ туриб қайтармоқда эдилар. Манбаларга кўра, Ўтрор қамали беш ой давом этди. Қамал пайтида қамалдагилар билан бирга мўғулларга ҳам катта талофат етди. Ўтрорнинг қаҳрамонона мудофаси борган сари оғирлашди. Лоқайд Хоразмшоҳ Аловиддин Муҳаммаднинг мўғулларга қарши ҳужум уюштириб, уларни мамлакат ҳудудидан ташқарига улоқтириб ташлашга юраги бетла-- мас, шунинг учун ҳам қамалдагиларга ташқаридан ҳез қанақа ёрдам йўқ эди. Бунинг устига шаҳарда озиқ-- овқат танқислиги бошланди. Ташқи ёрдамдан ва қутулиб кеттишдан умиди узилган шаҳар ҳимоячиларининг жанг-- ворлик руҳи сўнмоқда эди. Шаҳар ҳимоясининг шундай оғир бир пайтида Ҳожи Қоража Инолчиқхонга қарши-- ликни тўхташи ва мўғулларга таслим бўлишни таклиф қилади. Инолчиқхон бу таклифни рад этади. Шаҳарни бир томчи қон қолгунча ҳимоя қилажагини айтади. Албатта, Инолчиқхон ўзининг Ўтрор фожиасидаги ролини, шаҳар

¹⁵⁴ Ўзбекистон Халқлари тарихи. 1-жилд, 123-бет.

мўғулларга топширилган тақдирда уни қандай оғир тақдир кутишини яхши тушунар эди. Инолчиқхоннинг розилигини ололмагач, Ҳожи Қоража ўзига тегишли қўшин билан шаҳардан чиқиб мўғулларга таслим бўлади. Қоражанинг сотқинлиги туфайли мўғуллар Сўфихон дарвозаси орқали Ўтрорга ёпирилиб кирадилар. Инолчиқхон ўзининг 20 минг кишилик қўшини билан Саройга яшириниб, қаршиликни давом эттиради. Бу қаршилик яна бир ой давом этади. Озиқ-овқат тугаб, қаршилик кўрсатиш имкони қолмагач, ҳимоячилар таслим бўлишга мажбур бўладилар. Мўғуллар таслим бўлган шаҳар ҳимоячиларига нисбатан ваҳшийлик қилдилар. Уларнинг барчасини қириб ташладилар. Шаҳар ҳокими Инолчиқхонни энг даҳшатли жазо кутмоқда эди. Мўғуллар унинг қулоғига эритилган қўроғошини қуйиб ваҳшийларча азоблаб ўлдирадилар.

Хоин Ҳожи Қоражанинг ҳам тақдири аянчли эди. Ўз ҳукмдорига содиқ бўлмаган киши ҳеч қачон бизга содиқ бўлмайди, деб Чингизхоннинг ўғиллари Қоражани ва унинг билан Ўтрор қамалини ташлаб кетган жангчиларни ўлимга ҳукм қилдилар. Ҳукм ижро этилади.¹⁵⁵

Шундай қилиб Ўтрор шаҳрининг қаҳрамонона мудофааси, Хоразмшоҳнинг лоқайдлиги, субутсизлиги, қўрқоқлиги туфайли фожиали тугайди. Воқеаларни манбалар орқали ўрганиб, танишган кишини қачонлар қудратли, душманлар учун даҳшатли бўлган Хоразмшоҳ Алоиддин Муҳаммаднинг гипноз таъсирига тушгандай ҳаракатсиз бўлиб қолиши таажжублантиради. Ҳатто ҳарбий илмдан хабари бўлмаган кишига ҳам шундай нарса маълумки, Чингизхон ўз асосий кучларини, Ўтрор қамалидаги кучлар билан қўшганда, тўртга бўлиши муносабати билан, агар Хоразм қўшинлари қаттиқ қарши ҳужумга ўтганида ёвуз душманни яқсон қилиш учун яшигина имкониятлар мажбур бўлганлигини англаб ета олади. Минг афсуски бундай бўлмади. Мамлакат бошига оғир хавф-хатар келган пайтда хиёнат, сотқинлик авж олди. Кўп амирлар, аёнлар душман томонига ўдилар. Шундай ҳал қилувчи пайтда ҳукмдор қўрқоқлик қилди. Оқибатда даҳшатли, маккор,

¹⁵⁵ Э.М.Бунятов. Государство Хорезмшахов Ануштегинидов, 140-бет.

ёвуз душманга қарши халқ оммаси курашга кўтарилди. Бироқ кучлар нисбати тенг эмас, мўғулларга қарши кура — шувчилар тарқоқ эдилар.

1220 йил февраль ойида Ўтрор ишғол қилинган, ундаги сарой мўғуллар томонидан бузиб ташланди. Мўғуллар шаҳардаги омон қолган аҳолини шаҳар ташқарисига тўп — лаб, улар ичидан ҳунармандларни ажратиб олиб, Мўғу — листонга жўнатдилар. қолган фуқароларни эса хоразм — шоҳлар давлатининг бошқа шаҳарларини қамал қилишида фойдаланиш учун ҳайдаб кетдилар.

Ўтрор эгаллиниши билан Чингизхон олдига Хоразм — шоҳнинг Ўтрордаги собиқ ноиб Бадриддин ал — Амид келади. У ҳали Ўтрор қамали давом этаётган пайтдаёқ мўғуллар томонига ўтган эди. У Чингизхонга ўзи ва уруғи Хоразмшоҳ Аловиддин Муҳаммаддан ниҳоятда жафо чек — канлигини билдириб. Чингизхон хизматига ўтишга тайёр — гарлигини изҳор қилади. Аловиддин Муҳаммад ҳали катта кучга эга эканлигини, унда мамлакат ичкарасида яна икки карра кўпроқ ҳарбий куч йиғиш имкони борлигини айтиб, Чингизхонни огоҳ қилади. бу сотқин собиқ амалдор Чингизхонга мўғуллар учун жуда ўз вақтида бир қалтис, лекин фойдали режани таклиф қилади. бу Хоразмшоҳ — нинг ўз ҳарбий саркардаларига бўлган ишончини йўқо — тишга эришишга қаратилган режа эди. Чингизхон уни маъқуллаган, хоин Бадриддин Хоразмшоҳ амирлари но — мидан Чингизхонга сохта мактублар тайёрлайди. Уларда амирларнинг ўз ҳукмдоридан норозилиги ва Чингизхон хизматига ўтиш истаги тўғрисида сохта гаплар ёзилган эди.

Бу сохта мактублар турли йўллар билан Хоразмшоҳ Аловиддин Муҳаммад ҳузурига етказилади ва улар Хо — размшоҳга ниҳоятда даҳшатли таъсир кўрсатди. Унинг қатъияти сусаяди. Кимга ишонишини билмай қолади.

Чингизхоннинг бу ифвосига ишонган Хоразмшоҳ зўр қатъиятлик билан ўзининг улкан қўшинини майда бў — лакларга бўла бошлади. Бу билан ўз давлатининг ҳало — катини тезлаштиради.¹⁵⁶

¹⁵⁶ Уша жойда, 141-бет.

Бу пайтда Жўжи бошчилигидаги мўғул отряди Сир — дарёнинг қуйи қисмида ҳаракат қилиб, Сигноқ шаҳрига яқинлашади. Жўжи шаҳарга мўғуллар хизматида бўлган савдогар Ҳасан ҳожини элчи қилиб юбориб, шаҳар фуқароларига таслим бўлишни таклиф этади. Шаҳар фуқаролари хоин Ҳасан ҳожини ўлдирадилар ва шаҳарни босқинчилардан ҳимоя қилишга қарор берадилар. Шаҳар ҳимоячилари шаҳарни 7 кун давомида қаҳрамонларча ҳимоя қилдилар. Бироқ кучлар нисбати тенг эмас эди. Мўғуллар шаҳарни олиб, шаҳар ҳимоячиларидан қаттиқ ўч оладилар. Абулғозийнинг кўрсатишича, «Ҳасан ҳожининг қони учун ўн минг мусулмонни шаҳид қилдилар. Таки Ҳасан ҳожининг ўғлини Сигнакка ҳоким қилдилар». Мамлакат мудофааси яхши ташкил этилмаганлиги, уни ўз ҳолига ташлаб қўйилганлиги натижасида мўғуллар кетма — кет галаба қозониши, уларнинг ёвузликлари кишиларда кўрқинч туйғусини кучайтирди. Уларнинг мудофаа қобилиятини сусайтиради. Ҳарбий ва моддий томондан яхши таъминланган Жанд қалъаси ўзини яхшигина мудофаа қилиши мумкин эди. Жанднинг мудофааси Хоразмнинг амира Қутлуғхонга юклатилган бўлиб, у 10 минг кишилик Хоразм қўшинига эга эди. Мўғулларнинг яқинлашуви билан амир Қутлуғхон ўз ҳукмдорига, ўз бурчига садоқатни унутиб, қўшинни олиб, шаҳарни ўз ҳолига ташлаб, Хоразм томон кетади. 1219 йил 21 апрелда Жанд мўғуллар томонидан жангсиз ишғол қилинади. Мўғуллар бу ерда ҳам ўзига хос ваҳшийликлар қиладилар. Шаҳар фуқароларини шаҳардан ташқарига ҳайдаб чиқариб, уларни тўққиз кун давомида ушлаб турдилар. Шу кунларда шаҳарни шип — шийдам қилиб таладилар. Абулғозий бу воқеани шундай тасвирлайди... «Бижанд (Жанд) ҳокими Жўчихоннинг хабарини эшитиб, Бижанддан қочиб Хоразмга кетди. Жўчихон мунга эшитиб Чинтемур деган навкарини Бижанд халқига элчи қилиб юборди. Бижанд халқи итоат қилмай, Чинтемурни ўлтурмакка қаст қилдилар. Чинтемур хийлалар қилиб, аларнинг қўлидан қочиб, Жўчихоннинг хизматига келди. Таки ҳар нима кўрган хонга арз қилди. Жўчихон аччиқланиб Бижандга бориб Бижандни қамади. Таки қалъани олди. Аввал кишиларки Чинтемурни ўлтурмакка қаст қилиб эрди, аларни шаҳид

қилди ва ўзига халқнинг ҳонин бағишлаб барчасини қалъадан ташқари чикариб, молларини талатиб Али хожани Ғиждувонийни Бижандга ҳоким қилди».¹⁵⁷

Алак нўйон бошчилигидаги мўғулар Сирдарёнинг юқори оқими томон ҳаракат қилиб Бинокат шаҳрига етиб келдилар. Илатгу Малик қўмондонлигидаги қонгли қаби-лалари жангчиларидан иборат шаҳар гарнизони шаҳарни уч кун ҳимоя қилди.

Кейинчалик таслим бўлди. Мўғуллар олдинги сафар-лардаги қаби ҳимоячилардан қаттиқ ўч олдилар.

Биноканни ишғол этгач, 20 минг кишилик мўғул қўшини ва 50 минг кишилик ҳашарчилар Хўжанд шаҳри томон юрдилар. Хўжанд ҳимоясига Хоразмшоҳлар давла-тининг энг шерюрак саркардаларидан Темур Малик бош-чилик қилди.

70 минг кишилик душмандан шаҳарни ҳимоя қилиш имкони йўқлигига кўзи етган Темур Малик минг нафар жангчиси билан Сирдарё ўртасидаги мустаҳкамланган бир оролга ўрнашиб олди. Орол соҳилдан олисдалиги учун мўғулларнинг камон ўқлари ҳам, олов отувчи қурилмалари ҳам иш бермасди. Улар асирларга тош ташитиб тўғон қура бошлашди, аммо Темур Маликнинг одамлари тунда қайиқларда сузиб бориб, кундузи кўтарилган тўғонни бузар эдилар. Жувайнийнинг ёзишича, Темур Маликнинг буйруғи билан 12 та қайиқ усти беркитилиб, нам кигиз билан ўралган, кейин лой ва сирка қўшиб сувалган сабабли душманнинг ёндирувчи ўқлари ҳам бу қайиқ-ларда ўтирган кишиларга шикаст етказа олмасди.

Озиқ-овқат тугаб қолганда эса Темур Малик 70 та қайиқ тайёрлатди ва тунда, машғалалар ёруғида, мў-ғулларнинг камон ўқларини, нефть ёниб турган идишлар ёмғири остида, дарё оқими бўйлаб сузиб кетди. Қайиқлари ва одамларнинг қолган қисми билан Темур Малик Жандга етиб борди. Кейин йўлда кўп сонли мўғул лашкарлари орасидан катта қурбонлар билан ўтиб бир гуруҳгина одамлари билан Гурганжга кириб борди ва қаҳрамон сифатида кутиб олинди.¹⁵⁸

¹⁵⁷ Абулғозий. Шажарайи турк. 66-бет

¹⁵⁸ Ўзбекистон Халқлари тарихи. 1-жилд 124-бет.

Ўзбек халқининг миллий қаҳрамонларидан бири бўлмиш Темур Маликнинг мўғул босқинчиларига қарши курашда кўрсатган қаҳрамонликлари тилларга остон бўлган. Абулғозий ўзининг «Шажарайи турк» асарида воқеаларни шундай баён қилади. «...Темур Малик етмиш кемага қўш ва асбоб юклаб, ул мазкур бўлган уй икки кемасига минг йигити билан миниб кеча бўлган рудхонасининг ичи бирлан юриберди. Алак нуён бирлан Суқату Бўка мўғулларга сизлар ҳам дарё лаби бирлан Темур Маликнинг ортидан юринг теб, ҳукм қилди, мўғуллар таки рудхонанинг лаби бирлан Темур Маликнинг кемасига ёнашиб уруша—уруша юрур эрдилар. Ногоҳ Темур Малик Фано—кат шахрининг рўбарўсига етти. Кўрди ким рудхонанинг устиндан бир улуғ занжир тортиб турурлар, кема ўтабил—масин теб.

Темур Малик ул занжирни бир табарзин бирлан урди, ким занжир пора—пора бўлди ва кемалари андин ўтуб кетди. Андин сўнг мўғуллар рудхонанинг ҳар еринда ва ҳар манзилинда бориб тайёр бўлиб турдилар. Темур Малик бирлан урушмоқ учун. Темур Малик буларни кўриб дарёдан чиқиб сомон йўли билан Хоразм тарафига барки ломибътек кетди.

Мўғул лашкари ҳам Темур Маликнинг ортундан стиб кўплаб уруштилар. Темур Малик минг йигити бирлан мардоналиклар қилди. Ахирул амр йигитлари тамом шаҳид бўлдилар. Андин сўнг Темур Маликнинг ортидан уч мўғул етди.

Темур Маликнинг уч ўқи қолиб эрди, бирисининг пайкони йўқ. Шул пайконсиз ўқ бирлан бу уч мўғулнинг бирисининг кўзига урди ким, кўзи кўр бўлди. Мўғуллар муни кўрганан сўнг қайтдилар. Темур Малик Хоразм борди». Босқинчиларга қарши курашда Темур Малик мундан кейин мисли кўрилмаган қаҳрамонликлар кўрсатди.¹⁵⁹

Академик Бартольд «Чингизхон ва мўғуллар» асарида Темур Малик бошчилигидаги Хўжад ҳимоячиларининг қаҳрамонликларини кўрсатиб, шундай деб ёзади «Темур

¹⁵⁹ Абулғозий. Шароити турк. 67-бет.

Маликнинг жасорати Султон Жалолиддин Мангубер – дининг қаҳрамонлиги каби шахсий қаҳрамонлик намунаси бўлиб, умумий иш учун ҳеч қанақа нафи бўлмади. Мусулмонлар сафда мисли кўрилмаган қаҳрамонлик намуналарини кўрсатган бўлсалар – да бироқ улар мўғуллар босқинини тўхтата оладиган катта кучни ташкил этишга ожизлик қилиб, тоторларнинг асосий кучлари олдида чекиндилар. Бу урушда мўғуллар томонда ўз қаҳрамонлиги билан бошқалардан кескин ажраладиган қаҳрамонларни кўрмаймиз. Мўғул саркардалари ўз ҳукмдорига тўла бўй – сувадиган, унинг хоҳиш – истаklarини тўла ва оқилона бажара оладиган, тасодифий муваффақиятсизликлар бўлиб қолганда уни бартараф этиш йўлида тўғри ва қатъий қарорлар қабул қиладиган кишилар эди. Қаттиқ интизомга амал қилувчи мўғул жангчилари ўз бошлиқларининг буй – руқларини тўла бажаришга ҳаракат қилад, лекин ҳеч қачон ўз шахсий қаҳрамонлиги билан ўз ўртоқларидан ажралиб туришга интизмас эди.¹⁶⁰

Таниқли шарқшунос олимнинг юқоридаги мулоҳаза – заларига чуқур ҳурмат ва эътибор билан қарамасдан илож йўқ. Лекин шундай бўлса – да, бу мулоҳазаларга нисбатан эътирозли фикримизни билдиришни, жоиз деб ҳисоб – лаймиз. Темур Малик ҳам, Султон Жалолиддин Мангуберди ҳам мўғулларнинг Хоразм давлатига ҳужумининг бошида, бош ҳукмдор – Алоиддин Муҳаммадга бўйсу – нувчи шахслардан бўлганлар. Мамлакатнинг мўғулларга қарши тура олувчи асосий ҳарбий кучлари расман бевосита Хоразмшоҳнинг ўзига бўйсунган. Бундан ташқари Хоразм қўшинларининг кўпчилигини ташкил этган ёлланма қипчоқ қўшинлари ва уларга бошчилик қилувчи қипчоқ амирлар Туркон хотуннинг қаттиқ таъсирида бўлиб, Жалолиддин Мангубердига ва унинг собиқ дўсти ва амакиваччаси Темур Маликка душманлик кайфиятида эдилар. Шундай шароитда Жалолиддин Мангуберди ва Темур Малик мамлакат мудофаасини ташкил этиш имкониятига ҳам, ҳуқуқига ҳам эга эмас эдилар. Бундан ташқари олий бош қўмондон, ҳукмдор сифатида мамлакат

¹⁶⁰ Академик В.В Бартольд, 486-бет.

харбий кучларини бирлаштириб ягона мақсадга, мамлакат мудофаасига йўналтириш ишини Хоразмшоҳ Аловиiddин Муҳаммад бажариши лозим эди. Шу сабабли ҳам афсо — гавий қаҳрамонларимиз Жалолиддин Мангуберди ва Те — мур Малик шаънига айtilган юқоридаги фикрларга эътироз билдирамиз ва чуқур ишонч билан айта оламизки, миллий қаҳрамонларимиз босқинчиларга қарши курашда кўлларида келган барча ишларни қилдилар.

Мўғуллар идам қадамлар билан Хоразмшоҳ қам — гавидаги шаҳар ва қишлоқларни ишғол қилмоқда эдилар. Хоразмшоҳ Муҳаммад мўғул босқинига қарши танлаган курашнинг ҳалокатли усули ўз меъасини бермоқда эди. Ёқин ўтмишда қудратли ва буюк бўлган Хоразм давлати сғир хасталикка учраб, жон таслим қилаётган беморга ўхшаб қолган эди. Унинг оғир дардига малҳам бўлувчи хозиқ табиб — қудратли, қатъиятли саркарда — ҳукмдор етишмас эди.

1220 йил 7 февралда мўғуллар Бутун Шарққа ислом маркази номи билан машҳур бўлган, Хоразмшоҳлар дав — латининг катта шаҳарларидан бири Бухоро шаҳрига етиб келдилар. Хоразмшоҳ Аловиiddин Муҳаммад Бухоро мудо — фаасига амир Ихтиёридин Қушулу ва Инончхон Ўғилхо — жиб бошчилигида 30000 киши ажратган эди (бу Рақам Насавийнинг кўрсатишича, Жувайний эса Бухородаги Хоразм кўшинларининг сони 20 минг кишидан ошмас эди, деб кўрсатади). Мўғуллар Бухорони қамал қилдилар. Қа — мал жанглари уч кеча ва уч кундуз давом этади. жангнинг энг қизгин ва оғир жойларига мўғуллар Ўтзор ва бошқа шаҳарлардан ҳайдаб келган асирларни ташлар эдилар. Бухоро қамали яна неча кун давом этиши мумкинлиги гомаълум эди. Шундай бир ҳал қилувчи пайтда бухоролик эътиборли саркардалардан Инончхон Ўғилхожиб олий даражадаги руҳонийларнинг сотқинлик қилиш ниятини гайқаб, Бухорони тарк этишга қарор беради. Шаҳарни ўраб турган душман халқасини ёриб ўтиш мақсадида ўз кўшинлари билан мўғуллар устига ташланади. Бухоролик — ларнинг ҳужуми шу даражада шиддатли бўлган — ки, мўғуллар ўзларини йўқотиб тартибсиз қоча бошлаганлар. Афсуски, Инончхон кўшинлари мўғуллар ўртасидаги саросимадан фойдалана олмадилар. Улар ўз жонларини

сақлаш мақсадида мўғуллар сафини ёриб ўтиб, қочдилар. Бухороликларнинг дастлабки қаттиқ зарбасидан ўзини йўқотаётган мўғуллар улар ғалабани мустаҳкамламасдан қочиб қолганликларидан ҳайратландилар. Ўзига келгач эса, қайта ҳужумга ўтдилар.

Инончхон Ўғилхожиб қўшинига етиб олиб, кўпчи — ликни қириб ташлайдилар. Фақат Ихтиёриддин Қушлу бошчилигидаги озгина қўшин мўғуллар халқасини иккинчи марта ёриб ўтиб, ҳалокатдан қутулиб, Хоразм томон кетади.

Мўғуллар эл орасига шундай даҳшат солган эдиларки, ҳатто тажрибали саркардалар ҳам ўзларини йўқотиб қўйгандилар. Улар ўз ҳарбий маҳоратларини ва тажрибалиларини ишга солиб, мўғулларга қарши фаол курашиш ўрнига, худди кучли йиртқич ўлим хавфини солаётган жонзодларга ўхшаб, фақат ўз жонини қутқаришни ўйлар эдилар.

Шаҳар уламолари Чингизхонга мурожаат қилиб, ундан «омон» (шафқат) тилайдилар ва шаҳар дарвозасини душманга очиб берадилар. Чингизхоннинг Бухорога кириб келишини Рашидудин Жувайний тавсифи бўйича, шундай тасвирлайди: «Чингизхон от устида жоме масжидига кириб, шаҳарнинг нуфузли кишиларини олиб келишни талаб қилади. Мўғуллар шаҳар омборларини очиб ғалани олишди. Қуръон китоблари бор сандиқларни отлари учун ем идиши қилишди, шароб тўла мешларни ичига териб чиқишди. Хонандалару созандаларни йиғиб ўйин — кулгу буюришди». Мўғуллар ўз қўшиқларини куйлашар, шайхлару уламолар эса отхонада отбоқар ўрнида туриб, босқинчиларнинг буйруқларини бажаришар эди.¹⁶¹

400 кишидан иборат ватанпарварлар Бухоро аркига кириб олиб, 12 кун мобайнида босқинчиларга қарши кураш олиб бордилар. Мўғуллар ватанпарварлар қаршиликни синдириб, аркни эгаллагач, арк ҳимоячиларидан омон қолганларнинг барчасини қиличдан ўтказдилар. Мўғулларнинг Бухородаги ваҳшийликлари шаҳар уламоларининг аосли норозилигига сабаб бўлди. Улар Чингиз —

¹⁶¹ Ўзбекистон халқлари тарихи, 1 жилд, 139-бет.

хонга ўз норозилиklarини баён қилдилар. Бундан га — забланган мўғул ҳоқонининг фармониға мувофиқ имом Рукниддин Имомзода, унинг ўғли, қози Садриддин ва бошқа кўзга кўринган уламолар қатл қилиндилар. Сўнгра Чингизхон шаҳарнинг мўғтабар кишилари ва оқсоқолларини чақириб, шаҳардаги олтину кумуш буюмларнинг рўйхатини талаб қилди, бу бойликларни тўглаб олғач, шаҳарни ўз жангчиларига талаш учун берди. Талон — тарож оқибатида шаҳарға ўт кетди. Иншоотлар асосан ёғочдан бўлганлиги туфайли Бухоро қарийб ёниб битди. Фақат гиштдан тикланган жоме масжидию бир неча саройгина омон қолди, холос. Талон — тарож бошланишидан олдин аҳолиға шаҳардан чиқиб кетиш буюрилади. Чиқиб кетмаганлар беаёв ўлдирилади. Мўғуллар Бухородан кўп соғли асирларни, бошқа шаҳарлар қамалида фойда — ланиш учун ҳайдаб кетишди.

Фақат Ўрта Осиёда эмас, балки бутун мусулмон дунёсининг савдо — ҳунармандчилик ва йирик маданий маркази бўлган, мусулмон Шарқига кўпгина олимларни етиштириб берган Бухорои Шариф кўчманчи ваҳший мўғуллар томонидан бутунлай йўқ қилиб ташланган эди, ва у ўткинчи йўловчи кўз олдида бир култепа сифатида гавдаланар эди.

Бухоро мўғуллар томонидан эгалланганини эшитган Хоразмшоҳ Аловиддин Муҳаммад ўзини бутунлай йўқотиб қўйди. Бир вақтлар қудратли бўлган, бошқа халқларға даҳшат солган Хоразмшоҳ Муҳаммад аянчли ва жирканч кимсаға айланиб қолган, унда олдинги қатъият ва жа — соратдан асар қолмаган эди. Мўғулларға қарши қақ — шатқич зарба бериш учун ҳали ҳам катта ички имкониятларға ва кўшинға эга бўлган бу ҳукмдор Чингизхон бошлиқ мўғул босқинчиларидан шу даражада кўрқиб, ваҳимаға тушиб қолган эдики, уларға қарши курашиш ўрниға, мамлакатнинг узоқ хилват жойларига қочиб жон сақлашни ўйлар эди.¹⁶²

Ҳукмдорнинг бундай қатъиятсизлиги ва қўрқоқлиги, унга энг яқин ва энг содиқ бўлган амирларнинг ҳам кес —

¹⁶² З.М.Буниятов. Государство Хорезмшахов-Ануштегинидов, 145-бет.

кин норозилигига сабаб бўлди. Улар ўз ҳукмдорларини шундай оғир, таҳликали пайтда ташлаб кетдилар, айрим — лар ҳатто душман ҳукмдори хизматига кирдилар. Қундуз ҳокими Аловиддин, Балх ҳокими амир Моҳрўй ва бошқа — лар ўз халқига, ўз мамлакатига ва ўз ҳукмдорига хиёнат қилдилар.

Бухородан мўғуллар Самарқанд томон юрдилар. Йўлда уларга Дабусия шаҳар — қалъаси қаршилиқ кўрсатди. Самарқандга мўғуллар 1220 йил март ойида етиб келишди. Самарқанд Хоразмшоҳлар давлатининг иккинчи пойтахти, ўз даврининг гўзал шаҳарларидан ҳисобланарди. Хоразм — шоҳ Самарқанд мудофаасига катта эътибор билан қараб, унга бошқа шаҳарларга нисбатан кўпроқ куч, яъни 110 минг кишилиқ кўшин ажратганди. Бундан ташқари Самарқандда урушларда фойдаланадиган 20 та жанговар фил ҳам бор эди. Самарқанд мудофаасини ташкил этиш Туркон хотуннинг укаси Тўқайхонга юклатилган бўлиб, Самарқанд ҳимоячиларидан 60 минг киши турклар, гу — рийлар, халажлар ва хуросонликлар, 50 минг кишиси хоразмликлар эди. Афсуски, шаҳарда бирлик бўлмай, шаҳар мудофааси бошлиқларида муваффақиятга ишонч ҳам йўқ эди. Самарқандда кўпгина аҳоли тўпланган, уларда душманга нафрат ва ватанпарварлик ҳисси кучли эди. Агар шаҳар фуқаролари ҳам душманга қарши курашга жалб этилганда, Самарқанд ўзини кўп ойлар давомида муваффақиятли ҳимоя қилибгина қолмасдан, душманга қақшаткич зарба бериб, уни нарига улоқтириб ташлаши ҳам мумкин эди. Афсуски, бундай бўлмади. Тўқайхон бошлиқ амирлар душманга оқилona ҳарбий кураш усу — лини қўллай билмадилар. Анча тажрибали саркарда бўлишларига қарамасдан, мўғулларнинг ҳарбий ҳийласига учиб, тузоққа тушдилар. Самарқанд қамалининг учинчи куни шаҳар мудофаачилари душман билан жанг қилиш учун шаҳардан чиқдилар. Маккор Чингизхон ҳарбий ҳийла ишлатди. Шаҳар қамалига озгина кучни юбориб, ўзининг асосий кучларини пистирмада қўйди. Шаҳар ҳимоячилари шаҳардан чиқиб, мўғулларнинг оз сонлигини кўриб, бун — дан руҳланиб, уларга ҳужум қилдилар. Душман чекинди. Уларни қувиб бориб, шаҳар ҳимоячилари душман пис — тирмасига дуч келдилар. Мўғуллар томонидан ўраб олин —

ган шаҳар ҳимоячиларидан бирнеча ўн минг киши ўлди — рилди.¹⁶³

Бу даҳшатли ҳодиса омон қолган шаҳар ҳимоячиларига ва аҳолисига қаттиқ таъсир қилди. Уларнинг жанговорлик руҳи пасайди. Мўғуллар Самарқанд ёнига катта миқдорда асирларни ҳайдаб келиб, уларни ўз тартиблари бўйича сафга тузиб, ҳар бир бўлинмага байроқ бериб, уларни шаҳар ҳимоячилари олдида катта куч қилиб кўрсатдилар. Шаҳар ҳимоячиларида кўрқув ва ваҳима янада кучайди.

Шаҳар ҳимоячиларининг жанговар филлар ишти — рокида шаҳар ташқарисига чиқиб қилган иккинчи ҳужуми ҳам улар учун муваффақиятсиз тугади. Мўғуллар шаҳарга ҳужумни кундан — кунга кучайтирдилар. Шаҳар ҳимоячилари ўртасида ваҳима кучайди.

Бундан фойдаланган, аввалдан Хоразмшоҳга қалбида ўчи бўлган шаҳар аъёнларидан баъзи бирлари шаҳарни мўғулларга топширишни маслаҳат бердилар. Шаҳар қозиси ва шайхулислом бошчилигидаги вакиллар Чингизхон ҳужумига зурига келиб, унга шаҳарни мўғулларга топширишга рози эканликларини билдирдилар. Ҳозирги Афросиёб хароба — лари ўрнида бўлган Намозгоҳ дарвозасини очиб бериб, шаҳарни душманга топширишди. Кўчманчи ваҳшийлар ўз даврининг энг гўзал шаҳарларидан бири бўлган Самар — қандга кириб, ёндириш, бузиш, ўлдиришдан иборат ўз машғум касбларини бошлаб юборишди.

Бир неча минг мағрур ватанпарвар марказий қўрғонга яшириниб, маккор душманга қарши курашни давом эт — тирди. Мўғуллар қўрғоннинг атрофини сувга бостириб, деворларини ювиб юбордилар. Бундан салгина олдин, тунда қўрғон ҳимоячиларидан Алпхон бошчилигида 1000 жангчи қўрғондан чиқиб, мўғуллар сафини ёриб ўтиб, Хоразмшоҳ қўшинлари билан бирлашишга эришдилар. Абулғозий ҳам «Шажарайи турк» асарида бу ҳодисани тасдиқлайди. «Тақи Султон Муҳаммаднинг хонларидан Алпхон (Алпхон) теган минг киши бирла уруша — уруша қутилиб кетди. Андин ўзга жами хонлар лашкари бирлан шаҳид бўлдилар». Қолган қаҳрамонлар Жоме масжидига келиб, чекиниб, қаршилиқни давом эттирдилар.

¹⁶³ Академик В. В. Бартольд, 481 - бет.

Мингга яқин киши яширинган бу иншоот ёқиб юбс — рилди. 1915 йилда В.Л.Вяткин жоме масжиди майдо — нини қазиб очганида, ёнган ёғоч ва куlining жуда қалин қатламига дуч келинди.¹⁶⁴

Мўғуллар икки кун ичида Самарқанддаги мудофаа иншоотларини ер билан яксон қилдилар. Чингизхон хиз — матига олинган 30 минг турк қангли жангчи ва 20 та амир, жумладан, Тўқайхон ўлдирилди. Самарқанд аҳолисининг кўпчилиги қамал ишлари учун ҳайдаб олиб кетилди. Ша — ҳар фуқароларининг бойликлари таланди. Шаҳар қозиси ва шайхулислом, уларнинг яқинлари бу зўравонликдан қутулиб қолдилар. Омон қолган шаҳар фуқароларига икки юз минг динор жарима солинди. Тарихий манбаларнинг кўрсатишича, Самарқанд мўғуллар томонидан 1220 йил 17 мартда эгалланди.¹⁶⁵

Жуда катта ҳарбий кучга ва иқтисодий имкониятларга эга бўлган Хоразмшоҳлар давлатининг иккинчи пойтахти бўлмиш Самарқанд, афсуски ўзини ҳатто бир ой ҳам қи — моя қила билмади Маккор душман ҳийлалари ва қофи — лиятсиз, ношуд саркардаларнинг қўрқоқлиги туфайли бу улуғ шаҳар кўчманчи ваҳшийлар олдида тиз чўқди.

Мўғуллар Самарқандга қаттиқ зарба бердилар. Мў — гуллар ҳужумидан аввал Самарқанд аҳолиси 400 минг кишига яқин бўлса, мўғуллар шаҳарни олгач ва уларнинг хунрезлигидан сўнг унда 100 мингга яқин киши қолди, холос.

Шундай қилиб, қисқа вақт ичида Чингизхон қудратли хоразмшоҳлар давлатини тор — мор келтиришга, унинг энг мустаҳкам шаҳар ва қалъаларини эгаллашга эриша олди. Энг кўп сонли, яхши қуролланган Хоразм қўшини нодон ҳукмдорнинг маъшум хатоси туфайли майда — майда бўлақларга бўлиниб, мўғуллар томонидан осонликча тор — мор этилди. Лекин ҳали бу Чингизхоннинг тўла ғалабаси эмас эди. Хоразмшоҳ Муҳаммад ҳали ҳам қатъият ва мардлик кўрсатиб, ўз халқига мурожаат қилиб, уни Ватан ҳимоясига чорлаганда, жанговар Хоразм, Хуросон, Эрон

¹⁶⁴ Ўзбекистон Халқлари тарихи, Гос-во Хоразмшахов-Ачул-тегинидов.

¹⁶⁵ Ўзбекистон Халқлари тарихи. I-жилд, 141-бет.

Ироқи, Озарбайжон вилоятлари ҳукмдорга маккор бос — қинчиларни яқсон қилишга қодир бўлган кўп сонли жангчиларини берган бўлур эди. Бироқ ваҳимадан ўзини йўқотган қўрқоқ Аловиддин Муҳаммад бундай қилмади. Минг афсус. Шу билан ўз мамлакатнинг қолган қисмини ҳам мўғул босқинчиларига талаш учун қўйиб берди.

Чингизхон олдида эса бу урушда тўла ғалабага эри — шиш учун Хоразмшоҳ Муҳаммадни тириклай қўлга тушириш ва жазолаш вазифаси турар эди. Шу мақсадда у сараланган мўғул аскарларидан 20 минг кишилик қў — шинни ажратиб, унга Жобо нўйон ва Субутой Баҳодирни бошлиқ қилади. Уларга Хоразмшоҳ Муҳаммадни кеча демай — кундуз демай таъқиб қилиш ва тириклайин қўлга тушуриш, ҳузурига олиб келишларини топширади.

Мўғулларнинг сўнгги муваффақиятларидан хабар топган Хоразмшох Аловиддин Муҳаммад Мовароуннаҳр ҳудудини ташлаб чиқиб кетди. Унинг бу шармандали қо — чиши шу қадар шошилиш содир бўлган эдики, у ҳатто Амударёдан ўтиш чоғида Кирмон қалъасидан унга юбо — рилган 70 туя олтинни ва Хоразмшоҳ ўзи билан хазинадан олган жавоҳирларни олиб кетишга улгурмасдан, сувга чўқдириб юборади.

Мўғуллар олдидаги қўрқинч, ваҳима Хоразмшоҳ Му — ҳаммадга шу даражада қаттиқ таъсир қилган эдики, аҳволни жиддий, совуққонлик билан мулоҳаза қилиш, душманга қарши курашни уюштириш ўрнига ўз яқин — ларининг ҳар қанақа маслаҳатларига ўйламай — нетмай қулоқ солар, ўзи ва мамлакат учун ниҳоятда ҳалокатли қарорлар қабул қилар эди.

Амударё қирғоқларида мўғулларни тўхтатиш, бунинг учун барча имкониятларни ишга солиш, бир неча гуруҳга бўлиниб кетган мўғул қўшинига қарши Хоразм қўши — нининг даҳшатли зарбасини уюштириш, мўғул босқин — чиларига нафрати кучли бўлган оддий халқнинг жанговар — лик кайфиятидан фойдаланиб, истилочиларга қарши унинг халқ лашкари урушини авж олдириш мамлакатни, хоразм — шоҳлар давлатини, салтанатни кутқаришнинг ягона тўғри йўли эди. Афсуски, Хоразмшоҳ Муҳаммад бундай қилмади. Вазири Имоидмулк Муҳаммад ас — Савининг маслаҳатига

қулоқ солиб Мовароуннаҳрнигина эмас, ҳатто Хуросонни ҳам қолдириб, Ироқ томон йўл тутди.

Хоразмшоҳлар давлати сўнгги йиллари тарихини ёзган Насазий Хоразмшоҳ вазирнинг юқоридаги маслаҳатини бутунлай нотўғри маслаҳат, деб баҳолайди. Кўп сонли лашкарлар ва халқ оммаси тўпланган Хуросонни ташлаб кетишга қарор бериб Хоразмшоҳ Муҳаммад тузатиб бўлмайдиган яна бир қатта хатога йўл қўйди, деб куйиниб уқдиради Насавий.¹⁶⁶

Ироқ йўлида Туркон хотуннинг Ўрон қабиласидан бўлган қариндошлари Хоразмшоҳ Муҳаммадни ўлдирмоқчи бўладилар. Аммо ўз яқинлари томонидан огоҳлантирилган Муҳаммад бир неча соқчилари ҳамроҳлигида Нишопур томон қочади ва у ерга 1220 йил 18 апрелда етиб келади.

Аммо Нишопурда у узоқ қолмади. Мўғуллар етиб келишидан хавфсираб, бир неча соатдан сўнг ўз яқинлари билан бу шаҳарни тарк этади.

Ўз отасининг фаолиятсизлигидан ва мўғуллар олдидаги ваҳимасидан қаттиқ изтироб чекан шаҳзода Жалолидин Мангуберди уни ватанни тарк этмасликка, маккор душман олдида қўрқоқларча қочиб юрмасдан, балки ушга ўлим зарбасини уюштиришга, бу умумхалқ курашига йўлбошчилик қилишга чақириб, бир неча бор мурожаат этди. Бироқ мўғуллар ваҳимасидан эс—ҳушини йўқотиб қўйган Алоиддин Муҳаммад Мангубердининг оқилона таклифига кўнмайди. Устига устак Жалолидиннинг мустақил ҳаракат қилишига ҳам йўл бермай, зудлик билан уни бирга олиб кетади.

Форс тарихчиси Жувайнийнинг ёзишича, Хоразмшоҳ ўз яқинлари билан Мовароуннаҳрни ташлаб кетаётган пайтда Жалолидин Мангуберди куйиниб отасига мурожаат қилиб, ундан юртини ташлаб кетмасликни, жуда бўлмаганда қўшинни ўзига—Жалолидинга қолдиришни сўрайди. Акс ҳолда, деб хитоб қилади Жалолидин, халқ оммаси бизнинг сулоламизнинг, халқдан ўз вақтида хирож солиқларини йиғиб олди—ю, бироқ чет босқин—

¹⁶⁶ З.М.Буниятов. Государство Хорезмшахов-Ануштегинидов, 146-бет.

чиларидан ҳимоя қилолмади, ҳукмдорлик мажбуриятини бажармади, деб абадул — абад қоралайдилар, қарғайди — лар.¹⁶⁷

Академик Бартольд Жувайний асарига мурожаат қилиб, Жалолиддиннинг ўз отасига юқоридаги мурожаатини берадию, кейинчалик бу фикрларга берган изоҳида уларнинг тўғрилигига гумон билан қарайди. Академик Бартольд ўз гумонини асослаш учун «агар Жалолиддин ҳақиқатан ҳам мўғулларга қарши фаол кураш олиб бормоқчи бўлса, у ўзининг мулки Ғазнага бориб, қўшин тўплаб, шундай курашни ташкил этиши мумкин эди. Бу ишда унга ҳеч ким халақит бермас эди», деган фикрини келтиради.¹⁶⁸

Академик Бартольд юқоридаги фикрларига қўшила олмаймиз ва маълум даражада у воқеалар юзасидан ўз эътирозимизни билдираемиз. Уларни бу ерда изҳор этиб, ҳурматли китобхонга бу соҳадаги фикрларни анча ойдинлаштиришга кўмаклашишни ўз бурчимиз деб ҳисоблаймиз.

Эътирозимиз шундан иборатки, биринчидан, бизга маълумки, форс ёзувчиси Жувайний ўз асарларида мўғулларнинг Хоразмшоҳлар давлатини олишини, Хуросон Мовароуннаҳрнинг мўғуллар ҳукмронлиги давридаги ҳаётини ёритган. У ўз асарларини Хоразмшоҳлар давлати емирилгандан анча кейин ёзган бўлиб, уларда мўғулларга кўпроқ хушомад қилганлиги учун кейинчалик овруполик олимлар танбеҳ ҳам берганлар. Бинобарин, Жувайний ўз асарида шаҳзода Жалолиддинни улуғлаш учун ёлгон мақтовлар айтиши ҳақиқатдан йироқдир. Бундан ташқари Жувайнийнинг асарлари хоразмшоҳлар сулоласи вакилларига нисбатан танқидий фикрларни кўплиги билан ажралиб туради. Хулоса шундан иборатки, Жувайнийнинг асарида берилган, Жалолиддин Мангуберди томонидан изҳор қилинган юқоридаги фикрлар ҳақиқатдир.

Иккинчидан, мамлакат учун, салтанат учун, отаси Хоразмшоҳ ҳаёти учун ниҳоятда масъулиятли, хатарли бўлган ўша кунларда ўз отасини тақдир тақозасига таш —

¹⁶⁷ Уша жойда

¹⁶⁸ Академик В. В. Бартольд, 487-488 бетлар

лаб ўз мулки Ғазнада қаршилиқ ҳаракатини ташкил этиш Жалолиддин Мангубердидек мардонавор ўил шаънига гўғри келмас эди. Жалолиддин отаси учун оғир дамларда унинг олдида бўлишининг сабабини, академик Бартольд кўрсатта — нидек, ўз отаси каби мўғуллардан ваҳимага тушганидан эмас, балки умрининг охиригача ўз фарзандлик бурчиға содиқ қоладиган ҳаққоний мусулмон фарзанди, ҳақиқий Хоразм ўғлини бўлганлигидан, деб тушуниш лозим.

Учинчидан, академик Бартольднинг Жалолиддин Мангуберди мўғуллар босқинидан отаси каби ваҳимага тушиб қолган, деган фикрларига яна бир кучли эъти — розимиз шуки, хоразмшоҳлар тахти Жалолиддин Ман — губердиға салтанатнинг устуни қулаган, унинг ҳарбий кучлари пароканда бўлган, мамлакатда зиддият, хиёнат, сотқинлик авж олган бир пайтда насиб қилганиға қа — рамасдан, шерюрак сўнгги Хоразмшоҳ Жалолиддин Мангуберди мўғулларға қарши мардонавор уруш олиб борди. Улар устидан бир неча бор зафар кучди. Еироқ пайт ўтган, ички низолар кучайган эди. Шунинг учун ҳам қаҳрамон ҳукмдор мўғул босқинчиларидан ўз Ватанини бутунлай тозалай олмади. У катта армон билан дунёдан кўз юмди. У миллий қаҳрамон сифатида бутун жаҳонға танилди. Умрининг охиригача ўз халқининг ғаними — мўғул босқинчиларига қарши курашди ва бу кураш йўлида ҳалок бўлди. Ҳатто Озарбайжонда ўз хоразмшоҳлик давлатини ўрнатган пайтда, Мовароуннаҳрдаги Чингизий ҳукмдор — ларнинг Жалолиддин билан сулҳ тўғрисидаги таклифини рад этди. Мана шу тарихий воқеаларни яна бир бор ҳаёлдан ўтказар эканмиз, табиий равишда бизда битта савол туғилади. агар Жалолиддин мўғуллар босқинидан ваҳимага тушиб, унинг вужудини кўрқув қамаб олиб, отаси билан биргалиқда мамлакатни ташлаб қочиб кетган бўлса, Хоразм давлати қулагач, у қандай қилиб яна ҳам қудратлироқ бўлган мўғулларға қарши фаол кураша олди. Бу курашда у қатъият ва матонатни қайдан олди. Мана шу саволларға берилежак жавобнинг ўзи академик Бартольд — нинг юқоридаги фикрларига, гумонларига бизнинг эъти — розимизни қувватловчи далил бўлади.

Мўғулларнинг етиб келишидан хавфсираган Хоразм — шоҳ Муҳаммад Нишопурда кўп тўхтамасдан, Бистом

қалъаси томон жўнаб кетади. Бистомда ўз аъёнларидан амир Тождиддин Умар ал – Бистомийга 10 сандиқ қиммат – баҳо тошларни бериб, уни Демаванд ва Мозандарон тоғлари ўртасида жойлашган мустаҳкам Ардахон қалъасига беркитишни топширади. Замондошларининг кўрсаги – шича, ўша ўнта сандиқдаги қимматбаҳо тошларнинг баҳоси «бутун жаҳон хирожига» тенг эди. Бироқ бу қимматбаҳо бойликларни сақлаб қолиш имкони бўлмади. Улар кейинчалик мўғуллар қўлига тушиб, мўғуллар уларни Чингизхонга жўнатдилар.¹⁶⁹

Хоразмшоҳ Муҳаммад Бистомда ҳам узоқ қолмади. Бир қалъадан иккинчи қалъага кўрқув остида қочиб юрди. Жобо нўйон ва Субутой Баҳодир бошчилигидаги мўғуллар уни деярли изма – из таъқиб этдилар. Фаррадин қалъаси ёнида Хоразмшоҳ ўз ўғли Рукнаддин Гурсанжийни 30 минг кишилиқ қўшини билан учратади

30 минг кишилиқ қўшин билан ўзининг асосий кучларидан узоқлашиб кетган Жобо нўйон ва Субутой Баҳодир бошлиқ мўғулларни яқсон қилиш имконияти туғилган эди. Бироқ Хоразмшоҳ Муҳаммад бу имкониятни ҳам бой беради ва шу билан ўзига ўлим ҳукмини чиқаради. Мўғулларга юқорида кўрсатилган қўшин билан қарши чиқиб, уларнинг бетиним таъқибига чек қўйиш ўрнига, Муҳаммад ўз яқинлари ва қўшин билан Қорун тоғларида жойлашган Қорун қалъасига келади. Бу ерда у ўз ҳарамдагиларни бир қисмини қолдиради. Кейин ўз олдига маслаҳатчи сифатида Луристон отабеги ва форс вилоятларининг Стабеги Насриддин Ҳазораспни чақиради. Насриддин Хоразмшоҳ Муҳаммадга Луристон ва Форс ўртасида унумдор ерлардан иборат воҳа борлигини, у ерда Хоразмшоҳ ўзига 100 минг кишигача пиёда лашкар тўплай олишини айтиб, Муҳаммадга ўша воҳага бориши – ни маслаҳат беради. халқимизда «ҳар на бўлса тангрининг иродаси билан бўлу» деган нақл бор. Ҳақиқатан ҳам омади қайтган Хоразмшоҳ мўғул босқинчиларига қарши қақшатқич зарба бериш учун бир неча имкониятларга эга бўлса – да, уларнинг ҳеч биридан фойдаланмади. Фойдаланишга ҳаракат ҳам қилмади.

¹⁶⁹ Қаранг. Академик В.В.Бартольд, 490-бетлар.

Бу гал ҳам шундай бўлди. Муҳаммад мўғулларга зарба бериш йўлидаги охирги имкониятдан ҳам фойдаланмади.

Насриддин Ҳазораспнинг ақлли тўғри маслаҳатларини нотўғри тушунди. Насриддин ўз вилоятига қайтиб кетади. Хоразмшоҳ Муҳаммад Ироқда бир неча кун туради. Мўғуллар яқинлашиши билан у ўз ўнилари ила Қорун қалъасига келади. У ерда фақат бир кун туради. Отларни алмаштириб, Бағлод йўли билан кетади. Таъқиб қилаётган мўғулларни алдаб, йўлини ўзгартириб, Саржаҳон қалъасига келади. У ерда етти кун туради. Насавийнинг ёзишича, Дазлатобод пасттекислигида Хоразмшоҳ Муҳаммад бошчилигидаги 20 минг кишилик қўшин уни таъқиб қилаётган мўғуллар билан тўқнашади. Шундай қилиб мамлакатнинг энг ғарбий чегарасида Муҳаммад мўғуллар билан биринчи ва охирги марта жанг қилади. Жангнинг якунига яна Муҳаммаднинг ўз жонини қутқариш, мўғуллардан қўрқиш ҳиссиёти катта таъсир кўрсатади. Хоразмшоҳнинг ўз жанговарлик хусусияти ва сони жиҳатидан Жобо Нўйон ва Субутой Баҳодир бошчилигидаги мўғулларга ён бермайдиган қўшини ҳукмдорнинг қўрқоқлиги туфайли мағлубиятга учради. Қўшиннинг ва Хоразмшоҳнинг кўпгина ҳамроҳлари жанг майдонида шаҳид бўлдилар.¹⁷⁰

Ўша жангда Ҳамадон атрофларида мўғуллар Хоразмшоҳнинг изини йўқотадилар. Орқага қайтиб Занжон ва Казвин шаҳарлари томон борадилар. У шаҳарларни талаб, қишда Озарбайжон ерларига бостириб кирадилар. Ардабил қалъасини талаб, совуқ кунлар бошланиши натижасида Каспий денгизи бўйидаги Муғон қалъаси гомон юрадилар. Мўғуллар Каспий денгизи бўйларига етиб келганларида Муҳаммад Хоразмшоҳ ҳаётдан кўз юмган эди.

Мўғуллар таъқибидан қоча бориб, Гургон дарёси бўйидаги Абаскун портига етиб келиб, Хоразмшоҳ Муҳаммад у ердан кемага ўтириб Каспий денгизидagi Ашур Ода оролига келади. Ушбу орол Гургон дарёси бўйидаги Гургон шаҳаридан уч кунлик йўл эди. Хоразмшоҳнинг

¹⁷⁰ Қаранг. Академик В.В.Бартольд, 498-бетлар.

ушбу оролда неча кун яшаганлиги ҳақида аниқ маълумотлар йўқ. Бироқ Насавийнинг кейинчалик Хоразмшоҳнинг ўша вақтдаги ҳамроҳлари билан қилган суҳбатидан шу нарса маълумки, мўғуллар таъқибидан бетиним қочиш, доимий қўрқинч ва ваҳима остида яшаш Хоразмшоҳнинг соғлигига ёмон таъсир қилади. У оролга келганида ўпка шамоллаши касалига мубғало бўлган эди. У оролда яшаганида ниҳоятда саҳийлик қилиб, ўз хизматидаги кишиларга мансаблар ва иқталар улашган.

Бироқ бу инъомлар реал қимматига эга эмас эди. Чунки хоразмшоҳлар давлати қарийб емирилган эди. Насавий кўрсатишича, ўз фарзандлик бурчига содиқ қолган Жалолоддин Мангуберди отаси берган ёрлиқларнинг барчасини кейинчалик тасдиқлаган.

Хоразмшоҳ Аловоддин Муҳаммад онаси Туркон хотуннинг тазйиқи билан қабул қилган, тахт вориси тўғрисидаги фармонини ўлими олдидан ўзгартиради. Хоразмшоҳлар тахтининг вориси қилиб катта ўғли Жалолоддин Мангубердини тайинлайди. «...Тахт учун, мамлакат учун, менинг учун мўғуллардан фақатгина ўғлим Жалолоддин Мангуберди ўч олиши мумкин» деб хитоб қилади.

Афсуски, бу тўғри тадбир Хоразмшоҳ томонидан анча кечикиб кўрилган эди. Бизнинг назаримизда, ўзига ишонмаган, мўғуллар ҳужумидан ақлу ҳушини қатъиятини йўқотиб қўйган Аловоддин Муҳаммад тахтни бир йил муқаддам, жуда бўлмаса, қўшинларга қўмондонликни Жалолоддинга берганида эди, Мовароуннаҳр ва Хуросон халқлари бошига бунчалар кулфат ёғилмаган бўлур эди. Мўғуллар босқини даф қилинган, хоразмшоҳлар давлати сақлаб қолинган бўлур эди. Бироқ, минг афсуски, бундай бўлмади. Аллоҳнинг иродаси шундай бўлган бўлса керак.

Бир вақтлар ўзига Иккинчи Искандар, Иккинчи Султон Санжар номини олган Хоразмшоҳ Аловоддин Муҳаммад Ашур Ода оролида 1220 йил декабрида вафот этди. Насавийнинг кўрсатишича, Аловоддин Муҳаммад вафотидан сўнг уни дафн қилишда кафан олишга ҳеч вақо бўлмаганидан, ҳамроҳларидан биттасининг кўйлагига ўраб дафн қилинди.

1227 йили Хоразмшоҳ Жалолоддин Мангубердининг фармонига мувофиқ Аловоддин Муҳаммаднинг жасади

Ардахон қалъасига кўчирилади. Жалолиддин Мангуберди ўз отаси номига баришлаб Исфахонда мадраса қурилишини бошлаатади. Худди ўш мадраса ҳудудига ўз отаси ҳокини дафн қилишини ният қилди. Насавийнинг ёзишича, Хоразмшоҳ Жалолиддиннинг аъёнларидан Муқаббаддин унга Алоvidдин Муҳаммаднинг ҳоки Ардахон қалъасига кўчирилиши оқибатларидан хавотирда эканлигини билдирганда, Жалолиддин унга қулоқ солмайди. Натижада Жалолиддин Мангуберди ҳалок бўлгач, мўғуллар Ардахон қалъасини оладилар. Алоvidдин Муҳаммаднинг ҳокини гўрдан олиб, ҳоқон Ўғидой олдига жўнатадилар. Худодан кўрқмаган бу ваҳшийлар Алоvidдин Муҳаммаднинг ҳокини ҳоқонларнинг буйруғига мувофиқ ёқиб кул қиладилар.

Хоразм, Мовароуннаҳр, Хуросон юртларининг ҳукмдори, ўз давлатларининг энг қудратли давлатларидан бири бўлмиш Хоразм давлатининг султони ўз ҳаётини шундай шон-шўҳратсиз тугатади. У ўзининг манманлиги, шўҳратпарастлиги, жоҳиллиги ва узоқни кўрабилмайдиган ташқи сиёсати билан Чингизхон бошлиқ кўчманчи мўғулларнинг хоразмшоҳлар давлати устига ҳарбий юришига сабабчи бўлди. Ўзининг ниҳоятда беақл, кўрқоқларча сиёсати билан халқини, салтанатини, ўзини хору зор қилди.

ҚОРАҚУМ ЙЎЛБАРСИ-ЖАЛОЛИДДИН МАНГУБЕРДИ. ХОРАЗМШОҲ ЖАЛОЛИДДИН МАНГУБЕРДИНИНГ МЎҒУЛ БОСҚИНЧИЛАРИГА ҚАРШИ ҚАҲРАМОНОНА КУРАШИ.

Инсоният тарихида кўп минглаб ҳукмдорлар ва саркардалар ўтган. Улар ичида бизнинг қаҳрамонимиз Жалолиддин Мангуберди алоҳида ўрин тутатади. Хоразм салтанатининг устунлари емирилиб, қулаган пайтда ҳукмдорлик тахти Жалолиддинга насиб этди. Хоразмшоҳ Алоvidдин Муҳаммаднинг туркман хотини — Ойчечақдан туғилган Жалолиддинни қипчоқ қабиласидан бўлган бувиси Туркон хотун ва қипчоқ амирлари ёмон кўрар эдилар. Ҳатто мўғуллар Хоразмнинг асл ҳудудига ва унинг пой-

тахти Гурганжга ўлим хавфини солиб турган шундай оғир вазиятда ҳам улар салтанатни ва мамлакатни ҳалокатдан сақлаб қолишда уни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш ўрнига, унга нисбатан ўзларининг олдинги душман-ликларини давом эттирдилар ва Хоразм давлати қулашини тезлаштирдилар. Ёш Хоразмшоҳ Жалолоддин Мангуберди Гурганж остоналарида мўғулларга қарши ҳал қилувчи жангга қатъий тайёргарлик кўраётган бир пайтда, қипчоқ амирлари унга суиқасд режасини туздилар. Натижада Жалолоддин Мангуберди ўз яқинлари билан Гурганждан хуфёна чиқиб кетишга мажбур бўлди.

Бироқ у қонхўр душман — мўғулларга қарши умрининг охиригача курашди. Унинг қаҳрамонлиги тилларда дoston бўлди. Афсуски, Жалолоддин Мангубердининг умри қисқа экан. У атиги 33 йил атрофида умр кўрди. Унинг умри — нинг энг навқирон даври курашларда ўтди. У чет эл бос — қинчиларигагина қарши эмас, балки Ватанни мўғуллардан озод қилиш учун муқаддас курашида унга хиёнат қилган ички душманларга — феодалларга қарши ҳам аёвсиз курашди. Албатта Жалолоддин Мангуберди ўз даврининг фарзанди бўлган. Унда шоҳларга хос золимлигу оқсуяк — ларга хос улуғворлик хусусиятлари ҳам бўлган. Бизнинг назаримизча, XIII аср кишисини XX аср талаби бўйича ҳаёт имтиҳонидан ўтказиш адолатдан эмас. Биз, бутунги кун кишилари, Мустақил Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари Жалолоддин Мангубердидаги ватанпарварлик, қаҳрамонлик, душманга нафрат каби ҳислатларини эъзоз — лашимиз ва у билан фахрланишимиз керак. Жалолоддин Мангуберди Ватан озодлиги, мустақиллиги йўлида қаҳра — монона кураш олиб борди ва шу йўлда шаҳид бўлди.

Бироқ яқин ўтмишда унинг бу курашини шахсий сал — танатини сақлаб қолиш учун олиб борилган кураш деб баҳоладилар. Ўзбек халқининг миллий қаҳрамони Жало — лиддин Мангубердига узоқ йиллар сохта ёрлиқлар осиб, унинг тилларда дoston бўлган ботирлигини қадрламадилар. Золим, қонхўр, маккор Чингизхонга рўпара бўлиб мардо — навор уруш қилган ва бир неча жангларда ғолиб келган ягона ҳукмдор — Хоразмшоҳ Жалолоддин Мангуберди эканлиги кўпчиликка аён бўлса — да, бироқ бу улуғ инсон ўз она юртида қарданмагани кўп йиллар давомида дил —

ларни ранжитиб келди. Мустақиллик шарофати билан та — рихимизга, ўтмишдаги буюк шахсларга нисбатан муно — сабат ўзгарди. Адолат қарор топди. Қорақум йўлбарси номини олган улуғ инсон, буюк қаҳрамон, истеъдодли саркарда Жалолиддин Мангубердининг пок номи тарихда ва ҳаётда ўзига хос муносиб ўрин эгаллади. У кишининг азиз номи мустақил Республикамизда абадийлаштирилди. Миллий қаҳрамонимизнинг азиз руҳи авлодлардан шод бўлди. Шу мақсадда ушбу рисоламизнинг бир бобини Жалолиддин Мангуберди шоҳлик қилган даврдаги во — қеаларни ёритишга бағишладик.

1220 йил баҳорига келиб, Чингизхон Мовароуннаҳрни ўз мулки деб ҳисоблаши мумкин эди. Шундай бўлди ҳам. Босиб олинган ерларда қўлга киритилган бойликларни Мўғулистонга жўнатди. Шаҳарларга ўз ноибларини тай — инлади. Жумладан, Бухорога Нўша босқоқ деган мўғулни ноиб қилиб тайинлаб, унга шаҳар ва унинг атрофидаги ерларни бошқаришни топширди.

Чингизхон шу йили ёзни Насаф қалъаси яқинида ўтказди. Бу ернинг об — ҳавоси, чўл зонаси мўғулларга она юрти — Мўғулистонни эслатар эди. Насаф яқинида (Ҳо — зирги Қашқадарё вилояти ҳудуди) ўз жангчиларига ва отларига яхшигина дам бергач, Чингизхон ўз истилочилик юришини давом эттириб, Термиз томон юради. Термиз мудофаасини ташкил этиш амир Фахриддин қабаш зим — масига юклатилган эди.

11 кун давомида шаҳар ҳимоячилари мўғулларнинг ҳужумига бардош бериб, уларнинг зарбасига зарба билан жавоб бердилар. Бироқ кучлар тенг эмас эди. Мўғуллар шаҳарни бир ҳамла билан оладилар. Шаҳарни барча ҳимоячилари ва фуқаролари қиличдан ўтказилди.

1220 — 1221 йил қишини Чингизхон Амударё бўйида ўтказди. Кўчманчилар учун катта дарё бўйлари ҳамиша қишлаш учун қулай жой ҳисобланади. Кейинчалик бу ерда чигатой улусининг пойтахтларидан бири Солий Са — рой вужудга келди.¹⁷¹

¹⁷¹ Қаранг. Ўша жойда, 495-бет.

Эндилда Чингизхон ўзининг иккинчи асосий мақсадини, яъни хоразмшоҳлар давлатининг пойтахти гўзал Гурганжни эгаллашни навбатдаги вазифа қилиб қўяди.

Гурганж ўз замонасининг маданиятли, ҳар соҳада юксак даражада тараққий этган бош шахри эди. Гурганжда хоразмшоҳлар давлатининг аслзодалари, амирларнинг кўпчилиги, йирик-йирик савдогарлар, ҳунармандлар тўпланган эди. Аҳолисининг кўпчилиги жиҳатидан ҳам Гурганж ўша даврда тенги йўқ шаҳар эди. Аниқ бўлмаган маълумотларга кўра, Гурганжда мўғулларнинг шаҳарга ҳужуми арафасида бир миллионга яқин киши яшаган. Гурганжликлар ватанпарварлиги, жасурилиги, ҳарбий ишни яхши билиши билан Хоразм давлати бошқа вилоятларининг фуқароларидан ажралиб турганлар.

Маккор Чингизхон Гурганж ҳақидаги юқоридаги маълумотларни ўз айғоқчилари орқали қўлга киритган эди. Бинобарин, Гурганжни эгаллаш Самарқанд ёки Бухорони эгаллашдек осонликча кўчмаслигини яхши тушунар эди. Шунинг учун ҳам у ўзига хос ҳийлакорликни яна бир бор ишга солиб, Гурганжда расман бўлмаса — да, амалда ҳукмрон бўлган Туркон хотун олдига вакили ҳожи Дониш — мандни мактуб билан юборади. Мактубда Чингизхон Туркон хотунга «мен сен билан эмас, балки сенинг ўғлинг билан урушяпман шунинг учун ҳам сенинг қўл остингдаги ерларга тегмайман. У ерларни ўзинг истаганингча бошқара бер. Агар сен бунга рози бўлсанг, сенинг розилигингни тасдиқловчи битта кишингни менинг олдимга юборгил. Шундан кейин сенга Хоразм, Хуросон, Жайхуннинг нарийидаги ерлар берилади», деб ёзади.¹⁷²

Бироқ бу Чингизхоннинг навбатдаги ҳийласи эди. Буни кекса Туркон хотун яхши тушунар эди. Туркон хотун Гурганж мудофаасини яхши ташкил қила олиши ва душманга қаттиқ зарба етказиши мумкин эди. Гурганжда катта миқдорда ҳарбий кучлар ва техника жамланган бўлиб, шаҳар аҳолиси ўз жанговорлиги билан ажралиб турар эди.

¹⁷² Қаранг. З.М.Буниятов. Государство Хорезмшахов-Ануштегинидов, 149-бет.

Чингизхон элчиси Донишманда хожи Гурганжга кели — ши билан бирга Аловиддин Муҳаммаднинг Фарбга қараб қочганлиги ҳақидаги хабар ҳам етиб келади. Бу хунук хабар кексайиб қолган Туркон хотунинг қатъиятини сўн — диради.

Султоннинг хотинларини, фарзандларини ва бутун хазинани олиб Туркон хотун ўз ўғлига ўхшаб пойтахтни ташлаб чиқиб кетади. Чиқиб кетиши олдидан Хоразм салтанатининг қулаши сабабчиларидан бири бўлмиш бу жаллод Хотин яна бир мудҳиш жиноятга қўл уради. Бу жинояти билан хоразмшоҳлар сулоласи вакиллариининг эл ичидаги, қўшни вилоятлар ҳукмдорлари ўртасидаги обрў — эътиборига қаттиқ зиён етказади.

Гурганждан кетиши олдидан, саройда гаровга олинган ва хоразмшоҳлар саройида истиқомат қилаётган ўзга вилоятлар ва юртларнинг асирликдаги ҳукмдорлари, султонлари ва уларнинг фарзандларини — жами 26 кишини ўлимга буюради. Туркон хотуннинг бу мудҳиш қилмиши Гурганж фуқароларининг кескин нафратига сабаб бўлди. Шу сабабли Туркон хотуннинг шаҳарнинг тарк этишига фуқаро бепарқ қаради.

Туркон хотун дастлаб Фарбий Туркменистондаги Язир вилоятига, кейин эса Мозандаронга ўтиб, Илол қалъасида ўрнашди. Қалъа торлик жойда жойлашган бўлиб, қамалга ҳам узоқ вақт чидаш бера олар эди. Мўғуллар қалъа қамалини бошлаб, уни ҳар томондан ўраб олдилар. Ташқи дунё билан алоқа узилади. Қамал 4 ой давом этиб, сув танқислиги туфайли мўғулларга қалъа таслим бўлади. Жувайний ва Насавийнинг ёзишларича, бу ерда жуда қизиқ бир ҳодиса рўй беради. Илол қалъаси тоғда жойлашганлиги туфайли, бу ерларда деярли ҳар куни ёмғир ёғиб туради. Шунинг учун ҳам қалъада сунъий суғориш каналлари бўлмасдан, қалъа фуқаролари ҳам деҳқончилик ишларида, ҳам сув истеъмолида ёмғир сувларидан фойдаланганлар. Мўғуллар қалъани 4 ой давомида қамал қилганларида бу ерларда бахтга қарши бир марта ҳам ёмғир ёлмаган. Шаҳарда сув заҳираси тутаб, қамалдагиларнинг тинкаси қуриб, таслим бўлишга мажбур бўлганлар. Ҳолбуки, қалъани яна кўп вақт мудофаа қилиши имконияти бор эди. Мўғуллар шаҳарга киришлари билан

қизик ҳодиса рўй беради. 4 ой давомида ёғмаган ёмғир шариллатиб қуйиб беради. Барча ҳовузлар сувга тўлиб кетади.¹⁷³

Туркон хотун, Аловиддин Муҳаммаднинг бутун харами ва унинг фарзандлари мўғулларга асир тушади. Хоразм — шоҳнинг фарзандлари ўлдирилади. Хотинлари Чингиз — хонга яқин кишиларга хотинликка берилади. Туркон хотун Чингизхон қароргоҳига жўнатилади. Мўғулларнинг пойтахти Қорақумга жўнаш олдидан Туркон хотунга ва хоразмшоҳнинг асир тушган хотинларига «олдига чиқиб мўғул жангчилари улар олдидан ўтиб бўлгунга қадар, Хоразмшоҳ давлатига аза тутиб йиғлаш буюрилади». Хоразмшоҳнинг мўғуллар асирлигидан қочган сарой ходими Бадриддин Хилол Султон Жалолиддинга Туркон хотун ҳақида тубандагиларни гапириб беради. Асирликдан бирга — ликда қочиб невараси Жалолиддин Мангуберди ҳузурига боришни таклиф этганда, Туркон хотун бу таклифни қатъиян рад этиб, ўз невараси, Ойчечакнинг ўғли Жалолиддиннинг марҳаматидан кўра босқинчи золим Чингиз — хоннинг қўлидаги тутқунликни афзал кўришини айтади. Қудратли Хоразм давлати ҳалокатга учрашининг асосий сабабчиларидан бири бўлган Туркон хотун ўзининг ман — фузлигини юқоридаги ҳолатда яна бир бор намойиш этади. Асирликда Туркон хотуннинг ҳаёти ниҳоятда аянчли ўтади. Бир вақтлар улуғвор, димоғдор бўлган Туркон хотун Мўғулистонда Чингизхон ҳузурида яшаб ундан қолган сарқит билан тирикчилик қилди. Туркон хотун шундай гарибликда 1223 йилда Мўғулистонда вафот қилди.

Туркон хотун томонидан ўз ҳолига ташлаб кетилган Гурганж ташвишлар ва ҳаяжонлар оқимида яшамоқда эди. Шундай улуғ шаҳарда унинг тақдири учун масъулиятни ўз зиммасига олиб, шаҳар мудофаасига тайёргарликка раҳ — барлик қилувчи киши йўқ эди. Шундай шароитда шаҳар дарғалигини фирибгар Али Кўҳий Даруған деган кимса ўз қўлига олди. Шаҳарда тартибсизлик, ўғирлик, ўзаро жан — жал авж олди. Али Кўҳий одамлари шаҳар фуқаро —

¹⁷³ Қаранг. Уша жойда.

ларидан шаҳар мудофааси учун бир неча бор солиқлар йиғиб, уларни ўзлари ўзлаштириб юбордилар.

Бирмунча вақт ўтгач шаҳарга давлат девонининг юқори мансабдорлари мушриф Имомиддин ва Шарафидин Кўпак қайтиб келдилар. Шаҳардаги ёмон аҳволни кўриб, вафот этган Хоразмшоҳ Алоvidдин Муҳаммад имзоси билан сохта фармон тайёрладилар. Али Кўҳийдан ҳоки — миятни ва у ўмарган бойликларни тортиб олдилар. Шаҳарда олдинги тартиб маълум даражада тикланди.

Гурганж шошилинич равишда мудофаага тайёрлана бошлади. Шаҳарда ҳарбий кучларнинг сони 90 минг кишига етган эди. 1220 йил ёзида Гурганжга Хўжанд мудофаасининг қаҳрамони Темур Маликнинг етиб келиши айни муддао бўлди. Шундай қобилиятли саркардага эга бўлган Хоразм кўшинлари қарши ҳужумга ўтдилар. Жўжи бошлиқ мўғул кўшинидан Янгикент шаҳрини тортиб олдилар.¹⁷⁴ Бироқ хоразмликлар бу муваффақиятни мустаҳкамлаб, мўғулларга қарши ҳужумни давом эттириш ўрнига орқага қайтдилар. Бунинг асосий сабаби қипчоқ саркардалари ўртасида бирликнинг йўқлиги эди.

Мушриф Имомадин ва Шарафадинлар Гурганжга келганидан кейин кўп ўтмай пойтахтга шаҳзодалар Жалолиддин Мангуберди, Ўзлокшоҳ ва Оқшоҳлар етиб келишди. Улар Султон Алоvidдин Муҳаммаднинг вафот этганлигини ва ўзининг Ўзлокшоҳни тахт вориси қилиб тайинлаш тўғрисидаги илгариги васиятини ўлими олдидан ўзгартириб, эндиликда тахт вориси қилиб катта ўғли Жалолиддин Мангубердини тайин этганлиги ҳақидаги хабарни етказадилар.

Гурганжнинг кўпчилик фуқароси бу хабарни хурсандлик билан кутиб олиб, янги ҳукмдор Султон Жалолиддин Мангубердини қўллашга тайёр эканлигини билдирган бир пайтда Туркон хотуннинг уруғларидан бўлган амирлар халқнинг иродасига зид равишда янги ҳукмдор Султон Жалолиддин Мангубердини тан олмайдилар. Туркон хотуннинг укаси Хумор Тегинни Султон деб эълон

¹⁷⁴ Қаранг. З.М.Буниятов. Государство Хорезмшахов-Ануштегинидов, 153-бет.

қиладилар. Шаҳарда Хумор Тегин ва амирлар Хожи Ўғил Шайхон, Эрбуқа паҳлавон ва Қутлуғхонлар бошчилигида 90 минг кишилиқ қипчоқ қўшини мавжуд эди. Хумор Тегин бошлиқ амирлар Султон Жалолиддин Мангубер — дига қарши фитна уюштириб, уни ўлдирмоқчи бўладилар.

Бироқ яхши кишилар томонидан огоҳлантирилган Султон Жалолиддин Мангуберди ўз дўсти Темур Малик ва 300 та жангчи билан Гурганждан чиқиб кетади. Уч кун ўтгач мўғулларнинг яқинлашувини эшитган Ўзлокшоҳ ва Оқшоҳлар Гурганжни тарк этадилар.

Шаҳзодалар Гурганждан чиқиб кетганидан кейин кўп ўтмай мўғуллар шаҳар остоналарида пайдо бўладилар.

Гурганж мудофааси, шубҳасиз, инсоният тарихидаги ажойиб қаҳрамонлик саҳифаларидан биридир. Гурганж мудофааси хоразмликларнинг ўз мустақилликлари, она — Ватан тақдири учун қаҳрамонона курашининг, юксак ма — даният даражасига эга бўлган Шарқ халқларининг кўч — манчи ваҳший мўғул босқинчиларига қарши олиб борган курашининг ёрқин тимсолидир.

Қадимги Русдаги Киев, Владимир, Москва, Рязань каби ўз даврининг анча тараққий этган шаҳарлари Гурганж мудофаасидан анча кейин мўғуллар босқинига дучор бўлиб, ўзларининг атиги 2—3 кун, жуда узоғи билан бир ҳафтагача зўрға мудофаа қила олганлар. Гурганжнинг қаҳрамон ҳимоячилари қудратли ва маккор мўғулларга қарши 7 ойдан зиёд қаҳрамонона мудофаа жангини олиб бордилар.

Мўғуллар шаҳар остоналарига ўзларининг 100 минг кишилиқ қўшинини, бутун ҳарбий техникасини олиб келадилар. Гурганж қамали Самарқанд ва Бухоро қамалита ўхшамаслигини Чингизхон яхши тушунар эди. Шунинг учун ҳам у деярли бутун кучини бу азим шаҳарни истило қилишга қаратган эди. Гурганж қамалида мўғуллар энг замонавий қамал қуроллари — манжанақ, матарис ва даб — бабатдан фойдаландилар. Хоразмда тоғлар бўлмаганли — гидан тош ўрнига мўғуллар шаҳар атрофидаги тут да — рахтларини кесиб ишлатдилар.

Шаҳар ҳимоячиларининг қатъиятлиги ва қаҳрамонлиги мўғулларнинг шаҳарни бир ҳамла билан олиш режасини чиппакка чиқарди. Шундан сўнг улар шаҳарни узоқ қамал

қилишга мажбур бўлдилар. Улар шаҳар дарвозалари олдида пайдо бўлиб, Самарқанд ва Бухорода ишлатган ҳийлаларини қўладилар. Кўп қўшинларини пистирмада қўйиб, озгина қўшин билан шаҳар дарвозалари олдида пайдо бўлдилар. Бунга лаққа тушган шаҳар ҳимоячилари душманнинг кам сонлигидан хурсанд бўлиб, шаҳар дарвозаларидан чиқиб, мўғулларга ҳужум қилдилар. Мўғуллар эса чекиниб, шаҳарликларни Гурганж яқинидаги Боғи хуррам ёнига бошлаб бордилар. Пистирмадаги мўғуллар гурганжликлар устига ташланиб, улардан 1000 кишига яқини қириб ташланди. Омон қолган гурганжликлар шаҳар томон чекиндилар. Уларни қувиб келиб мўғуллар Қабилан дарвозаси орқали шаҳар ташки деворидан ичкарига ўтишга улгурдилар. Бироқ бу ерда шундай қаттиқ қаршиликка дуч келдиларки, мингларча ўлик ва ярадорларини ташлаб орқага чекинишга мажбур бўлдилар.¹⁷⁵

Хива хони, тарихчи Абдулғозий ўзининг «Шажарайи турк» асарида бу воқеаларни шундай тасвирлайди. «...Ул мусулмонлар фалакнинг гардишиндин рофил ултуриб эрдилар. Ногоҳ бир неча отлиғ мўғул келиб дарвозанинг олдинда турган от ва эшакни олиб кетдилар. Отли ва пиёда юз минг киши ул мўғулларнинг ортиндан қавуб кетдилар. Урганчининг қалъасиндин бир парсах ерда Боғи хуррам деган боғ бор эрди. Ул боғда мўғулларнинг ортиндан етдилар. Ул ерда мўғуллардин кўп киши буқуб турар эрдилар. Ногоҳ икки тарафдан мўғулнинг буқиси (буқиб ётгани) мусулмонларга от солдилар. Андағ уруш бўлди ким, ул юз минг кишидан беш—ўн киши қутулиб шаҳарга келдилар. Алар ортиндан қувиб келиб мўғуллар ўзларини Шура деган маҳаллага солиб, ул маҳаллани кечгача талаб ва ўтга ўртаб қайғиб кетдилар».¹⁷⁶ Абдулғозийнинг юқоридаги воқеалар тасвири мазмун жиҳатдан Жувайний, Рашиддин ва Насавийлар тасвирига тўғри келса — да, бироқ ҳарбий талофатларни миқдорини кўрса — тилиши жиҳатдан улардан кескин фарқ қилади. Абулғозий ўз асарини ёзганда қандай тарихий манбаларга асосланганлиги биз учун қоронғу. Лекин шаҳарда жами

¹⁷⁵ Уша жойда, 151-бет.

¹⁷⁶ Абулғозий шажароити турк, 69-бет.

90 минг кишилик қўшин мавжуд бўлган бир шароитда 100 мингдан ортиқ жангчи ва халқ лашкариининг озгина мўғулни қувиб кетиши ва пистирмадаги мўғулларнинг қўққисдан ҳужуми натижасида шаҳарликларнинг (100 000 кишининг) деярли ҳалок бўлиши ва 10–15 кишигина шаҳарга қайтиб келиши ишонил анча қийин фактдир. Шунинг учун ҳам, бизнинг назаримизда, Боғи хуррам ёнидаги жангда хоразмликлардан 1000 га яқин киши ҳалок бўлганлиги тўғрисидаги маълумот ҳақиқатга анча яқин — дир. Шунинг унутмаслик керакки, Хоразм тупроғи мўғуллар учун ҳам анча қимматга тушди. Боғи хуррам ёнидаги жангда, кейин шаҳар ташқи девори олдидаги тўқнашувда мўғуллардан хоразмликларга нисбатан анча кўп одам ўлдирилди.

Эртаси кун мўғуллар бузилган Қобилан дарвозаси орқали шаҳарга ёпирилиб киришга интидилар. Бироқ амир Фаридон ғурий жангчилари томонидан зарбага учраб, ҳайдаб чиқарилдилар.

Мўғуллар қутуриб шаҳарга ҳужум қилар, шаҳарнинг қаҳрамон ҳимоячилари уларнинг кундалик ҳужумларини дафъ этар эди. Шаҳар қамали чўзилиб кетган. Чингизхон ва унинг ўғиллари бу ўжар ҳимоячиларни қандай йўл билан ўзларига бўйсундириш йўлини топа олмай ҳайрон эдилар. Шу пайт мўғулларга Чингизхоннинг катта ўғли Жўжи бошлиқ каттагина қўшин келиб қўшилди. Чингизхон босиб олган ерларини ўз ўғилларига бўлиб берганида Хоразм Жўжи улушига тушган эди. Шунинг учун ҳам Жўжи шаҳарнинг вайрон қилинишига қарши эди. У шаҳарга ўз кишиларини нома билан юбориб, шаҳарни қаршиликсиз топширишларини сўрайди.

Шаҳарликлардан рад жавобини олгач, мўғуллар шаҳарни ҳар томондан қамал қилиб, унга ўқ ва ўт ёғдирдилар. Кўп минглаб асирларни ҳайдаб келиб, шаҳар атрофидаги хандакларни кўмдирдилар. Рашиддиннинг ёзишича, бу ишга бор-йўғи ўн кун кетди. Мўғуллар асирларни шаҳар деворлари тагидан лаҳм кавлашга мажбур қилдилар.

Мўғулларнинг бундай қатъий ҳужуми шаҳар мудофаасининг бошлиғи Хумор Тегинга ваҳимали таъсир кўрсатди. У шаҳарни қўлда сақлаб қолиш имкони йўқ —

лигига ишонгач, шаҳар дарвозасидан чиқиб мўғулларга таслим бўлди.¹⁷⁷ Хумор Тегиннинг таслим бўлиши шаҳар ҳимоячиларининг таслим бўлиши эмас эди. Шаҳар ҳимоячилари манфур душманга таслим бўлишдан кўра ўлимни афзал кўрдилар. Шаҳарнинг ҳар бир кўчаси, ҳар бир гузари учун қаттиқ жанг бўлди. Мўғулларнинг ўлик-лари Гурганж кўчаларида тоғ-тоғ уюлиб ётди. Мўғуллар нефть солинган шишаларни уйларга отиб, ёндириб бордилар. Бу тадбир уларга шаҳар ҳимоячиларини ичкарига қараб чекинтиришда ёрдам берди. Бироқ Гурганжда кўчманчи золимлар халқ оммасининг қаттиқ қаршилигига дуч келдилар. Ўша давр муаллифларининг ёзишларича, Гурганжда шаҳар ҳимоячиларига қараганда мўғуллардан кўпроқ киши ҳалок бўлган.

Араб тарихчиси Рашидиддиннинг ёзишича, ўша даврда Гурганжда мусулмон шарқининг энг бообрў диний арбобларидан бири Нажмиддин Кубро яшаган.

Улуғ шайхнинг обрў-эътиборидан хабар топган Чингизхон, унинг олдига ўз кишиларини юбориб, қамалда турган Гурганжни тарк этишларини сўрайди. Бироқ улуғ шайх, душманнинг марҳаматидан кўра, мардонавор ўлимни афзал кўрадилар. Қўлига қурол олиб, душманга қарши шаҳар ҳимоячилари қаторида туриб жанг қиладилар ва ватан озодлиги йўлида шаҳид бўладилар. Абулғозий «Шажарайи турк» да бундай деб ёзади: «Манжул турур-ким Ҳазрати Шайх Нажмиддин Кубронинг овозаси оламга машҳур бўлиб эрди. Шайх оёқ остида қолмасунлар ўғлол ва ушоқлари билан қалъадан чиқиб келсунлар тез. Ҳазраг шайх айтиб юбордилар ким, мен якка эрмасман. Менинг қариндошим ва хизматкорларим бор турур. Шаҳзодалар айтиб юбордилар ким ўн киши бирлан келсунлар. Шайх айтдилар ким ундин кўп турур, Шаҳзодалар айтдилар ким юз киши бирлан келсунлар. Шайх айтдилар, юздан кўп турур. Шаҳзодалар айтдилар, минг киши бирлан келсунлар. Ҳазрати шайх айтиб юбордилар ким мен бу халқнинг тамоми бирлан ошно ва ёр эрдим. Энди ёмон кунда нучук буларни ташлаб борайин, мен борабилмасин деди...

¹⁷⁷ Қаранг. Академик А.А.Бартольд, 501-бет.

Ул маҳалда мўғуллар ҳазрат шайхнинг маҳалласига қуюлиб келдилар. Ҳазрат шайх бир неча мўғулларни ўз қўллари билан даражаи жаҳаннамга юбордилар. Таки шаҳид бўлдилар».¹⁷⁸

Шайх Нажмиддин Кубронинг бундай ватанпарварлиги асрлар оша тилларда дoston бўлиб, афсоналарга айланиб, бизгача етиб келган. Хоразмда халқ ўртасида бутунги кунда ҳам бундай афсона юради. Эмишки, ғайридинлар (мўғуллар) Гурганжга ҳар томондан бало қазодек ёпирилиб ҳужум қиладилар. Душман билан ойлар давомида бўлган аёвсиз жанглар мусулмонларнинг, шаҳар ҳимоячилари — нинг тинкасини қурилади. Ташқаридан ҳеч қандай ёрдам келмайди. Шаҳар ҳимоячилари ҳолсизланганидан фойда — ланган ғайридинлар шаҳар дарвозаларини бузиб, шаҳарга бостириб кирадилар. Қаттиқ кўча жанглари бошланиб кетади. Шаҳарни қўлда тутиб қолиш иложи йўқлиги маълум эди. Шу пайтда шаҳарда истиқомат қиладиган ва шаҳар ҳимоячилари сафида жанг қиладиган шайх Наж — миддин Кубро (Хоразм оғзаки тилида Нажмиддин Кубро дейдилар) Аллоҳга илтижо қилиб, уни ғайридинлар қўлига тушишдек шармандалиқдан сақлашни сўрайди. Аллоҳ таолодан «ҳовлидаги қудуқнинг олдига бор», деган нидо келади Нажмиддин Кубро: «Мен ўлганим йўқ, мен ўз халқим ҳузурига ҳали қайтаман», — деб хитоб қилиб қудуққа тушиб ғойиб бўладилар. Хоразм халқи ўз қаҳ — рамони — шайх Нажмиддин Кубронинг қайтишини асрлар бўйи кутган ва кутмоқда.

Хоразмликлар кучлар нисбати тенг эмаслигига қара — масдан қаттият ва жасорат билан жанг қилдилар. Мў — гуллар Гурганжни эгаллаш учун 100 минг кишидан ортиқ мўғуллар қўшинини, шунча нафар сотқин мусулмон амир ва беклар бошчилигидаги мусулмон қўшинини, оғир иш — ларда ишлатиш учун юз минглаб асирларни ташлаган эдилар. Гурганжда кўча жанглари бир ҳафтадан ортиқ давом этди. Ўша давр муаллифларининг ёзишича, мўғуллар Гурганжда, Хоразмга қарши уруш бошлагандан кейин йўқотган аскарларига қараганда 2—3 баранар кўп аскар

¹⁷⁸ Абулғозий шажароти турк, 69-70 бет.

йўқотдилар. Камал халқаси тобора сиқилиб борар эди. Ниҳоят шаҳар ҳимоячилари қўлида атиги уч маҳалла қолди. Шундай бир вақтда мўғул шаҳзодалари олдига фақиҳ Аловиддин Ҳайъатий сулҳ сўраб боради. Ўз қўшинининг кўпчилиги қисмини Гурганж остоналарида йўқотган шаҳзодалар Аловиддин Ҳайъатийнинг илтимосини рад қиладилар. Мўғуллар ҳужумни кучайтириб, ниҳоятда шаҳарни эгаллайдилар. Шаҳар аҳолисининг барчасини шаҳар ташқарисига ҳайдаб, улар орасидан ҳунармандларни (улар 200 минг киши эди) танлаб олиб Мўғулистонга жўнатдилар. Ундан сўнг барча эркакларни ва болаларни қиличдан ўтказдилар.

Бироқ кўчманчи ваҳшийлар бу билан қаноатланиб қолмадилар. Гурганж аёлларини катта майдонга тўпладилар. Уларни икки гуруҳга бўлиб, бошдан – оёқ ечинишга мажбур қилдилар. Кейин бу бахтсиз аёлларни бир – бири билан уришишга мажбур қилдилар. Бу даҳшатли томошадан завқланган золимлар ўша бахти қаро хотинларни қириб ташладилар.¹⁷⁹ Бироқ жоҳил босқинчиларга бу ҳам камлик қилди. Улар Гурганж ҳимоячиларининг мўғулларга берган қақшатқич зарбасини ҳеч унута олмас эдилар. Мўғуллар Амударёдаги тўғонни бузиб, шаҳарни сувга бостирдилар. Гўзалликда тенги йўқ шаҳар сув остида қолди. Қадим маданиятнинг энг ноёб ёдгорликлари, ўша давр фанининг барча соҳаларига оид кўп минг китоблар сақланаётган кутубхоналар сув остида қолиб нобуд бўлди. Мўғул босқинчилари ўз ваҳшийликлари билан келгуси авлодни ўша қадимий билим манбаларидан маҳрум қилдилар. Саҳройиларнинг ваҳшийликлари натижасида яқин ўтмишда жаҳоннинг энг катта ва кўркем шаҳарларидан бири бўлган Гурганж харобага айланди.

Гурганж эгалланиши билан мўғулларнинг Хоразмдаги ҳарбий ҳаракатлари тугади. Энди жанг майдони Хуросонга кўчди.

Хоразмшоҳ Аловиддин Муҳаммад қочиб кетгач, Хуросон шаҳарлари ўз ҳолига ташлаб қўйилди. Халқ лашкарлари ва шаҳар гарнизонлари ўз шаҳарларини мўғуллардан имкон

¹⁷⁹ Қаранг. З.М.Буниятов. Гос-во Хорезм шахов Ануштегинидов, 153 бет.

Борича ҳимоя қилдилар. Бироқ Хуросондаги йирик шаҳарларни мўғуллар ҳеч бир қийинчиликсиз эгаллаб олдилар.

Чингизхон шаҳзодалар Гурганжни ташлаб, Хуросон томон кетганлигидан хабар топиб, Хуросонга борадиган барча йўлларга қоровул қўяди ва Хоразмшоҳ ўғилларини таъқиб қилиш учун каттагина қўшин юборади. Хоразмшоҳ ўғилларини таъқиб қилиб бораётган мўғул қўшинларининг йўлидаги биринчи шаҳар Наса бўлди. Мўғулларнинг шаҳарни топшириш тўғрисидаги талабига шаҳар ҳимоячилари рад жавобини берадилар. Мўғуллар Наса шаҳри ҳимоячиларига қарши каттагина куч ташлайдилар. Шаҳар қамали бошланади. Мўғуллар 15 кун давомида манжанақлардан шаҳарга ўт ва тош ёғдирдилар. Бир неча жойда шаҳар деворларини қулатишга эришдилар. Шаҳарга ёпирилиб кирган босқинчилар 70 мингдан ортиқ кишининг ёстигини қуритдилар.

Насада Хоразмшоҳлар давлатининг атоқли давлат сарбоби, ҳарбий кенгашда, Хоразмшоҳ Алоиддин Муҳаммадга 400 минг кишилик Хоразм қўшинини Сирдарёнинг нариги бетига тўплаб, узоқ йўлдан чарчаб келган мўғулларга ҳужум қилиш керак деб, ягона тўғри маслаҳатни берган Шаҳобиддин Абу Саъд ибн Имрон ал-Хивакий мўғуллар томонидан асир олинади ва қатл қилинади.

Шундай оғир тақдир шаҳзодалар Ўзлокшоҳ ва Оқшоҳларни ҳам кутмоқда эди. Хоразмдан келаётган шаҳзодалар Хуросон шаҳарлари орқали ўтишлари лозим эди. Маккор Чингизхон барча йўлларга мўғул жангчиларидан қоровуллар қўйиш билан бирга тез ҳаракат қилувчи отряд ташкил этиб, уни шаҳзодалар кетидан юборган эди. Ана шу отряд Хабушан вилоятидаги Вашта қишлоғида Ўзлокшоҳ ва Оқшоҳларнинг кетида қувиб етади. Орада бўлиб ўтган қисқа муддатли жангда мўғуллар яқсон қилиниб, қириб ташланади. Бироқ кейинроқ келаётган кўп сонли мўғуллар шаҳзодаларнинг оз сонли жангчиларини ўраб оладилар. Хоразмлик жангчилар мисли кўрилмаган қаҳрамонлик кўрсатсаларда, кучлар нисбати мўғуллар фойдасига эди. Бу тенгсиз жангда барча хоразмлик жангчилар ва Ўзлокшоҳ, Оқшоҳлар қаҳрамонларча шаҳид бўлдилар.

Хоразмшоҳнинг учинчи ўгли Рукниддин Гурсанжий ўз кўшинлари билан Устунобод қалъасига мўғуллардан яширинади. Шаҳзода бошлиқ қалъа ҳимоячилари 6 ола давомида мўғулларга қаттиқ қаршилиқ кўрсатади. Бироқ бу ерда ҳам кучлар нисбати тенг эмас эди. Натижада қалъа таслим бўлишга мажбур бўлади. Асир олинган шаҳзода Рукниддин Гурсанжий мўғул саркардаси Тоймас Нўйон олдига келтирилади. Тоймас Нўйон шаҳзодадан тиз чўкишни талаб қилади.

Бироқ шаҳзода бу жирканч ваҳший босқинчи Тоймас Нўйон олдига тиз чўкишдан кўра ўлимни афзал кўради. Натижада мўғуллар томонидан азоблаб ўлдирилади.¹⁸⁰

Чингизхон 1221 йил баҳорида асосий кучларини Амударё орқали Хуросон томонга ўтказди ва Балх шаҳарини эгаллайди. Араб тарихчиси Ибн ал-Асирнинг ёзишича, шаҳар мўғулларга жангсиз таслим бўлади ва шунинг учун ҳам мўғуллар шаҳарга озор бермайдилар.¹⁸¹ Форс тарихчиси Жувайнийнинг ёзишича, Чингизхон шаҳар фуқароларининг тобелигини қабул қилади ва шаҳарчага тегмасликка ваъда берсада, унга амал қилмайди. Шаҳар мўғуллар томонидан таланиб, аҳолиси қириб ташланади.

1221 йил ёзида ва кузида мўғул қўшинлари Хуросондаги Балх, Термиз, Завзон, Андхул, Марв, Нишопур, Тус, Ҳирот ва бошқа шаҳарларни эгалладилар.

Бу шаҳар ва қалъаларнинг айримлари мўғулларга жангсиз таслим бўлган бўлсаларда, айримлари ўзларини мардонавор ҳимоя қилдилар. Мўғуллар улардан ўч олдилар. Марв шаҳрини эгаллагач (1221 йил 5 феврал), мўғуллар шаҳар аҳолисининг деярли барчасини қириб ташладилар.

Шундай қилиб катта ҳудудга ва ҳарбий кучга эга бўлган Хоразмшоҳлар давлати қисқа бир вақт ичида емирилди. Ўша давр муаллифлари ўз ҳарбий кучлари ва имконияти жиҳатидан мусулмон Шарқида тенги йўқ бўлган хоразмшоҳлар давлатининг ўзидан ҳарбий кучлари

¹⁸⁰ Қаранг. ʒЗ.М.Буниятов. Государство Хорезмшахов-Ануштегинидов, 153-бет.

¹⁸¹ Академик В.В.Баргольд, 505-бет.

уч марта кам бўлган рақибининг сиқуви остида қисқа муддатда емирилишини кўз олдиларига келтира олмас ҳам эдилар.

Ўтмишдошлар учун ҳам, бугунги замондошлар учун ҳам кўчманчи мўғулларнинг қудратли хоразмшоҳлар дававати устидан қисқа муддат ичида қўлга киритган галабасининг асосий сабаби нимада эканлиги жумбоқдир.

Академик З.М.Буниятов ушбу жумбоқни ечишга анча ёрдам берувчи ўз мулоҳазаларини ёзади. Хоразмшоҳ Аловиддин Муҳаммад салтанати ташқаридан қараганда анча қудратли, буюк бўлиб кўринса — да, аслида ундай эмас эди. Аловиддин Муҳаммад ўзининг чексиз империясида барча маҳаллий ҳукмдорлар ва хонларни йўқ қилиб ташлаб, ўзига таянч кучларидан маҳрум бўлди. У ерлардаги халқ оммаси учун Аловиддин Муҳаммад ҳокимияти ва унинг амалдорлари ёт бўлиб, халқ оммаси уларни қўлаб — қувватламас эди. Унинг бир қарашда енгилмас бўлиб кўринган, кўчманчи қипчоқлардан ташкил топган қўшини очик майдонда жанг қилиш усулини бутунлай эсан чиқариб қўйган эди. Ҳал қилувчи урушда жуда зарур ва асқотадиган, тез ҳаракат қилувчи, ўк — ёйлар билан қуролланган қисмлар деярли йўқ эди. Уруш ҳаракатлари пайтида хоразмшоҳ қўшини ҳеч қачон жанговар резервга эга бўлмас эди, унинг жангдаги жанговар тактик қурилиши қийинчиликларга бардош бера олмас эди. Хоразмшоҳлар қўшини ҳеч қачон илғор (авангард) қисмга эга бўлмас, пистирмада кўп сонли қўшинни тутмас эди. Ҳолбуки, пасттекислик бўлган жойларда жанг қилиш характери айнан қўшинларнинг шундай тузилишини талаб қилар эди. Аловиддин Муҳаммаднинг Хуросон, Эрон Ироқи ва Мовароуннаҳрда олиб борган урушларда эришган муваффақиятларининг сири унинг қўшинининг душман қўшинига нисбатан устунлиги ва тўсатдан ҳужум қилиши бўлиб, бу ҳарбий усуллар мўғуллар билан жангларда бутунлай яроқсиз бўлиб қолди.¹⁸²

Мўғуллар билан бўлиб ўтган илк жанглар шуни кўрсатадики, бу уруш мўғулларнинг жанг олиб бориш усули

¹⁸² Қаранг. З.М.Буниятов. Государство Хорезмшахов-Ануштегинидов, 154-бет.

лини ҳисобга олган ҳолда, разведкадан оқилона фойдаланиб олиб борилиши лозим эди. Афсуски, Хоразмшоҳ ва унинг амирлари ҳарбий санъатнинг бу усулари билан қуролланмаган эдилар. Шунинг учун ҳам улар мўғул Нўй-онларининг ҳарбий усуллари устунлигини дарҳол сиздилар.

Ҳарбий фикрлашда ноиложлик, ҳарбий ҳаракатларда ўйсизлик вужудга келдики, мўғулар билан хоразмликлар ўртасидаги ҳар бир жангнинг, ҳатто энг кичик жангнинг ҳам натижасини олдиндан айтиш мумкин эди. Аловоддин Муҳаммад ва унинг амирларида мўғулларнинг енгил-маслиги тўғрисида тушунчанинг келиб чиқиши сабаби ҳам ана шундадир.

Хоразмшоҳ Аловоддин Муҳаммад салтанат ва мамлакат учун гоёқ масъулиятли оғир кунларда ҳукмдорга хос донолик, саркардага хос қатъият кўрсата олмади. Кураш усулини ўзгартириб, мамлакатнинг ички ва ташқи имкониятларини босқинчиларга қарши кураш мақсадига қаратиш ўрнига, маккор, золим душмандан шафқат кутди. У билан сулҳ тузишга умид қилди. Шу тариқа ўз мамлакатини, ўз халқини душман йўлида ем қилиб қолдирди.

Мўғулар хоразмшоҳлар давлати устидан ғалабани ўзлари кутмаган даражада осонлик билан қўлга киритдилар.

Бироқ Хоразмшоҳлар давлатининг қулаши хоразмшоҳлар сулоласи ҳукмронлигининг тугатилиши ёки Хоразм давлатининг емирилишигина бўлиб қолмасдан, балки Хоразм, Мовароуннаҳр, Хуросон халқларининг инсоният тарихида мисли кўрилмаган кулфатларга дучор бўлиши, ўз замонасида энг юқори даражага кўтарилган Хоразм фани, маданияти, санъатининг тушкунликка юз тутиши, ўз даврининг юксак тараққий этган шаҳар хўжалигига эга бўлган Хоразм давлати шаҳарларнинг вайронага айланиши, шунингдек, ўз даврида жаҳон савдо марказлари билан яқин алоқада бўлган савдо марказларидан бирининг инқирозга юз тутиши ҳамдир.

Мўғулар босқини Хоразм, Мовароуннаҳр, Хуросон ҳудудига ката моддий ва маънавий зарар етказди. Мўғулар босқинидан сўнг Хоразм буюк давлат сифатида ўзини сира ўнглаб ола билмади.

Биз аввалги саҳифаларда Гурганжда Туркон хотун яқинлари Жалолиддин Мангубердининг тахт вориси қилиб тайинланганидан норози бўлиб, унга суиқасд тайёрлаганликлари, бундан хабар топган Жалолиддин Мангуберди дўсти Темур Малик ва 300 та суворий билан Гурганждан хуфиёна чиқиб кетганлигини баён этган эдик. Жалолиддин Мангуберди ўз ҳамроҳлари билан Наса шаҳри томон юрди. Наса яқинида уни 700 кишидан иборат мўғул суворийлари пойлаб турган эдилар. Жалолиддин Мангуберди жангчилари билан мўғуллар устига шердек ташланади. Қисқа жангда мўғуллар қириб ташланади.

Насавийнинг ёзишича, мусулмонларнинг қиличи бу ерда биринчи бор мўғуллар қони билан бўялди.¹⁸³

Насада озгина дам олиб, Жалолиддин Мангуберди ўз одамлари билан Нишопур томон жўнайди. Юрагида мўғул босқинчиларига қарши ғазаб ва нафрат алангаланган Жалолиддин Мангуберди Нишопурдан туриб ҳар томонга чопар юбориб, халқ оммасини золим душманга қарши курапиш учун тўпланишга чақиради. Бироқ маккор душман Жалолиддин Мангубердининг ҳарбий истеъдодини билар, агар у ўз атрофига катта қўшин тўплай олса, мўғулларнинг аҳволи мушкуллашишини яхши тушунар эди. Шунинг учун ҳам Чингизхон Жалолиддинга бундай имкониятни бермасликка ҳаракат қилди. Нишопур томон шошилнч юриб, Жалолиддиннинг куч тўплашига имкон бермади. Султон Жалолиддин ўз мулки Ғазна томон юрди. Қандаҳор ёнида унга отаси Аловиддин Муҳаммаднинг амакиваччаси амир Аминал — мулк ўзининг 10 минг кишилик қўшини билан қўшилди. Балх яқинида Султон Жалолиддин ўз қўшини билан Қандаҳор шаҳарини қамал қилаётган мўғулларга ҳужум қилди.

Отаси Аловиддин Муҳаммаддан фарқли равишда, Султон Жалолиддин ўзининг довюраклиги, шиддатлиги, чаққонлиги билан жангчилар, амирларга шахсий намуна кўрсатарди, мўғуллардан ваҳимага тушиб қочмай очик майдонда уларга қарши мардонавор кураш олиб борарди, бу курашда янги ҳарбий усуллар қўлларди. Қандаҳор атрофи —

¹⁸³ Қаранг. Ўша жойда, 156-бет.

даги жанг уч кеча — уч кундуз давом этди. Мўғуллар мусул — монлар устидан осонгина галаба қозонавериб, ўзларининг енгилмасликларига қаттиқ ишониб қолган эдилар.

Бироқ Султон Жалолиддин кўшини ғайридинларга ҳали мусулмонлар билагида куч, юрагида шижоат борлигини, уларнинг қиличлари ўткир бўлиб, қонга ташна мўғулларни ўз қонига бўяшга қодир эканлигини кўрсатди. Мўғуллар тор — мор келтирибди, тирик қолганлари эса отларини бошини буриб қочиб қолдилар. Мўғулларнинг Султон Жалолиддин кўшинидан қаттиқ зарба еганлиги Чингизхоннинг юрагига гулгула ва кўрқув солди. Маккор ҳоқон ўз кўшинига Ғазнага кетаётган Султон Жалолиддинни таъқиб қилиш, у билан ҳал қилувчи жанг қилиб, тор — мор келтиришни буюради. Ғазна атрофида турк ва ғурий амирлари ихтиёрида каттагина ҳарбий кучлар бўлиб, улар бирлашиб ҳаракат қилган тақдирда мўғулларга қарши даҳшатли куч бўла олиши мумкин эди. Афсуски, бундай бўлмади. Ўрта аср Шарқидаги мусулмонлар ўртасида мавжуд бўлган қабилавий низолар бу ерда ҳам ўз таъсирини кўрсатади. Ғурийлар билан туркийлар ўртасида, ҳар икки қабиланинг тақдири учун юят масъулиятли бўлган ушбу дамда ҳам, улар ўртасида ўзаро анчагина келишмовчи — ликлар мавжуд эди. Академик Бартольд ҳам ўз асарида худди мана шу фикрларни тасдиқлайди.¹⁸⁴ Унинг тарихий манбалар асосида кўрсатишича, Султон Жалолиддиннинг амири Ами — налмулк Пешавор ҳокими Ихтиёридин Муҳаммад ал — Хар — пушта иттифоқ тузиш ва биргаликда умумий душман бўлмиш мўғулларга қарши курашишни таклиф қилганда, ғурийлар билан турклар бирга ҳамжиҳат бўлиб яшаши мумкин эмас, деган жавобни олган.¹⁸⁵

Султон Жалолиддин ҳарбий даҳоси, ўз қаҳрамон — ликлари билан орттирган обрў — эътибори вақтинчалик келишмовчиликларни тўхтата олди, бироқ афсуски, уни батамом йўқота олмади.

Аввалги саҳифаларда қайд этилганидек, Султон Жалолиддин 1221 йил баҳорида Ғазнага келади. Унинг Ғазнага келиши мўғуллар босқинидан катта хавотирда бўлган вилоят ва кўшни ерлардаги аҳоли руҳини кўтарди.

¹⁸⁴ Ўша жойда.

¹⁸⁵ В. В. Бартольд, 506-507-бет.

Улар Султонни мўғул босқинчиларидан ўзларини ҳи — моя этувчи ҳукмдор деб ҳурмат қилардилар. Ҳар томондан Султон Жалолиддин атрофига ҳарбий кучлар кела бош — лади. Кун сайин унинг кучига куч қўшила борди. Ҳалаж қабиласи ҳарбий бўлинмасининг бошлиғи Сайфиддин Иғроқ, Балх ҳокими Аъзам Малик, афғон халқ лашка — рининг сардори Музаффар Малик ва қарлуқлар йўлбош — чиси ал — Ҳасан бошчилигидаги кучлар султонга келиб қўшилдилар. Султоннинг ҳарбий куч — қудрати ошди. Эн — диликда у мўғулларга қарши ҳужумга ўтиш имкониятига эга бўлди. Мазкур урушнинг боришида мусулмонлар биринчи бор ташаббус кўрсатиб, душманга қарши ҳу — жумга ўтдилар.

Султон қўшинлари Тоғачуқ ва Моғора бошчилигидаги Валиён қалъасини қамал қилаётган мўғул қўшинларига ҳужум қилиб, уларни яқсон қилдилар. Мўғуллар қамални ва минглаб ҳалок бўлган ва ярадор қуролдошларини ташлаб Тяньж дарёсидан ўтиб, кўприкни бузиб қочишга мажбур бўлдилар. Мўғуллар дарё кўпригини бузиб кет — ганлигигина уларнинг барчасини ҳалок бўлишдан қутқариб қолди.

Султон Жалолиддиннинг куч — қудрати ошаётганлиги, унинг қўшинлари мўғулларга бир неча бор жиддий та — лофат етказганлиги ҳақидаги хабар Чингизхонга етиб ке — лади. Бу кўнгилсиз хабардан анча безовталанган Чингиз — хон қандай бўлмасин бу ўжар Султон Жалолиддинни бартараф қилмоқчи бўлади. Шу синалган саркардаларидан Шиқи Хутуқ Нўйон бошчилигидаги 45 минг кишилик мўғул қўшинини юборади. Бундан хабар топган Султон Жалолиддин ўз қўшини билан мўғулларга қарши чиқади. Икки қўшын Парвон яқинидаги пасттекисликда учрашади. Султон қўшинининг ўнг қанотига амир Аминалмулк, чап қанотига Ағроқхон қўмондонлик қилиб, марказни шахсан султоннинг ўзи бошқарди.

Мазкур жангда Султон Жалолиддин ўзининг ҳарбий даҳосини яна бир бор намоён этди. Жанг қатъий ва беомон эди. Золимлиги ва жаллодлиги туфайли одамлар қалбига ваҳима солиб, ўз ҳарбий усуллари билан кўп сонли рақиблар устидан осонгина ғалаба қозониб келган, енгилмаслигига қатъий ишонган, жангда мисли кўрил —

маган қатъий тартиб ва интизомга риоя қиладиган мўғуллар устидан фақат ҳарбий маҳорат ва жасорат намуналарини кўрсатиш билан эмас, балки жанг олиб боришнинг янги усулларини қўлланиш билан ғолиб келиш мумкин эди. Султон Жалолоддиннинг бу жангдаги саркардалик маҳорати ҳам шунда эдики, у ушбу урушда биринчи бор янги ҳарбий усулни қўлади. Жангнинг узоқ ва беомон бўлишини пайқаган Султон ўз жангчиларига отдан тушиб пиёда жанг қилишни буюради. Жалолоддин, ҳарбий илм тарихида биринчи бўлиб, пиёда ёйандозлар сафини мўғулларнинг отлиқ аскарларига қарши қўйди. Жалолоддиндан анча кейин бу усулни инглизлар Кресс яқинидаги жангда ишлатишди.¹⁸⁶

Мазкур жангда Султон Жалолоддин кучли, маккор мўғуллар устидан ғалабага эришиш йўлини амалда кўрсатди. Оддий сўзлар билан айтганда, уларни ўз қуроллари билан урди. Икки кун қаттиқ жанг бўлди. Шики Хутуку нўйон жангчиларига кигиздан одамга ўхшаган шаклар ясаб, уни бўш отларга миндириб чоптиришни буюради. Мўғул жангчилари худди шундай қиладилар. Жангнинг учинчи куни Султон Жалолоддин жангчилари мўғулларнинг ҳийласини тушунмай, душманга ёрдамчи кучлар келган, деган ҳаёлга бориб, ваҳимага туша бошлайдилар. Шунда Султон ўз жангчиларига далда бериб, бу мўғулларнинг навбатдаги ҳийласи эканлигини айтиб, жангчиларни дам олган отларга миниб ҳужумга ўтишларини амр қилади. Ўзи ҳужумнинг бошида бориб, мўғуллар қўшинининг марказига шердек ташаланади. Бир ҳамла билан мўғулларнинг байроқдорини ва байроғини парчалаб ташлайди. Султоннинг бу шижоати унинг жангчиларини руҳлантиради. Улар душман устига ёпирилиб, уни тутдек тўқа бошлайдилар. Абдулғозий ўзининг «Шажарайи турк» аса-рида Парвон жангини тасвирлар экан Султон Жалолоддиннинг саркардалик маҳоратига мадҳлар ўқийди: «... Ахшомгача урушдилар. Ахшом мўғуллар кигиздан ва шолдин киши ясаб отларнинг ва теваларнинг устига беркитиб, орқаларинда ясов қилиб, эрта туриб урушга бор—

¹⁸⁶ С. П. Толстов. Қедимги Хоразм маданиятини излаб. 310-бет.

дилар. Султон Жалолиддиннинг лашкари бўларнинг эткан ишларин билмай, кўмаки келди теб, қочали дедилар. Султон Жалолиддин қичқирди, ким мўғулар ҳийла қилиб турур, қўрқманг, андин сўнг кўнгилларин беркитиб бир мартаба ҳамла қилдилар. Таки мўғуларни ўрта ерга олдилар. Ахирул амир тоқад қилиб тура билмай қочдилар. Мўғулардин кўп киши ўлди. Шангуй Қутуку оз киши билан қочиб хон қошига келди». ¹⁸⁷ Парвон ёнида мўғулар Хоразм давлати ўртасидаги урушда биринчи бор катта мағлубиятга учрайдилар. Шиқи Хутуку омон қолган озгина жангчилари билан Чингизхон қароргоҳига етиб келади. Чингизхон бу нохуш хабарни ўзига хос совуққонлик билан қабул қилади. Султон Жалолиддиннинг ўзига муносиб рақиблиги тўғрисидаги гумонлари тасдиқланганлигини сезади. Исёнкор, жасоратли ёш Султонга қарши қатъий ва ҳал қилувчи жангга шошилиш тайёргарлик кўради.

Парвон ёнидаги ғалаба мусулмонларнинг руҳини кўтарди. Мўғулар Валиён қалъаси қамалини тўхтатдилар. Бир неча шаҳарларда халқ ғалаён кўтариб, шаҳардаги ноибларни ва мўғуларни ўлдирди.

Бироқ Султон Жалолиддин қўшини қўлга киритган бу ғалаба мустаҳкамланмади. Қочиб бораётган душманни таъқиб қилиб, унинг асосий кучларига ҳам тезлик билан зарба бериш ўрнига, асир тушган мўғулардан ўч олиш, ўлжани ўзаро бўлиб олиш билан овора бўлиб, қимматли фурсат бой берилади. Афсуски, Хоразм давлати ички ҳаётига хос бўлган ўзаро зиддият бу ерда ҳам ўз кучини кўрсатди. Мўғулардан олинган ўлжаларни бўлиб олиш пайтида Султон Жалолиддиннинг амирлари битта отни таллашиб жанжаллашиб қолдилар. Султон Жалолиддиннинг бу баҳсга аралашуви ҳам фойда бермади. Жанжал оқи — батид амир Сайфиддин Ағроқ ва амир Музаффар Малик жангчиларини олиб, Жалолиддин Мангубердини ташлаб кетдилар. Ёвуз душманга қарши кучларини бирлаштириб кураш олиб боришгина ягона нажот йўли эканлигини унутган бу худбин амирлар арзимаган нарса учун ўзаро арашлашиб, умумий ишга тузатиб бўлмайдиган даражада зиён етказдилар.

¹⁸⁷ Қаранг. Абулғозий шажароити турк. 71-бет.

Султон Жалолиддин ҳузурида фақат амир Аминумулк ўз турк жангчилари билан қолди. Султоннинг ҳарбий кучи заифлашди.

Сайфиддин Ағроқ ва Музаффар Малик уни Чингизхон билан курашининг ҳал қилувчи пайтида ташлаб кетмаганида, ўта қобилиятли бу икки саркарда, икки ҳукмдор ўртасидаги кураш қандай натижа билан туташди номаълум эди. Бироқ маккор Чингизхон ўз душмани Султон Жалолиддин қароргоҳидаги воқеалардан хабардор бўлади ва ундан фойдаланиш мақсадида зудлик билан, барча кучларини йиғиб, Султон Жалолиддинга қарши йўлга чиқади. Йўл — йўлакай ўзаро аразлар туфайли Султон Жалолиддинни ташлаб кетган Сайфиддин Ағроқ ва Музаффар Малик бошчилигидаги афғон, халаж ва қарлуқлардан иборат қўшинларни якка — якка ҳолда тор — мор келтиради. Халқимиз «Бўлинганни бўри ер», деб бекорга айтишмаган. Ўзаро нифоқлашган амирлар ўжарлиги туфайли ҳам умумий ишга ката зиён етказдилар, ҳам ўзларини ва ўз жангчиларини нобуд қилдилар.

Сайфиддин Ағроқ ва Музаффар Малик қўшинларини тор — мор келтиргач, Чингизхон Ғазна томон шиддат билан юради.

Энди унга қаршилиқ кўрсата оладиган ягона куч — Султон Жалолиддин қолган эди. Чингизхон бу рақибини йўқ қилмагунча хотиржам бўла олмас эди. Чингизхон ўз саркардаларига Султон Жалолиддинни Ғазнада ўраб олиб, қўлга тушириш тўғрисида буйруқ беради. Душманнинг бу разил мақсадидан огоҳ бўлган Султон кучи камайиб қолганлиги туфайли унга бас кела олмаслигини тушуниб, Ғазнани ташлаб, қўшинни жануб томон бошлади. Икки ҳафтадан сўнг мўғуллар Ғазнани ишғол қилдилар. Бошқа шаҳарлардаги каби бу ерда ҳам тинч аҳолига зулм ўтказдилар.

Султон Жалолиддиннинг Ғазнадан жўнаб кетганлигидан хабар топган Чингизхон махсус илдам қўшин ташкил этиб, унга Султонни қувиб етиб, қўшинини тор — мор этиш ва ўзини асир олишни топширади. Бу қўшин Жалолиддинга Ғазнадан тахминан 50 км шарқда жойлашган Гардиз деган жойда етиб олади. Ночор қолган Жалолиддин ўзини таъқиб этаётган мўғулларнинг устига шердек ташланиб, уларни тор — мор келтиради.

Мўғуллардан озгина киши қочиб қутулади, холос. Султон Жалолиддин Мангубердининг ушбу жасоратлари тўғрисида фикр юритар эканмиз, унга Қорақум Йўлбарси номи бекор берилмаганлигига ишонч ҳосил қиламиз.

Мўғулларнинг илғор қўшинини тор—мор келтиргач, Султон ўз қўшини билан Синд дарёси томон йўлида да—вом этади.

Чингизхон ўзининг барча кучларини йиғиб, шоши—линч йўлга чиқиб, Султонни таъқиб қилади. амир Сай—фиддин Ағроқ ва Музаффар Маликларнинг хиёнати ту—файли анча заифлашиб қолган Султон энди ўздан 2—3 баробар кўп сонли бўлган маккор душманга қарши майдонга очиқ туша олмас эди. Шунинг учун ҳам жанубга чекиниш, қўшимча куч йиғиб, ҳал қилувчи жангга тай—ёрланиш ушбу дамда энг тўғри йўл эди.

Бироқ ҳийлакор Чингизхон рақиби Султон Жало—лиддинга бундай имкониятни бермади. У чекинаётган Султон қўшинини Синд дарёси бўйида қувиб етди. Султон нариги қирғоққа жангчиларни ўтказиш учун бир неча кема тайёрлашни буюрган эди. Шу билан бирга шу атрофдаги барча амир ва ҳокимларга ёрлиқ юбориб, уларни умумий душман—мўғулларга қарши кураш учун ўз атрофига тўпланишга чақирган эди. Бироқ мўғуллар беҳосдан қилган ҳужум Султонга ҳар икки тадбирни ҳам амалга оширишга йўл бермади. Султон ўз қўшинидан бир неча баробар ортиқ қўшинга эга бўлган рақиби билан Синд дарёси бўйида жанг қилишга мажбур бўлади. Насавийнинг ёзишича, Ушбу жанг 1221 йил 24 ноябрда чоршанба куни бўлиб ўтди. Ўша давр замондошларининг ёзишича, уч кун давом этган бу жанг ўзининг шафқат—сизлиги билан олдинги жанглардан кескин фарқ қилиб, улар бунинг олдида гўё болалар ўйини эди.

Чингизхон Султон Жалолиддинни тириклайин қўлга туширишга амр қилади. Жалолиддиннинг қаҳрамонлиги ва шижоатидан яхши хабардор бўлган Чингизхон эҳтиёт чораларини кўриб, ўн минг кишилиқ сараланган қўшини пистирмага қўяди.

Султон Жалолиддин Мангуберди шер каби наъра тортиб, оз сонли қўшини билан мўғуллар устига от солади.

Бундан руҳланган жангчилар ўнгу сўлга қилич солиб душманни қийратадилар.

Султон бошчилигидаги Хоразм қўшинлари марка — зининг ҳужуми шу даражада шиддатли бўлди — ки, мў — гуллар чидаш беролмай, тартибсиз чекина бошладилар. Бироқ бу ерда яна Чингизхоннинг ҳийлакорлиги иш бе — ради. Пистирмада 10 минг кишилиқ мўғул қўшини Хоразм қўшинининг амир Аминалмулк қўмондонлигидаги ўнг қанотга тўсатдан ҳужум қилади. Бу ҳужум жанг оқибатини ҳал қилади. Хоразм қўшинида парокандалик бошланади.

Султон Жалолиддиннинг 8 яшар ўғли мўғуллар қўлига асир тушади. Қонхўр Чингизхон норасида 8 яшар гў — дакнинг юрагини юлдириб, итига беради. Энди жангда мўғуллар устулик қилмоқда эди. Уларнинг сон жиҳатдан Султон қўшинига нисбатан бир неча бор ортиқлиги ўз самарасини кўрсатди. Мўғуллар ўз ҳукмдорининг буй — ругига амал қилиб, Султон Жалолиддинни тирик қўлга тушириш учун уни қуршаб олган эдилар. Тенги йўқ Хоразм баҳодири Султон Жалолиддин ва унинг қатори сийраклашиб қолган жангчилари охириги кучини сарфлаб, кўп сонли мўғуллар билан жанг қилмоқда эдилар. Шун — дай вазиятда Синд дарёси бўйида яна бир оғир фожиа рўй беради. Қутулиб кетишнинг иложи йўқлигига кўзи етган Султон Жалолиддин онаси, хотини, болалари ва бутун ҳарамни дарёга ташлашга амр қилади. Уларни ёвуз мў — гулларнинг ифлос қўлидаги шармандалиқдан қутқарадиган ягона тўғри тадбир шу йўл эди.

Душман сафини қилич билан ёриб ўтган Хоразм шери — Султон Жалолиддин балад тоғ дарасидан отини дарё устига солди. Жалолиддиннинг бу жасорати фотиҳ Чингизхонни ҳам қайратга солди. У жангчиларга Султонни таъқиб қилишни тўхтатишни амр қилди. Ўғилларига қараб: «Отадан ўғил туғилса, шунақаси туғилсин. У шундай оғир жангдан омон чиқа олдим, дўзах қаъридан дарёнинг нариги бетига — омон етиб олдим, бас, ундан сон — саноқсиз бебошлиқлар ва кўпгина қилмишларни кутиш мумкин»,¹⁸⁸ — дейди.

¹⁸⁸ З.М.Бунятов. Государство Хорезмшахов-Ануштегинидов, 158-бет.

Султон тезда Синд дарёсини отда сузиб ўтди. Кейинчалик уни ўлимдан қутқарган ушбу отини то Тифлисни ишғол қилгунга қадар ҳамиша безаб, ўз ҳузурда олиб юрди. Лекин ҳеч қачон унга минмади. Бу иш отнинг садоқатли хизматига ўз хўжаси миннатдорчилигининг рамзи эди.

Абулғозий ўз асарида Синд дарёси бўйидаги жангда Султон Жалолиддиннинг қаҳрамонлигини кенг тасвирлайди. «...Султон (Жалолиддин) беш—олти юз киши бирла у ёқга ва бу ёқга от солиб эртадан то тушгача кўп лашкар билан урушиб мардоналиклар қилди. Ахир ул амр мўғуллар ўрта ерга олдилар. Яқин эрди ким дасттир қилгайлар. Зарурдин дарёга тушиб ўтуб юрий берди. Чингизхон Султоннинг қилган ишларина кўп таҳсинлар қилиб, ўғлонларини боқиб айтди ким:

«Отадан ўғул туғилса, шундаг туғилсун» — деб. Султоннинг ўғлон ва ушоқин ва хазинасин олдилар».¹⁸⁹

Омон қолган жангчилар ўз султониининг кетидан дарёга от солдилар. Дарёнинг нариги бетига 4 минггача жангчи эсон — омон ўтиб олди.

Султон Жалолиддин мўғуллар билан Синд бўйидаги жангнинг охирида оти билан дарёга сакраган жойни ҳозир ҳам «От сакраган» деб атасалар, Султоннинг мўғуллар билан ушбу жангидан сўнг дарёнинг нариги қирғоқига ўтиб қадам қўйган ерини «Чўли Жалоли» (Жалолиддин чўли) деб атайдилар.¹⁹⁰

Бироқ ҳинд ерида ҳам Султон Жалолиддинни ҳузур — ҳаловат кутмасди. Жангда толиққан, очликдан силмаси қуриган 4000 кишидан сал кўпроқ жангчиси бўлган саркардани олдинда янги жиддий синовлар турмоқда эди.

Ушбу сатрлар муаллифи — 1978 йил қишида, ҳали аспирантлик чоғимда Москвага илмий командировкага бордим. Давлат кутубхонасида илмий изланишга кириш — дим. Биринчи куниеқ китоблар рўйхатидан Султон Жалолиддиннинг Муншийси Шихобиддин ан — Насавийнинг ўз ҳукмдори ҳаёти ва саргузаштлари ҳақидаги кито —

¹⁸⁹ Абулғозий шажароити турк, 72-бет.

¹⁹⁰ Шихобиддин ан Насаби Жизневописание Султана Джелал-ад-Дина Манкпурны, 209-бет.

бининг шифрини топиб, уни буюртма столидан сўрадим. Бу китобни академик, собиқ Совет Иттифоқи Қаҳрамони Зиё Бунёдзода (Бунятов) Лондон кутубхонасидан расмга олдириб, кейинчалик араб тилидан рус тилига таржима қилиб нашр этган эди. Бошқа барча ишларимни четга суриб қўйиб, бу ноёб китобни икки марта ўқиб чиқдим. Унинг барча саҳифаларидан кўчирма қилган бўлсамда, расмга олдирмаганимга ҳозиргача афсусланаман. Насавий ўз султони ҳаётининг сўнгги йилларининг бевосита шоҳиди бўлган. Унинг фаолиятдан, ички кечинмаларидан бохабар бўлган. Султон Жалолиддиннинг ҳаёти ва давлат арбоби сифатидаги фаолияти ҳақида кўп тарихчилар ёзиб қолдирганлар. Бироқ улар орасида, бизнинг назаримизда, ҳақиқатга энг тўғри келадиган маълумотларга эга бўлган асар айнан Насавийнинг мана шу асаридир. Насавий асарида ўз қаҳрамонининг ички кечинмалари ҳақида қуйидаги тасвири беради. бу тасвир ҳозир ҳам менинг эсимда жуда яхши сақланган.

«...Ёмғир майдалаб уриб ёрмоқда. Совуқ, ёқимсиз шамол эсмоқда. Султон ўз қўшини билан Хилот жангидан (1230) қайтмоқда. Мўралаган ой нурида кўзим Султонга тушди.

Султоннинг кўзларидан тинмай ёш оқар, у бир ни-маларни пичирлар эди. Диққат билан қулоқ солдим. Шун-дай сўзларни эшитдим.

«...Эй яратган Аллоҳ. Нега мени оддий чўпон ёки деҳ-қон қилиб яратмасдан, Султон қилиб яратдинг. Не гуноҳим учун менга тинчлик бермайсан. Не қилмишларим учун мени мунча қувғинга гирифтор қилгансан. На турму-шимда, на юришимда ҳаловат бор. . .»

Ҳақиқатан ҳам, ўн гулидан бир гули очилмаган, энди ўйнаб кулиш пайти етган Жалолиддин Мангуберди шум толе тақозаси билан ҳаётнинг жуда мураккаб ва оғир синовларига дуч келди. У бу синовларга бардош бера олди. Ўз халқи, ўз мамлакати, ўз салтанати, ўз ғояси учун умр бўйи курашди. Бу кураш йўлида буюк қаҳрамонликлар намунасини кўрсатиб, келгуси авлодларга ёрқин хотира қолдирди

Султон Ҳинд ерига ўтиши билан унинг қаршисида яна бир рақиб — Шатра вилоятининг подшоси ўз қўшинлари билан пайдо бўлди. Султон ўз ҳамроҳлари билан жуда

оғир аҳволда қолган эди. Орқага, Синднинг нариги бетига чекиниб бўлмайди. У ерда кўп сонли мўғуллар унга ташланиш учун турардилар. Олдинга ҳам юриб бўлмайди. Қаршисида ҳинд подшоси ўз қўшини билан Султоннинг кучсизланганидан фойдаланиб, унга ташланишга тайёр — ланмоқда эди. Қўшин ҳолсизланган, оч эди. Шундай шароитда ҳинд подшоси минг кишилик суворийси ва 5 минг кишилик пиёда жангчиси билан Султон кў — шинларига ҳужум қилди. Чарчаган ва ҳолсизланганига қарамай Султон Жалолиддин ўз қўшинини душманга қарши жангга бошлайди. Ўзи душман қўшинининг мар — казига ҳужум қилиб, ҳинд подшосини ўлдиради. Сул — тоннинг бу жасорати хоразмликларнинг руҳини кўтаради. Улар душман устига янги куч билан ташландилар. Ўз подшолари ўлдирилганидан ва хоразмлик жангчиларнинг шижоатидан ваҳимага тушган ҳиндлар жанг майдонидан қоча бошлайдилар.

Хоразмликлар ўзлари учун ўта зарур бўлган отлар, қурол — яроғ ва озиқ — овқатни қўлга киритадилар.¹⁹¹

Султон Жалолиддин Шатра подшоси устидан қўлга киритган ушбу ғалаба Шимолий Ҳиндистондаги бошқа амирларга, ҳокимларга қаттиқ таъсир кўрсатади. Уларнинг Султонга бўлган муносабати яхши томонга ўзгарди. Улар Султонга садоқатларини изҳор қилдилар. Биринчи бўлиб Синд, Учча, Мўлтон, Лоҳур ва Пешовар вилоятларининг ҳокими Носириддин Қубачанинг ноибни Қамариддин Кир — моний Султонга мурожаат қилиб, ўзининг унга тобелигини изҳор қилди, сўнг Носириддин Қубачанинг ўзи ҳам тобеликни бўйнига олди. Тез орада Султон Жалолиддинга укаси Фиёсиддин Пиршоҳ хизматидан кетган амирлар Санжақдон хон, Элчи Паҳлавон, Урхон Сойиржа ва Тақчорук Хонкишилар ўз қўшинлари билан келиб қў — шидилар. Бундай кучларнинг келиб қўшилиши Сул — тоннинг куч — қудратини ва обрў — эътиборини оширди. Унга хос бўлган жўшқинлик ва жасорат яна барқ урди. Султон Жалолиддин ўз қўшини билан Калор вилоятининг ҳукмдори Қубача мулкларига қараб юрди. Қубача ўзининг

¹⁹¹ Қаранг. Э.М.Буниятов. Государство Хорезмшахов-Ануштегинидов, 158-бет.

Султон Жалолиддин ва унинг амирларига душмавлик ҳаракатлари билан танилган эди. Султон Жалолиддиннинг вазири Шамсиамулкни, унинг ўғлини, шунингдек амир Аминалмулкнинг ҳам ўғлини ўлдиртирган эди. Бу жоҳил ҳукмдордан ўч олиш пайти келган эди. Султон қўшини Калор шаҳрини, Парасравар, Тарнуж қалъаларини қисқа муддатли қамалдан сўнг эгаллади.¹⁹²

Ўзининг кўпгина вилоятларини қўлдан бой бергач, Қубача Шимолий Ҳиндистон ҳукмдори Султон Шамсиддин Элутмиш ал—Муиззий (1211—1236) га мурожаат қилиб, ундан каттагина ҳарбий ёрдам олади. Нияти қандай қилиб бўлса—да Султон Жалолиддинга зарба бериш эди. Ўртада бўлиб ўтган қаттиқ жангда Қубача қўшинлари тор—мор бўлади. Қубача ва унинг қўшини қурол—аслаҳасини, карвонини ташлаб, жанг майдонидан қочадилар. Анча ўлжани қўлга киритган Султон ўз жангчиларини янгидан кийинтириш ва қуроланттириш имконига эга бўлди.

Шу ерда Султонга мўғулларнинг 20 минг кишилиқ қўшини уни таъқиб қилиб келаётганлиги тўғрисида хабар келади. Жасур Султон ғайридинлар билан бўладиган ҳал қилувчи жангга тайёрланиб, Қубачага қарши уруш ҳаракатларини вақтинча тўхтатади. У ўз қўшини билан Қубача мулки орқали Мултон томон юриб, мўғулларга пешвоз чиқади, бироқ уларни учрата олмайди. Ҳаво жуда иссиқлигига чидай олмаган мўғуллар Мултондан орқага қайтиб кетган эдилар. Султон ўз қўшини билан Учча, Хатисор, Дамрила қалъаларини эгаллайди. Қубача билан бўлган навбатдаги бир соатлик жангда унга яна бир марта қаттиқ зарба беради. Шу пайтда Султонга Шимолий Ҳиндистон ҳукмдори Султон Шамсиддин Элутмиш 30 минг кишилиқ суворий, 100 кишилиқ пиёда аскари ва 300 та жанговар фили билан қарши келаётганлиги ҳақида хабар келади. Султон олдида жуда катта ҳарбий кучга эга бўлган Рақиб билан тўқнашиш хавфи турган эди. Элутмиш қўшини Жалолиддин қўшинининг баронғори билан бироз тўқнашади, бироқ шу ондаёқ жанг тўхтатилади. Элутмиш

¹⁹² Уша жойда, 159—бет.

Жалолиддин Мангубердининг мўғулларга қарши қаҳрамонона курашидан бохабар, унга катта ҳурмат билан қарар эди. Шунинг учун султон Элтутмиш Жалолиддин ҳузурига ўз элчиларини нома билан юбориб, сулҳ тузишни таклиф қилади.

Султон Жалолиддин билан Элтутмиш ўртасида яхши муносабатлар ўрнатилади. Шимолий Ҳиндистон ҳукмдори ўз қизини Султон Жалолиддинга турмушга бериб, икки халқ ўртасида қариндошлик иplarини боғлайди.

Ҳиндистонда Султон Жалолиддин номидан кумуш ва мис тангалар зарб қилинади. Деярли барча маҳаллий вилоятларда унинг номига хутба ўқилади.

Бироқ келгинди Султон ва унинг аъёнларининг обрўэътибори кун сайин ошиб бориши Элтутмиш, Қубача ва Шимолий Ҳиндистондаги бошқа ҳукмдорлару амалдорларга ёқмас эди. Шунинг учун ҳам улар Султон Жалолиддинга қарши биргаликда кураш олиб бориш ва уни Шимолий Ҳиндистондан суриб чиқаришни ўзаро келишиб олдилар.

Султон Жалолиддин учун янада масъулиятли, оғир дамлар бошланди. Шундай қийин бўлган шароитда унинг иккита саркардаси Йазиддак Паҳлавон ва Суннқуржиклар ҳукмдорларига хиёнат қилиб, Шимолий Ҳиндистон ҳукмдори Элтутмиш томонига ўтиб кетдилар. Натижада Султоннинг ҳарбий қудрати анча заифлашди. Султон вужудга келган шароитни муҳокама қилиш учун ҳарбий кенгаш чақирди. Кенгаш учун кун тартибига битта масала, вужудга келган жиддий оғир вазиятда келгусида нима қилиш лозимлиги масаласи қўйилди. Яъни масала икки тахлит: биринчиси, оғир, жиддий вазият бўлишига қарамасдан, Шимолий Ҳиндистондаги ўз қўл остидаги вилоятларда мустаҳкамланиб олишми ёки, иккинчиси, бу ерларни тарк этиб, Ироққа кетиш лозимми, деган тахлитда қўйилади. Ҳарбий кенгашда амирларнинг фикри иккига бўлинди. Султон Ироққа кетиш таклифи билан майдонга чиққан амирларнинг фикрини қўллаб — қувватлади.

Ҳиндистондан Ироққа бориш анча мураккаб бўлиб, икки мамлакат ўртасида сувсиз қақраган катта чўл ётар эди. Қўшин жуда катта машаққатлар билан ушбу чўлни босиб ўтиб, Кирмонга етиб келди. Жазирамада, сувсиз

чўлда унинг кўп жангчилари ҳалок бўлиб, Султон 4 мингга яқин жангчиси билан қолди. Кирмон хоразмшохлар давлатининг собиқ чекка вилоятларидан бўлиб, мўғуллар ҳали бу ерга келишга улгурмаган эдилар.

Ҳиндистонда Султон Жалолиддин деярли 3 йил турди. Бу даврда у Синд ва унинг атрофидаги вилоятларда ўз ҳукмронлигини ўрнатди. Ўз давлатидаги фуқароларнинг мушкулини имкони борича осонлаштиришга ҳаракат қилди. Шу билан бирга жасур Хоразмшох ўз юрти — Хоразм давлати ҳудудини ёвуз мўғуллардан тозалашни бир дақиқа ҳам эсдан чиқармади.

Унинг кўнглида Ҳиндистонда катта куч тўплаб, мўғулларга қарши қатъий кураш бошлаш мақсади мавж урар эди. Бироқ Мовароуннаҳр ва Хуросондаги каби феодал тарқоқлик, мамлакат ҳукмдорларининг ўзаро душманликлари, улар ўртасидаги кучли зиддият Султонга мусулмонлар манфаати йўлидаги ушбу ниятини амалга ошириш имконини бермади. У Ҳиндистонни тарк этиб, чиқиб кетишга мажбур бўлди.

Султон ўз кўшини билан, катта қийинчиликлардан сўнг Кирмон вилоятига етиб келди. Кирмон ва унинг атрофидаги вилоятлар бу даврда Султон Жалолиддиннинг укаси Гиёсиддин Пиршоҳ қўл остида бўлиб, у мазкур вилоятлардаги шаҳарларга ўз кишиларини ҳоким қилиб тайинлаган эди. Акаси Жалолиддин Мангубердидан фарқли ўлароқ, Гиёсиддин Пиршоҳ қатъиятсиз, кўрқоқ эди.

Кирмон вилоятида Гиёсиддин Пиршоҳ томонидан қўйилган Бароқхон ҳокимлик қиларди. Султон Жалолиддин Ҳиндистондан Ироққа жўнаш тарадудини кўраётган бир пайтда Ироққа Тўлан Черби қўмондонлигидаги мўғул кўшинлар келаётганлиги ҳақидаги хабар етиб келади.

Бундан чўчиган Бароқхон ўз кишилари ва кўшини билан ҳимоя излаб Шимолий Ҳиндистонга, Султон Жалолиддин ҳузурига отланади.

Жирфут вилоятига етиб келганида унга Жувошир (Гувошир) қалъасининг ҳокими Шужоиддин кўшини билан ҳужум қилди. Икки ўртада бўлиб ўтган жангда туркларнинг Шужоиддинга хиёнати туфайли Бароқхон кўшини

голиб чиқади. Шужоиддин асир олиниб, қатл қилинади. Шундан сўнг Бароқхон Жувошир қалъасини ишғол қилишга ва унинг бойликларини талашга қарор беради. Бароқхоннинг бу мақсадидан огоҳ бўлган қалъа фуқаролари уни қалъага киритмайдилар. Натижада Жувошир қамали бошланади. Қалъа қамали Султон Жалолиддиннинг ўз қўшини билан Жувошир остоналарига етиб келгунига қадар давом этди. Султон қўшини яқинлашгач, Бароқхон қамални бўшатишга мажбур бўлди. Қалъа ҳимоячилари Султонга қалъа дарвозаларини очиб бердилар ва Султон Жалолиддин Жувоширни вақтинчалик пойтахт қилиб белгилади.

Султон Жалолиддиннинг довуғи бу ерларга ҳам кенг тарқалган эди. Шунинг учун аҳоли барча табақалари Султонга уларни мўғуллар босқинидан ҳимоя қилувчи қаҳрамон сифатида қараб, унинг атрофига тўплана бошлади. Султоннинг обрўси ва куч – қудрати яна орта борди.

Бироқ Кирмонда ўзини мутлақ ҳоким ҳисоблаган ва Султон Жалолиддиннинг бу ерга келишига худди шундай бўлган Бароқхонга бу ҳолат ёқмаслиги табиий эди.

Табиатан қўпол, жоҳил, ҳийлакор бўлган бу ҳоким ўз ҳукмдори Гиёсиддин Пиршоҳдан унчалик ҳайиқмасада, бироқ донғи жаҳонга тарқалган Султон Жалолиддиндан анча кўрқар эди. Шунинг учун ҳам Бароқхон Султон Жалолиддин билан яхши алоқани йўлга қўйишга интилди. У Султонга ўз тобелигини билдирди. Бунинг рамзи сифатида ўз қизини Жалолиддин Мангубердига эрга беради. Бироқ қариндошлик ришталари бу кекса фитначи ҳоким Бароқхонни Султон Жалолиддинга қарши курашдан қайтара олмайди. У Султонга қарши ҳал қилувчи кураш учун куч йиға бошлайди. Бундан огоҳ бўлган Султон хиёнатчи Бароқхонни жазоламоқчи бўлади. Аммо Султоннинг аъёнлари, жумладан, вазир Шарафалмулк унга бу йўлдан қайтишни маслаҳат берадилар. Султон Жалолиддин Кирмонни Бароқхонга қолдириб, Форс вилояти томон юради. Шероз шаҳрида Форс вилоятининг ҳукмдори Отабек Саъд ибн Занги Султонга тобелик изҳор, қилиб кўп миқдорда қимматбаҳо совғалар, жумладан, 500 та от ҳада қилади. Ўз қизи Малиқа Хотунни Султонга завжаликка беради. Шерозга Султон ҳузурда Язд вилоятининг

ҳокими Отабек Алоуддавла жуда кўп миқдорда қиммат — баҳо совға — саломлар билан етиб келади. У ўз қалам — равидаги вилоятнинг Султонга тобелиги ҳақидаги ёрлиқни ҳам топширади. Бу ёрлиқни Султон Жалолиддин Мангу — бердига Отахон деган унвон ҳам берилган эди.

Султоннинг куч — қудрати тобора ошиб бормоқда эди. У Шероздан Исфаҳонга томон юрди. Исфаҳон Хуро — соннинг катта ва бой шаҳарларидан бири бўлиб, аҳолиси яқиндагина мўғулларга қатъий қаршилик кўрсатган ва уларнинг биринчи ҳужумини даф қилган эди. Шаҳар мудофаасига шаҳар қозиси Рукниддин Масъуд Саъид раҳбарлик қилганди. Султон Жалолиддиннинг ўз қўшини билан шаҳар остоналарида пайдо бўлиши унга ва шаҳар мудофаачиларига Аллоҳнинг инъоми бўлиб кўринди. Ис — фаҳонликлар Султонни зўр шоду хуррамлик билан кутиб олдилар. Исфаҳон мудофаачилари Султон жангчила — рининг камайиб қолган қаторни тўлдирдилар. Исфаҳонда Султон ўз қўшинларини қайта қуролантирди.

Исфаҳон Жалолиддиннинг укаси Фиёсиддин Пиршоҳ қўл остидаги ерлар таркибига кирарди. Ўз акасининг Шимолий Ҳиндистондан қайтиб унинг мулкларида пайдо бўлиши Фиёсиддин Пиршоҳнинг юрагига ғулғула солди. У ўз акасига қарши уруш бошлаш учун баҳона изламоқда эди. Исфаҳон шаҳри Султон Жалолиддинга ихтиёрий тобе бўлганлигига қарамай Фиёсиддин Пиршоҳ буни акаси Жалолиддиннинг ўз ҳудудига тажовузи деб тушунди ва уни ўз еридан қувиб чиқариш учун унга қарши 30 минг кишилиқ қўшин юборди.

Султон барча кучларини бирлаштириб, умумий ёвуз душман мўғулларга қарши ҳал қилувчи жанг орзуси билан ёнар, бинобарин, ўз укаси билан ер ва бойлик таллашиб уруш қилиш умумий мақсадга хиёнат ва унга еткази — ладиган катта зиён эканлигини, ўз шаънига ярашмас — лигини Жалолиддин Мангуберди яхши тушунар, бироқ Фиёсиддин буни тушумас эди. Қандай қилиб бўлмасин, бу шармандали ва зарарли тўқнашувнинг олдини олиш лозим эди. Шу мақсадда Султон укаси Фиёсиддин Пиршоҳнинг амирлари ҳузурига ўзининг жуда «устомон» вазирларидан амирохўр (мирохўр) Одақни жўнатади. Миροхур бир қанча амирларнинг Султон томонига ўтишга кўндиради.

Ғиёсиддиннинг онаси ҳам бу таклифга кўниб, ўғлини ҳам умумий иш ҳақи акасига бўйсунушга ундаб, кўндиради.

Ғиёсиддин Пиршоҳ амирохур Одақ ва онасининг маслаҳатларига амал қилиб, акасига қарши жанг бошлаш мақсадидан қайтади ва мўғулларга қарши курашда унинг томонда бўлишини билдиради. Бироқ, афсуски, Ғиёсиддин Пиршоҳ ўз сўзида охиригача турмайди. Умумий ишга, акаси Султон Жалолиддинга хиёнат қилади.

Ғиёсиддин Пиршоҳнинг кўпгина амирлари ботирлиги, қатъиятчилиги, довюраклиги билан ўз ҳукмдорларидан ажралиб турган Султон Жалолиддин томонга ўта бош — лайдилар. Ғиёсиддин Пиршоҳ кўл остидаги ерлар аҳолиси Султон Жалолиддиннинг келишини хурсандлик билан кутиб олдилар. Султон бу ерларда ички тартибни, адо — латли тиклади. Ўғирлик, талончилик, зўравонлик барҳам топди.

Султон Жалолиддин укасининг қаламравидаги ерларда узоқ қолиш ниятида эмас эди. У асосий мақсад — хоразм — шоҳлар давлатининг ушбу ҳудудда мўғулларга қарши тура оладиган катта давлат барпо этишга интиларди. Шунинг учун ҳам у Ироқда узоқ туриб қолмасдан, 1224 йилда Озарбайжон томон юради. Хоразмшоҳ Алоvidдин Му — ҳаммад Озарбайжон ерларини ҳам Форс Ироқи ерлари кАби Хоразм давлати ҳудудига кўшиб олган эди. Хо — размшоҳларга азалдан душманлик кўзи билан қараб кел — ган Бағдод халифалари хоразмшоҳлар давлатининг ку — лашидан фойдаланиб, Ироқда ва Озарбайжонда ўз таъси — рини кучайтиришга ҳаракат қилардилар. Султон Жа — лолиддиннинг Ҳиндистондан Ироққа қайтиши, унинг куч — қудрати ва обрў — эътибори ошиб бориши Бағдод халифаси ан — Носирни безовта қила бошлаган эди. У қандай қилиб бўлмасин шерюрак Хоразмшоҳ Жалолиддин Мангубер — дини йўқ қилиш ҳаракатига тушиб қолганди.

Ўзини мусулмон дунёсининг маркази ва ҳомийси деб ҳисобланган халифа ан — Носир мусулмонлар бошига катта хавф — хатар ва кулфат тушган бир пайтда, яъни мусулмонлар ерларига мўғуллар қузғундек ёпирилиб кириб, уларни ўлдириб, талаб, шаҳарларни ёндираётган бир пайтда уларга қарши кучларни бирлаштириш ўрнига аввалги йиллардаги каби, ўз манфаатларини барча

мусулмонлар манфаатларидан устун кўяди. Барча му— сулмонлар кўшинига ва кучларига бошчилик қилиб, уларни мўғулларга қарши ҳужумга бошлай оладиган ягона ҳукмдор, ягона саркарда Жалолиддин Мангубердини ҳар томонлама қўллаб—қувватлаш, барча ҳукмдорларни ҳам бу ишга чорлаш ўрнига, аксинча, уни йўқ қилишга, бошқа мусулмон ҳукмдорларни унга қарши қўйишга ҳаракат қилади ва ўзининг бу хиёнаткорона хатти—ҳаракати билан мўғулларнинг мусулмонлар устидан ҳукмронлигини ўрна— тишга ўз ҳиссасини қўшади.

Халифа ан—Носир Султон Жалолиддиннинг Озар— байжонга томон юриш ниятидан огоҳ бўлиб Озарбайжон отабеги, Фиёсиддин Пирпоҳнинг тоғаси Иғон Тойисийни Жалолиддинга қарши юришга кўндиради. Отабек Иғон Тойисийни Жалолиддинга қарши юришга кўндиради. Отабек Иғон Тойисий 50 минг кишилик кўшин билан Жалолиддинга қарши Ироқ томон йўлга чиқади. У катта кўшин билан Ҳамадон шаҳрига етиб келади. Бундан хабар топган Султон Жалолиддин ўз кучлари душманга нис— батан ҳийла оз бўлишига қарамасдан, унга пешвоз чиқиб, Иғон Тойисийнинг Ҳамадон яқинидаги қароргоҳини тунда ўз кўшини билан ўраб олади. Бунда Султоннинг ҳарбий маҳорати ва жасорати иш беради. Иғон Тойисий Сул— тондан шафқат сўраб, жангсиз таслим бўлади. Унинг катта кўшини Хоразмшоҳ Жалолиддиннинг ҳарбий кучлари қаторига қўшилади.¹⁹³

1218 йилда Миср ва Сурия султони ал—Малак ал— Одил вафот этди. Мулклари унинг уч ўғли ўртасида бўлинди: Миср—катта ўғли ал—Малик ал—Комилга, Дамашқ, Қуддуси Шариф ва Табария—ўртанча ўғли ал—Малик ал—Муаззамга, Жазира, Хилот, Майофарикин кичик ўғли ал—Малик ал—Ашрафга тегди. Ака—укалар ўртасида биринчилик учун қаттиқ кураш кетди. Кураш энг юқори паллага етганда тўнғич ва кенжа ўғил ўртанчаси ал—Малик ал—Муаззамга қарши бирлашдилар. Ал—Малик ал—Муаззам бу биродарларига қарши курашда Хоразмшоҳ Жалолиддин билан бирлашишга қарор қилди.

¹⁹³ Қаранг. З.М.Буниятов. Государство Хорезмшахов-Ануште- гинидов, 163-бет.

Шу мақсада у Хоразмшоҳ билан ўз ўртасидаги иттифоқ шартларини келишиб олиш мақсадида, 1222 йилда Султон Жалолиддин ҳузурига элчиларини юборади.¹⁹⁴ 1225 йилда Хоразмшоҳ Жалолиддин Озарбайжонни ўзига бўйсун — дирган бир пайтда Ал — Малик ал — Муаззам Хоразмшоҳ ҳузурига иккинчи бор ўз элчиларини жўнатиб, унга ўз номидан Ирбил ҳукмдори Музаффариддин номидан укаси ал — Малик ал — Ашрафга қарши курашда Хоразмшоҳ билан иттифоқ тузишга рози эканликларини билдиради.

Хоразмшоҳ мўғуллар ва халифа ан — Носирга қарши курашида зарур бўлган иттифоқчиларга эга бўлиш мақсадида бу таклифга рози бўлди.

Ифгон Тойисийни тор — мор келтиргач, Султон ўз қўшинини Хузистон томон бошлаб, қишни шу ерда ўтказди. 1225 йил январида мустаҳкам қалъалардан бири бўлган Тустор қалъасини қамал қилади.

Хузистон тоғларида жойлашган, узоқ қамалга бардош бериш имкониятига эга бўлган бу қалъани бир ҳамла билан олиш жуда мушкул эди. Шунинг учун ҳам Султон Жалолиддин Тустор қалъасини узоқ қамал қилиш ниятидан қайтиб, хоразмшоҳларнинг азалий душмани бўлмиш халифаликнинг пойтахти Бағдодга юришга қарор қилади. Султон Бағдод юришидан олдин мўғулларга қарши курашда ёрдам кўрсатиш тўғрисида илтимосномани ўз элчиси Аловиддин Муҳаммад ан — Насавий орқали ан — Носирга жўнатади. Моҳир саркарда мусулмонлар бошига катта кулфат тушган ҳозирги даврда ғайридинларга қарши курашда халифа ан — Носир ўз ёрдамини аямас, деган умидда эди. Бироқ ҳийлакор халифа хоразмшоҳлар билан ўз ота — боболари ўртасида бўлиб ўтган кескин зиддиятли муносабатларни эсидан чиқармас ва Султонга ишонмас, ундан ҳадиксирар эди. Хоразмшоҳ Жалолиддинни қандай бўлмасин йўқ қилишга уринар эди. Шунинг учун ҳам Султон Жалолиддин билан ҳамкорлик қилишни истамади ва Султоннинг илтимосномасини эътиборсиз қолдирди. Бу ҳам етмагандай, Султон Жалолиддинга қарши ўз саркардаси Қуштемур қўмондонлигида 20 минг кишилик қўшин жўнатади.

¹⁹⁴ Ўша жойда.

Номасига жавоб олмагач ҳамда халифа ан – Носирнинг қора ниятларидан огоҳ бўлгач, Султон Жалолоддин Бағдод томон қўшин юборади. Йўл – йўлакай бир неча қалъани ишғол қилиб, Фут деган жойда халифанинг Қуштемур қўмондонлигидаги 20 минг кишилик қўшини билан тўқ – нашади. Қаттиқ жангда Хоразмшоҳ қўшинлари Бағдод қўшинларини тор – мор келтиради. Қуштемур жангда ҳалок бўлади. Хоразмшоҳ қўшини учун халифаликнинг пойтахти Бағдодга томон йўл очилган эди. Араб тарихчиси Сибт ибн ал – Жавзийнинг ёзишича, Султон Жалолоддиннинг Бағдод устига юришининг сабаби унинг мўғулларга қарши курашида халифадан ёрдам ололмаганидагина эмас, балки мўғулларнинг хоразмшоҳлар давлатига бостириб киришларида Бағдод халифаларини асосий сабабчи, деб билганлигидадир.

Зотан, халифа Чингизхонга яширин мактублар юбориб, уларда мўғул ҳукмдорини Хоразм давлати устига юриш қилишга даъват этганди. Халифанинг мусулмон дунёсига бу тариқа қилган хиёнати Жалолоддинда ундан ўч олиш ҳиссини кучайтириб юборганди.¹⁹⁵ Бағдодга юриш олдидан Султон Жалолоддин ўз иттифоқчиси ал – Малик ал – Муаззамга мактуб йўллаб, унда шундай сўзларни битади:

«...Ўзинг ва мен билан иттифоқ тузган бошқалар тайёр бўлиб туринглар. Халифага қарши биргаликда борамиз. Чунки у мусулмонларнинг ва менинг отамнинг ҳалокатининг, ғайридинларнинг мусулмонлар юртларига бостириб киришларининг сабабчисидир».¹⁹⁶

Шуни айтиб ўтиш жоизки, кўпгина тарихий манбаларда халифа билан мўғуллар ўртасида хоразмшоҳлар давлатини йўқ қилиш мақсадида яширин ёзишмалар бўлганлигини ишора қилинган бўлса – да, бироқ буни исбот қилувчи ашёвий далиллар йўқ.

Халифа ан – Носир ўз ота – боболари – халифа ал – Мустадий (1170 – 1180) ва ал – Мустаъжид (1160 – 1170) лар каби хоразмшоҳларни ёмон кўрар, улардан кўрқар эди.

¹⁹⁵ Ўша жойда. 163-бет.

¹⁹⁶ Ўша жойда.

Хоразмшоҳ Жалолиддиннинг Бағдод томон юришини эшитиб у ҳатто ўзининг ҳеч тил топиша олмайдиган қўшниси, Аййубийлар ҳукмдори ал — Малик ал — Ашрафга мурожаат қилиб, Хоразмшоҳга қарши курашда бир — лашишга чақиради.

Қўштемир қўшини тор — мор бўлганлиги ҳақидаги хабар Бағдодга етиб келгач, Бағдодда мудоффа ишлари шошилиш бошлаб юборилди. Шаҳар ўз мудоффаасига тайёрлана бошлади. Бу ишга халифа ан — Носир бир миллион динор ажратди.

Хоразмшоҳ ўз қўшини билан Бағдод яқинига келиб, 12 кун туриб, яна орқага — Озарбайжон томон қайтиб кетади. Султон Жалолиддиннинг нима учун бундай қарорга келганлиги бизга қоронғу, тарихий манбаларда ҳам, ҳатто Бағдод юришида унга ҳамкорлик қилган Насавийнинг асарида ҳам Султоннинг Бағдодга ҳужум қилмаганлигининг сабаби кўрсатилмаган. Бизнинг мулоҳазамизча, буюк жасоратта, довюраклик, қаҳрамонлик хусусиятларига эга бўлган Султон Жалолиддин Мангуберди катта одам — гарчилик, инсонпарварлик фазилатларига ҳам эга бўлган. У барча мусулмонлар ҳукмдори каби ислом динини ва унинг ақидаларини қаттиқ ҳурмат қилган.

Шунинг учун ҳам халифалар ота — боболарига ва ўзига қанчалик ёмонлик қилган бўлсалар — да, юқоридаги эътиқод ва фазилатлар туфайли у мусулмонларнинг гоյ — вий маркази — Бағдодга ҳужум қилиб, уни вайрон этишни истамаган бўлиши мумкин.

Бағдод халифаларининг Хоразмшоҳлар давлатига қар — ши душманлик сиёсати оқибат натижада ўзларининг бошига ҳам шундай оғир кулфатлар келтирди. 1258 йили мўғуллар Бағдодни босиб олиб, уни вайрон қилдилар ва таладилар. Кимки бировга гўр қазиса, унга ўзи тушади деб бежиз айтилмаган.

Султон Жалолиддин Бағдоддан қайтаётиб, Озарбай — жон чегараларига яқинлашганда Мароға шаҳри фуқаро — ларидан мактуб келтиришади. Мактубда Гуржистон ҳукм — дори Малика хотун қўшинлари Озарбайжон Отабеги Ўзбекнинг қатъиятсизлигидан фойдаланиб Озарбайжон ҳудудига, жумладан, Мароға шаҳрига бостириб кирган —

ликлари ва у ерда қилаётган бебошликлари ҳақида хабар қилинади.

Мароға фуқаролари мўғулларга қарши курашда шуҳрат қозонган Султондан ўз ҳимоясига олишни илтимос қиладилар. Озарбайжон Отабеги давлат ишларидан бутунлай четлашиб кетиб, давлат ишларини амалда унинг хотини, сўнгги салжудий султон Тўғрул III нинг қизи Малика хотун олиб борар эди. Султон ўз қўшини билан мусулмонлар ҳимоясига шошилди ва 1225 йил майда Мароға шаҳрини жангсиз эгаллайди. Мароғада туриб, у қўшни мусулмон давлатлар ҳукмдорлари Кўнъё султони Алолиддин Кайкубод I га, Жазира ҳукмдори ал-Малик ал-Ашрафга, Дамашқ ҳукмдори ал-Малик ал-Муаззамга ва Миср ҳукмдори ал-Малик ал-Комилга мактуб билан мурожаат қилади. хоразмшоҳ мактубида Озарбайжонни эгаллагани, энди гуржиларга қарши юриш қилмоқчи эканлигидан уларни хабардор қилади. Султон Жалолиддиннинг бундай мурожаатидан мақсади маъсулиятли ҳарбий юриш олдидан улар билан яхши қўшничилик муносабатларини ўрнатиш ҳамда ўзини бир қадар беҳатар ҳис қилиш эди.

Хоразмшоҳ элчилари қўшни давлатларда зўр ҳурмат эҳтиром билан кутиб олинади. Қўшни ҳукмдорлар ҳам, ўз навбатида, Султон Жалолиддинга нома ва совға-саломлар билан ўз элчиларини юбориб, Султонга чексиз ҳурматларини изҳор қиладилар. Дамашқ, ҳукмдори ал-Малик ал-Муаззам ва Ирбил ҳукмдори Музаффариддин Кўкбўри жавоб номаларида ўзларининг иттифоқчилик бурчларига содиқ эканликларини яна бир бор изҳор этдилар ва ўз мулкларида Хоразмшоҳ Жалолиддин номини ҳам хутбага қўшиб ўқишларини маълум қилдилар.

Султон Жалолиддин Мароғадан туриб озарбайжон Отабеги Ўзбекнинг Табриздаги раиси Шамсидин ат-Турройига мактуб йўллаб, унда раисдан хоразмлик жангчиларга Табризга кириб озиқ-овқат сотиб олиб туришга рухсат беришини сўрайди. Раис рухсат бергач, савдосотиқ қилишга кирган Султон жангчилари тез орада у ерда бебошликлар қила бошладилар ва фуқароларнинг норозилигига сабабчи бўлдилар. Шаҳар фуқаролари шикоят билан Султонга мурожаат қиладилар. Султон Жа-

лолиддин талончилик билан шуғулланган жангчиларни жазолаш учун ўз яқинларидан бирини махсус қисм билан Табризга жўнатади. Бироқ бу ҳарбий қисм ҳам бу шаҳарда тартиб ўрнатиш ўрнига талончилик билан шуғулланишга киришиб кетади. Шундан кейин шаҳардаги жангчилар ва фуқаролар Шамсиддиннинг жияни Низомиддин ат-Тугройи бошчилигидаги хоразмликларга ҳужум қилиб, уларни қириб ташлайди. Асли воқеадан беҳабар бўлган ва табризликларнинг ушбу адолатли норозилик курашини душманлик иши деб тахмин қилган Султон Жалолоддин Табриз устига юриш қилади. Табриз мудофалари шаҳарни 7 кун давомида ҳимоя қилсалар – да уни қўлда сақлаб қола олмайдилар. 1225 йил 25 июлда Табриз Хоразмшоҳ Жалолоддин қўшинларига таслим бўлади.

Озарбайжон отабеги Узбек Султон Жалолоддин Мароға шаҳрида эканлигидаёқ Табризни тарк этиб, Ганжа шаҳрига қочган эди. Унинг хотини, Табризда Озарбайжоннинг амалда бошқараётган Малика Хоразмшоҳ Жалолоддинга илтимос билан мурожаат қилиб, уни ўз ҳимоясига олишини ва Хўй шаҳрига жўнатишини сўрайди. Султон унинг бу илтимосини бажаради. Маликанинг қароргоҳини қўриқлаш хоразмлик махсус қисмга юклатилади.

Табризни ишғол қилгач, Султон Жалолоддин ўзини адолатли ва жонкуяр ҳукмдор сифатида кўрсатади. У шаҳарда қаттиқ интизом ўрнатиб, тартибсизликларга чек қўйди. Талончилик билан шуғулланган жангчиларни жазолади. Шаҳар фуқароларининг арзларини тинглаб, уларга имкони борича ёрдам беришга ҳаракат қилди.

Шаҳарни ободонлаштириш ишлари билан қизиқди. Қурилиш ишларини бошлаб юборди. Афсуски, Султон Жалолоддин ўзи бошлаган бу хайрли ишларни поёнига етказа олмади. Феодализм жамияти, ундаги ички зиддият, курашлар қаҳрамон саркардага ҳам ўз таъсирини ўтказмасдан қолмади. Озарбайжон ва Ироқда ташкил этган ўз давлати атрофига бошқа мусулмон давлатларини ҳам музокара ва дипломатия йўли билан уюштириб, уларни асосий душман – мўғулларга қарши курашга бошлаш ўрнига, минг афсуски Султон Жалолоддин ўз қўшинлари билан ички курашларга берилиб кетиб, обрўсига ва куч –

қудратига путур етказди. Унинг Гуржистон билан қилган уруши ва гуржилар устига қилган юриши ҳам, бизнинг фикримизча, асло зарурияти йўқ уруш эди.

Табризга Низомиддин ат-Тўқройини Раис қилиб ва унинг ҳузурда ўз вазири Шарафулмулкни қолдириб, Султон Жалолоддин ўз қўшини билан Гуржистон устига юриш бошлайди.

Форс тарихчиси Жувайнийнинг ёзишича, Озарбайжон ҳукмдорлиги отабек Ўзбек қўлидан Султон Жалолоддин қўлига ўтганлигидан хабардор бўлган гуржилар Озарбайжон устига юриш қилиб, Султон Жалолоддинни у ердан ҳайдаб чиқариш, унинг бой шаҳри Табризни эгаллаш, кейинчалик эса Бағдодга юриш қилиб, уни ишғол қилишни мўлжаллаган эдилар.¹⁹⁷

1225 йил август ойида гуржиларнинг Иван Мхаргрдзели қўмондонлигидан 60 минг кишилиқ қўшин Гарни қалъаси ёнида тўпланади. Насавийнинг ёзишича, гуржилар қўшинини тўплашдан мақсад — Султонга ўз қўшини кўп сонли эканлигини ва куч — қудратини намойиш этиш эди.¹⁹⁸

Гуржилар билан Султоннинг ҳам ўз ҳисоб — китоби бор эди. Гуржилар Озарбайжондаги отабек Ўзбек ҳокимиятининг кучсизлигидан фойдаланиб, вақти — вақти билан Озарбайжонга талончилик юришлари қилар, мусулмонларни қон — қақшатар эдилар. Шунинг учун ҳам Хоразмшоҳ Жалолоддин, мўғулларга қарши юриш олдидан, ўз орқа томонининг хавфсизлигини таъминлаш мақсадида гуржилар устига юриш ва уларнинг ҳарбий қудратини синдиришга қарор беради. Ўз қўшини билан гуржиларнинг Двин шаҳрини эгаллаб, уларнинг асосий қўшини тўпланган Гарнига қараб юради. Гарни ёнида Султон Жалолоддин бошчилигидаги Хоразм қўшини ўздан қарийб 2,5 — 3 баравар кўп сонли гуржи қўшини билан тўқнашади. Қаттиқ жанг Хоразм қўшинининг порлоқ ғалабаси билан тугайди. Гуржилардан 20 мингдан ортиқ жангчи ўлдирилади. Кўплари асир тушди.¹⁹⁹ Омон қолган гуржи

¹⁹⁷ Қаранг. З.М.Буниятов. Государство Хорезмшахов-Ануштегинидов, 166-бет.

¹⁹⁸ Ўша жойда.

¹⁹⁹ Ўша жойда. 197-бет.

жангчилари мамлакат ичкарасига қараб қочдилар. Хоразм қўшини уларни таъқиб қила бориб, йўл — йўлакай бир неча шаҳарларни ишғол қилдилар. Гуржистон пойтахти Тифлис томон юра туриб, Султон Табриздан ўз вазири Шара — фалмулқдан Табриз раислари Шамсиддин ат — Туғройи ва унинг жияни Низомиддин устидан ёзилган шикоятлардан иборат мактуб олади. Насавийнинг ёзишича, вазир Ша — рафалмулкнинг шикоят хати тухматдан иборат бўлиб, у вазирнинг кўра олмаслигининг оқибати эди. Султон ўз вазирининг мактубни олгач, Тифлисга ҳужумни вақтинча тўхтатиб, орқага — Табризга қайтади. Табризда ўз вази — рининг сўзига ишониб, Низомиддин ат — Туғройини қатл қилдиради. Раис Шамсиддин зиңдонга ташланиб, унинг мол — мулки мусодара қилинади. Бироқ Султон Жало — лиддин кейинчалик, ўз хатосини англаб ва қаттиқ пушаймон бўлиб, Шамсиддинни 1228 йилда зиңдондан озод қилади ва уни Табризга раис қилиб қайта тайин — лайди. Табризда Султон Жалолиддин шариат қонунларига хилоф равишда, отабек Ўзбекнинг хотини Маликанинг илтимосига биноан унга уйланади. Бу ўша давр учун муҳиш қонун бузиш бўлиб, шунинг учун ҳам бу никоҳга шаҳар қозиси ва кўпчилик уламолар қарши чиққан эдилар. Чунки отабек Ўзбек ўз хотини Малика билан қонуний ажралмаган эди.

Хоразмшоҳ Жалолиддиндан қочиб, Алинжа қалъада яширинган Озарбайжон отабеги Ўзбек хотини Малика бевафолик қилиб, Султоннинг никоҳига ўтганлигини эшитиб, қаттиқ қайғуриб, жон беради. Отабек Ўзбекнинг вафоти билан Озарбайжондаги отабеклар давлати тугайди. Унинг мулки Ширвон ва Гуржистон ерлари билан бир — галиқда, 1231 йилнинг ўрталаригача Хоразмшоҳ Жало — лиддин Мангуберди қўл остида бўлади.

Султон Гуржиларнинг жанговар хусусиятларидан яхши хабардор бўлиб, 1226 йил январ — феврал ойларида Тифлис юришига яхши тайёргарлик кўради. Гуржистон устига икки бор қилган юришида бўлиб ўтган бир неча жангда гуржиларни тор — мор келтиради. Ўша даврда Гуржистонда Малика Русудана ҳукмронлик қилмоқда эди.

Малика Тифлис мудофаасига катта ҳарбий куч аж — ратиб, ўзи Кутаисига кетади. Гуржилар ўз пойтахтини жон — жаҳдлари билан ҳимоя қилдилар. Тифлис ёнидаги

жанг гоҳ у томоннинг, гоҳ бу томоннинг устуниги остида ўтди. Бироқ гуржилар Хоразм қўшинининг ҳужумига бардош бера олмадилар. Шиддатли кўча жанглари бош — ланиб кетди. Шаҳар ҳимоячилари хоразмлик жангчилар ҳужумига тоб бера олмай, шаҳар ичкараси томон чекина бориб, шаҳар марказидаги Исани қасрига кириб яши — риндилар. Шаҳарда Хоразм қўшини даҳшатли қирғинни бошлаб юборди. Исани қасрига яширинган шаҳар ҳи — моячиларининг нажотсиз аҳволини кўриб, Малика Ру — судана уларга душманга таслим бўлиш ҳақида буйруқ беради.

10 минг кишидан ортиқ гуржи жангчи асир олинди. Султон Жалолоддин уларга ислом динини қабул қилишни таклиф этади. Гуржи йилномачиларининг ёзишича, улар бу таклифни қабул этмадилар. Натижада Кура дарёси кўпригида уларнинг танини бошидан жудо этдилар. Бу кўприкни кейинчалик «Ўн минг тифлислик шаҳидлар кўприги» деб ҳам атаганлар.²⁰⁰ Султон Жалолоддин Тиф — лисни 1226 йил мартда ишғол қилади. Сўнг Хоразм қў — шинлари Гуржистон бўйлаб ҳаракат қилиб, унинг бошқа шаҳарларини ҳам ишғол этдилар.

Султон Жалолоддин тенги йўқ довжорак, серғайрат киши бўлиш билан бирга ўз даврининг ва ўз синфининг вакили ҳам эди. Назаримизда, у Гуржистонга қарши лозим бўлмаган юришни бошлаб, гуржи халқини ва бошқа христиан халқларини ўзига қарши қилиб қўйди. Шунинг — дек, Тифлисте гуржиларга нисбатан мисли кўрилмаган хунрезлик ўтказиб, бу халқда ёмон хотира қолдирди. Гуржи йилномачисининг ёзишича, минглаб гуржиларнинг боши кесилиши натижасида Кура дарёси суви қип — қизил қон бўлиб оқди.

Султон Жалолоддин кўп асрлар давомида жаҳон та — рихчиларининг диққат — эътиборини ўзига тортган тари — хий шахсдир. Оврупа олимлари Султон Жалолоддинни Франция қироли Ричард Шержоракка ўхшатадилар. Буюк ҳарбий маҳоратга эга бўлган ушбу саркарда яхши дип — ломат эмас эди. Давлат ҳукмдорларига ўта зарур бўлган

²⁰⁰ Ўша жойда. 169-бет.

бу хусусиятнинг йўқлиги умумий душман — мўғулларга қарши мусулмонлар иттифоқини тузиш ишини амалга ошириш имконини бермади. Бироқ бу хайрли ишнинг амалга ошмаслигида фақат Султон Жалолиддиннинг дил — ломатия соҳасида нўноқлигини ва ж қилиш ҳам адолатдан эмас. У асосий сабаб бўла олмас ҳам эди. Мусулмонларнинг босқинчи мўғулларга қарши ягона фронтга бирлаша олмаслигига асосий сабаб, уларнинг ҳукмдорлари ўртасида ўзаро зиддиятнинг кучлилиги, бирликнинг йўқлиги, энг асосий, кўпгина мусулмон ҳукмдорларнинг донги кетган саркарда Хоразмшоҳ Жалолиддинга ҳасад ва хавфсираш билан қарашлари эди. Айнан шу сабаблар туфайли Султон Жалолиддин ўзининг асосий орзуси — мўғулларга қарши мусулмонларнинг кучли иттифоқини вужудга келтириб, мусулмонларнинг ғайридин — мўғуллар зулимидан озод қилиш ишини амалга ошира олмади. У катта кўшин йиғиб, мўғулларга қарши бориб уларни тор — мор келтириб, Хоразмшоҳлар давлати ҳудудини маъжу — сийлардан тозалаш ўрнига Озарбайжон ва Ироқда ўзи тузган давлатнинг гоҳ у бурчагида, гоҳ бу бурчагида маҳаллий феодалларнинг исёнларини бостириш, кўшни ҳукмдорларнинг унинг мамлакатига қарши қилган юриш — ларини даф этиши билан шуғулланишга мажбур бўлди. Бу ортиқча ташвиш унинг эътиборини асосий мақсаддан четга тортиб, вақтини нозарур нарсаларга сарфлашга мажбур этибгина қолмасдан, балки унинг ҳарбий куч — ларини ҳам қақшата борди. Жангчиларнинг асосий қисми хоразмликлардан иборат бўлган Хоразмшоҳ Жалолиддин кўшини ўзининг она юрти Хоразмдан анча йироқда бўлганляги туфайли, тинмай давом этаётган жанглар, тўс — тўполонлар натижасида сийраклашиб бораётган сафларини янги кучлар билан тўлдириш манбаига ҳам имкониятига ҳам эга эмас эди.

Султон Жалолиддинга хавфсираш ва кўраолмаслик ҳиссиёти билан қараш, мўғуллар уни ўзларининг асосий рақиби деб билишлари машҳур саркарда тўғрисида китоблар ёзган тарихчиларга ҳам ўз таъсирини кўрсатган. Султон Жалолиддин хизматига ўз ҳаётини бағишлаган, унинг сўнги 7 йил давомида доимий ҳамроҳи бўлган, Султон вафотидан сўнг, унинг ҳаёт йўлини тасвирловчи

асар ёзган ва унда Султонга хос бўлган довиюраклик, адолатлилик, камтаринлик фазилатларини, бизнинг наза — римизда, тўғри кўрсата олган Шиҳобиддин ан — Наса — вийдан фарқли ўлароқ, айрим муаллифлар ўзлари ҳаётда Султон Жалолиддинни мутлақо кўрмаган ва ҳатто ундан бир неча йиллар сўнг яшаган бўлишларига қарамасдан, ўз асарларида машҳур саркардага баҳо беришга ҳаракат қилиб, уни жоҳил, золим, аҳлоқий ва маънавий нопок қи — либ тасвирлашга уринадилар. Шунинг ўзидан кўринадики, улар бундай сохта тасвир билан буюк саркарда номига доғ тушириб, ўз хўжаларининг кўнглини топишга интилан — лар.

Хоразмшоҳ Жалолиддин Мангубердининг шахсий котиби Шиҳобиддин ан — Насавий унинг вафотидан кейин 6 йил ўтгач ўз ҳукмдори тўғрисида шундай деб ёзади: «У (Жалолиддин) қора мағиздан келган, бурни олдида қора холи бор, ўрта бўйли, туркийзабон киши эди. Форс ти — лида ҳам бемалол сўзлаша олар эди. У довиюракликда тенги йўқ, шерларнинг шери, жасур суворий эди. У камтарин, жиддий одам бўлиб, ҳеч қачон бақирмас, сўкинмас, атрофдагилар олдида ўзини жуда яхши, сипо тутар эди. У кўп гапирмас, хохолаб кулмас, аҳён — аҳёнда жилмаяр эди. У адолатни ҳурмат қилар, ўз фуқароларига нисбатан адолатли бўлишга интилар эди. У ўз ҳалқининг мушкул аҳволини енгиллаштиришни яхши кўрар эди. Бироқ у яшаган тўс — тўполон давр унга бундай хайрли савоб ишни амалга ошириш имконини бермасди. У ҳукмронлик қил — ган даврдаги суронли воқеалар уни зўрлик қилган давр — даги суронли воқеалар уни зўрлик ишлатишга мажбур этиб, феъл — атворини маълум даражада ўзгартиради»²⁰¹ Султон Жалолиддин энг оғир, мураккаб шароитларда ҳам қатъий тура олувчи, энг қийин синовлардан ҳам сира кўрқмайдиган, уларга бепарқ қаровчи киши эди.

Энди Хоразмшоҳларнинг азалий душмани — Бағдод халифалигида яшаб ижод этган араб тарихчиси Ибн ал — Асирнинг буюк саркарда ҳақида берган маълумотларини эътиборингизга ҳавола этамиз. Ибн ал — Асир шундай

²⁰¹ Шиҳобиддин ан — Насаби 383-бет

ёзади: Жалолиддин бадфеъл одам бўлиб, ўз давлатини ёмон бошқарди. У барча кўшни ҳукмдорлар билан душ — манлик муносабатларида бўлиб, уларнинг мулкларига доимо кўз олайтирар, шунинг учун ҳам уларга ёқмас эди. Шунинг учун ҳам зарур пайтда ҳеч ким унга ёрдам қўлини чўзмади, барча уни ташлаб кетди.

Ибн ал — Асирнинг юқоридаги фикрларини ўқиганда, кўшни ҳукмдорларнинг, энг асосий — Бағдод халифаси ан — Носирнинг Султон Жалолиддинга қандай ҳасадгўйлик ва мунофиқлик билан муносабатда бўлганини эсдан чиқар — маслик лозим.

Ибн ал — Асирнинг вориси, мўғуллар Бағдодни босиб олган 1258 йилдаги даҳшатларни ўз кўзи билан кўрган, бироқ Хоразмшоҳ Жалолиддинни ҳеч қачон кўрмаган ва у билан ҳеч қачон мулоқотда бўлмаган араб тарихчиси Ибн Восил буюк саркарда ҳақида бундай ёзади: Қилган гуноҳлари учун Аллоҳ Жалолиддинни қаттиқ жазолаб, уни таг — тути билан қуритди. Лекин бари бир унинг ҳалокати мўғуллар томонидан мусулмонларнинг ҳалок қилинишига сабаб бўлди. Отаси Аловиддин Муҳаммаднинг вафотидан сўнг мамлакати мўғуллар томонидан вайрон қилинган, давлати, емирилган, у Ҳиндистонга қочади. Кейинчалик орқага қайтиб, Кирмон, Форс Ироқи, Озарбайжон, Ар — ронни ишғол қилади. Унинг иши ривож топиб, куч — қудрати ошиб боради. Агар у ҳалол ва адолатли яшаганда эди, унинг обрў — эътибори ва куч қудрати янада ошиб, мўғулларга қарши узоқ йиллар кураш олиб бора олган бўлури эди, унинг кўшини эса биз билан мўғуллар ўрта — сида ўтиб бўлмайдиган катта тўсиқ эди. Аммо у бундай қилмади. Кўп қон тўқди. Адолатсизликларга йўл қўйди. Бузуқ ҳаёт кечирди. Ўз кўшинларига нисбатан хиёнат — корона муносабатда бўлиб, улар билан доимо жанжал — лашиб турди. Шу сабабли ундан норозилик кучайиб борди. Бу эса, оқибат натижада, унинг ўзини ва кўшинини ҳало — катта олиб келди.²⁰²

Ибн Восилнинг Жалолиддин Мангубердига берган баҳосида ҳам халифаларнинг ва кўшни ҳукмдорларнинг

²⁰² Э.М.Буниятов. Гос-во Хорезмшахов-Ануштегинидов, 186-бет.

таъсири кўриниб турибди. Хоразмшоҳдан анча кейин яшаган Ибн Восил Жалолиддин Мангуберди ҳақида ўз эшитганларини ёзган.

Хоразмшоҳ Тифлисдалигида 1226 йил июнда Кирмондаги ўз ноиб Бароқхоннинг хиёнати ҳақидаги хабарни эшитади ва ўз қўшини билан Кирмон томон шошилинич йўлга чиқади. Хоразм қўшини тезлик билан ҳаракат қилиб, Тифлисдан Кирмонга бўлган масофани 17 кун ичида босиб ўтади. Бароқхон мустақкам қалъалардан бирига кириб яширинади. Бу қалъа яхши мустақкамланган, тоғда жойлашган бўлиб, уни эгаллаш учун узоқ вақт зарур эди. Бироқ шу пайтда бир қисм қўшин билан Тифлисда қолдирилган Нараш ал-мулк Хилот ҳукмдори ал-Малик ал-Ашрафнинг Султон мулкларига ҳужум қилганлиги тўғрисидаги хабарни беради.

Шунинг учун ҳам Султон Жалолиддин хиёнаткор Бароқхон билан бўладиган ҳисоб-китобни кейинга қолдириб, қўшинини Тифлис томон бошлайди.

Султон Жалолиддин Кирмонга Бароқхонга қарши қўшин тортган пайтда Тифлисда қолган вазир Шараф ал-мулк қўшинига озиқ-овқат ғамлаш мақсадида қўшни Арзирум вилоятига юриш қилади. Катта миқдорда ўлжани қўлга тушириб, Тифлисга қайтаётган пайтда Хилотдаги ал-Малик ал-Ашрафнинг ноиб хожи Али бошчилигидаги қўшин томонидан тўхтатилади. Шараф ал-Мулк қўшини тор-мор келтирилади. Ўлжа тортиб олинади. Вазир бу воқеани бугунлай бошқача тарзда тавсифлаб, Хоразмшоҳга етказди. Ўз вазирининг сўзларига ишонган Хоразмшоҳ Жалолиддин қўшни ал-Малик ал-Ашраф ерларига юриш қилади. Ани, Карс шаҳарларига ҳужум қилади. Кемох, Арзинжон қалъаларини ишғол қилади. Ван кўли ёнида жойлашган, аййубийларнинг таянч қалъаларидан бири бўлган Хилот қалъасини қамал қилади. Хилот қамали 40 кундан ортиқ давом этди. Қаттиқ совуқлар бошланганлиги туфайли Хоразмшоҳ Хилот қамалини бўшатишга мажбур бўлади.

Ҳийлакор, маккор вазир Шараф ал-мулкнинг оч-кўзлиги ва сохта маълумоти туфайли Султон Жалолиддин ўз қўшнисини аййубийлар ерига юриш қилиб, ўзига душман орттиради. Холбуки, унинг ғайридин мўғуллар билан олиб

борадиган курагани учун унга душманлар эмас, балки им — кони борича кўпроқ дўстлар, иттифоқчилар зарур эди.

Султон Хилот қамали билан банд бўлиб турганида, унинг йўқлигидан фойдаланиб туркман ивойи қабилалари Озарбайжон ерларига ҳужум қиладилар. Улар аҳолининг мол — мулкларини талайдилар, чорваларини ҳайдаб кета — дилар. Туркманлар Озарбайжоннинг Аштар, Урмия, Хой шаҳарларини ишғол қилиб, аҳолидан хирож оладилар. Бундан хабар тошган Султон Жалолиддин туркман иво — ийлари устига юриш қилиб, уларни тор — мор келтиради. Улар Озарбайжондан талаб кетган бойликларни қайтариб олади ва 1226 йилнинг охирида Табризга қайтади.

Султон Жалолиддиннинг обрў — эътибори ва куч — қудрати ошаётганидан қаттиқ хавотирга тушган халифа ан — Носир ва айрим кўшни вилоятлар ҳукмдорлари мў — ғулларни Жалолидин мулкларига бостириб киришга ундай бошлайдилар. Мўғуллар ҳали ҳам Султон Жалолиддинни мусулмон дунёсидаги ўзларининг асосий рақиби деб билар, уни йўқ қилмагунча ўзларининг хавф — хатардан холи деб, ҳисоблай олмас эдилар. 1227 йил январиди мў — ғуллар катта куч билан Султон Жалолиддиннинг мулки бўлмиш Озарбайжон ерларига бостириб кириб, Домғон ва Рай вилоятларигача етиб борадилар.

Ўз одатлари бўйича, мусулмонларни талаб, қирғин қиладилар. Бу хабарни эшитгач, Султон Жалолиддин Табризда дам олишни тўхтатиб, ўз кўшини билан йўлга чиқади. Исфаҳонга келиб, ёрдамчи кучлар олади. Бу ерда ўз кўшинининг кўригини ўтказди. Шундан сўнг мў — ғулларга қарши юради. 1227 йил 5 сентябрда Исфаҳон яқинида 30 минг кишилиқ мўғул кўшини билан Хоразм кўшини ўртасида қаттиқ жанг бўлади. Мўғул босқин — чиларига қарши нафрат ўти билан ёнган Султон Жало — лиддин бу жангда шахсий қаҳрамонлик кўрсатиб, жанг — чиларнинг руҳини кўтаради. Мўғуллар тор — мор келти — рилади, озгинаси қочиб, омон қолади.

Султон Жалолиддин Мангубердининг бу қаҳрамон — лиги мусулмонларнигина эмас, балки унинг душманлари — ғайридин мўғулларнинг ҳам таҳсинига сазовор бўлган. Ушбу жангда иштирок этиб, Султон Жалолиддиннинг шахсий қаҳрамонлигини ўз кўзи билан кўрган етук мўғул

саркардаларидан Тойнол нўйон «хақиқатан ҳам у (Жалолиддин) ўз даврининг буюк баҳодири, барча тенгдошларининг доҳийсидир», деган эди.

Мўғуллар устидан муҳим ғалабани қўлга киритган Султон Жалолиддин уни сақлаб қола олмади.

Мўғулларнинг яқсон қилинишидан фойдаланиб, ўз ҳужумини давом эттириш, уруш ҳаракатларини Хуросон ва Мовароуннаҳр ҳудудига кўчириш ўрнига орқага, Озарбайжонга қайтишга мажбур бўлди. Бу масалада шуни айтиш мумкинки, мўғулларга қарши ўз ҳужумини ривожлантириш ва давом эттириш учун Султон Жалолиддинда бу даврда етарли ҳарбий куч ва имконият ҳам йўқ эди.

Иккинчидан, қўшни мусулмон вилоят ҳукмдорларининг унга ишончсизлик ва душманлик кўзи билан қарашлари, бирлашиб, мўғулларга қарши ҳаракат қилишни истамаганликлари ҳам унга бундай масъулиятли ва хайрли ишни амалга ошириш имконини бермади. Қуйида келтириладиган воқеалар фикримизнинг далили бўлиши мумкин.

Султон Жалолиддин мусулмонларнинг умумий душмани бўлиш мўғулларга қарши жанг қилиш билан овора бўлиб юрган пайтида, унинг йўқлигидан фойдаланиб қўшни ҳукмдор ал-Малик ал-Ашрафнинг Хилотдаги ноибни хожиб Али Озарбайжонга бостириб киради. 1227 йил июль-август ойларида отабек Ўзбекнинг собиқ хотини Маликага тегишли бўлган Хой қалъасини ва унинг атрофини эгаллайди Султон Жалолиддиннинг хазинасини қўлга тушириб, вазир Шараф ал-мулкнинг қизини асир олиб Хилотга қайтиб кетади. Хожиб Али билан бирга Малика ҳам кетади. Ўз золимлиги ва ҳийлакорлигига қарамасдан, ниҳоятда кўрқоқ бўлган Шараф-ал-мулк Султон йўқлигида, қўл остида етарли ҳарбий кучлар бўлишига қарамасдан, мамлакатни хожиб Алидан ҳимоя қила олмади. У Табриз томон қочади. Хожиб Али Хой томон иккинчи марта юриш қилди. Хой ва Нахичиван шаҳарларини жангсиз олади ва Султон Жалолиддин пойтахти Табриз томон юради. Бу пайтда Султон мўғуллар устидан ғалаба қозониб, Озарбайжонга қайтаётган эди Хожиб Алининг хиёнаткорона юришини эшитиб ниҳоятда ғазабланган Султон унга қарши юради. 1228 йил бошида

Беркри (Ван кўлидан шимолий — шарқда) ёнидаги жангда Султон қўшини хожиб Али қўшинини тор — мор кел — тиради. Хожиб Алининг ўзи зўрға қочиб қутулади. Султон Озарбайжоннинг ҳожи босиб олган шаҳарларни тезда қайтариб олади.

Султон Жалолиддин мўғуллар билан курашда банд бўлиб турган пайтда унга қарши Отабек Ўзбекнинг амир — ларидан бири Изаддин Балбан ал — Халхалий исён кўтарди. Балбан Султоннинг йўқлигидан фойдаланиб, унинг мулк — ларига ҳужум уюштириб, Халхал қалъасини ва Ардобил вилоятидаги бир неча қалъани босиб олди. Ироқдан қайтгач, Султон Жалолиддин бу исёнкор амалдорга қар — ши юриш қилиб, уни Ферузобод қалъасида қамал қилади. Балбан таслим бўлишга мажбур бўлади. Султон Жало — лиддин ерларидан талаб олган бойликларини қайтариб беради. бундан буён Султон мулкларига кўз олайтирмас — ликка қасамёд қилади. бироқ у ўз сўзида турмайди. Султон Жалолиддиннинг душмани хожиб Али томонга ўтиб кетади ва у билан биргаликда Султонга қарши ҳаракат бошлайди. Султон Жалолиддин Балбан қўшин — ларини иккинчи бор тор — мор келтириб, унинг ўзини қата қилдиради.

Хоразмшоҳ Жалолиддин мулкларига тахминан 50 минг қора уйли кўчманчи қипчоқ қабилалари кўчиб ўтадилар. Улар ўзларининг машҳур Султонга тобеликларини бил — дирадилар. Султон улар ёрдамида Дарбандни ўз мулк — ларига қўшиб олишга ҳаракат қилади. Бироқ бу ишни амалга ошира олмайди. Лекин Дарбанд ҳукмдори Шир — воншоҳ билан Султон Жалолиддин яхши қўшничилик муносабатлари ўрнатишади. Табризга ўзининг чексиз са — доқати ва ҳурматини изҳор этиш учун келган Ширвон — шоҳни, гарчи вазир Шараф ал — мулк уни ҳибсга олиш, мулкни эса қўшиб олиш тўғрисида маслаҳат берган бўлса — да, унга қулоқ солмай, жуда яхши кутиб олади, шоҳона сарупо ва совға — саломлар ҳадя этади.

Шундан сўнг Хоразмшоҳ Гуржистонга қарши ўзининг иккинчи катта юришини бошлайди. Султоннинг Грузия томон юришидан хабар топган Малика Русудана мам — лакатнинг барча вилоятларига чопар жўнатиб, гуржиларни Хоразмшоҳга қарши урушга чорлайди. Тифлистеда кўп

сонли гуржи қўшини тўпланади. Гуржистон билан Хоразм қўшини ўртасида Тифлис яқинида даҳшатли жанг бўлиб ўтади. Жангда гуржи қўшинлари яна тор—мор кел—тирилади ва улар жанг майдонини ташлаб қочишади. Султон қўшинлари Тифлисни эгаллаб, уни талайдилар.

Гуржи қўшинларини батамом тор—мор келтиргач, Хоразмшоҳ ўз қўшини билан 1228 йилда Хилотни ик—кинчи бор қамал қилади. Бироқ бу сафар ҳам уни ола—билмайди. Қаттиқ совуқ кунлар бошланиб, Хилот қама—лини давом эттиришга имкон бермайди.

Султон Жалолоддин ўз қўшини билан Озарбайжонга қайтади. Султон Жалолоддин укаси Фиёсиддин Пиршоҳга, ака сифатида меҳрибончилик кўрсатиб, уни ҳар томонлама қўлаб—қувватлайди. Унинг Ироқдаги ерларига қўз олай—тирмади. Бироқ бошқа қўшни ҳукмдорлар каби, Фиёсиддин Пиршоҳ ҳам ўз акасига ишонмас, ундан кўрқар эди. 1227 йил 5 сентябрда Исфаҳон яқинидаги мўғуллар билан бўлган қаттиқ жангда у акаси Султон Жалолоддин то—монидан туриб қатнашди. Султон қўшинининг ўнг қа—нотида ҳаракат қилган Фиёсиддин Пиршоҳ жангнинг ҳал қилувчи пайтида Хоразмшоҳ Жалолоддинга хиёнат қилиб, ўз қўшинини олиб, жанг майдонини ташлаб кетади. Бу жангда акаси Жалолоддин Мангубердининг ғалаба қо—зонганини эшитгач, хиёнати ва жинояти учун жавоб—гарликдан қочиб, жанг майдонини ташлаб кетган амир—лари билан бирга Хузистон томон кетади. У ердан ўз ва—зирини Бағдодга, халифа аз—Зохир (1225—1226) ҳузурига жўнатиб, ундан Султон Жалолоддинга қарши курашда ҳарбий ёрдам кўрсатишини илтимос қилади. Халифа унга ёрдам учун 30 минг динор пул юборади. Лекин ҳарбий ёрдам бермайди. Шундан сўнг Фиёсиддин Пиршоҳ ўз яқинлари билан исмоилийлар ҳукмдори Аловиддин Му—ҳаммад III қароргоҳига бориб яширинади. Бироқ у ерда ҳам узоқ қолмасдан, ўзининг 500 суворийси билан Кирмон ҳокими Бароқхон ҳузурига жўнайди. Бароқхоннинг Султон Жалолоддинга душманлигидан бохабар бўлган Фиёсиддин бундан фойдаланиб, у билан акасига қарши курашда иттифоқ тузмоқчи бўлади. Бироқ Фиёсиддин муғомбир Бароқнинг ҳийлакорлиги ва сотқинлигидан, унинг хоразмшоҳлар сулоласи вакилларига душманли—

гидан беҳабар эди. Бароқхон Гиёсиддин Пиршоҳни дуруст кутиб олади. Наҳотсизлигини кўриб, унинг олдига ўз шартларини қўяди. Шартларидан бири — Гиёсиддин Пиршоҳнинг онаси Бароқхонга Хотин бўлиши эди. Ўз ўғлининг тақдири учун куйинган, унинг учун жонини ва ҳаётини тиккан муштипар она ўзи хоҳламаса — да, кекса хийлакор Бароқхоннинг таклифига рози бўлади. Бироқ бу оилавий ҳаёт узоқ давом этмайди. Бир ойларча вақт ўтгач, Бароқхон мудҳиш жиноятга қўл уради. Гиёсиддин Пиршоҳ ва унинг онасини ўзига суиқасд уюштиришда айблаб, уларни бўғиб ўлдиртиради. Гиёсиддин Пиршоҳнинг бошини мўғуларнинг ҳоқони, Чингизхоннинг ўғли Ўғи — дойга: «Сизда иккита душман бор эди. Жалолиддин ва Гиёсиддин. Биттасининг бошини сизга юборяпман» — деган сўзлар битилган мактуб билан юборади.

Хоразмшоҳ Хилотни иккинчи марта қамал қилсада, оломай, орқага қайтган пайтида, Туғоб қалъасида унинг олдига Кўнъё султони Алоиддин Кайкубод I дан элчилар келадилар. Кайкубод — аййубийлар билан доимий душманлик муносабатида эди. У Хоразмшоҳ номига ёзган мактубида уни аййубийларга қарши кенг миқёсда фаол кураш бошлангача даъват этади ва ўзи бу ишда Хоразмшоҳни ҳар томонлама қўллаб — қувватлай жагини билдиради. Султон Жалолиддиннинг Хилот устига учинчи юришига сабаб ҳам Кайкубод I нинг ташвиқоти натижаси бўлиши эҳтимолдан узоқ эмас.

1229 йил августида Хоразмшоҳ Жалолиддин учинчи бор ўз қўшинини Хилот устига ташлайди. Хилотнинг учинчи қамали бошланади.

Хилот қамали Хоразмшоҳ Жалолиддиннинг ҳарбий муваффақиятларининг сўнггиси, бутун ҳаёти ва фаолиятидаги бурилиш нуқтаси бўлди. Султон ўз қўшини билан Хилотга яқинлашиб қолганида Ал — Малик ал — Ашраф унинг нима билан тутишини сезиб, Хоразмшоҳ Жалолиддинга ён беришга қарор қилди. Чунки Султон Хилотни эгаллагач, Ал — Малик ал — Ашрафнинг макони — Жазира устига юриши ҳам эҳтимолдан узоқ эмас эди. Шунинг учун ҳам ал — Малик ал — Ашраф Султон Жалолиддинга мактуб йўллаб, унда Хилотдаги унинг ноиб хожиб Али унинг фармонисиз, ўзбошимчалик билан Сул —

тон мулкларига босқинчилик уюштирганини билдиради. Хожиб Алини қатл қилдириб, Хилотга ноиб этиб Изаддин Ойбекни тайинлайди.

Ўз мактубида ал – Малик ал – Ашраф яхши кўш – ничилик, дўстона муносабатларини таклиф қилади. Бироқ ички ҳиссиётларига берилган Султон Жалолиддин ма – салани тинч йўл билан ҳал қилиш ўрнига, ҳарбий куч қўллашга қарор қилади. Назаримизча, бу иш буюк саркарданинг жиддий хатоси эди. Ҳеч зарурияти бўлмаган бу қамал ҳар икки томон учун ҳам оғир бўлди. Қамал қарийб бир ярим йил давом этди. Очликдан дармони қуриган Хилот мудофаачилари 1230 йил 14 апрелда таслим бўлишга мажбур бўлдилар. Хоразм кўшини уч кун давомида шаҳарни талади. Хилотда ал – Малик ал – Ашрафнинг хотини, гуржи саркардаси Иван Мхаргд – зелнинг қизи Тамара асирга олинади ва Жалолиддин унга уйланади.

Хоразмшоҳнинг сўнгги ҳарбий муваффақиятлари унинг кўшниларида Кўнъё султони Аловиқдин Кайкубод I ни ҳам хавотирга солиб қўйган эди. Шунинг учун ҳам у Хоразмшоҳ Жалолиддинга мактуб билан мурожаат қилиб, уни айбубийлар устига юришга чорлаган ва ўзининг иттифоқчилик хизматини таклиф қилган эди. Хоразм – шоҳнинг Хилот ёнидаги ғалабасидан сўнг Кайкубод I Жалолиддин айбубийларни бир ёқли қилгач, албатта унинг мулкига – Кўнъё султонлигига ҳам кириб келишидан хавотирга тушиб, эндиликда Султонни Ғарбга, мусул – монлар устига юришдан кўра, мўғуллар билан сулҳ тузишга ундайди ва уни мусулмонлар қони тўкилишига барҳам беришга чорлайди.

Шу мақсадда Кайкубод I ўз элчиларини Султон Жалолиддин ҳузурига таклифлар битилган мактуб билан юборади. Бироқ айёр вазир Шараф – ал – Мулк маслаҳат – ларига қулоқ солган Султон Жалолиддин Кайкубод I нинг мактубини жавобсиз қолдиради. Элчилар бир ой давомида Хоразмшоҳ саройида турган бўлсалар – да ўз ҳукмдори – нинг мактубига жавоб ололмасдан қайтиб кетадилар.

Кўнъё султонни таклифига қулоқ солмаслик ўша шароитда Хоразмшоҳ ташқи сиёсатидаги мудҳиш хато, уни ҳалокатга олиб келган сабаблардан бири бўлди.

Қудратли қўшинга, марказлашган ҳарбий давлат аппаратига эга бўлган мўғулларга қарши муваффақиятли кураш олиб бориш учун жуда катта куч зарур эди. Шу боис улар билан сулҳ тузиб, мамлакатни улардан муҳофаза қилиш энг тўғри ва оқилона сиёсат бўлур эди. Хоразмшоҳ Жалолоддин учун шундай шароит туғилган ҳам эди. Минг афсуски, буюк саркардалиқ қобилиятига эга бўлгани ҳолда, яхши дипломат бўлмаган Султон Жалолоддин бу имкониятдан фойдалана олмади. Жиддий хатога йўл қўйди ва кўп ўтмай ўз хатосининг қурбони бўлди.

Хилот қамали давом этаётган пайтда Султон Жа—лолиддиннинг синглиси, мўғуллар қўлида асирликда бўлган, Чингизхоннинг катта ўғли Жўжининг хотини Хон Султон ўз акасига хуфъёна мактуб жўнатиб, унда акаси Жалолоддиннинг куч—қудрати ва шон—шухрати мўғул—ларгача етиб келганини, уларнинг Жалолоддинга муно—сабати яхши томонга ўзгарганини билдиради. Хон Султон акасига мурожаат қилиб, агар бу кўчманчи ваҳшийларни яксон қилишга кучингиз етса, уларни қақшатиб, агар кучингиз етмаса, бундай қулай имкониятдан тез фой—даланинг. Зудлик билан элчиларингизни юбориб, улар билан сулҳ тузинг, деб ёзади.²⁰³

Султон Жалолоддин синглисининг мактубини ҳам жавобсиз қолдиради. Хўрланган юрти, емирилган сал—танати, армонда ўлган отаси учун ёвуз мўғуллардан ўч олиш нияти, босқинчиларга нисбатан кучли нафрат, ундаги баланд иззат—нафс бунга йўл қўймайди. Бу билан яна бир жиддий хатога йўл қўйилади. Нафасини ростлаб олиш, куч тўплаш учун жуда зарур бўлган тинчлик қўлга киритиш зарур бўлган муҳим чора—душман билан сулҳ тузиш имконияти яна бой берилади.

Кўнъё султони Кайкубод I нинг амакиваччаси, Арза—наррум ҳокими Рукниддин Жаҳоншоҳ Жозира ҳукмдори ал—Малик ал—Ашрафнинг вассали бўлиб, Аловиддин Кайкубод билан душманлик муносабатида эди. Шу билан бирга Хилот ноиби хожиб Али билан бирга Султон

²⁰³ Ўша жойда, 179-бет.

Жалололиддинга ҳам қарши курашган эди. Бироқ сўнгги пайтларда Хоразмшоҳ қўлга киритган ҳарбий ғалабалар, унинг обрў-эътиборининг ошиб бориши Рукниддин Жаҳоншоҳнинг ҳам унга бўлган муносабатини ўзгартиради. Рукниддин Жаҳоншоҳ Хоразмшоҳ саройига боп эгиб келади ва унга чексиз содиқлиги ва тобелигини изҳор этади. Хоразмшоҳ Жалололиддин уни зўр ҳурмат-эҳтиром билан қабул қилади, аййубийларга қарши биргаликда курашиш вазифасини зиммасига юклайди.

Кўнъё султони Хоразмшоҳ олдига қимматбаҳо совға-саломлар билан юборган элчилар ҳам худди шу пайтда Султон Жалололиддин саройига етиб келдилар. Кўнъё султони ўзининг Хоразмшоҳга чексиз ҳурматини ва иттифоқчилик садоқатини ўз элчилари орқали яна бир бор изҳор этмоқчи бўлди. Элчилар Хоразмшоҳ саройида беписанд, совуқ кутиб олинади. Уларга паст назар билан қаралади. Кўнъё султоннинг Арзнуррум шаҳрини Рукниддин Жаҳоншоҳдан тортиб олишга ва унинг ўзини қўлга олиб қаттиқ жазолашга рухсат бериш тўғрисидаги илтимоси эса қатъиян рад этилади.

Хоразмшоҳнинг вазири Шараф-ал-мулк уларга: «Агар Султон рухсат қилганда эди, мен жон деб сизларнинг мамлакатингизни босиб олган бўлуру эдим»,—деб кўпол жавоб беради.

Ўз ҳукмдорини қониқтира оладиган жавоб оломаган элчилар қуруқ қайтиб кетадилар. Хоразмшоҳ аъёнларининг ёмон дипломатлиги унга дўст бўлмаса—да, ҳар ҳолда душман ҳам бўлмаган, кучли ҳукмдор Аловиддин Кайкубод I ни султон душманига айлантирди. Натижада Кўнъё Султони Аловиддин Кайкубод I Хоразмшоҳ Жалололиддинга қарши кураш учун қўшнилари билан иттифоқ тузади. Унинг таркибига Кайкубод I дан ташқари Дамашқ ҳукмдори ал-Малик, ал-Ашраф, Хўмс ҳукмдори Иброҳим Ширкўҳ, Хартабрет ҳукмдори Ўртуқхон, Халаб ҳукмдори Шамсиддин Савоб, Майофарикин ҳукмдори Шаҳобиддин Фозий, Банйос султони ал-Азиз Усмонлар кирдилар.

Кўнъё султони Кайкубод Жазира ҳукмдори ал-Малик ал-Ашрафга «Жалололиддинни қилич кучисиз тўхташи мутлақо бефойда. Эндиликда сўз билан ишни бирга қўшиб, давлатимизни ҳимоя қилишгина қолди»—деб ёзади.

Хоразмшоҳ Жалолиддиннинг ва унинг аъёнларининг дипломатия соҳасидаги ожизлиги туфайли унга қарши тузилган мусулмон ҳукмдорларнинг кучли иттифоқи Султон Жалолиддин ҳалокатининг асосий сабабларидан бири бўлди.

Мусулмонларнинг умумий қудрати ёвуз душмани — мўғуллар Мовароуннаҳр ва Хуросон мусулмонларини талаётган ва эндиликда ғарб ва жанубдаги мусулмонларга ҳам шундай кулфат хавф солаётган бир пайтда, мусулмонларнинг ўзаро қон тўкиб бир — бирини қириши, албатта, уларнинг кучини қирқар, уларни мўғулларнинг бўлғуси ҳужумларига тайёр ем қилиб қўяр эди.

Буни яхши тасаввур этган янги Бағдод халифаси ал — Мустансир (1226 — 1242) мўғуллар хавфи мавжуд бўлган шундай шароитда мусулмонларнинг ўзаро ички уруши қандай ёмон оқибатларга олиб келиши мумкинлигини уларга тушунтириб, Хоразмшоҳ билан иттифоқчиларни келтиришга ҳаракат қилади. бироқ унинг урдасидан чи — қаолмайди.

Ўзаро душманлик кучайиб боради. Ҳилотни ишғол қилгач, Хоразмшоҳ ўз қўшинини Ғарбга Малазгирд томон, яъни Кўнъё султони Кайкубод I мулки томон бошлайди. Шу пайтда Хоразмшоҳнинг тобеси Рукниддин Жаҳоншоҳ аййубийлар билан Кўнъё султони ўртасида музокаралар олиб борилаётгани, улар тезда ўз ҳарбий кучларини бирлаштириб, Султон Жалолиддинга қарши юриш бош — ламоқчи эканлиги ҳақидаги хабарни етказди.

Мухолифчиларнинг ҳарбий кучлари бирлашуви унинг учун қанчалик катта хавфга айланиши мумкинлигини тажрибали ва қобилиятли Султон Жалолиддин яхши тушунарди. Шунинг учун ҳам у амирлар билан масла — ҳатлашиб, мухолифлари бирлашишига йўл қўймасдан, уларни якка — якка тор — мор қилишга қарор беради. Рукниддин Жаҳоншоҳ билан ҳам беш кундан сўнг шу мақсаддаги ҳарбий ҳаракатларни бошлашга келишиб оладилар. Бироқ бахтга қарши, Султон Жалолиддин оғир бетоб бўлиб қолади. Унинг юқоридаги режаси амалга ошмай, вақтни бой беради.

Сивас ёнида иттифоқчилар қўшинлари тўпланиб, Ар — зинжон томон юрадилар. Худди шу йўлдан уларга қарши

Хоразмшоҳ Жалолиддин қўшинлари ҳам келарди. Бироқ ҳар иккала қўшин бир — бирининг юришидан беҳабар эди.

1230 йил 7 августда Арзинжон яқинидаги Йасси Чаман тоғи ёнидаги пасттекистликда Кайкубод I нинг сараланган 3 минг кишилик қўшини билан Султон Жалолиддиннинг унга қарши юборган 700 кишилик илғор ҳарбий қисми учрашади. Ўртада бўлиб ўтган жанг Кайкубод I қўши — нининг бутунлай тор — мор келтирилиши билан яқунланди. Бироқ ҳал қилувчи жанг олдинда эди. Иттифоқчилар қўшини Хоразмшоҳ қўшинига қараганда деярли 3 баробар кўп эди. Хоразмшоҳ Жалолиддин қўшини билан итти — фоқчилар қўшини ўртасидаги ҳал қилувчи жанг 1230 йил 10 августда бўлиб ўтди. Бу жангда Хоразмшоҳ қўшинлари мағлубиятга учради. Унинг қўшинининг кўпчилик қисми тарқалиб кетди. Айрим амирларни душман асир олди. Баъзи амирлар эса ўз султонини тақдир тақозасига таш — лаб, кетиб қолдилар.

Шундай қилиб мусулмон ҳукмдорлари ғайридин мў — гулларга қарши мусулмонлар иттифоқини тузиб, мусул — монларни уларнинг зулмидан озод қилиш ўрнига, ҳеч заруриятсиз бир — бирининг қонини тўқдилар. Мўгул — лардан ҳимоячи ва қалқон бўлган Хоразмшоҳ Жалолид — диннинг ҳарбий қудратига қаттиқ зарба етказдилар. Бу зарбадан сўнг Хоразмшоҳ ўзини ўнглаб ололмади.

С.П.Толстов Хоразмшоҳ Жалолиддиннинг буюк лаш — карбошилик қобилиятини қайд қилиш билан бирга, унинг заиф сиёсатдон, ношуд дипломат бўлганлигини қайд этган. У гап қайтаргани ёқтирмайдиган, муросага келмайдиган ҳукмдор бўлганлиги туфайли, маслаҳатчилари айтган, амалга ошай — ошай деб қолган режаларни ҳам барбод қилади.

Жалолиддин ҳукмдорлигини бўйнига олай деб турган халифа Мустансир, айниқса, Сурия, Арманистон ва Кичик Осиёнинг салжуқий ва аййубий амирлари билан у тўғри муомала қила олмади, бунинг ўрнига ҳарбий ҳаракатлар бошлаб юборишни маъқул кўради.²⁰⁴

²⁰⁴ С.П.Толстов. Қадимги Хоразм маданиятини излаб, 312-бет.

Хоразмшоҳ қўшинлари тор—мор келтирилганлигига қарамай, иттифоқчилар унинг мулкига бостириб кирмасдан, орқага қайтиб кетдилар. Ал—Малик ал—Ашраф иттифоқчилар номидан сулҳ музокаралари бошлаш учун Хоразмшоҳ вазири Шараф ал—мулкка мурожаат қилади. Султон Жалолиддин сулҳ музокаралари бошлашга бошда қайсарлик қилиб, қаршилик кўрсатган бўлса—да, кейин—чалик, ўз аъёнларининг маслаҳати билан рози бўлади. Икки ўртадаги келишувга мувофиқ Хоразмшоҳ ал—Малик ал Ашрафга Хилот ва унинг атрофидаги ерлардан воз кечишга, Кайкубоднинг ерларига бундан буён минъбад кўз олайтирмасликка ваъда беради.

Афсуски, ўша жанг Хоразмшоҳ Жалолиддиннинг ҳар—бий қудратига катта путур етказган эди.

Хоразмшоҳ Жалолиддиннинг азалий душмани ис—моилилар Жалолиддин ҳарбий кучларининг ожизлигидан фойдаланиб, мўғулларга қайта—қайта мактуб билан мурожаат қилиб, уларни Озарбайжонга, Хоразмшоҳ Жалолиддин ерларига юришга чорлайдилар. Хоразмшоҳ Жалолиддиндан 1227 йилда Исфохон ёнида қаттиқ зарба еган мўғуллар Хоразмшоҳ Жалолиддин ерлари ва унинг қўшинлари устига босқинчилик юришларини тўхтатган эдилар.

Мўғуллар 1231 йил бошида жуда катта қўшин билан Озарбайжонга бостириб кирдилар ва унинг шаҳарларини бирин—кетин босиб ола бошладилар. Эндиликда Хоразмшоҳда уларга бас кела оладиган қўшин, минг афсуски, йўқ эди. Шунинг учун ҳам у ёрдам сўраб, барча қўшни му—сулмон ҳукмдорларига мурожаат қилади.

Бироқ шундай оғир пайтда қўшни мамлакатлар ҳукмдорлари Хоразмшоҳ Жалолиддинга ёрдам қўлини чўзмайдилар. Уни кўп сонли мўғуллар қўшинига қарши ёлғиз қолдирадилар.

Бундан ташқари, Хоразмшоҳ ҳалокат хавф солаётган бу пайтда унинг вазири Шараф ал—мулк хиёнат йўлига кириб, ал—Малик ал—Ашраф ва Кайкубод 1 га хуфёна мактублар йўллаб, уларда ўз ҳукмдорини ҳақоратлайди. Уни «нажотсиз золим», деб атайдди. Уларга ўз хизматини ва тобелигини таклиф қилиб, эвазига Арран, Озарбайжон ҳукмдорлигини беришларини сўрайди. Вазирнинг хиёна—

тидан ва мактубларидан огоҳ бўлган Хоразмшоҳ Жалолиддин уни ҳибста олдириб, қатл эттиради.

Мусулмон ҳукмдорлардан ҳеч қанақа ёрдам бўлмагач, Хоразмшоҳ Жалолиддин мамлакат бўйлаб қишлаш учун ёйилиб кетган қўшинини йиғишга қарор бериб, уларга чопарлар жўнатади. Бироқ Султоннинг бу ниятидан хонлар томонидан огоҳлантирилган мўғуллар қишлаётган Хоразмшоҳ қўшинлари олдига чопарлардан илгари етиб бориб, уларни тор-мор қиладилар. Бу пайтда Муғонда бўлган Хоразмшоҳ Жалолиддин ал-Малик ал-Машрабнинг укаси, Хилот яқинида асир олинган Мужириддин Яъқуб билан овда эди. Бундан хабар топган мўғуллар унинг пайига тушадилар. Кечаси унинг қароргоҳига бостириб борадилар. Султон Жалолиддин асир тушишдан аранг қочиб қутулади. Мужириддин Яъқубни ёрдам сўраб ёзилган мактуб билан акаси ал-Малик ал-Ашраф олдига юборади.

Мактубда Хоразмшоҳ давлатини қоплаган қора булут тез кунда ал-Малик ал-Ашраф давлати ҳудудига ҳам ўтажаги ҳақида огоҳлантириб, ғайридинларга қарши бир-галликда курашиш таклиф этилади. Бироқ ал-Малик ал-Ашраф ўжарлик билан Яна Хоразмшоҳ сўраган ёрдамни рад этади. Воқеаларнинг кейинги ривожини Султон Жалолиддиннинг гумоналари ниҳоятда тўғри эканлигини кўрсатади. Кўп ўтмай мўғуллар Хоразмшоҳга ўта масъулиятли пайтда ёрдам қўлини чўзмаган ҳукмдорларнинг ерларига бостириб кириб, у ерларни таладилар.

Хоразмшоҳ Аррон томон бориб, у ерда ўз қўшинларини тўплаш, уларнинг сафларини Туркман қабилалари ҳисобидан тўлдиришга ва кейинчалик Ганжа шаҳри томон юриб, шаҳар яқинида мўғулларга қарши жангга киришга қарор қилади. Хоразмшоҳ мулки ҳисобланган Ганжа шаҳрида мудҳиш ҳиёнат содир бўлади. Ўз ҳукмдори ниҳоятда қийин аҳволдалигидан фойдаланган Ганжадаги бир гуруҳ кишилар шаҳар халқини Хоразмшоҳга қарши исён кўтаришга ундайдилар. Шаҳардаги хоразмликлар қўлга олиниб, қатл қилинади. Уларнинг бошларини кесиб, шаҳар вакиллари билан мўғулларга юборадилар. Шаҳар вакиллари Ганжа фуқаролари бундан буён Хоразмшоҳга бўйсунмасликларини, мўғулларга тобе бўлишларини бил-

дирдилар. Ўз эътиқодларига хиёнат қилган бир гуруҳ бу муртадлар ғоят масъулиятли дамда ислом қалқони, Қорқум йўлбарси Султон Жалолиддин Мангубердига орқадан зарба бериб, унинг қақшаган кучларини янада заифлаштирдилар.

Хоразмликларнинг қони беғуноҳ тўкилиши, ганжаликларнинг хиёнати Султон Жалолиддинни ниҳоятда ғазаблантирди. Шаҳарга бостириб кириб, хоинларни қаттиқ жазолади. Сафлари сийраклашиб қолган оз сонли кўшин билан кўп сонли мўғулларга қарши чиқиш қийин иш эди. Шунинг учун ҳам Хоразмшоҳ ўз кўшинларига ёрдам ва жавоб кутди. Лекин, на ёрдамдан, на жавобдан дарак бор эди.

Ганжа шаҳрида 17 кун тургач, ҳар қанақа ташқи ёрдамдан умидини узиб, Хоразмшоҳ Аррон шаҳри томон юради. У ерда ҳам кўп турмасдан, Кичик Осиё орқали, Исфаҳон шаҳрига етиб олишга қарор қилади. Исфаҳон, Хоразмшоҳ Жалолиддин давлатининг энг катта ва бой шаҳарларидан бири бўлиб, у ерда Хоразмшоҳ анча кўп куч тўплаши мумкин эди. Хилот орқали Амид томон юриб, Хоразмшоҳ бу ерда ўз оиласини ва қарвонини қолдириб, ўзи яқинлари билан енгилгина Исфаҳонга етиб олмоқчи бўлди. Хоразмшоҳ оиласи ва қарвонининг Амидда қолдирилиши ёмон оқибатларга олиб келиши мумкинлигидан хавотирланган Амид ҳукмдори ал-Малик ал-Масъуд Султон Жалолиддинга Исфаҳонга юришдан кўра Кўнъё султони Кайкубод I устига юришни маслаҳат беради. Кўнъё султонларининг пойтахти Рум шаҳрини эгалласа, у ҳолда султон кўп сонли қипчоқларнинг қўллаб-қувватлашига суяна олади ва мўғуллар илгаригидек ундан кўрқиб, орқага қайтиб кетадилар. Натижада яна ғалаба қўлга киритилади, деб маслаҳат беради, у 4 минг кишилик ҳарбий қисм билан ёрдам қилишини ваъда беради. Амид ҳукмдорининг Кўнъё султони билан ўз ҳисоб-китоби бор эди. Кайкубод I ундан 4 қалъани тортиб олган бўлиб, ал-Малик ал-Масъуд Хоразмшоҳ кўли билан ундан ўч олмоқчи ва шу баҳона билан Султон Жалолиддиннинг қарвони ва оиласи учун бўлган масъулиятни ўз бошидан соқит қилмоқчи эди. Хоразмшоҳ ал-Малик ал-Масъуднинг таклифини қабул қилиб, Исфаҳонга боришдан воз

кечади ва Амид яқинида ўз аъёнлари билан тўхтайтиди. Бизнинг назаримизда, бу билан у яна бир қўпол хатога йўл қўяди. Исфаҳонда ўз ҳарбий аҳволини бирмунча тузатиш имкониятини бой беради.

Қўшни ҳукмдорларнинг ва ўз амирларидан айрим – ларининг хиёнати Султон Жалолиддинга оғир таъсир қилади. Ҳамиша қатъиятли, кўрқмас, довюрак, ҳар қанақа қийинчиликлар олдида ҳам совуққонликни сақлаб, ўзини йўқотмайдиган Султон Жалолиддинга мусулмон оламида содир бўлаётган хиёнатлар қаттиқ таъсир кўрсатиб, у қисқа вақтда руҳан тушкунликка тушиб қолади. Насавий Хоразмшоҳ Жалолиддиннинг ўша пайтдаги аҳволини, сузишни билмайдиган, лекин чўкиб бораётиб, чўпга ёпишиб нажот излаётган кишига ўхшатади.²⁰⁵

Хоразмшоҳ Жалолиддиннинг одатига бутунлай зид бўлган бу тушкунлик унинг тақдирига, хоразмшоҳлар сулоласи тақдирига, унинг салтанати тақдирига, бутун мусулмон дунёси тақдирига фожиали таъсир кўрсатади.

Хиёнатдан, ўзаро нифоқ ва келишмовчиликлардан хафсаласи пир бўлган Султон Жалолиддин бутун кучини йиғиб, мўғул босқинчиларига қарши барча имконият – лардан фойдаланиб курашиш ўрнига 1231 йил августида майхўрлик ва маишатбозиликка берилади. Султон қароргоҳида деярли ҳар куни майхўрлик, базми жамшид давом этади. Майни камдан кам истеъмол қиладиган, душманни ҳамиша сергақлик билан кузатиб юрадиган Қорақум Йўлбарси, афсуски, шу маишатбозлиги туфайли мўғулларнинг хатти – ҳаракатини назардан қочириб қўйди.

Насавийнинг ёзишича, Султон Жалолиддиннинг сўнг – ги зиёфат кечасида, унинг қароргоҳида маҳаллий чўпон – лардан биттаси қароргоҳдан йироқ бўлмаган пастликда паст бўйли отларга минган, қисик кўзли жуда кўп суворийлар тўпланиб турганлигини хабар беради. Бироқ майдан ва яқинда ҳарамга келтирилган ёш маликанинг эҳтиросли қарашларидан кайфи қаттиқ ошиб қолган Хоразмшоҳ Жалолиддин ушбу жуда муҳим маълумотга

²⁰⁵ Қаранг. Шахобиддин ан-Насаби. Гос-во Хорезмшахов Ануш-тегинидов, 185-бет.

эйтиборсиз қарайди.²⁰⁶ Хоразм баҳодирининг навбатдаги бу хатоси унинг учун жуда қимматга тушади.

Мўғуллар писиб келиб, ярим кечаси султон қарор — гоҳига ҳужум қиладилар. Жалолиддин катта зиёфатдан сўнг қаттиқ уйқуда эди. Мўғуллар унинг чодирини ўраб олиб, султонни асир олишга ҳаракат қилдилар. Жангчилар билан султонга ёрдамга етиб келган амир Ўрхон мўғул — ларни қароргоҳдан улоқтириб ташлайди. Хизматкорлар султонни отта миндириб қароргоҳдан олиб чиқиб кета — дилар. Мўғуллар Хоразмшоҳ кетига тушиб, уни қандай бўлмасин қўлга туширишга ҳаракат қиладилар. Мана шу ерда Хоразмшоҳ Жалолиддин яна бир катта хатога йўл қўяди. Мўғуллардан бир ўзининг қочиб қутулиши осон бўлишини ўйлаб, у амир Ўрхонга ўз жангчилари билан мўғулларни чалғитиб туришни буюради. Ўша машғум кечадан ва жангдан хабар топган Хоразмшоҳ жангчилари ҳар томондан амир Ўрхон олдига етиб кела бошлайдилар. Улар мўғулларнинг ҳужумини даф этиб, эсон — омон Исфаҳонга етиб борадилар. Амир Ўрхон бир неча вақт Исфаҳонни бошқаради. Хоразмшоҳ Жалолиддин эса, афсуски хатоси туфайли ўз жангчиларидан йироқда ёлғиз қолиб кетади.

Мўғуллар таъқибидан қочиб Султон Амид шаҳрига келади. Вақтинча у ерда яширинмоқчи бўлади. Бироқ Амид дарвозасидаги қоровулар уни шаҳарга қўймайдилар.

Мўғуллар томонидан бетиним таъқиб қилинаётган, ўз яқинларидан ажралиб қолган Султон Жалолиддин Амид — дан Майяфарикина яқинидаги тоғу — тош томон кетади. Йўлда уни 15 кишидан иборат мўғул суворийлари қув — лайди. Ҳатто икки мўғул сарбози унга етиб ҳам олади. Бироқ жасур султоннинг қиличи уларни жаҳаннамга равона қилади. Қолган мўғуллар орқага қайтадилар. Айн — дор қишлоғига етиб келганда султон қурдларнинг қўлига тушади. Қурдлар уни талаб, қимматбаҳо кийимларини, қурол — яроғини ва отини тортиб оладилар. Султон Жало — лиддин талончиларнинг бошлағига ўзини танитиб, ундан Майяфарикина ҳукмдори ал — Малик ал — Музаффар олдига

²⁰⁶ Ўша жойда.

олиб боришини сўрайди, эвазига унга ката мукофот ваъда қилади.

Бошлиқ Хоразмшоҳни уйда қолдириб, ўзи Майафа — рикинага бориш учун от излаб чиқиб кетади. Шу пайт Хилот яқинида хоразмликлар томонидан ўлдирилган биродари учун хун олиш пайида юрган бир қурд воқеадан хабар топиб, бошлиқнинг уйига кириб келади. Унинг хотинининг бу одам Хоразмшоҳ эканлиги тўғрисидаги сўзларига ишонмай, уни оддий хоразмлик жангчи деб ўйлайди, хотиннинг қаршилигига қарамай, Жалолиддин Мангубердига найза санчиб ўлдиради. Шунча суронли, оғир жангларда ур — хо ур қилиб, юриб улардан омон чиққан тенги йўқ баҳодир Жалолиддиннинг ҳаёт йўли шу тариқа шуҳратсиз тугайди. Бу воқеа 1231 йил 17 — 20 августи ўрталарида содир бўлади.

Насавий бу воқеаларни тасвирлар экан, куйиниб шундай деб ёзади: «...Қудратли тоғ бургути аянчли чумчуқ қўлида нобуд бўлди... Минг йилда бир марта дунёга келадиган шундай баҳодурнинг ўлимини фалак ҳам ғам — алам, кўз ёши билан кутиб олди. Султон ўлдирилиши арафасида осмон беғубор бўлиб, қуёш порлаб турган эди. Мальун қурднинг найзаси султонни нобуд қилгач, бир неча дақиқа ҳам ўтмасдан, осмонни қора булут босиб, Момақалдироқ бўлиб жала қуйди».²⁰⁷

Ўз ҳукмдорини йўқотиб қўйган хоразмлик жангчилар уни ҳар томондан изламоқда эдилар. Султон Жалолиддин ўлдирилгандан анча кейин, унинг қимматбаҳо кийим — ларини ўзиники қилиб олган қурд Султоннинг отида, унинг кийимларини кийиб Амид шаҳрига кириб келади. Бозорда уни султоннинг жангчиларидан бири кўриб қолиб, ўз ҳукмдорининг кийимларини, отини танийди ва бу ҳақ — да шаҳар ҳукмдори ал — Малик ал — Музаффарга шоши — линч хабар қилади. Курд қўлга олинади ва у воқеани сўзлаб беради. Ал — Малик ал — Музаффарнинг фармонига мувофиқ курд ва шу қишлоқдаги барча эркаклар қатл қилинадилар. Уйлар ёқиб юборилади.

²⁰⁷ Ўша жойда, 256-бет.

Қишлоқда султоннинг кийимлари ва қуроллари топилади. Уларнинг султонга тегишли эканини унинг амирлари тасдиқлайдилар. Султоннинг жасади Майафарикин шаҳрига келтирилади. Ал-Малик ал-Музаффар бузила бошлаган жасад ҳақиқатан ҳам султоннинг жасади эканлигини аниқлаш учун, уни султоннинг тоғаси Ўтурхонга кўрсатганида у тасдиқлаб, ҳўнграб йиғлаб юборади. Насавийнинг кўрсатишича, Султон Жалолиддин ҳамиша бошида кокил қўйиб юрган. Ўтурхон ўз жиянинининг жасадини ана шу кокилдан таниган.

Хоразмшоҳ Жалолиддин Мангубердини тунда Майафарикин яқинида дафн қилдилар. Душманлар қабрини хўрламасликлари учун ер билан баробар қилиб текислаб қўйдилар.²⁰⁸

Мустақил Ўзбекистонимиз қарор топган, қадр-қимматимиз, тарихимиз қайта тикланаётган бугунги кунда Ватан мустақиллиги учун қаҳрамонона курашган ва ҳалок бўлган Султон Жалолиддин Мангубердининг қабрини излаб топиб, жасади қолдиқларини, ҳеч бўлмаса унинг ҳокини она юрти Хоразмга олиб келиб қайта дафн қилинса, жуда савоб ва улуғ иш бўлур эди.

Хоразмшоҳ Жалолиддин Мангубердининг фожиали ўлиmidан сўнг Хоразмшоҳлар-ануштегинлар сулоласи ҳукмронлиги тугади. Уста сиёсатдон, қудратли ҳукмдор, серғайрат саркардаларни етиштирган ушбу сулола қудратли хоразмшоҳлар империясини барпо этган бўлса-да, ички зиддиятлар, ташқи ва ички сиёсатда йўл қўйилган жиддий хатолар туфайли у емирилди. Сўнгги хоразмшоҳ, қобилиятли саркарда Жалолиддин Мангуберди бу империяни қайта тиклаш ва унинг кушандаси бўлмиш мўғулларга қарши кураш йўлида фаол ҳаракат қилди-ю, афсуски, бунинг удасидан чиқа олмади. Феодал жамиятига хос бўлган ички зиддиятлар, ички ва ташқи сиёсатдаги машғум хатолар унга бу ишни амалга оширишга йўл бермади.

Хоразмшоҳ Жалолиддин шу эзгу мақсад йўлида, айнан юқорида кўрсатилган сабаблар туфайли, фожиали ҳалок бўлди.

²⁰⁸ Уша жойда.

Хоразмшоҳ Жалолиддин Мангубердининг ҳалокатидан сўнг мўғулларга Яқин Шарқ мамлакатларига йўл очилди. Султон Жалолиддиннинг мўғулларга қарши биргаликда курашиш ҳақида қайта-қайта қилган илтимосларига жавоб бермай, уни қийин пайтда душман билан ёлғиз қолдириб мусулмон дунёсига хиёнат қилган ҳукмдорлар, ўз хиёнаткорона сиёсатининг аччиқ мевасини тезда татиб кўрдилар, мўғул босқинига дучор бўлдилар.

Мусулмон дунёси ўз қаҳрамонларининг ҳалокатига ишонмади. Уни тирик, яқинда қайтиб келиб, босқин-чиларга қарши курашни давом эттиради, деб умид қилади. Ибн ал-Ибрининг ёзишича, айрим кишиларда Жалолиддин ўз султонлик кийимларини киймаган ва қуроолар тақмаган ҳолда, вилоятлар бўйлаб кезиш учун сўфи кийимида чиқиб кетгани, деган фикр мавжуд эди. Кишилар ҳатто уни маълум шаҳарларда кўрганликларини ҳам гапирганлар.

Араб тарихчиси Рашидиддин қизиқ бир воқеани ёзади: «1254 йили бир гуруҳ савдогарлар Жайхун дарёсидан кечиб ўтаётган пайтда, чегарадаги қўриқчилар савдогарлар билан келаётган битта жудур кийими номаълум камба-ғал кишини тутиб қоладилар. Кимлигини сўрашганда у Хоразмшоҳ Жалолиддинман дейди. Сўроқ пайтида ҳар қанча қийноқларга қарамасдан, у сўзидан қайтмайди ва қийноқларга дош беролмай жон таслим этади. У Хоразмшоҳ Жалолиддин эмас эди, асло. Унга ишониш мумкин эмас, у сўзсиз, шунчаки ақлдан озган бир телба эди».²⁰⁹

Султон Жалолиддиннинг ҳалокати ҳақидаги хабарни Жазира ҳукмдори ал-Малик ал-Ашрафга етказиб, уни ўз душманининг ҳалокати билан муборақбод этганларида, у таажжубланиб: «Сизлар унинг ўлими билан мени табрикляяпсизларми, яқин орада буниг аччиқ мевасини татиб кўрасизлар. Оллоҳ ҳаққи онт ичиб айтаманки, унинг ҳалокати ғайридин мўғулларнинг ислом мамлакатларига ҳужуми демақдир. Эндиликда биз билан яъжуж-маъжужлар ўртасида ўтиб бўлмас тоғ каби турувчи Хоразмшоҳ каби саркарда йўқ».²¹⁰ – дейди.

²⁰⁹ Ибн ан Асир. Тарих мухтасир ад-дувал. 247-бет.

²¹⁰ Э.М.Буниятов. Гос-во Хорезмшахов Ануштегинидов. 186-бет.

Дарҳақиқат, ўша давр Хоразмшоҳ Жалолиддин Мангуберди мўғулларга қарши курашда мусулмонларнинг суянган тоғи эди. Бироқ унинг давлати мусулмон ҳукмдорлар ўртасида ички зиддиятлар туфайли завола тонди. Бу эса ислом дунёси бошига янги-янги кулфатларни келтирди.

Ҳа, миллий қаҳрамонимиз Хоразмшоҳ Жалолиддин Мангуберди Ватан озодлиги йўлида қаҳрамонларча шаҳид бўлди. Бироқ заҳматқаш халқимиз ўз қаҳрамонини унутмади. Унинг азиз номини аср-асрлар ўз қалбида ардоқлаб асради.

Ватанимиз мустақил тараққиёт йўлига кириши муносабати билан Буюк қаҳрамонимиз Жалолиддин Мангубердининг буюк тарихий хизматларига муносабат тубдан ўзгарди. Ўзбекистон ҳукуматининг махсус қарори ва муҳтарам Президентимизнинг жоиз қаракатлари билан 1999 йилда Улуғ қаҳрамонимиз таваллудининг 800 йиллик юбилеи бутун мамлакатимизда ўтказилди. Асосий юбилей тантаналари Султон Жалолиддиннинг она юрти Хоразмда ўтказилиб, унда мамлакатимиз раҳбари шахсан иштирок этдилар ва нутқ сўзладилар. Улар ўз нутқларида Султон Жалолиддиннинг Ватан озодлиги йўлидаги қаҳрамонона курашига юқори баҳо бердилар. Юбилей муносабати билан Урганч шаҳрида Шовот канали ёнида Султон Жалолиддинга катта ҳайкал қўйилди. Катта майдонда Жалолиддин Мангуберди мажмуаси боғи ишга туширилди. Шунини айтиш керакки мустақиллик муносабати билан мамлакатимизда кўпгина жойларга Буюк қаҳрамонимизнинг номи берилди. Айниқса Президентимизнинг фармонлари билан катта хизматлари учун тақдирлаш мақсадида Жалолиддин Мангуберди орденини таъсис этилиши ниҳоятда қувончли ҳодиса бўлди. Ўз ватани, ўз халқи учун душманга қарши курашда қаҳрамонларча ҳалок бўлган миллий қаҳрамонимизни халқимиз ҳамини эъзозлаб келган ва эъзозлайди.

ЗУЛМАТ ҚАЪРИДА. МОВАРОУННАХР ВА ХОРАЗМ ЕРЛАРИ МЎҒУЛЛАР ЗУЛМИ ОСТИДА.

«Зулмат қаърида» ёхуд Марказий Осиё
халқлари мўғуллар зулми остида.

Чингизхон бошлиқ мўғулларнинг Хоразмшоҳлар давлати устига юриши, уларнинг ўзлари кутмаган даражада осонгина ғалаба билан тугади. Ўз замонасининг энг қудратли, буюк давлатларидан бири бўлган Хоразмшоҳлар давлати кучли ички зиддиятлар ҳамда нобакор ҳукмдор Алоvidдин Муҳаммаднинг қўрқоқлиги ва уқувсизлиги туфайли фоят қисқа муддат ичида ўзидан анча кучсиз душман томонидан маҳв қилинди. Ўз даврининг гуллаган яшнаган мамлакатларидан бўлган буюк Хоразм давлати кўчманчи босқинчиларнинг оёқ остиларида қолиб вайро — нага айланди. Шаҳар ҳаёти, фан, маданият таназзулга юз тутди. Жаҳоннинг энг катта ва гўзал шаҳарларидан бўлган Гурганж, Самарқанд, Бухоро, Марв ва бошқа шаҳарлар ёввойи босқинчилар томонидан куйдирилиб кул тепага айлантиридилар. «Шаҳарлар Султони» номини олган, жаҳоннинг маданият ва савдо марказларидан бири бўлган Хоразмшоҳлар давлатининг пойтахти Гурганж Мўғул босқинчиларига қарши ўзиниқаҳрамонона ҳимоя қилган — лиги учун сувга бостирилди. Инсониятнинг энг ноёб маданият ёдгорликлари ёвуз душманнинг айби билан сув остида қолдилар.

Ўз замонасининг кўркем шаҳарларидан бўлган Самарқанд, Бухоролар босқинчилар томонидан вайрон қилиндилар. Хоразмшоҳлар давлатида ўз даврининг илғор суғориш иншоотлари ва қишлоқ хўжалиги мавжуд бўлиб, қишлоқ хўжалиги маданиятидан умуман беҳабар бўлган мўғул босқинчиларининг тажовузкорона ҳаракатлари билан илғор қишлоқ хўжалиги ҳам бутунлай издан чиқди. Қонхўр мўғул босқинчилари, Хоразмшоҳлар давлатида оммавий қирғинларни ўтказиб, миллионлаган кишиларнинг ёстигини қуритдилар. Мазкур тараққий этган мамлакатнинг халқ хўжалигининг барча соҳаларини ўзлари билган ёки билмаган ҳолда тамоман издан чиқардилар.

Бир сўз билан айтганда Марказий Осиё халқлари зулмат қаърида қолди.

Мўғул истилосининг даҳшатли оқибатларини тасаввур қилиш учун ўтмишдош тарихчи сайёҳлар Ёқут Хамавий ва Ибн Батуталар ижодларига назар ташлаймиз.

Ёқут Хамавий Хоразм ва унинг атрофидаги жойларда мўғуллар истилоси арафасида яъни 1219—1220 йилларда бўлган. У ўзи кўрган, билган ва бу ўлка ҳақида эшитган таассуротларини ўзининг «Мужам ал—бўлдан» («Мамла—катлар луғати») китобиде аниқ баён этган.

Буюк сайёҳ ушбу асарида Хоразмни, унинг пойтахтини, одамларнинг урф—одати, ташқи қиёфасини тасвирлайди. «Хоразм гуллаб яшнаган гўзал ўлка. Мен бу ерга 616 йили (1219—1220) борган эдим, ҳеч қаерда бундай гавжум ва яшнаган ўлкани кўрмаганман. Экинлар ёппа—сига парвариш қилинган, қишлоқлари қатор тушган, ало—ҳида ҳовлиларда (қишлоқ жойларида) парваришланмаган, нообод жойни топиш қийин. Яшил дарахтлар, айниқса гужуму тут кўп, чунки улар (аҳоли) қурилиш ёғочларига муҳтож, тут барги эса ишак қуртига емдир. Қишлоқдан ўтиб борган одам билан бозорда юрган одамни сира фарқ қила олмайсиз. . . Хоразмнинг деярлик ҳамма шаҳарларида мол товар ҳам дўкон расталарига бой бозорлари бор, бозори бўлмаган қишлоқ камдан камдир. Парвариш қилинмаган ерни топиш қийин дея ўлканинг ғоят ободлигини таърифлаб ёзади, Ёқут Хамавий».²¹¹ Ёқут Хамавий Хоразмнинг пойтахти Гурганж шаҳрига ҳам таъриф бериб, шундай деб ёзади. «Мен бу шаҳарни мўғуллар забт этиб вайронага айлантиргунича кўрганман. Назаримда бундан катта бундан ҳам бой ва обод шаҳарни ҳеч қаерда кўрмаганман. Бироқ мўғуллар босиб олгандан кейин бунинг ҳаммаси тамом бўлди. Шаҳарда мустаҳкамроқ биноларгина омон қолган, аҳолини эса тамом қириб ташланган деб эшитдим».²¹²

²¹¹ Неъматулло Иброҳимов. Ибн Батута ва унинг Ўрта Осиёга саёхати. Т., «Шарқ баёзи», 1993 йил 20-бет.

²¹² Уша жойда. 21-бет.

Кейинги археологик қазышмалар Ёқут Хамавийнинг юқоридаги фикрлари ниҳоятда тўғрилигини тасдиқлайди. Мўғуллар ҳужуми арафасида Хоразмда ишлаб чиқариш ва маданият чиндан ҳам юқори даражада бўлган.

Хоразмдан сўнг Бухорога ўтган Ёқут Хамавий, бу ўлканинг ҳам ғоят обод ўлкалардан эканлигини кўрсатади. У шундай деб ёзади: «Шубҳасизки бу (Бухоро) жуда қадимий шаҳар. Унда боғлар, сархил мевалар кўп. Мен борганимда Бухоро мевалари ўн саккиз кун йўл босиб Марвга, ўн беш кун йўл юриб Хоразмга сотиларди. Мо—вароуннаҳр ерларининг гўзаллигига келсак, айтиш керакки, мен ислом мамлакатларининг биронтасида Бухородан кўркамроқ шаҳарни кўрган эмасман. Унинг аркига чиқсанг атрофида зангори осмон туташ кўм—кўк масо—фаларни кўрасан. Бухоро текис ерларга жойлашган шаҳар, бино синчлари ёғочдан. Ҳамма турар жойлар, қўрғонлар боғлар, расталар тош йўллар ҳамда беҳисоб туташ ма—ҳаллалар 12 фарсах узунликдаги девор билан ўраб олинганки, бу девор ўша қўрғон, ўша жой ҳам аҳоли яшайдиган жойларни шаҳар маркази билан бириктириб турадиган бўш қолган тақир жой ёки бирон вайронани кўрмайсиз. Ҳалиги девордан ташқари унга туташ солин—ган, қишини ёзини аҳоли яшайдиган шаҳар уй жойлари, сарой дўкон ва боғларини қуршаб турувчи бошқа девор ҳам бор. Бутун Мовароуннаҳрда Бухорочалик зич ва гав—жум шаҳар йўқ».

Ҳа, мўғуллар истилосигача Мовароуннаҳр ва Хоразм жаҳоннинг энг ривожланган ва маданий ўлкаларидан эди. Бироқ мўғул босқинчиларининг мудҳиш истилоси, бу мамлакатлар иқтисоди ва маданиятини тамоман вайрон қилди.

Академик Б.Ф.Ғофуровнинг таъкидлашича «Мўғул истилоси Ўрта Осиё халқларига битмас туганмас муси—батлар келтирди. Талон тарож ва ёнғинлар оқибатида Мовароуннаҳр шаҳарлари ер билан яксон бўлди. Меҳ—наткаш аҳоли қатағонга дучор этилди. Қишлоқ хўжалиги бесамар тушкун ҳолатга келди».²¹³

²¹³ Б.Ғ.Ғофуров Таджики. т., 1972, Т.1., 27-бет.

Босиб олган ерларида мўғуллар деҳқонларни ҳам косибларни ҳам ўзларига қарам ва қул қилиши сиёсатини зўр бериб қўладилар. Қуллик ҳолатига туширилган ҳунармандлар оммаси шаҳар аҳолисининг кўпчилигини ташкил этарди. Шу билан бирга давлат хазинасига катта солиқ тўлайдиган нисбатан мустақил косиблар ва савдогарлар гуруҳи ҳам мавжуд эди. Феодал хўжаликларда қуллик ҳолатига солинган маҳаллий аҳоли кучидан фойдаланиш кенг тус олди.

Умуман, мўғуллар истилоси натижасида юзага келган катта вайронагарчилик, хўжаликнинг чуқур инқирози аҳолини оммавий равишда қириш ва қул қилиб ҳайдаб кетиш, оғир солиқлар, зўравонлик, талон ва шафқатсиз зулм оқибатида Мовароуннаҳр ва Хоразм аҳолиси мушкул аҳволга тушиб қолди. Шаҳар ҳаёти, ҳунармандчилик ва деҳқончилик чуқур инқирозга юз тутди.

Мовароуннаҳр ва Хоразмнинг мўғул истилосидан кейинги ҳақиқий қиёфасини Ибн Батутанинг «Саёҳатнома» асарининг Мовароуннаҳр ва Хоразмга бағишланган саҳифаларида кўришимиз мумкин. Ибн Батута ўз умрининг кўп қисмини ўзга юртларга саёҳат қилишга бағишлаган Испаниялик араб сайёҳи бўлиб унинг тўла исми — Шамсиддин Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ибн Иброҳим Муҳаммад ибн Иброҳим ибн Юсуф ал Лаватий ал Танжийдир. Келиб чиқиши лават деган барборлар қабиласидан бўлиб, 1304 йилда Танжада туғилган Ибн Батута 1356 йилда вафот этган. У ўзининг онгли ҳаётининг деярлик барча қисмини жаҳон саргашталигига бағишлаб, дунёнинг 28 та мамлакатига бўлади ва ўз кўрган эшитганларини ақс эттирган машҳур «Саёҳатнома» асарини ёзади.

Ибн Батута XIII асрнинг биринчи ярмида Хоразм ва Мовароуннаҳрда ҳам бўлади ва бу ўлкалар таърифига ўз асарида алоҳида ўрин беради.

Ибн Батутанинг Хоразм ва Мовароуннаҳрда сафари даврида бу юртлар, мўғуллар қул остида бўлиб, Чингизхон истилоси натижасида бутунлай издан чиққан ҳаёт бирмунча жонлана бошлаган давр эди. Бу даврда Мовароуннаҳрда Чингизий ҳукмдор Аловуддин Тармаширин (1326—1334) ҳукмронлик қилаётган эди. Савдодан катта

фойда олаётган мўғул ҳукмдорлари Гурганж каби жаҳон савдо марказларидан бўлган шаҳарларни маълум даражада қайта тиклашга эришган бўлсаларда, бироқ ёввойи босқинчиларнинг бу маданий ўлкаларга етказган бениҳоя катта зиёни гарчи орадан юз йилдан кўпроқ ўтган бўлса — да, ҳалиям аниқ сезилиб ва кўриниб турар эдики, улар Ибн Батутанинг асарида ўз аксини топган. Гарчи Ибн Батута ўзининг «Саёҳатнома» асарида Хоразмга, унинг меҳнаткаш ва меҳмондўст халқи ҳақида, унинг бош шаҳри Гурганж ҳақида илиқ хотира сўзларини келтирган бўлсада, бироқ бу ўлкага мўғуллар истилоси етказган беқиёс зиёндан кўз юма олмади. Ўлканинг пойтахти Гурганжда (мўғуллар маҳаллий аҳоли иштирокида Гурганжни, олдинги Хоразмшоҳлар пойтахти Гурганж харобалари яқи — нида, янги ерда барпо этган эдилар) ҳаёт қайнаётганини, бозорлари ниҳоятда гавжум эканлигини кўрсатиш билан бирга жанубий Хоразмда, Қиёт шаҳри ва унинг атрофларида то Бухорогача бўлган ерларда ҳаёт бутунлай ўлганлигини, бу ерларда, ҳатто битта қишлоқ ёки уйни кўрмаганлигини таъкидлайди. Бутун атрофда аянчали тасвир уруп, зўравонлик, ялли қирғин қолдиқлари тасвири.

Хоразмдан сўнг Ибн Батута Бухоро ва Самарқандга ҳам боради. Машҳур сайёҳ Бухорога келганида бу ерда мўғул босқинидан ҳали гарчи юз йилдан кўпроқ вақт ўтган бўлса — да, мўғул босқинининг машъум излари сезилиб турар эди.

Ибн Батутага Бухоронинг у келган пайтдаги аҳволи ёқмаган. У қаҳр билан ёзади: «Бу шаҳар бир вақтлар Жайхуннинг ўнг соҳилидаги шаҳарларнинг энг улуғи эди. Лаънати мўғул Тенгиз (Чингиз) уни шу қадар ҳароб қилганки, масжиду мадрасалар, бозорлар деярлик бари вайрон бўлиб ётибди. Одамларни шу қадар таҳқирлаганларки, жоҳилликка, ёлғон даъволарга, мункирликка юз тутганликларидан Хоразм ва бошқа кўртларида уларнинг гувоҳлиги тан олинмайди. Ҳозир улар орасида билим фандан хабардор, ё унга қизиқувчи бирон кимса йўқ».²¹⁴

²¹⁴ Неъматулло Иброхимов Ибн Батута ва унинг Ўрта Осиёга саёҳати. Тошкент, 1993 йил, 23-бет

Албатта, машҳур сайёҳ ўз асарида мўғул босқинчиларининг ёвуз қилмишларини ҳар томонлама кўрса-тишни асл мақсад қилиб қўймасдан балки уларнинг бу жаннатмакон ўлкадаги ярамас қилмишларидан ғоят таъсирлангани учун юқоридаги сатрларни ёзган бўлиши мумкин. Ҳақиқатда инсоният тарихи босқинчи мўғуллардек вайроналик келтирган истилочиларни кўрмаган. Мўғуллар амалга оширган даҳшатли вайроналик ҳатто юз йилдан сўнг ҳам, Ибн Батутанинг Мовароуннаҳрга сиёсати даврида ҳам ўз таъсирини сақлаб қола олган.

Мовароуннаҳрнинг кўркем шаҳарларидан бири бўлган Самарқанд ҳам мўғул босқинчилари томонидан тамомила вайрон этилган эди. Шаҳар бинолари ёндирилди. Қалъа деворлари бузилди. Аҳолининг кўпчилиги қиличдан ўтказилди. Ўрта асрлар йилномачиларидан Ал-Умарийнинг кўрсатганидек, Самарқанд Чингизхон ва унинг авлодлари даврида кўрган бахтсизликлари, бошига тошқиндай ёғилган кулфатларга қарамай сочни бирдан оқартириб юборадиган мусибатларга дуч келган эди.²¹⁵

Мўғул босқинчилари қонхўр Чингизхоннинг буйруғи билан миллионлаган мусулмонларни қиличдан ўтказдилар.

Жаҳоннинг энг кўркем ва энг кўп аҳоли истиқомат қиладиган шаҳарларидан бири бўлган (тахминий ҳисобларга кўра, ўша даврда 1219 йилда Гурганжда 1 млн. га яқин аҳоли яшаган). Гурганж босқинчилар томонидан сувга бостирилди. Аҳолиси аёвсиз қирилди. Шарқнинг гўзал шаҳарларидан бири бўлган Самарқанд ҳам тўла вайрон этилиб, шаҳарда истиқомат қилган 400 минг кишидан мўғуллар уни эгаллагач 100 минг кишидан озроқ аҳоли қолди, холос. Золим босқинчилар ўз йўлида дуч келган, кексаю ёш, эркаку аёл, ҳатто ёш болаларни ҳам аямадилар. Мусулмонларнинг қони дарё бўлиб оқди. Кўчманчи босқинчиларнинг мудҳиш зарбаси шу даражада кучли бўлган эдики, натижада Хоразм ўзининг буюк-лигини абадий барҳам берди.

Инсониятнинг ўша даврдаги энг илғор, энг ривожланган, энг маданий ўлкаларидан бўлган Марказий Осиё,

²¹⁵ Ўша жойда.

жумладан Хоразм эндиликда таназзулга юз тутди. У иқтисодий ва маданий тараққиётда Ғарбдан анча орқада қолиб кетди. Жаҳонга машҳур олим ва шоирларни бера олган бу ўлка мўғуллар истилоси натижасида саводсиз, қолақ, жаҳолат ўлкасига айланди. Мўғул босқинчиларининг бу ҳудуд маданияти, шаҳар ҳаёти ва қишлоқ хўжалигига берган зарбаси шу даражада кучли эдики, бу зарбадан сўнг мазкур ўлка ўзини ҳатто XIX аср ўртла — ригача ўнглаб ола билмади.

Машҳур тарихчи, Хива хони Абулғозий Баҳодирхон, ўзининг «Шажарайи турк» номи асарида кўрсатганидек, бир вақтлар илғор маданият ўчоғи бўлган Хоразм эндиликда ёппасига саводсиз, жаҳолат масканига айланган эди.

Бир сўз билан айтганда мўғуллар истилосидан кейинги Мовароуннаҳр ва Хоразмдаги ҳаётни сўз билан ифодалаш гоятда оғир. Ўлканинг гуллаб турган шаҳар ва қишлоқлари бамисоли култепага айланди, ҳаёт издан чиқади, бир вақтлар аҳолиси гавжум бўлган воҳалар бўм — бўш бўлиб қолди. Ҳали Чингизхон ҳаётлиги чоғидаёқ ўзи босиб олган ҳудудларни фарзандлари ўртасида тақсимлаб берган эди. Тўнғич ўғли Жўжиган Жанубий Сибир, Дашти Қипчоқ, Итил (Волга) бўйи, Шимолий Хоразм ва Дарбандгача бўлган ерлар тегаид. Жўжи вафотидан сўнг бу ерлар унинг ўғли Ботухонга ўтади. Иккинчи ўғил Чигатойга Шарқий Туркистон, Еттисув Мовароуннаҳр Хоразмнинг Жанубий (Маркази Қиёт шаҳри) ҳудудлари, шунингдек Балх Бадахшон, Қобул, Ғазна, Синд дарёсигача бўлган ерлар берилади. Учинчи ўғил Ўғидойга Чингизхон ўзининг қони тўкилган ватани Мўғулистонни ва Хитойни ҳада қилади. кенжа ўғил Тулуга эса Хуросон билан Эронни беради. Чингизхон ўз ҳарбий кучларини ҳам ўз ўғиллари ўртасида тақсимлайди. Шундай қилиб мўғуллар забт этилган белоён ҳудудларни улусларга бўлиб, удел асосида бошқара бошлайдилар. Улуслар марказий давлатга — хонлар хони — «ҚООН» ёки «Ҳоқонга» бўйсунар эдилар. Улуслар ҳокими эса хон деб аталган. Чингизхон вафотидан (1227 йил) сўнг хоқон Ўғидой бўлган. Улуғ хоқоннинг пойтахти Қорақурум шаҳри эди.

Мовароуннаҳр ва Хоразмнинг жанубий ҳудудлари Чигатой улусига қарашли бўлиб бу улус XIV асрнинг 40 йилларига қадар мавжуд эди. Улус пойтахти Бешбалиқ шаҳри бўлган. Мўғуллар маданий тараққиётда ўлкамиз — нинг ерли халқларига нисбатан жуда қолақ эдилар. Уларнинг бундай бепоён ҳудуддаги мамлакатни бошқариш тажрибалари йўқ эди. Шу боис мўғуллар маҳаллий халқ — ларнинг зодагон вакиллари хизматидан фойдаланишга мажбур эдилар. Ана шундай зодагонлардан бири бўлган хоразмлик савдогар Маҳмуд Ялавочга Мовароуннаҳрни бевосита бошқариш топширилгач у ўзига пойтахт қилиб Хўжанд шаҳрини танлаган.

Умуман олганда мўғулларнинг Чигатой улусига кирган Мовароуннаҳрни Чигатой хонлари қарийб 130 йилдан ошиқ бошқарганлар. Бу йилларда Улусда Чигатой авлод — ларига доир кишилар ҳукмронлик қилганлар. Ўтмишда машҳур тарихчи Шарофуддин Али Яздий ўзининг «За — фарнома» асарида Чингизхон наслидан Турон мамлакат — ларида ҳукмронлик қилган хонлар ҳақида сўз юртиб, Чигатой улусида хонлик тахтига ўтирган Чингизхон авлодларидан бўлмиш подшоҳлар ўттиз иккита бўлганини таъкидлайди.²¹⁶ Чингизхон ўз подшоҳлик ерларидан Турон заминини ва Жанубий Хоразмни ўзининг иккинчи ўғли Чигатойга мерос қилиб берган эди. Унга маълум даражада ҳарбий кучлар билан биргаликда, бу ерларни бошқаришда унга кўмак бериш масъулиятини ўз амакиваччаси Қорачор Нўёнга юклайди. Чигатой ота васиятига мувофиқ Қорачор Нўён кенгашисиз ва розилигисиз ҳеч бир ишга қўл урмас эди. Мўғулларнинг барча улусларидаги каби Чигатой улусида ҳам барча фуқаро ва амалдорлардан Ярғу ва Ёсоқ удумларига амал қилишни қаттиқ талаб қилинар эди. Улус хони Чигатой хурсандчилик ва овга жуда ишқибоз киши бўлиб, у аксари вақт шу иш билан банд эди.

Амир Қорачор Нўён эса салтанатнинг муҳим иш — ларини олиб борар ва жаҳондорлик қиларди. Жамоат ва лашқар учун нимаики лозим бўлса, тўла тўқис амалга оширар эди.

²¹⁶ Амир Темур ахидолари. Қомуслар бош таҳририёти Тошкент, 1992 йил, 18-бет.

Чигатой 1241 йил май ойида дунёдан кўз юмгач, бир неча йилдан сўнг Қорачор Нўйоннинг тавсияси билан улус тахтига Чигатойнинг ўғли Қора Хулагухон ибн Мутутен ибн Чигатойхон ўтиради. У 1246 йил январгача улусни бошқаради. Куюкхоннинг кўрсатмаси билан Қорачор Нўйон Қора Хулагухонни тахтдан тушуриб, унинг ўрнига Чигатойнинг яна бир ўғли Есун Мунке ибн Чигатойни тахтга ўтқзади. Бироқ Есун Мунке узоқ умр кўрмади. У вафот этгач тахтга қайтадан Қора Хулагухон ўтиради. 1254 йилда 89 ёшида Қорачор Нўйон вафот этади. Ундан сал кейин Қора Хулагухон ҳам вафот этади. тахт вориси Муборакшоҳ ҳали ёш эди. Шунинг учун ҳам улусни бошқаришни Қора Хулагухоннинг хотини Ариқ Буқа ибн Тўлихоннинг Арғана хотун вақтинчалик ўз қўлига олади. У бағоят виқорли ва ишбилармон, мусулмонларга тўла ён босувчи шахс эди. Қора Хулагухон вафотидан сўнг тахтга Олқу ибн Пойдор ибн Чигатойхон ўтиради. У хуш суратли яхши феъл—атворли киши эди. Олқу улуғ хондан (Мўғулистондан) мустақил сиёсат юргизишга интилади. Бунинг устига Эрон заминдан, Улуғ хонга юборилиб туриладиган катта бойликларни ўз қўлига олади. Натижада улуғ хон Ариқ Буқа билан унинг ўртасида қонли тўқ—нашувлар келиб чиқади. Тўқнашувнинг дастлабки қисмида Ариқ Буқа қўшини ғолиб келиб Олқу қўшини енгилган бўлса кейинчалик Олқу барча кучларни сафарбар этиб, ўз қўшинини кучайтиради. Қорачор Нўйоннинг ўғли Ин—жилнинг ўз қўшини билан Олқу лашкарларига қўшилиши унинг имкониятларини янада оширади. Натижада Олқу бошчилигидаги катта қўшин Ариқ Буқа устига юриш қилади. Икки ўртада бўлиб ўтган қаттиқ жанг Олқу қў—шинининг ғалабаси билан тугайди.

Олқу ғолиб ва бахтиёр бўлиб ўз улусига қайтиб келади ва 1260 йилнинг охирида хонлик тахтига ўтиради. Шу йили Ариқ Буқанинг қизи Арғонани ўз никоҳига олади. Улус тахтига Муборакшоҳ ибн Қора—Хулагу 1264 йилда идрок ёшига етгач, Инжил ибн Қорачор Нўйоннинг ёрдами билан Олқуни ўртадан кўтариб, ўтиради. 1265 йил бош—ларида шахзодалар, амирлар ва хонзодалар кенгаши ке—лишуви билан улус хонлик тахти Буроқхон ибн Йисун қора ибн Комкор ибн Чигатойхонга топширилади. 1270

йил охирларида Буроқхон вафот этиб, тахтга Бекшихон ибн Широун ўтиради.

Эндиликда биз ушбу асар саҳифаларида Мовароун — наҳрда ҳукмронлик қилган Чигатойларнинг исм шариф — ларини хронологик асосда берамиз:

9. Тўқа Темурхон — Қадомийнинг ўғли, Мутуген ибн Чигатойхон.

10. Дуво — Чечанхон ибн Буроқхон.

11. Кунжакхон Дувохон ўғли.

12. Талийнухон Бўри ўғли.

13. Эсон Буно Дувохон ўғли.

14. Келакхон Дувохон ўғли.

15. Илчигдон Дувохон ўғли.

16. Дуво Темурхон ўғли Ўкрохон.

17. Тармарашидинхон Дувохон ўғли.

18. Бурон (ибн) Улжойту Султон Муҳаммад худобонда.

19. Жингизхон Абухон ўғли.

20. Жангжухоннинг биродари Йисун Темурон.

21. Муҳаммад ибн Пўлод ўғли ибн Кунжакхон ибн Дувохон.

22. Қозон — Султон ибн Йисун — Темурхон.

23. Донишмандажаҳон — Ўғидой хоқон наслидан.

24. Баёнқулихон ибн сугдо ўғлон ибн Дувохон.

25. Темуршоҳхон ибн Йисун Темурхон ибн Абуқан ибн

Дувохон.

26. Туғлуқ Темурхон ибн Эмилахўжа ибн Дувохон.

27. Илёсхўжа Тўғлуқ Темурхон ўғли.

28. Кабулшоҳ Ружи ибн Инжилдой ибн Дувохон ўғли.

29. Одил султон ибн Муҳаммадхон ибн Пўлод ўғли ибн кунжак хон Дувохон.

30. Суюрғатмишхон.

31. Султон Маҳмудхон ибн Суюрғатмишхон.²¹⁷

Биз юқорида Мовароуннаҳрда ҳукмронлик қилган Чингизхон наслига оид бўлган хонларнинг исм шариф — ларини бердик. Бу хонлар ҳукмронлик қилган даврда Мовароуннаҳр ва Жанубий Хоразм халқлари мўғул бос — қинчилари Чигатойлар зулми остида бўлган. Бу жойда

²¹⁷ Чигатой хонлар ҳақидаги маълумотлар Амир Темур аждод — олари китобидан олинди.

мўғулларнинг ҳукмронлиги Буюк соҳибқирон Амир Те — мурнинг давлат тепасига келгунига қадар давом этади. Улуғ бобокалонимизнинг катта тарихий хизмати шундан иборатки, унинг ҳукмронлик даври бошланиши билан юртимизда мўғул истибдодига барҳам берилди.

Хоразмшоҳ Муҳаммаднинг жоҳил, узоқни кўра ол — майдиган сиёсати туфайли ўз даврининг юксак маданияти, ривожланган ўлкаларидан Мовароуннаҳр ва Хоразм ўлкалари кўчманчи мўғуллар зулми остида қолди. Улар маҳаллий зодагонлар ёрдамида бу ерларни идора қила бошладилар.

Илгари кўрсатганимиздек Чингизхон ўзига садоқатли кишиларни қадрлар эди. Шунинг учун ҳам Чингизхон босиб олинган ҳудудларни бошқаришда ўз Ватанига хиё — нат қилиб мўғуллар томонига ўтган Ватан хоинларининг хизматларидан унумли оқилона фойдаланди. Бундай шахслардан бири асли хоразмлик савдогар Маҳмуд Яловоч эди. Маҳмуд Яловоч ҳали Хоразмшоҳлар давлати мавжуд бир шароитда Чингизхон хизматини афзал кўриб бир неча мусулмон савдогарлари қатори мўғуллар томонига ўтган эди. У ўз хўжаси бўлмиш Темучинга сидқидиллик билан хизмат қилиб, бош элчиси сифатида Хоразмшоҳлар давлатига сафар қилган эди. Хоразмшоҳ билан бўлган тунги учрашувда, унга мўғуллар, шунингдек Чингиз — хоннинг ҳарбий кучлари ҳақида ғоят сохта маълумотлар бериб, ўзининг хиёнаткорона мунофиқлиги билан мў — ғулларга ғоят катта хизмат кўрсатган эди. Ватан хоинининг бу фаолияти Чингизхон томонидан етарли тақдирланган эди. Ҳоқон уни Бутун Мовароуннаҳрга ҳоким қилиб тайинлади. Маҳмуд Яловоч ўз пойтахти Хўжанд шаҳридан туриб, бутун Мовароуннаҳрни идора қилади. Маҳаллий халқларни мўғуллар измида тутиб туришда уларга ёрдам беради. Маҳмуд Яловоч бу вазифада 1238 йилгача яъни Маҳмуд Торобий қўзғолонигача ўтиради. Қўзғолонни бостиришда сусткашлиги учун Улуғ хон уни бу вазифадан олиб Пекин шаҳрига ҳоким қилиб юборади. Моваро — уннаҳрга ҳокимлик қилиш эса унинг ўғли Масъудбек қўлига ўтади. Масъудбек бу вазифада 1289 йилгача иш — лайди.

Мўғуллар маҳаллий ҳокимлар ёрдамида халқдан турли хил солиқлар ундирар эдилар. Даҳшатли уруш, мўғул босқинчиларининг қаттиқ хуружи халқ хўжалигини тубдан издан чиқарган эди. Маҳаллий аҳоли ниҳоятда камбағал — лашиб кетган эди. Истилочиларнинг ёвузлиги натижасида, кўпгина шаҳарлар вайронага айланган бўлиб, улардаги савдо — сотиқ инқирозга учраган эди. Суғориш иншоотлари издан чиққанлиги туфайли кўпгина экин майдонлари қаровсиз қолиб партовларга айланган эдилар. Шаҳар аҳолиси ва деҳқонлар ниҳоятда камбағаллашиб, солиқ тўлаш қобилиятини йўқотган эдилар.

Чигатой ўз улусини маркази Бешбалиқ шаҳридан туриб бошқарар эди. Гарчи Чигатой ўз улусини бош — қаришда расман улук хоқон — Чингизхоннинг вориси Ўғи — дойга бўйсунсада амалда у ўзига тегишли бўлган ҳудудни мустақил бошқарар эди. Ҳукмдорлардаги каби унинг ҳам бир неча амирлари бор эди. Улар улусни бошқаришда Чигатойга ҳар томонлама ёрдам берар эдилар. Чигатой — нинг кўпгина амирлари у билан босқинчилик юришларида иштирок этган мўғул қабилаларидан бўлса, баъзилари мўғул истилочилари даврида душман томонига ўтган маҳаллий оқсуяклар вакиллари эдилар.

Чигатой амирларидан Хорапор барлос қабиласидан бўлса, Муқенойон жазоир қабиласидан эди. Чигатойнинг яна бир амири Хотун нойон ҳам ўша қабиладан эди. Чигатойнинг яқин кишиларидан бири унинг вазири да — ражасига етган тожикларга мансуб Хабаш — Амид эди. Хабаш Амид асли Ўтрор шаҳридан бўлиб, мўғуллар Мо — вароуннаҳр тупроғига бостириб киргач, у душман хиз — матига ўтиб, вазир даражасига етган киши. Хабаш Амиднинг Чигатой саройида таъсири шу даражада кучли эдики, катта обрўга ва бойликка эга бўлган оилалар у билан доимо яқинлашиш пайида эдилар. Хабаш Амидга мўғулларнинг ўзлари ҳам чуқур иззат ва эътибор билан қарар эдилар. Хоразмшоҳ Муҳаммаднинг оиласи мўғуллар қўлига асир тушгач, унинг иккита қизи Чигатой ҳиссасига тегади.

Уларнинг биттасини Чигатой ўзига олган бўлса, ик — кинчисини Хабаш Амидга тортиқ қилган эди. Машҳур тарихчи Жузжоний ва бошқалар ўта суронли йилларга

бағишланган ўз асарларида, Чигатойнинг мусулмонларга нисбатан ўта душманона муносабати ҳақида ёзганлар. Бироқ айнан мусулмон динига талуқли Хабаши Амиднинг Чигатой саройида катта обрўга эга бўлганлиги, бу шахс — нинг мўғуллар олдидаги ўтмишда катта катта хизматлари мавжудлигидан дарак беради. Ҳатто Чигатой ҳукмронлиги даврида катта мавқега ва обрўга эга бўлган Қутбаддин Кермоний ҳам Хабаши Амидга яқинлашиш мақсадида унга ўзининг яқин қариндошини хотинликка берган.

Чигатой саройида катта обрўга эга бўлган Хабаши Амид, худди шундай мавқега Чингизхон ва унинг вориси Ўғидой саройида эга бўлган. Ҳоқоннинг Мовароуннаҳрдаги вакили Хоразмлик Маҳмуд Яловочга нисбатан ўта мунофиқона сиёсат олиб борди. Фақатгина ҳоқон Ўғидой ва унинг ворисларининг Маҳмуд Яловочга нисбатан ғам — хўрона сиёсати уни бир неча бор Чигатой қазабидан сақ — лаб қолди. Албатта, бунга сабаб биринчидан Чигатойнинг мусулмонларга нисбатан душманона сиёсати бўлса, ик — кинчидан Хабаши Амиднинг ўз «Рақиби» Маҳмуд Яловоч тўғрисида Чигатой ҳузуридаги ёлғон Яшиқ уйдирмалари эди.

Чигатойдан тўла фарқ қилиб ҳоқон Ўғидой мусул — монларга нисбатан анча тинч сиёсат олиб борди. Унинг ҳукмронлиги йиллари отаси Чингизхон ҳукмронлиги давридан фарқ қилиб, бу даврда мўғуллар ҳукмронлик қилган ерларда, ёки истило қилаётган мамлакатларда оммавий қирғинлар, бутун — бутун шаҳарларни йўқ қи — лишлар содир бўлмади. Бир сўз билан айтганда Ўғидой ўз отасига нисбатан анча юмшоқ сиёсат олиб борди. Та — биатан майхўрликка анча хурж қилган Ўғидой, давлатни бошқариш ишини кўпроқ ўз ёрдамчиларига ишонар эди.

Мусулмон манбаларининг гувоҳлик беришича мўғул — лар қўл остидаги мусулмонларнинг кўпчилиги Ўғидойнинг уларга нисбатан сиёсатидан ўта қониқиб, Мовароуннаҳр мусулмонлари аксарият Чигатойнинг уларга нисбатан сиёсатидан норози эдилар. Улуғ ҳоқон Ўғидой махсус фармон билан барча дин арбобларини (қайси динга ало — қадор бўлишидан қатъий назар) барча солиқлардан ва мажбуриятлардан озод этади.

Ҳар қанақа диний чеклашларни ва таъқибларни ман қилади. шу сиёсати билан кўпгина диний арболларнинг ҳурматига ва эътиборига сабабчи бўлади. Бироқ мўғуллар босқинига қарши қаҳрамонона курашга халқ оммасини чақирган ва ўзлари ҳам шу курашда қаҳрамонона шаҳид бўлган Нажмиддин Кубро ва Рукаддин Имомзодаларнинг шогирдлари олиб борган сўфизм сиёсатининг издошлари мўғулларнинг мусулмонлар устидан ҳукмронлик қилиш сиёсатидан норози эдилар ва халқ оммасини мўғул истилочиларига қарши курашга чақирар эдилар. Буюк Ватан — парвар устоз Нажмиддин Кубро ва Рукаддин Имомзодаларнинг шогирди Сайфиддин Баҳорзий ўзининг вазир Хабаш Амидга йўлаган мактубида, уни бу фоний дунёдаги гайридинларга қилган садоқатли хизматлари учун унга абадий дунёдаги охират азобалари бўлиши мумкинлиги билан огоҳлантиришга ҳаракат қилади. Мўғул босқинчиларининг мусулмонлар устидан ҳукмронлик қилиши бутун ислом олами учун ғоят оғир қулфат эканлигини уқдиради. Сўфийлик таълимоти тарафдорларининг мўғул истилочилари ва уларнинг тарафида бўлган маҳаллий амалдорлардан норозилигига бир неча асосий сабаблар бор эди. Булардан гарчи орадан юз йилдан ортиқ вақт ўтган бўлсада, босқинчи мўғулларнинг Мовароуннаҳр, Хоразм ва Хуросон ерларида мусулмонларга ўтказган ғоят беқиёс зулми, мусулмонларнинг уларнинг диний арбобларини, масжиду мадрасаларини таъқирланиши халқ оммаси хотирасидан ўчгани йўқ эди. Албатта, бу ҳиссиёт доимо омма орасида бўладиган сўфийларда ҳам кучли эди. Айниқса ўз пирлари Нажмиддин Кубро ва Рукаддин Имомзодаларнинг гайридинлар билан жангда қаҳрамонона ҳалок бўлишлари, уларнинг қалбларига интиқом ҳиссини бетўхтов солиб турар эди. Иккинчиси шундан иборат эдики мўғул ҳукмрон доиралари барча диний арбобларни жумладан мусулмон диний арбобларини ҳам барча солиқ ва мажбурий тўловлардан озод қилган бўлсаларда, бироқ уларга, жамиятга раҳбарлик қилиш ҳуқуқини бермаган эдилар.

Хоразмшохлар ва бошқа ислом мамлакатларида жамиятда ҳукмрон табақалар билан тенг мавқега эга бўлган дин пешволари мўғуллар босқинидан сўнг бу мавқедан

махрум бўлиб қолган эдилар. Табиийки бу ҳолат ҳам уларнинг норозилигига сабаб бўлур эди.

Чигатой саройида кўпгина мусулмон уламолари мў—ғулларга садоқат билан хизмат қилар эдилар. Улар мўғул ҳукмдори олдида юқори мартабага ва зўр эътиборга сазовор бўлиш учун ўзаро ички рақобат ва кураш олиб борар эдилар. Ўша давр воқеаларини акс эттирган «Миф—тах» (калит) китобида шундай воқеа баён этилган. Буюк аллома Абу Ёқуб Саккокий ўз даврининг кўзга кўринган олимларидан бири бўлиши билан бирга сеҳргарлик ва астрономия илимидан ҳам ўта билимдон киши бўлган. Унинг бундай ноёб қобилият эгаси эканлиги Чигатой қулоғига ҳам етиб келади. Чигатой уни ўз ҳузурига чақиртиради. Саккокий ўзининг ўта ўткир ва ақли билан, сўзга чечанлиги билан хонда катта таассурот қолдиради. Хон уни ўз саройида қолишга кўндиради. Эндиликда Саккокий саройда хонга яқин кишилардан бирига айланади. Гарчи Чигатой мусулмон уламоларига унчалик яхши муносабатда бўлмасада Саккокийга нисбатан анча хуш муомала ва иззат икром кўрсатар эди. Саккокийнинг хон саройида ва ҳукмдор олдида кундан кунга обрў эътиборининг ошиб бориши ўз навбатида мусулмон вазир Хабаш Амиднинг гашига тегар эди. У Саккокийга пайти келиб зарба бериш учун қулай шароит кутмоқда эди.

Чигатой ҳамиша ўз сафарларида Саккокийни ўзи билан олиб юрар, Саккокий унга ажойиб фаройиботлар ҳақида ҳикоя қилиб берар, сеҳргарлик илмининг ажойиб намуналарини намоиш этар эди. Бу ноёб қобилияти туфайли олимнинг обрў эътибори саройда хон олдида кундан кун ўсмоқда эди. Мазкур китобда ҳикоя қилинишича кунларнинг бирида шундай воқеа содир бўлган. Одатдагидек хон олим билан суҳбатлашиб ўтирганларида улар тепасидан бир гуруҳ турналар учиб ўтади. Чигатой улардан бирини отиб тушириш мақсадида ўқ ёйга қўл узатган пайтда Саккокий Чигатойга ўзининг сеҳргарлик қобилиятини яна бир бор исботлаш мақсадида мурожаат қилади. Ҳукмдорим, булардан қайси турнанинг ҳузу—рингизга тушишини ихтиёр этасиз. Қисқа ўйлай туриб, биринчисини, ўртадагисини ва охиргисини деб жавоб қилади Чигатой. Шунда Саккокий алақандай дуоларни

(афсуни) ўқиб, яқин ерда каттагина доира чизади қа— торидан биринчиси, ўртадагиси ва сўнгиси ўша доира ичига қулаб тушади. Буни кузатиб турган кишилар ҳайратдан эсларини йўқотадилар. Ўта ҳайратдан Чигатой бармоғини тишлаб олади. Ушбу воқеадан сўнг Чигатой ўзини Саккокийнинг муриди деб ҳисоблайди. Унинг олдида ҳурмат юзасидан тиз чўкиб ўтиради. Саккокийнинг обрў—эътибори саройда бениҳоя ўсади. Бу эса вазир Хабаши Амиднинг ғашини келтирар, у пайт пойлаб, ақли зукко инсон Абу Ёқуб Саккокийни йўқ қилиш измида эди. Буни сезиб қолган Саккокий ундан олдин ҳаракат қилиб, Чигатойга мурожаат қилиб, ўзининг астрология илмидан яхши хабардорлигини яна бир бор кўрсатиб, Хабаши Амиднинг самовий бахт юдузи ўзининг гуллаш даврини тутатиб, эндиликда сўниш ва пасайиш даврига юз тутганлигини, агар зудлик билан бунинг олди олинмаса, яъни Хабаши Амид вазирлик лавозимидан четлаштирилмаса, унинг юдузидаги юқоридаги хусусиятлар, оддий қилиб айтганда, унинг касофати, хоннинг самовий бахт юдузига унинг салтанати тақдирига салбий таъсир кўрсатиши мумкинлигини айтади. Олимнинг бу сўзларига ишонган Чигатой дарҳол Хабаши Амиднинг вазирлик лавозимидан четлаштиради. Бироқ ғоят тадбиркор ва иш юритишда ўта устомон Хабаши Амид вазирликдан четлаштирилиши хон—ликнинг молиявий ишларига ёмон таъсир қилди. Улуснинг иқтисодий ишлари бир йил ичида пасайиб кетди.

Буни сезган Чигатой қуналарнинг бирида Саккокийга «кишиларнинг самовий бахт юдузларидаги тушқунлик ҳолати доимий бўлмайди. Шунинг учун ҳам, Хабаши Амиднинг самовий бахт юдузига тушқунлик ҳолати ўтиб кетган бўлса ажаб эмас, дейди. Ўзининг маккорлиги очилиб қолишидан кўрқиб қолган Саккокий бундай бў—лиши мумкин» деб жавоб беради. Чигатой Хабаши Амидни қайтадан вазирлик лавозимига ишга қайтаради. Вазирлик лавозимига иккинчи марта қайтган Хабаши Амид қандай бўлмасин ўз Рақибни Абу Ёқуб Саккокийни йўқ қилишга қарор қилади ва унга нисбатан ҳар хил туҳмат ва ифво—ларни тўқиб чиқара бошлайди.

Саккокий ўзининг сеҳргарлик билими ва маҳоратини ишга солиб, Марс планетасига сиғиниб, илтижо қилиб,

Чигатой чодирин олдида олов куруллари билан ва ўзлари ҳам олов бўлиб ёниб турган жангчиларни пайдо қилади. Саккокийнинг бу галги сеҳргарлик маҳорати у кутган натижани бермайди. Чигатой унинг юқоридаги сеҳргарлигидан сўнг ундан анча кўрқиб, безовта бўлиб қолади. Айнан шу шароитдан Хабаш Амид устакорона фойдаланади. Саккокийнинг сеҳргарлигидан хоннинг анча безовта бўлганидан фойдаланиб, унга Саккокий шундай қобилиятга эга экан, у султонликни орзу қилиб қолса, худи ўшундай олов кўшинни олиб келиб салтанатга хавф туғдирмасмикан дея мурожаат қилади. Бу мурожаат Чигатойга кучли таъсир кўрсатади. У Саккокийни зиндонга ташлашга буйруқ берди. Ўткир ақл соҳибини бўлган Абу Ёқуб Саккокий зиндонда, у ерга тушганининг учинчи кунини вафот этади.²¹⁸ Шундай қилиб мўғул хонлари саройида таъсир доираси учун мусулмонлар дунёсининг иккита буюк вакиллари ўртасидаги кураш шундай фожиали тугади. Ўз навбатида мўғуллар ҳокимиятида йирик кўзга кўринган мавқени эгаллаган Маҳмуд Яловоч ва Хабаш Амид ўртасида ҳам кучли зиддият мавжуд бўлган. Хабаш Амид таъсирида бўлган Чигатой Маҳмуд Яловочга нисбатан совуқ муносабатда бўлган. Фақатгина ўтмишда Чингизхоннинг ва улуғ ҳоқон Ўғидойнинг Маҳмуд Яловочга нисбатан катта ишончи ва ҳурмати уни жоҳил Чигатой газабидан бир неча бор сақлаб қолган. Мўғуллар қўл остида яшаётган мусулмонлар албатта Ясо (мўғулларнинг қонунлар тўплами) талабларига риоя қилишлари шарт эди.

Тўнғич фарзанд ва Чингизхоннинг васиятига мувофиқ «Ясо» шартларини қатъий бажарилишини мусулмонлардан қаттиқ талаб қилар эди. Кўп ҳолларда «Ясо» талабларини бузган мусулмонларни Чигатой газабидан ҳатто улуғ ҳоқон Ўғидой ҳам ҳимоя қила билмас эди. Шунинг учун ҳам Чигатой улусида яшовчи мусулмонлар сувда чўмилиш ёки таҳорат олиш, қурбонликка қўй сўйиш каби урф одатларини яширин ҳолда ўтказар эдилар. «Мўғулларда сувда

²¹⁸ Академик В.В.Бартольд. Изд-во Восточной литературы. Москва 1963. 543-544 бетлар.

чўмилиш ювиниш, гуноҳ ҳисобланар эди). Ҳатто улуғ ҳоқон Ўғидой ҳам «Ясо» назоратчиси Чигатойнинг газабидан четда қола билмас эди. Бунга сабаб, Ўғидой ҳаддан ташқари майхўрликка берилган шахс бўлиб, «Ясо» қонунлари майхўрликни қатъиян ман қилар эди.

Ташқаридан қараганда ниҳоятда қудратли бўлиб кўринган мўғул давлати амалда ички зиддиятларга тўла давлат эди. Чингизий ҳукмдорлар танҳо ҳукмдорликни даъво қилиб бир бирларини тан олмас, тинмай ўзаро кураш олиб борар эдилар. Мўғул давлатидаги бундай ички зиддият ҳали Чингизхон ҳаёти давридаёқ бошланган бўлиб, Чингизхон билан катта ўғли Жўжининг бевақт ўлими ҳақида турли хил тахминлар ёзадилар. Айрим тарихчилар бу воқеада Чингизхоннинг қўли борлигига ишора қиладилар.²¹⁹

Гарчи Чингизхон вафотидан сўнг Хоқон қилиб (Чингизхон васиятига мувофиқ) Ўғидой сайланган бўлса — да, бироқ ундан ёши катта бўлган Чигатой имкони бўлса, уни тан олмасликка ҳаракат қиларди. Хоқоннинг фармони билан Маҳмуд Яловоч Хўжанд паҳрида ўтириб, Мовароуннаҳр ерларини идора қилар, у ерлардан солиқлар ундириб хазинага жўнатар эди. Табиийки Маҳмуд Яловоч Мовароуннаҳрда хоқоннинг шахсий ишончли вакили эди. Ўз атрофидагиларнинг таъсири остида Чигатой Мовароуннаҳр ерларининг бир қисмини Ўғидой томонидан Маҳмуд Яловочга берилган ерларни ўз қўли остига олиш тўғрисида ёрлик чиқаради. Бундан норози бўлган Маҳмуд Яловоч хоқон Ўғидойга бу ҳақда хабар қилади. Ўғидойнинг бу масалага аралашувигина ишни ижобий ҳал қилади. Тортиб олинган ерлар яна Маҳмуд Яловоч қўл остига қайтарилади. Гарчи Чингизхоннинг ўғиллари бўлсада, Ўғидой ва Чигатой бир бирларига сира ўхшамас, бутунлай бошқача одамлар эдилар. Ўғидой юмшоқ табиатли, кайфу сафо, хушвақтликни яхши кўрувчи киши бўлиб, у барча диний эътиқодларга, жумладан ислом динига ҳурмат билан қаровчи киши бўлган. Унинг ҳукмронлиги йилларида олдин кўрсатганимиздек ялпи қирғинлар, диний таъқиб

²¹⁹ Ўша жойда, 515-бет.

қилишлар бўлмаган. У бағри кенг инсон бўлиб, майхўр – ликни яхши кўрган.

Ўрта асрларнинг буюк алломаси Мирзо Улуғбек ўзининг «Тўрт улус тарихи» асарида Ўғидойнинг хоқонлик тахтига ўтириши ва унинг яхши ҳислатлари ҳақида шундай фикрларни ёзган... Ўғидойхон отасининг вафотидан икки йил кейин 626 йилда (1229 йил) амакилари, оға инилари, нўйонлар катта–кичик амирлар келишувида жаҳондорлик тахтига ўтиради. Уни ўша замоннинг барча одамлари Хоқон яъни, яхши ва тўғри подшоҳ, подшоларнинг энг азизи деб атадилар. Салтанат ишида ҳеч ким унга қарши туришга ҳадди сизмас эди. Шу жиҳатдан ҳам у хоқон лақабини олди. У кўп ақлли комил ишбилармон киши бўлиб, олийжаноблик ва саҳоват ҳислатлари билан безанган эди. Барча тоифаларга, хусусан ислом аҳлига кўп яхшиликлар қилди. У мустафо (Муҳаммад) миллатига тобеъ бўлмаса ҳам худди отаси каби мусулмонлик динини бошқа динлардан устун қўйди.²²⁰

Буюк ўтмишдошимиз Мирзо Улуғбекнинг юқоридаги берган таърифидан маълум даражада муболаға ҳам йўқ эмас, албатта. Ўғидой хоқон ҳам ўз отаси Чингизхон каби мўғул босқинчиларига мансуб шахс бўлиб, унда ҳам отасидаги каби истилочига хос хусусиятлар йўқ эмас эди. Бироқ ҳақиқатни айтганда Ўғидой ўз отасидан ўзининг юмшоқлиги, саҳийлиги билан кескин фарқ қилиб у беҳуда қон тўкилишига қарши ҳукмдор эди.

Ақаси Чигатой Ўғидойдан фарқ қилиб, ўта тажанг, баджаҳл одам бўлган. Унинг кулганини ҳеч ким ҳеч қачон кўрмаган. Атрофдагилар ундан доимо кўрқишган. Чигатой Ўғидойдан кескин фарқ қилиб, мусулмонларни ёмон кўрар эди. Шунинг учун ҳам мусулмон аҳолиси Ўғидойдан кескин фарқ қилиб, Чигатойни ёмон кўрар эдилар.

Истилочилик юришларини муваффақиятли амалга оширган мўғуллар жуда катта ҳудудни қўлга киритиб, у ерлардаги маҳаллий халқларни эзish ҳисобига ўз бойликларини оширмоқда эдилар. Улар бу ўлкаларни бошқа–

²²⁰ Мирзо Улуғбек. Тўрт тарихи. Тошкент. Чўлпон 1994 йил, 205-206-бетлар.

ришда маҳаллий зодагонларнинг ёрдамига суянар эдилар. Бундай шахслардан бири олдин кўрсатганимиздек савдо — гар Маҳмуд Яловоч (Хоразмий) бўлиб, у Чингизхоннинг ишончига сазовор бўлган шахслардан бири эди. Чингизхоннинг фармони билан Маҳмуд Яловоч Мовароун — наҳрда мўғулларнинг нойиби этиб тайинланади. Мўғуллар маҳаллий зодагонлар ёрдамида маҳаллий халқлардан турли хил солиқларни ундиради, эдилар. Мўғулларнинг даҳшатли истилоси яшнаб турган Хоразмпоҳлар давлати қишлоқ хўжалигини издан чиқарган эди. Кўпгина деҳқон оилалари босқинчилар томонидан йўқ қилинган бўлса, бир қисми мўғуллар томонидан босқинчилик юришларида «тирик қалқон» сифатида фойдаланиш учун уруш олиб бори — лаётган ерларга зўрлик билан ҳайдаб кетилган эди. Бу зўравонликлардан тасодифан омон қолган оз қисм деҳқонларгина қишлоқ хўжалик ишлари билан шуғулланиш имконига эга эдилар. Бироқ суғориш иншоотлари издан чиққан, кўпгина ерлар бир неча йиллар давомида экилмай қолиши оқибатида партовга айланиб қолган шароитда бу иш осон кечмас эди. Деҳқонлар оммаси ниҳоятда қаш — шоқлашган эди. Шундай бўлишига қарамасдан мўғуллар деҳқонларга нисбатан «Калон» деб аталувчи солиқ системасини жорий қилган эдилар. Бу системага мувофиқ деҳқонлар ўзлари етиштирган ҳосилнинг асосий қисмини мўғулларга ушбу солиқ ҳисобига беришга мажбур эдилар.

Чорвадорларнинг аҳволи ҳам деҳқонлардан тузук эмас эди. Чорвадорларга нисбатан «Қоп чур» солиғи жорий этилган бўлиб, унга мувофиқ, чорвадорлар ҳар юз қора молдан биттасини ушбу солиқ ҳисобига мўғул хўжайин — лари ихтиёрига беришга мажбур эдилар. Булардан таш — қаря яна маҳаллий аҳолидан «Ясо» қонуни бўйича «Шулсу» деб аталган солиқ ундирилган. «Шулсу»нинг миқдори ҳар бир подадан икки яшар қўй ва қимиз учун ҳар минг отдан бир бияни ташкил этган. Маҳаллий аҳолини кўпроқ эзиш талаш йўлида босқинчи мўғуллар солиқларнинг турли туманларини кашф этганлар. Бундай кашфиёт солиқларидан бири «Ём» (ами) солиғидир. Бу солиқ савдо йўлларида жойлашган бекатларнинг харажатларини қоп — лаш мақсадида аҳолидан ундирилган. Бу солиқнинг миқ — дори шундай кўпайиб кетар эдики, баъзи ҳолларда ҳар бир

«Ём» учун 20 от улов, сўйиш учун қўйлар, соғиш учун соғувчиси билан биялар, арава ва бошқа сафар харажат — лари ажратилган. Лекин маҳаллий аҳолининг зиммасига тушган оғир юклар фақатгина бу билан чегараланиб қолмас эди. Халқ оммасини келгинди мўғуллардан ташқари маҳаллий бек ва тўралар ҳам эзар эдилар. Бир сўз билан айтганда халқ оммаси икки ёқлама зулмга мубтало эди.

Бундай оғир зулм халқ оммасининг сабр косасини тўлдирди. Босқинчи мўғулларнинг ва маҳаллий зодагонларнинг зулмидан норози халқ оммаси ўз эзувчиларига қарши бош кўтарди. Бундай қўзғолонлардан бири, Бухорога яқин Туроб қишлоғида (Бухородан Хуросон томон йўлда, 3 фарсах масофада) бошланди. Бу қўғолон тез орада, Бухорога ва унинг атрофига ёйилди. Бу қўзғолонга Тороблик галвир устаси Маҳмуд бошчилик қилди.

Машҳур тарихчи Жувайний ўз китобида ушбу қўзғолон ҳақида тўхталиб, шуни кўрсатадики, мазкур қўзғолон ўз моҳияти билан мўғул босқинчиларига, ҳам маҳаллий зодагонларга қарши қаратилган эди. Маҳмуд Торобий ўша даврдаги мўғул босқинчилари томонидан хонавайрон қилинган камбағал деҳқонлар оммасининг истилочиларига қарши нафратини ўзида акс эттирган шахс эди.

20 йилларнинг бошларида тамомила хонавайрон аҳволга тушиб қолган Мовароуннаҳр деҳқонларнинг аҳволини Хитой йиномачиси Чан Чуннинг сафар хотираларидан яхши билиб олиш мумкин, у 1222 йил апрелда Самарқандда биринчи бор, ўша йили 14 сентябрда иккинчи бор ва 29 декабрда учинчи бор бўлган. Бу даврда шаҳар мўғуллар томонидан яқин ўтмишда вайрон қилинган бўлишига қарамасдан, нисбатан ўзини ўнглаб олган. Бозорларда харидор ва сотувчилар сероб, рўза пайти ҳар хил йиғилиш, ифторлар ўтмоқда, мачитларда намозда ҳам эркаклар ҳам аёллар иштирок этмоқда эдилар. Бироқ шаҳардан чиқиб, бутунлай бошқа аянчли кўриниш, оч яланғоч деҳқонлар галаси ва вайрон бўлган қишлоқларни кўриш мумкин эди.²²¹ Чан Чун ўз хотираларида ўз озиқ—

²²¹ Академик В.В. Бартольд, 1963 г. 427-бет.

овқат улушидан оч деҳқонларга берганлигини, ҳатто улар — га шовла пишириб тарқатганлигини таъкидлаган.²²²

Кўпгина халқ ҳаракатлари каби Маҳмуд Торобий кўз — голони ҳам диний байроқ остидаги ҳаракат эди. Моваро — уннаҳрда ва Туркистонда ўша даврда руҳлар билан алоқа қилиб, ҳар хил ўйинлар ва ҳаракатлар қилиб руҳларни ёрдамга чақириб улар ёрдамида касал кишиларни даво — ловчи эркаклар ва аёллар кўплаб топилар эди. Бундай кишилардан бири Маҳмуд Торобийнинг катта опаси эди. Опасидан бу ҳунарни яхшилаб ўрганган Маҳмуд юқорида кўрсатилган усул билан бир неча оғир беморларни даволаб соғайтиришга эришади. Шундан сўнг унинг обрў — эъти — бори жуда ошиб кетади ва кўпчилик аҳоли унинг сеҳр — гарлик кучига ишонади ва унга эргашади. Кундан — кунга Маҳмуднинг эътиқодчилари кўпайиб боради. Ҳатто форс тарихчиси Жувайний Бухорода ишпончи кишилардан Маҳмуднинг беқиёс сеҳргарлик қобилияти ҳақида эшит — ганини ёзади. Унинг кўрсатишича Маҳмуд бир гуруҳ ки — шилар гувоҳлигида ўзининг сеҳргарлик маҳоратини ишга солиб иккита кўр кишининг кўзини очади. Халқ омма — сининг барча оғир аҳволининг шоҳиди бўлган ва бу қийинчиликларни ўз гарданида синаб кўрган Маҳмуд, ўзининг омма ўртасидаги обрўси, эътиборини чет эл босқинчилари ва уларнинг маҳаллий гумашталарига қарши курашда фойданишга қарор қилди. У тарихда Маҳмуд Торобий кўзғолони деб ном олган кўзғолонга бошчилик қилади. Унга диний уламо ва имомлардан шахсан норози бўлган бухоролик буюк донишманд Шамсиддин Маҳбубий ёрдамчилик қилди. Шамсиддин Маҳбубий тарафдорлари кўзғолонда фаол иштирок этдилар. Ҳоят қисқа вақт ичида кўзғолон жуда кенг ҳудудга ёйилди. Халқ оммасининг истилочи зolimлар ва маҳаллий эзувчилардан тортган жабри зулми ўз ифодасини бермоқда эди. Кўзғолоннинг қисқа вақт ичида бундай оммавий тус олиши мўъул амир — лари ва босқинчиларини қаттиқ хавотирга солиб қўяди. Улар бу ҳақда хоқоннинг Мовароуннаҳрдаги ноиби Маҳ — муд Яловочга хабар қиладилар. Маҳмуд Яловоч Маҳмуд ва

²²² Ўша жойда, 510-бет.

унинг яқинларини Бухорога алдаб чақириш ва ўлдириш тўғрисида кўрсатма беради. Шу мақсадда мўғулларнинг вакиллари Маҳмуд Торобий олдига келадилар. Бироқ ундаги сеҳргарлик қобилиятини кўриб қўрқиб қоладилар ва ўз ниятидан қайтадилар. Шуни кўрсатиш лозимки, мўғулларнинг ушбу қўзғолонни бостириш соҳасида султ — кашлигининг сабаби уларнинг сеҳргарлик илмига ғоят ишонганликларида эди. Қўзғолончилар Маҳмуд Торобий бошчилигида Бухоро томон юрадилар. Йўл йўлакай уларга ҳар хил қурол аслаҳалар билан қуролланган деҳқонлар оммаси қўшилиб қўзғолончиларнинг куч қудрати тобора оша боради. Маҳмуд Бухоро шаҳрига ҳақиқий ҳукмдор сифатида кириб келади ва Санжар Малик саройида тўхтади. Сарой олди одамларга тўла эди. Душманларнинг унинг ўлдиришлари ниятидан огоҳ бўлган Маҳмуд саройдан яширин йўл билан чиқиб, ўз ҳамроҳлари билан олдиндан тайёрланиб қўйилган отларга миниб Абу Хофса қўрғонига ўз тарафдорлари олдига етиб келади. Уни кўр — ган ҳалойиқ, Маҳмуд уларнинг олдига қанотлар ёрдамида учиб келган деб ҳисоблайди ва зўр шод хуррамлик билан уни келгинди, гайридин золимлар зулмидан қутқарувчи оллоҳ томонидан юборилган фаришта деб олқишлайди. Маҳмуд Рабий Малик саройда тўхтади ва эртаси куни Бухоро мачитларида Хутба Маҳмуд номидан ўқилади. Маҳмуд Бухоро оқсуякларини ўз олдига тўплаб, уларга умумий душман мўғулларга қарши биргаликда кураш олиб боришни таклиф этади. Бухоро садр²²³ ларнинг бошлигини ҳатто халифа деб эълон қилади. Садрнинг ўрнига садрлик вазифасига Маҳмуд Махбубийни тайинлайди.

Бироқ бу ҳамкорлик узоқ давом этмайди. Назаримизча Маҳмуд маълум даражада услубий хатога йўл қўяди. У қора халқ ва «қароқчилар»нинг (Жувайний) ёрдамига таяниб, шаҳардаги оқсуяк ва бадавлат кишиларни тўқиб қила бошлайди. Уларнинг мол мулклари таланади. Бу иши билан у шаҳардаги кўпчилик эътиборли кишиларни ва руҳонийларни ўзига қарши қилиб қўйди. Унинг бу ишига сеҳргар опаси ҳам қарши чиқади. Шаҳар бойлари ва

²²³ Садр — Бухоро руҳонийларининг раҳбари.

кўпгина руҳонийлар душман томонига ўтадилар. Бухорода ўз имкониятларини кўзғолончиларга бериб қўйган мўғуллар ва уларнинг тарафдорлари Кармана шахрига чекинган ва у ерда куч тўпламоқда эдилар. Бухоро бойлари ва руҳонийлар томонидан қўлаб қувватланган душман Карманадан Бухоро томон, кўзғолонни бостириш учун юради. Душманнинг бу ҳаракатларидан хабардор бўлган Маҳмуд ўз тарафдорларини жангга ҳозирлайди. Шероз томондан етиб келган қурол аслаҳа билан улар қурооландилар. Рақиб томонлар Бухоро остоналарида учрашадилар. Маҳмуд ва Маҳбубий ўз қўшинининг олдинги сафларида ҳеч қанақа қурол аслаҳа ва қалқонсиз турадилар. Бундан мақсад улар ўзларининг илоҳий кучга эга бўлган шу давр пайғамбари эканлигини исботлашдан иборат эди. Ҳақиқатан ҳам кўзғолон раҳбарларининг бундай ҳолатда туришлари мўғуллар ва уларнинг тарафдорларига қаттиқ таъсир қилди. Кимки пайғамбарга қўл кўтарса қўли шол бўлиб қолади деган хулосага келган душман жанг қилмасдан орқага чекина бошлайди. Бундан руҳланган кўзғолончилар қарши ҳужумга ўтиб душманни тор—мор қиладилар. Бу жангда мўғуллардан ўн мингдан ортиқ киши ўлдирилади. Аммо кўзғолон раҳбарлари йўқолиб қоладилар. Уларнинг жасадларини ўликлар тагидан топиб оладилар. Чекинаётган мўғуллар кўзғолончилар томон ёйдан ўқ ёғдирган эдилар. Мана шу ўқлардан бир нечаси илоҳийлик кучига ишонган ва ҳеч қанақа ҳимоясиз турган кўзғолончиларнинг раҳбарларига етиб бориб, уларни ҳалок қилган эди. Кўзғолон раҳбарларининг ҳалокати ва кўзғолон истиқболи учун катта йўқотиш эди. Эндиликда кўзғолонга Маҳмуднинг укалари Муҳаммад ва Алилар йўлбошчилик қиладилар. Бироқ улар ёш ва тажрибасиз эдилар. Муваффақиятдан руҳланиб уни давом эттириш, ташаббусни ўз қўлларида ушлаб туриш учун ҳужумни давом эттириш ўрнига, кўзғолончилар суст ҳимояга ўтадилар. Кўзғолоннинг мағлубиятига асосий сабаблардан бири шу эди.

Биринчи зарбадан ўзини ўнглаб олган мўғуллар бир ҳафтадан сўнг Илдииз нойон ва Жикен хорчи бошчилигидаги катта қўшин билан Бухорога етиб келдилар. Кўзғолон раҳбарлари Муҳаммад ва Алилар худди акаларига ўхшаб душман олдига қурол яроғсиз пешвоз бўлиб

чиқдилар. Бу вақтга келиб «катта сеҳргар» Маҳмуднинг қўзғолончилар орасида йўқлиги ҳақидаги хабар мўғулларга етиб келган эди. Улар ҳеч нарсадан тап-тортмай қўзғолончилар устига бостириб бордилар ва уларни тор-мор қилдилар. Қўзғолончилардан 20 мингдан ортиқ киши ўлдирилди. Фақатгина Маҳмуд Яловочнинг ўз вақтида Бухорога етиб келиши, шаҳарни бутунлай яқсон қилинишидан сақлаб қолди. Маҳмуд Яловоч хоқон Ўғидой олдига ўз элчиларини юбориб, Бухоро шаҳри аҳолиси учун шафқат сўрайди ва хоқон нойибининг илтимосини қондиради. Бухоро аҳолиси авф қилинади.

Бухорода бўлиб ўтган Маҳмуд Торобий қўзғолони маҳаллий халқ оммасининг мўғул босқинчиларига, маҳаллий руҳоний ва бойларга қарши қаратилган халқ ҳаракати бўлиб, бу ҳаракат халқ оммаси бирлашган тақдирда босқинчи мўғуллар зулмига барҳам бериш мумкин эканлигини амалда исботлади.

Мусулмонлар уларнинг Марказий ҳокимиятдаги вакили Маҳмуд Яловочга ёмон кўз билан қаровчи Чигатой Маҳмуд Торобий қўзғолонидаги бутун айбни Хоқоннинг Мовароуннаҳрдаги нойиби зиммасига юклади ва уни бу вазифадан четлаштириш учун барча имкониятини ишга солди.

Маҳмуд Торобий қўзғолони баҳонаси билан, бу қўзғолонни бостиришда сусткашлик қилгани учун Мовароуннаҳр нойиби Маҳмуд Яловоч ўз вазифасидан четлаштирилади. Маҳмуд Яловоч ўрнига унинг ўғли Маъсудбек 1289 йилгача Мовароуннаҳрда ҳукмронлик қилди. Маҳмуд Яловоч улуғ хоқон Ўғидой ҳузурига етиб боргач, у Дасин (Пекин) шаҳрига ҳоким қилиб тайинланади ва 1250 йилгача, яъни вафотигача қадар шу лавозимда туради.

1241 йил 2 декабрда улуғ хоқон Ўғидой вафот этади. Унинг вафотидан олти ойлар ўтгач акаси Чигатой ҳам вафот этади. Умуман айтганда, олдин Ўғидой ҳукмронлиги даврида мўғуллар давлатида Чингизхон давридаги каби ялли қирғинлар, вайронагарчиликлар бўлмайдди. Табиатан анча юмшоқ одам бўлган Ўғидой қўл остидаги фуқароларга айниқса мусулмонларга катта эътибор билан қарар, имкони борича зўравонлик ва қон тўкиш йўлларини четлаб ўтишга ҳаракат қилар эди.

Чигатойдан фарқли ўлароқ Ўғидой Мовароуннаҳр мусулмонларини ва уларнинг ҳукмдори Маҳмуд Яловочни ҳурмат қилар ва қадрлар эди. Бу ҳурматнинг қай даражада эканлигини Маҳмуд Торобий кўзголонидан сўнг Маҳмуд Яловочнинг қатиқ илтимосига мувофиқ Бухоро шаҳрини ва унинг аҳолисини улуғ хоқон томонидан авф қили — нишида кўришимиз мумкин, шуни таъкидлаш лозимки, Чингизхон ва унинг ворислари томонидан Мовароуннаҳрга ҳукмдор этиб тайинланган Маҳмуд Яловоч ва унинг ўғли Маъсудбек мўғул босқинининг асоратини маълум даражада юмашитишга ҳаракат қилдилар. Бу ҳақда форс тарихчиси Жувайний ўз асарида ёзиб қолдирган. Албатта бу масаланинг иккита томонини англашимиз керак. Би — ринчидан Жувайний мўғуллар ҳукмронлиги даврида яшаб, ўз асарларида мўғул ҳукмдорларини ва уларга хизмат қилган маҳаллий оқсуякларни фаолиятини улуғлаган бўлса, иккинчи томондан собиқ савдогар Мовароуннаҳр ҳукмдори Маҳмуд Яловоч ва унинг ўғли Маъсудбек шаҳар ҳаётини савдони, илм фанни ривожлантиришнинг нақадар аҳамиятини ва бундан мамлакат савдогарлари учун катта фойда олинажagini яхши англари эдилар. Айнан шунинг учун юқорида номлари зикр қилинган ҳукмдорлар Мовароуннаҳрда шаҳарлар ҳаётини тиклашга катта аҳамият берганлар. Жувайнийнинг кўрсатишича Маъсудбек ҳукмронлиги даврида айниқса Бухоро гуллаб яшнади. Бухорода ўша даврда қурилган Хония ва Мақсудия мадрасалари ўз даврининг йирик иншоотларидан бири бўлиб, уларнинг ҳар бирида 1000 дан ортиқ талаба таҳсил олган. Хония мадрасаси Чингизхоннинг ўғли Тулуйнинг хотини Суюриктен биканинг хайр эҳсонига қурилган бўлса, Маъсудия мадрасаси Маъсудбекнинг (Мовароуннаҳр ҳукмдори) шахсий маблағи ҳисобига қурилган эди. Мамлакат хазинасини тўлдириш учун бозорларнинг аҳамияти нақадар муҳим эканлигини сезган ҳукмрон табақалар ва уларнинг Мовароуннаҳрдаги амалдорлари шаҳарларда бозорлар ишини йўлга солишга катта эътибор бердилар. Натижада мўғул босқинидан сўнг, унча узоқ бўлмаган муддатда шаҳарлар ҳаётида жонланиш кўзга ташланади. Шаҳарлар атрофида қишлоқлар ҳали вайрона, култепа аҳволда бўлган бир шайроитда уларнинг ёнидаги шаҳарда маълум даражада жон —

ланиш кўзга ташланар эди. Бир вақтлар жаҳоннинг энг йирик, энг гўзал шаҳарларидан бири бўлган, ланъати мўғуллар томонидан сувга бостирилиб вайрон қилинган Гурганж харобалари яқинида янги шаҳар қад кўтариб унинг бозорлари аста секин изга туша бошлаган эди.

Олдин кўрсатганимиздек ўша даврдаги Хоразм ва Моъвароуннаҳр заминида оғир истибдоднинг оқибатларини машҳур испаниялик сайёҳ Ибн Батутанинг асарларидан билишимиз мумкин. Испаниялик араб сайёҳи Ибн Батута ўз ҳаётини жаҳонгашталиққа, ўзга халқлар ҳаётини ўрганишга бағишлаган. У ўзининг йигирма саккиз йиллик сафари давомида шимолий ва ғарбий Африка, Арабистон ярим ороли, Ҳиндистон ва Испания, Туркия ва Эрон, Ўрта Осиё ва Шарқий Оврупа ҳамда ниҳоят Хитойнинг юзлаб шаҳар ва қишлоқларини кезиб чиқди.

Ҳарчи мазкур қисмда воқеалар тасвирида Ибн Батута ижодига мурожаат қилган бўлсақда, шу давр тарихий воқеаларини акс эттиришда буюк саёҳатчининг бизга қолдирган бебаҳо маълумотларини ниҳоятда муҳимлигини назарда тутиб унинг ижодига яна бир бор мурожаат қилишга қарор қилдик.

Сайёҳ ўз асарида XIV аср биринчи ярмидаги Ўрта Осиё маданий, сиёсий ва ижтимоий ҳаётнинг ёрқин ҳаққоний манзараларини чизадик бу хусусиятлар бу асрга нисбатан бизнинг қизиқишимизни янада оширади.

Ибн Батутанинг Ўрта Осиёга саёҳати, бу ўлка халқлари ҳаётида энг мураккаб ва оғир вақтларга мўғул истилоси даврига тўғри келади. Араб сайёҳи бу ўлкага ўша машҳур воқеалар мўғул босқинидан юз йилча сўнг етиб келган бўлса ҳам, бир замонлар яшнаб ётган элларнинг оғир яралари ҳали батамом тузалганича йўқ, шаҳар ва қишлоқларнинг вайроналари кўзга ташланар эди.

XIV асрнинг биринчи ярмида Ибн Батута Ўрта Осиёга сафар қилган давр бу ерлар уч мўғул давлатига бўлинган эди. Ҳарбий шимол қисми (Хоразм билан бирга), Олтин Ўрда (Жўжи улуси) таркибида бўлиб, унинг пойтахти Янги саройда (сарой Берка) ҳукмрони Ўзбекхон (1312–1340) эди. Ҳарбий Жанубий қисми Хулоқулар давлати, шарқдаги ерлари Чигатой улуси ҳисобланар эди. Бироқ бу ерларнинг кўпгина мулкларида ярим қарам феодаллар ҳукмронлик

қилардики улар ҳам қисман Жўжи, Чигатой ва Хулауку уруғига қарашли қисман эса маҳаллий зодагонлар зотидан эди. Ибн Батута бир неча мўғул ҳукмдорларини тилга олади. Булар Мовароуннаҳрда, Етгисувда ва Шарқий Тур – кистонда Чигатой наслига қарашли Кепак (1318–1326) Элчигидей (Чигатой) билан Тува Темур (1326) ва Аловид – дин Тармаширин (1326–1224) кабилардир. Ибн Батута Ўрта Осиёга Тармаширин ҳукмронлиги даврида етиб кел – ди.

Ибн Батута Ўрта Осиёга сафарини дастлаб Хоразмдан бошлайди. Бу тахминан 1338 йилларга тўғри келади. У сарой Беркадан Хоразм томон юради. Йўлда кўрган воқеаларини ёзиб тасвирлаб боради.

Олдин кўрсатганимиздек, бу даврга келиб маълум даражада мазкур ўлкада ҳаёт жонлана бошлаган бўлсада бироқ, ҳали бу ўлкада мўғул босқинининг даҳшатли асоратлари кўриниб турар эди. Буюк сайёҳ ўзининг «Саёҳатнома» асарида ўз кўзи билан кўрган ҳодиса, во – қеаларни, ҳаққоний тасвирлайди. Буюк ипак йўлида жойлашган Хоразмнинг пойтахти бўлмиш Гурганж шаҳри бу даврга келиб ўзини анча ўнглаб олган эди. Эски Гурганж (Хоразмшоҳлар пойтахти) яқинида янги шаҳар Гурганж (мўғуллар уни Урганч деб атаганлар, бундан буён, биз бу шаҳарни номини Урганч деб берамиз) барпо этилган бўлиб, бу шаҳар ўзининг буюклиги, бой бозор – лари билан жаҳоннинг энг йирик шаҳарлари билан ра – қобат қила олар эди.

Ибн Батута Хоразмга келар экан аввал унинг пойтахти Урганчни тасвирлайди ва шаҳарнинг номини ҳам Хоразм деб атайди. Ибн Батутанинг тасвиридан маълум бўладикки XIV асрда бу шаҳар йирик иқтисодий ва маданий марказ бўлган. Сайёҳ Хоразм бозорларига катта эътибор беради. Унинг айтишича Урганч бозори шундай гавжумки «Одам тикилинчлигидан сайёҳ олдинга ҳам орқага ҳам юролмай қолган»²²⁴ ибн Батута ўз асарида Урганчга таъриф бер – ганда олдин кўрган Яқин Шарқнинг буюк шаҳарлари,

²²⁴ Қаранг. Неъматулло Иброҳимов Ибн Батута ва унинг Ўрта Осиёга саёҳати. 1993 йил. 2-бет.

Дамашқ ва Қоҳирагача берган таърифини Урганчга ҳам ишлатади. («Шаҳар денгиздай мавж уради».²²⁵

Ибн Батута Хоразмга келган 1338 йилга келиб Урганч ҳақиқатан ҳам анча ўзини ўнглаб олган ва буюкликда ҳақиқатдан ҳам Қоҳира ва Дамашқдан қолишмас эди. Шаҳар атрофида қишлоқларда ҳали юз йилдан муқаддам даҳшатли мўғул босқинининг таъсири кўриниб турган бир вақтда Хоразм пойтахти Урганчдаги жонли ҳаётни сайёҳ завқ билан таърифлайди. «Бу туркларнинг энг улуғ, энг гўзал, энг йирик шаҳари бўлиб, ажойиб бозорлари, кенг кўчалари, жуда кўп иншоотлари (бинолар, масжид, мад — расалар) ва хушманзара жойлари бор. Шаҳарда аҳоли кўпчилигидан ҳаёт қайнайди. У мавжланиб турган денгизга ўхшайди».²²⁶

Сайёҳ Урганч бозорларида кўрган ҳамма нарсаларни санаб ўтмайди. У ёзда Жайхунда жуда кўп кемалар қат — наши, улар Термиздан арпа, буғдой олиб келишини айтиб, сўнг ўзи жуда яхши кўрган Хоразм қовунларини тасвир — лайди.

Ибн Батутанинг Хоразмга ва Ўрта Осиё шаҳарларига саёҳати даврига келиб аксарият мўғул ҳукмрон табақалари ислом эътиқодига ўта бошлаган эдилар. XIII — XIV аср му — сулмон муаллифларининг кўпчилиги мўғул ҳукмронларининг сўфийлик тариқатлари пирларига ҳурмат эҳтиро — минни таъкидлайдилар. Ўша пайтларда тариқат пирлари бўлган шайхлар йирик ер эгалари бўлиб, у ерларда иш — лаган деҳқонлар аҳолисининг пири — муридлари йўлбош — чилари сифатида иқтисодий ва ғоявий жиҳатдан катта мавқеини эгаллар эдилар.

Ўрта аср муаррихи Вассоф асаридаги («Вассоф тарихи» муалл) кўпчилик маълумот ибн Батутанинг бир қарашда муболага кўринган ҳикоялари рост эканлигини тасдиқлайди. Маълумки Вассоф ўз асарида Ўрта арларда диний арбоблар — пир (шахслар) ларнинг обрўэътибори фақатгина оддий халқ ўртасидагина эмас, балки ҳукмрон доиралар орасида ҳам беқийёс юқори бўлганлигини кўрсатади.

²²⁵ Ўша жойда.

²²⁶ Ўша жойда.

Ибн Батута Султон Ўзбек, Мовароуннаҳр ҳукмдори Аловиддин Тармаширин Хоразм амири Қутлуғ Темур, — барчалари Нахшабда яшовчи Имом Хусомиддин ал-Ёғийга, Сарой Беркада яшовчи Шайх Хожа Низомиддинга ва айниқса аҳли дунёга беписанд Нуъомиддин Хоразмий каби шайхларга катта иззат ҳурмат кўрсатганликларини ёзади. Ибн Батута айтишича Султон Ўзбек ҳар жума шайх Нуъамиддин зиёратига боради ва борганида у (шайх) ҳатто жойидан ҳам қўзғолмайди.²²⁷

Ибн Батута ўз сайёҳатномасида Хоразм сафарида буюк инсон, шайх Нажмиддин Кубро қабри олдида зоявига (хонақоҳга) борганида у ерда келиб кетаётган зиёратчилар учун таомлар пиширилаётганини, ундан зиёратчилар билан бир қаторда, бева—бечоралар ҳам фойдаланаётганини кўрганлигини ёзади. Сайёҳ мўғул босқинидан юз йилдан кўпроқ давр ўтганига қарамай, халқ оммаси ўзининг миллий қаҳрамони, босқинчи мўғулларга қарши курашда қаҳрамонона ҳалок бўлган буюк пир—Нажмиддин Кубро ҳазратларини зўр ҳурмат билан хотиралашларининг гувоҳи бўлади. Нажмиддин Кубро хонақоҳида ўз даврининг энг буюк зоҳидларидан бири Жалолиддин Самарқандий Ибн Батута шарафига йиғин ва марака ўтказади. Шундан сўнг сайёҳ машҳур аллома имом Абул Қосим ибн Умар аз Замахшарий мақбарасини зиёрат қилади.

Дунёнинг кўп мамлакатларини кезиб чиққан буюк сайёҳ ўз асарида Хоразм халқининг тантилигини, меҳмондўстлигини ва меҳнаткашлигини улуғлайди. Бу жафокаш, заҳматқаш халқ ҳатто шундай қудратли ёвуз мўғул босқинидан сўнг ҳам анча инқирозга юз тутган бўлсада, бироқ бутунлай тарих санасидан ўчиб кетмади. Балки ўзининг катта меҳнатсеварлиги билан ўз она юртини янгидан қайта тиклай бошлади. Ўзига хос бўлган меҳмондўстлик хусусиятларини Ибн Батута қаршисида намоён қилди. Сайёҳ ўз асарида шундай деб ёзади: «Бутун дунё бўйлаб кезган сайёҳатимизда мен хоразмликлардан кўра ҳушхулқ олийжаноб, ажнабийларга нисбатан меҳмондўст одамларни учратмаганман... Бу юртга бир мусул—

²²⁷ Уша жойда.

мон мусофир келиб қолса, ўртада талаш бўлиб уни ях — широк меҳмон қилишга мусобақа бошланади, ўзгалар пулни тўплашга уринса, булар сарфлашга зўр берадилар». ²²⁸

Умуман олганда Ўрта Осиёнинг жумладан Хоразмнинг мўғуллар ҳукмронлиги давридаги тасвирлари ҳақидаги маълумотларни машҳур Сайёх Ибн Батутанинг «Саёҳат — нома» асаридан топишимиз мумкин.

Бу даврга келиб Ўрта Осиёда аста — секин ҳаёт жонлана бошлади. Гарчи меҳнаткаш халқ оммаси икки томонлама мўғул босқинчилари ва маҳаллий амалдорлар томонидан эзилаётган бўлса — да, бироқ Буюк Ипак йўлида жойлашган бу ўлка шаҳарларида савдо сотиқ ва ҳунар — мандчилик ривожланди. Вайрон қилинган шаҳарлар ўрнида, янгидан йирик — йирик шаҳарлар бунёд этилди. Ўз даврининг кўркам кошоналари, саройлар, бинолар қурилди.

Ўз тахти қароргоҳини Ўрта Осиё (Мовароуннаҳр) заминига кўчирган биринчи мўғул ҳукмдори Кепакхон бўлиб, у Насаф шаҳри яқинида ўзига қаср қурдирди (Ҳозирги Қарши). Кепакхоннинг бу қарори ўз даври учун муҳим эди. Чунки бу ҳолат мўғул ҳукмдорларининг ўтроқ ҳаёт тарзига ўтишидаги дастлабки қадам эди. Лекин ҳали бу уларнинг кўчманчиликдан бутунлай воз кечишлари деган сўз эмас эди. Кепакхон ҳам кўп вақтини айниқса ёз фаслида қасрдан йироқда ўтказар эди. Ҳатто унинг меросхўри Тармаширин ҳам қишқи қаҳратонга қарамай Ибн Батутанинг гувоҳлик беришича сайёҳни қасрда эмас, кўчма чодирда қабул қилган.

Кепакхон ҳукмронлиги даврида Чиғатой давлатида халқ хўжалиги ривожига ёрдам берган муҳим иқтисодий ва маъмурий ислоҳотлар ўтказилди. Пул ислоҳоти, савдо сотиқни Хулоқулар давлатидаги ва Олтин Ўрдадаги пул алмашув тизимига мослаштирди. Янги пул бирликлари — динор ва дирҳам тангаларини (6 дирҳам 8 г вазндаги бир кумуш динорга тенг эди) зарб қилиш йўлга қўйилди, пул асосан Бухоро ва Самарқанд шаҳарларида зарб этиларди.

²²⁸ Ўша жойда, 21-22-бетлар.

Тармаширин даврида кумуш тангалар зарб этиш Ўтрор шаҳрида ҳам йўлга қўйилди.

Бу даврга келиб мўғул империяси инқироз томон юз ўгирган эди. Ўзаро ички курашлар, шаҳзодалар ўртасида тахт тож талашувлар мўғул давлатини ичдан кемирмоқда эди. Чигатой давлати ҳам бундан истисно эмас эди. Ушбу давлатдаги маҳаллий амирлар марказий ҳокимиятга итоат қилмай, ҳам ўзаро, ҳам давлат ҳукмдорларига қарши ҳарбий юришлар бошлар эдилар. Чунончи Кепакхон даврида исёнкор Хонзода Есавур йирик шаҳарларга босқин қилиб, давлатнинг деярлик барча жанубий ҳудудларига ҳақиқий хўжайин бўлиб олган эди.²²⁹

Кепакхоннинг меросхўри Тармаширин маҳаллий феодаларнинг исёни вақтида нобуд бўлиб кетди.

Тармаширин ҳукмронлиги даврида давлатнинг сиёсий ғоявий ҳаётида муҳим воқеа юз берди, ислом расмий дин деб эълон қилинди. Олдинги хонлар мусулмон уламолари билан суҳбатлар қурган ва уларга расман ҳурмат билан қараган бўлсалар ҳам исломни расман қабул этмаган эдилар. Тармаширин эса, замондошларнинг гувоҳлик беришига кўра ислом динига ҳақиқий эътиқод қўйган биринчи мўғул ҳукмдоридир.

Бу даврда маъмурий ислоҳот ҳам муҳим чора эди. Чунки мамлакат ҳудудлари майда маъмурий бўлақларга, туманларга бўлиниб, уларга турж-мўғул бекзодалари бошчилик қилар эдилар. Йирик уруғларнинг бошлиқлари энди ўз мулкаридагина эмас, янги ташкил этилган туманларда ҳам давлат маҳкамаларида катта мансабларни эгаллайдилар. Масалан: Барлос уруғининг бекзодалари Қашқадарё водийсида жалойирлар Хўжанд туманларидаги мансабларни эгалайдилар. (Шуни кўрсатиш лозимки, 1266 йилда Ўрта Осиёга иккита мўғул қабиласи кўчиб келдилар, улардан биттаси барлослар бўлиб, улар Шаҳрисабз яқинига, иккинчиси жалойирлар бўлиб, Оҳангарон, Хўжанд вилоятларига жойлашадилар). Аммо бетўхтов ўзаро ички низолар халқ хўжалигида ислоҳотлар ўтказишга ҳалақит берар эди. Ва бу ҳолат яқин келажакда Чигатой давла-

²²⁹ Ўша жойда, 7-бет

тининг бир неча мустақил бекликларга бўлиниб кетишига сабаб бўлди.

Мўғул давлати типик феодал давлати бўлиб, унинг асосини ерга хусусий мулкчилик ташкил этар эди. Мўғуллар ҳукмронлиги даврида Ўрта Осиёда феодал ер эгаллигида хусусий мулкчиликнинг тўрт хил кўриниши бор эди. Девон (яъни давлат) ерлари, феодал мулки ёки инжу, вақф ерлари, ҳамда деҳқон хўжаликлари, бу ерларда феодалларнинг ер ато қилиш одати кенг тарқалган эди. Масалан, мерос сифатида катта ер олган ҳарбий мансабдор «мингбоши» ўз ерларини «ўнбошиларга» бўлиб бериши мумкин эди.

Меҳнаткаш аҳоли катта ер эгаларига ва давлатнинг ўзига ҳар томонлама қарам, деҳқонларнинг жуда кам қисми ўз ерларига эга бўлиб уларнинг асосий қисми эса чоракор ва ижарачилардан иборат бўлар эди.

Мўғул истибодди ҳукм сурган бу ҳудудда меҳнаткаш халқ зиммасига оғир зулм истибодди осилган эди. Мўғуллар деҳқонларни ҳам қосибларни ҳам ўзларига қарам ва қул қилиш сиёсатини зўр бериб қўладилар. Қуллик ҳолатига туширилган ҳунармандлар оммаси шаҳар аҳолисининг кўпчилигини ташкил этар эди. Шу билан бирга давлат хазинасига катта солиқ тўлайдиган нисбатан мустақил қосиблар ва савдогарлар гуруҳи ҳам мавжуд эди. Феодал хўжаликларда қуллик ҳолатига солинган маҳаллий аҳоли кучидан фойдаланиш кенг тус олди.

Олдин кўрсатганимиздек умуман жуда катта вайронгарчилик хўжаликнинг чуқур инқирози аҳолини оммавий равишда қириш ва қул қилиб ҳайдаб кетиш, оғир солиқлар, зўравонлик, талон тарожилик ва шафқатсиз зулм оқибатида Ўрта Осиё ҳамда мўғуллар забт этган бошқа минтақаларнинг кенг халқ оммаси бениҳоя мушкул аҳволга тушиб қолди. Бунинг устига деҳқончиликнинг аҳволи билан бевосита боғлиқ бўлган суғориш иншоотлари мутлақо ишдан чиқариб ташланган эди. Бу эса ўз навбатида деҳқончилик ривожига салбий таъсир кўрсатмоқда эди.

Бироқ меҳнаткаш, жафокаш халқ оммаси ўз она юртини уруш вайронагарчиликларидан қутқариш соҳасида тиним билмади. Натижада XIII аср ўрталаридан айниқса XIV асрда Ўрта Осиё шаҳар ҳаёти аста-секин

ўнiglана бошлади. Маҳаллий меъморлар ва ҳунармандлар босқинчилардан қолган вайроналар ўрнида обидаларни тиклаш ва янги меъморчилик иншоотларини қуриш ишига бел боғлайдилар. Ўзларининг қадимий бадий анъаналари асосида амалий санъат асарлари яратадилар. Қадимдан сақланиб қолган меъморчилик обидалари жумладан Ибн Батутанинг ўзи зиёрат қилган шайх Сайфиддин Боҳарзий мақбараси ва хонақоси сингари энг кўҳна ёдгорликлар таъмир қилинади. Самарқанддаги Шоҳи Зинда комплекси, Бухоро ва кўҳна Урганчдаги баъзи обидалар ҳам шулар жумласидан эди.²³⁰

XIII—XIV асрларда мўғуллар забт этган бу ҳудудларда ўзларининг улкан ижоди билан жаҳон фанига ва маданиятига салмоқли ҳисса қўшган ажойиб шоирлар, мутафаккирлар ва олимлар яшаб ижод қилганлар.

Улар орасида мутасаввуф шоир Жалолиддин Румий (1207—1273), мутафаккир шоир ва сайёҳ Муслихиддин Саъдий Шерозий (1210—1292) ўрта асрларнинг атоқли муаррихи фазуллоҳ Рашидиддин (1247—1318 йил), қомусий олим Насриддин Тусий (1201—1277) мунажжим жўғрофий Қутбиддин Шерозий (1236—1311) ҳам бошқа кўпгина шундай ёрқин номлар бор.²³¹

Бир сўз билан айтганда ўзида қанчадан қанча буюк шоиру, олимларни, алломаю уламоларни етиштирган бу юрт, ёввойи босқинчилар қанчалик ваҳшийлик қилсаларда ўзига хос буюкликни, яратувчилик хусусиятларини йўқотмади. Балки аста—секин ўз қаддини кўтара бошлади.

Ўғидойнинг вафотидан сўнг, империяни бошқариш қурултойгача вақтинчалик барча шаҳзодаларнинг келишувига биноан хоқоннинг беваси Туракина қўлига ўтди. Туракина гарчи ташқи кўриниши анча кўримсиз аёл бўлсада, бироқ жуда қатъиятли қаттиқ иродали аёл эди. У хоқонликни бошқаришда мусулмон чўриси Фотиманинг ва Вазири Абдурахмоннинг маслаҳатларига қулоқ солар эди. Вазир Абдурахмон ўзининг саройдаги мавқеи ошганлигидан фойдаланиб ўзидан олдинги мусулмон арбоблар Маҳмуд Яловоч, Чингой ва бошқаларга қарши туҳмат

²³⁰ Ўша жойда, 9-бет.

²³¹ Ўша жойда.

компаниясини авж олдиради. Қутоннинг фаол аралашуви ва юқоридаги арбобларни ўз ҳимоясига олиши уларни офир оқибатлардан сақлаб қолди. Тахт меросхўри масаласи Чингизхон авлодлари ўртасида катта муаммони туғдирган эди. Чингизхон ҳали ҳаётлигидаёқ Ўғидойдан сўнг тахт вориси қилиб Чигатойнинг иккинчи ўғли Қутонни бел-гиллаган эди. Бироқ у тузаалмайдиган офир бетоб эди. Буни назарда тутиб Ўғидой ўз тахтини учинчи ўғли Қужумга қолдирмоқчи бўлади. Бироқ у отасидан олдин вафот этади. Шунда тахт вориси танлови Қужуннинг ўғли Ширамунга тўхталади. Бироқ сарой аёнлари уни ҳали жуда ёшлигини эътиборга олиб эътироз билдирадilar. Шунда анча тор-тишувлардан сўнг тахтта Ўғидойнинг тўнғич ўғли Қуюкхон ўтиради. Тахтга Қуюкхоннинг ўтиришига мўғул шаҳзодалари ичида Тулуй ва Жўжининг ўғилларидан иборат катта гуруҳ қарши эди. Қуюкхон табиатан офир, қўпол киши бўлиб, Италиялик сайёҳ ПIANO Карпиннинг кўрса-тишича, у ҳеч қачон ҳатто жиламайган ҳам эмас.²³²

Қуюкхоннинг атрофдагилар ундан ниҳоятда чўчиб, ҳамиша кўрқув остида яшаганлар. Ўғидой ўта маишатга берилган бўлиб, унинг ўзи ҳам яшаган ва бошқаларга ҳам яшаш учун имконият берган бўлса, Қуюкхон аксинча, ўз қўли остидагиларни доимо кўрқув остида яшашга мажбур этган. Қуюкхон Чингизхон ва отаси Ўғидой ҳукмронликлари даврида қабул қилинган барча фармонларни тан олди. Тулуйни хотини Суюрқунтенини ва унинг ўғиллари тахт эгасиз қолган даврда (Туракина ҳукмронлиги даврида) тахтга ўта садоқат руҳида ўзларини тутганликлари ва ўзбошимчалик қилмаганликлари учун кўпчилик аёнлар ўртасида мақтади. Ўғидой вафотидан сўнг тахтни эгаллаш учун уринган Чингизхоннинг укаси Отчигиннинг ва унинг тарафдорларининг ишини текшириш ва ҳукм чиқариш Тулуйнинг ўғиллари Мункэ, Жўжи ва Ўрдоларга топширди. Айбдор деб топилгач, Ҳоқоннинг ҳукмига асосан Отчигин ва унинг тарафдорлари қатл қилиндилар.

Туракинанинг яқин маслаҳатчилари бўлмиш Фотима ва Абдурахмонлар ҳокимиятдан четиллаштирилдилар. Тура —

²³² Академик В.В.Бартольд, 554-бет

кина ҳукмдорлиги даврида ҳокимиятдан четлашти — рилган Маҳмуд Яловоч, Маъсудбек ва Аргунлар қайта ўз мансаб — ларига тикланиб, Хитой, Ўрта ва Фарбий Осиёга ҳукмдор этиб тайинландилар. Уларнинг ҳар бирига мўғул давлати ҳудудида хавфсизлигини таъминловчи Олтин пайза бе — рилди.

Чигатой ҳали ҳаётлигидаёқ ўз тахтининг вориси қилиб ўзининг севимли ўғли Мутугенни тайинлаган эди. Бироқ Мутуген Бомиан қалъаси қамалида ҳалок бўлади. Ундан сўнг Чигатой Мутугеннинг ўғли Хаара Хулагунни тахт во — риси қилиб тайинлайди. Чигатойнинг вафотидан сўнг унинг беваси Есулун ва вазири Хабаш Амид ёш шаҳзо — дани тахтга ўтқазилган эди. Ҳоқонлик тахтига ўтирган Қуюкхон, бу ишни маъқулламайди. Ҳали ўғли ҳаётлиги даврида неваранинг тахтга ўтириши, ноқонуний иш деб ҳисоблаб Қуюкхон Хаара Хулагунни тахтдан туширади ва унинг ўрнига, Чигатойнинг яқою — ягона тирик қолган ўғли, ўзининг садоқатли дўсти Есу Мункэни ўтказди. Есу Мункэ, ниҳоятда маишатни ёқтирадиган киши бўлиб, доимо кайф сафо билан банд эди. У давлат ишлари билан қизиқмас, давлат ишларини унинг хотини Тукаши олиб борар эди. Вазир лавозимида ўша даврнинг илмли киши — ларидан саналган Баҳовиддин Марғиноний тайинланган эди. Унинг отаси Фарғона вилоятининг шайхул исломи бўлиб онаси Қорахонийлар сулоласига тегишли эди. Катта қобилиятга эга Баҳовиддин отадан эрта етим қолади. Ундаги қобилиятни кўрган Хабаш Амид уни ўз тарбиясига олиб яхши тарбия беради. Есу Мункэ Хабаш Амидни жуда ёмон кўрар эди. Шунинг учун ҳам уни вазирлик лаво — зимидан четлаштириб, унинг ўрнига Баҳовиддин Марғи — нонийни кўяди. Ўз навбатида Баҳовиддин Марғиноний шогирдлик садоқати билан Хабаш Амидни Есу Мункэнинг ғазабидан сақлаб, уни оғир жазодан сақлайди. Бироқ 1251 йилги Қурултой ва давлат тўнтаришидан сўнг Хабаш Амид ўз ўрнига ўтирган Баҳовиддин Марғинонийни устозлик меҳри билан мўғул ҳукмдорлари ғазабидан ҳимоя қилмади. Аксинча ундан қаттиқ ўч олди. Баҳовиддин Марғиноний ўз даврининг дунёвий ва диний билимларининг энг зўр би — лимдони эди. Форс тарихчиси Жувайнийнинг кўрсати — шича унинг (Баҳовиддин Марғинонийнинг) уйи, омон қол —

ган буюк олим ва уламоларнинг учрашув жойи эди.²³³ Буюк олим илм маърифат кишилари учун ҳеч нимани аямас доимо уларга хомийлик қилар эди. Қуюкхоннинг қисқа вақт ҳукмронлик йиллари ислом дини ва унинг уламолари учун энгил йиллар бўлмади. Христиан динига эътиқодли бўлган устоз Кадак қўлида болалигидан таълим олган Қуюкхоннинг Христиан динига, ҳурмати зўр эди. Шу боисдан ҳам Қуюкхон улут ҳоқонлик тахтига ўтиргач, дунёнинг барча бурчакларидан Суриядан, Грециядан, Бағдоддан, Россиядан унинг олдига руҳонийлар, табиблар кўплаб кела бошладилар. Ўз устозига садоқатли бўлган Қуюкхон давлатдаги барча ишларни бошқаришни Кадак ва Чингайларнинг қўлларига топшириб қўйди. Бундан фойдаланган Христиан динига эътиқодли кўплаган кишилар давлатдаги маъсул мансабларни эгаллаб олдилар. Марҳум хоқон Ўғидой сиёсатига зид мусулмонларни камситиш, чеклаш ва таъқиб қилиш сиёсатини олиб бордилар.

Қуюкхон сахийликда отаси Ўғидойга ўхшашга ҳаракат қилади. У тахтга ўтиргач форс тарихчиси Жувайнийнинг кўрсатишича 70000 қўзини халққа садақа сифатида тарқатади.

Шу нарсани алоҳида уқдириш керакки, мўғуллар Мовароуннаҳрда қарийб 150 йил ҳукмронлик қилган бўлсаларда, шу муддат ичида бу ерларда бир йил ҳам тинчлик осойишталик бўлмади. Чингизхон насли намоёндалари, шунингдек, бошқа мўғул қабила ва уруф зодагонлари марказий ва удеал ҳокимиятлари учун таллашиб, бойлик ер, давлат хирси хавоси билан бир-бирларига қарши аёвсиз ва шафқатсиз кураш олиб бордилар. Бу ички низо ва курашларнинг бутун оғирликлари меҳнаткаш халқ оммаси зиммасига тушди.

Ҳукмдорлар ўртасидаги ўзаро ички кураш ҳаракатлари мўғул давлатида ҳали Чингизхон ҳаётлиги чоғида кўзга ташланган эди. Бу кураш аввал кўрсатганимиздек Чингизхон ва унинг катта ўғли Жўжи ўртасидаги ички келишмовчиликда ўз аксини топган эди. Ўз ўғли Жўжидан ниҳоятда дарғазаб бўлган Чингизхон унинг устига қўшин

²³³ Ватан тарихи. Тошкент, Ўқитувчи 1997 йил, 386-бет.

тортиб боришга қарор қилган эди. Фақатгина Жўжининг бевақт ўлимигина бу тадбирни амалга ошишини тўхтатиб қўйган эди. Эндиликда шундай кескин зиддият Жўжи – нинг ўғли Ботухон билан Ўғидойнинг ўғли Қуюкхон ўртасида келиб чиққан эди. Бу зиддият тобора кучайиб икки ўртада уруш чиқиши аниқ бўлиб қолган эди. 1248 йилда Қуюкхон катта қўшин билан Фарбга томон Ботухон билан ҳал қилувчи жанг ўтказиш учун йўлга чиқади. Йўл йўлакай ўзини ниҳоятда сахий кўрсатиш мақсадида кўр – сатганимиздек аҳолига совға – салом улашиб боради. Қуюкхон ўз юришига баҳона қилиб соғлигининг ёмон – лашганини ва денгиз бўйида дам олиш унинг учун гоят зарур эканлигини кўрсатади. Амалда бу юриш унга са – доқат ҳақида қасамёд қилишдан бош тортган, ёш – лягиданоқ, ўзаро душманона муносабатларда бўлган амакиваччаси Ботута қарши юриш эди. Бу юришдан хабар топган Ботухон ҳам катта қўшин билан Қуюкхонга пешвоз юради. Икки ўртада катта қонли жанг бўлиши аниқ эди. Фақатгина йўлда Қуюкхоннинг тўсатдан вафот этиши бу қонли урушнинг бошланишига йўл бермади. Қуюкхон 1249 йилда, Бешбалиқдан 7 кунлик йўлда, денгиз бўйларига етмасдан Самарқанд деган жойда²³⁴ вафот этади.

Қуюкхоннинг вафоти билан тахт ворислари ўртасида тахт учун кураш қизиқ кетди. Ботухон Қуюкхоннинг ва – фоти ҳақидаги хабарни Олатоғ яқинидаги Ола Камак деган жойда эпитади. Ўзаро гиналарни унутиб, Ботухон Қуюк – хоннинг дафн маросими учун қимматбаҳо матолар ва буюмларни юборади. Шунингдек, тахт вориси масаласини ҳал қилиш учун барча шаҳзодаларни ўз ҳузурига ча – қиради. Вақтинчалик хоқонликни бошқариш Қуюкхон – нинг рафиқаси Ўғил Гоймишга ва Қуюкнинг ўғли Чигаёга топширилади.

Ҳали Чингизхон ҳаёти давридаёқ юқори табақали са – рой амалдорларидан бир гуруҳи бундан буён ҳамма вақт тахтга фақатгина Ўғидой фарзандлари ва невараларини ўтказиш мақсадга мувофиқ деган фикрни илгари суриб, бошқа шаҳзодаларнинг ворислигини инкор қилар эдилар.

²³⁴ Самарқанд номи билан аталадиган қишлоқ.

Ўғидойнинг ўзи бу фикрга эътироз билдириб, ўз фарзандларини ўзидан кейин тахтни муваффақият билан кўнгилдагидай бошқаришга гумон билан қарар эди.

Бу ҳақда Чингизхон «агар Ўғидойнинг фарзанд ва неваралари мамлакатни бошқаришга ноқобил бўлсалар у ҳолда менинг бошқа фарзанд ва невараларим орасида қобилиятлиси чиқиб қолар» деган фикрни билдирган эди. Илгариги фикрлар қандай бўлишига қарамай йиғинга келган барча шаҳзодалар тахт эгасини танлашда асосий сўз Чингизийларда энг каттаси улуғ Ботуга тегишли эканини таъкидлайдилар. Ботухон ўзига хос совуққонлик билан барча шаҳзодаларнинг имконият ва қобилиятларини мулоҳаза қилиб чиқиб тахт соҳиблигига ўз танловини Чингизхоннинг кичик ўғли Тулуйнинг ўғли Мункега тўхтатади. Ҳақиқатан ҳам Мунке шаҳзодалар ичида энг қобилиятлиси ва энг зийраги эди.

Ботухоннинг ушбу қарори Ўғидой авлодлари ўртасида кучли норозиликни келтириб чиқарди. Улар томонида Чигатой улусининг сардори (хони) Есу Мунке ҳам бор эди. Кўпгина Чигатой шаҳзодалар ҳам норозилар гуруҳига қўшилдилар. Қуюкхон томонидан хафа қилинган Чигатой шаҳзодаси Хара Хулаугу ҳам Мункени қўлаб қувватлади. Бир сўз билан айтганда Чингизий шаҳзодалар ўртасида қонли тўқнашув пишиб етишмоқда эди. Бу зиддиятлар қудратли мўғул давлатининг куч қудратини қақшатиши мумкин эканлигини Ботухон яхши тушунар эди. Шунинг учун ҳам 1251 йилда Қорақурумда чақирилган Қурултой Чингизийлар ўртасидаги зиддиятлар бир ёқли қилиши керак эди. Қурултойда Мунке тантанали равишда улуғ хоқон деб эълон қилинади. Ундан сўнг Мункенинг улуғ хоқон қилиб сайланишидан норози бўлган ва унга суиқасд тайёрлашда айбланган шаҳзодалар устидан айблаш жараёни бошланади. Улар қўлга олинадилар. Қурултойдан сўнг Ўғидой ва Чигатой авлодларига таалуқли 77 амир қатл этилади. Қурултойда Ботухон ва унинг укаси Берка-хоннинг қўлаб қувватлаши натижасида улуғ хоқонлик тахтига ўтирган Тулуйнинг бош фарзанди Мунке 1251–1259 йилларда ҳукмронлик қилди. Унинг ҳукмронлик йилларида Чигатой улуси тугатилади. Улус ерлари Мунке ва Боту ўртасида тақсимланади. Бу Ботухон билан Мункенинг

иттифоқига қарши чиққан Чигатой шаҳзодаларига берилган зарба эди. Фақатгина Чигатойнинг набираси Олтухон Олтин Ўрдага қарши кескин чоралар кўриб Чигатой улусини қайта тиклашга муваффақ бўлди.

Қуюқхондан тубдан фарқ қилиб Мункехон анча мулоҳазали, юмшоқ табиатли кенг феълли киши эди. У салтанатнинг куч — қудрати унинг иқтисодий имкониятларида эканлигини яхши тушунар эди. Шунинг учун ҳам у ўз қўл остидаги барча ҳудуда иқтисодий ислоҳотларни амалга оширишга киришади. Пул ва солиқ системасини тартибга солади. Мамлакатда кучайиб бораётган ички курашларга барҳам беришга интилади. Мункехоннинг яна бир яхши хислати унинг қўл остидаги фуқароларнинг диний эътиқодларига чуқур ҳурмат билан қарашида эди. Унинг қўл остидаги маҳаллий ҳукмдорларнинг саройларида барча динларнинг ҳар бирига эътиқодли бўлган шахслар маслаҳатчи бўлиб хизмат қилар эдилар.

Мункехон ўз давлатида маълум даражада халқ оmmasининг иқтисодий аҳволини яхшилашга ҳаракат қилди. У маҳаллий хон ва бекларнинг аҳолига ўзбошимчалик билан ҳар хил солиқлар солишларини манн қилди. Мамлакатда ягона солиқ системаси жорий қилинди.

Мункехон Чингизхон вафотидан сўнг берилган барча ёрлик ва пайзаларни бекор қилади. Бу билан у марҳум улуғ хоқон Ўғидойнинг тарихий ролини камситишга интилган бўлса керак.

Мункехон ҳокимият тепасига келгач, ўзига қарши бўлган, рақобат қила олиши мумкин бўлган Чигатой ва Ўғидой наслидан бўлган эътиборли шаҳзодаларни йўқ қилган эди. Шунинг учун унга хоқонликни танҳо бошқа — риш қийин бўлмади.

Мунке ҳукмронлиги йилларида Жўжи ва Тулуйнинг (Чингизхоннинг ўғиллари) авлодлари салтанатда катта обрў эътиборга эга бўлиб, аксинча Чигатой ва Ўғидойларнинг авлодлари нуфузи тушиб кетган эди. Мовароуннаҳр Мункехон ҳукмронлиги йилларида Ботухон таъсир доирасига кирган эди. Форс тарихчиси Жувайнийнинг кўрсатишича, айнан Ботухоннинг фармойиши билан Хўжанд мудофаасининг ташкилотчиси ва қаҳрамони Те — мур Маликнинг ўғлига Хўжанд шаҳри ва унинг атрофи —

даги унинг отасига қарашли ерлар ва мулклар қайтариб берилган.

1255 йилда Ботухон вафот этади. Вафоти олдидан у Қорақурум шаҳрига Қурултойга ўз ўғли Сартоқни юбо — ради. Йўлда отаси вафоти ҳақидаги хабарни эшитсада, бироқ Сартоқ ўз йўлини давом эттирди ва Қорақурумга Қурултойга етиб келади ва бу билан хоқон Мункехоннинг катта ҳурматига сазовор бўлади. Мункехон унинг бу садоқатини юқори баҳолаб, отаси Ботухонга тегишли бўлган ерларнинг ва мулкларнинг барчасини Сартоққа ҳада қилади. Сартоқ кўпгина тарихий манбаларнинг кўр — сатишича христиан динига ихлоси баланд киши бўлган. Шунинг учун ҳам у ўзига қарашли ҳудудда христиан динига эътиқодли кишиларга ҳомийлик қилган, ҳар томон — лама ёрдамлашган. Бошқа мазҳабдаги кишиларни ҳам христиан динига киритишга интилан.

Сартоқнинг ҳукмронлиги узоқ давом этмайди. У 1257 йилда вафот этади. Мункехоннинг фармони билан вақт — инчалик Олтин Ўрда ҳокимияти Ботухоннинг беваси Баракчин хотун кўлига ўтади. Замондошларининг кўрсатишича Сартоқнинг бевақт ўлими бу худо томонидан унга амакиси Беркани ҳақоратлагани учун берилган жазо эди. Айрим манбаларнинг жумладан ўша Жузжонийнинг таъкидлашича Сартоқ ўзининг мусулмон қариндошлари Барака ва Баркишлар томонидан христианликка ўта ихлоси учун заҳарлаб ўлдирилган.

Тезда Мункехоннинг янги фармойиши билан Олтин Ўрда тахтига Сартоқнинг балоғат ёшидаги ўғли Улоқчи ўтиради (1257 й.).

Тарихий манбаларнинг кўрсатишича мўғуллар давлатида таъсир доираси учун дунёнинг энг эътиборли динларидан ислом ва христиан динлари ўртасида аёвсиз кураш борган. Мўғуллар кўл остида бўлган Туркистон ерлари ҳам бундан истисно эмас эди. Қудратли мўғул давлатининг куч қудратидан ўз мақсадлари йўлида фойдаланиш ва у билан яхши муносабатларни ўрнатиб ўзларининг хавфсизликларини мақсад қилиб қўйган Ғарбий Европадаги давлат ва дин арбоблари имкони борича мўғулларни ва улар давлатидаги фуқароларни христианлик эътиқодига киритишга ҳар томонлама интидилар. Ай —

ниқса бу ҳаракатлар исломга эътиқоди катта бўлмаган хоқон Қуюкхон ҳукмронлиги даврида кучайди.

Француз қироли Муқаддас Людовик Қуюкхон олдига ўз элчиларини ва қимматбаҳо совға – саломлар йўллаб айнан шу мақсадни кўзлаб иш юритган. 1248 йил охирида Кипр оролига Қирол муқаддас Людовик олдига мўғул элчилари ташриф буюрганлар. Элчилар мўғул хоқони Қуюкхоннинг онаси ва ўзи христиан динидаги кишилар эканлигини баён этганлар. Мўғул элчиси яна шуни таъкидлаганки, унинг ўзи ва яна 18 та шаҳзода, шунингдек, кўпгина аёнлар ҳам христиан динини қабул қилганлар.²³⁵

Хоқон Мункехон христиан динининг ва унинг арбобларининг таъсирини мўғуллар қўл остидаги ерларда кенг тарқалишига йўл бермади. У ўзининг француз қиролига йўллаган мактубида христианликни ўз давлатининг ҳудудида кенг тарқалишига рўйхуш бермаслигини кўрсатган.

Мункехон тўсатдан вафот этди. Рашидиддуннинг кўрсатишича у 1257 йилда Хитой уруши даврида вафот этган. Хитой манбаларининг кўрсатишича Мункехон 1259 йилда вафот этган. Ҳар холда сўнгги рақам тўғри бўлса керак, чунки Рашидиддуннинг ўзи ҳам китобида Мункехоннинг ўз ҳукмронлигининг саккизинчи йили вафот этганлигини кўрсатади. Мункехоннинг жасади Мўғулистонга келтирилиб Бурхон – Халдун деган жойда Чингизхон ва Тулуйнинг ёнида дафн этилади.

Эндиликда улуғ хоқонлик тахти учун унинг ўғиллари катта ўғли Хубилай ва кичик ўғли Ариқ Буқа ўртасида кураш бошланади. Хубилай ихтиёрида кўп сонли мўғул қўшини бўлиб, бу қўшин Хитойда истилочилик мақсадларини амалга ошироқда эди. Кичик ўғли Ариқ Буқа ихтиёрида эса Отасининг ўрдаси бўлиб, унда онаси Суюкуктен бика яшар эди. Чингизийлар авлодининг кўзга кўринган вакиллари Хулагу ва Беркалар бу курашда иштирок этмасдан бетарафлик сиёсатини олиб бордилар.

1260 йилда бирданига иккита улуғ хоқон сайланганлиги тахт учун ўзаро бўлиб ўтган қаттиқ курашнинг

²³⁵ Қаранг. Академик В.В.Бартольд, 569-бет.

қилишга мажбур бўлдилар. Улар шаҳар дарвозалари олдида пайдо бўлиб, Самарқанд ва Бухорода ишлатган ҳийлаларини қўладилар. Кўп қўшинларини пистирмада қўйиб, озгина қўшин билан шаҳар дарвозалари олдида пайдо бўлдилар. Бунга лаққа тушган шаҳар ҳимоячилари душманнинг кам сонлигидан хурсанд бўлиб, шаҳар дарвозаларидан чиқиб, мўғулларга ҳужум қилдилар. Мўғуллар эса чекиниб, шаҳарликларни Гурганж яқинидаги Боғи хуррам ёнига бошлаб бордилар. Пистирмадаги мўғуллар гурганжликлар устига ташланиб, улардан 1000 кишига яқини қириб ташланди. Омон қолган гурганжликлар шаҳар томон чекиндилар. Уларни қувиб келиб мўғуллар Қабилан дарвозаси орқали шаҳар ташқи девордан ичкарига ўтишга улгурдилар. Бироқ бу ерда шундай қаттиқ қаршиликка дуч келдиларки, мингларча ўлик ва ярадорларини ташлаб орқага чекинишга мажбур бўлдилар.¹⁷⁵

Хива хони, тарихчи Абдулғозий ўзининг «Шажараи турк» асарида бу воқеаларни шундай тасвирлайди. «... Ул мусулмонлар фалакнинг гардишиндин ғофил ултуриб эрдилар. Ногоҳ бир неча отлиғ мўғул келиб дарвозанинг олдинда турган от ва эшакни олиб кетдилар. Отли ва пиёда юз минг киши ул мўғулларнинг ортиндан қавуб кетдилар. Урганчнинг қалъасиндин бир парсах ерда Бсғи хуррам деган бсғ бор эрди. Ул боғда мўғулларнинг ортиндан етдилар. Ул ерда мўғуллардин кўп киши буқуб турар эрдилар. Ногоҳ икки тарафдан мўғулнинг буқиси (буқиб ётгани) мусулмонларга от солдилар. Андағ уруш бўлди ким, ул юз минг кишидан беш—ўн киши қутулиб шаҳарга келдилар. Алар ортиндан қувиб келиб мўғуллар ўзларини Шура деган маҳаллага солиб, ул маҳаллани кечгача талаб ва ўтга ўртаб қайтиб кетдилар».¹⁷⁶ Абдулғозийнинг юқоридаги воқеалар тасвири мазмун жиҳатдан Жувайний, Рашиддин ва Насавийлар тасвирига тўғри келса — да, бироқ ҳарбий талофатларни миқдорини кўрсатилиши жиҳатдан улардан кескин фарқ қилади. Абулғозий ўз асарини ёзганда қандай тарихий манбаларга асосланганиги биз учун қоронғу. Лекин шаҳарда жами

¹⁷⁵ Ҷша жойда, 151-бет.

¹⁷⁶ Абулғозий шажароити турк, 69-бет.

Шундай қилиб Алғухон ўз бобоси Чигагойнинг улу-
сини қайта тиклайди. Ўз мақсадига эришиб бўлгач, энди-
ликда у Ариқ Буқага қарам бўлиб юришдан қутилмоқчи
бўлади. Алоқани узиш учун баҳона излайди. Баҳона ҳам
топилади. Ариқ Буқанинг элчилари навбатдаги хирожни ўз
ҳоқонлари учун Мовароуннаҳрда тўплаб Мўғулистонга
жўнатмоқчи бўлиб турганларида, Алғуй бунга рози бўл-
майди. Элчиларни ўлдириб тўпланган бойликларни ўз
жангчиларига бўлиб беради. Шундай қилиб у Ариқ Буқага
очиқдан очиқ уруш эълон қилади. Бу дайтда Ариқ Буқа
Хубилай билан бўлган урушда ҳам мағлубиятга учраб,
Мўғулистонни унга бой беради. Ўзига яқин кишилари
билан Енисейнинг юқори оқимига қирғизлар олдига
қочади ва у ерда куч тўплаб янги курашга тайёрланади.
Ака-ука ўртасидаги курашда гарчи Хубилай ғолиб чиққан
бўлсада, бироқ у Хитойда тартиб ўрнатиш билан банд эди.
Шунинг учун ҳам нафасни ростлаш имконига эга бўлган
Ариқ Буқа ўзининг ўткир нигоҳини Ғарбга, Мовароун-
наҳрга ўзининг собиқ иттифоқчиси Алғуйга қарши қарат-
ган эди. У ўз рақибига қарши Қора Буқа бошчилигида
қўшин юборади. Бундан хабар топган Алғуй ўз қўшини
билан рақиб томон юради. Сумкул (Сайрам) ёнида бўлиб
ўтган жангда Алғуй қўшини ғолиб келади. Қора Буқа
ўлдирилади. Унинг боши Хубилайга совға қилиб юбори-
лади. Бироқ Алғуй ғалаба нашидасини узоқ сура билмади.
Унга қарши Ариқ Буқа Мункэхоннинг ўгли Асугой бош-
чилигида янги қўшин юборади. Рақибини бутунлай тор-
мор қилганига тўла ишонган Алғуй учун бу ҳолат-
кутилмаган ҳодиса эди. Илий водийсига кириб келган
Асугой қўшини Алғуй қўшинига ҳужум қилиб уни
бутунлай тор-мор қилади. Олмалик шаҳри Асугой қў-
шини томонидан эгалланади. Алғуй эса қолган қутган
қўшини билан Шарқий Туркистонга чекинади. Ариқ Буқа
қўшини қишни ўтказиш учун Илмир водийсида қолади.
Бироқ Ариқ Буқа ўзининг пухта ўйланмаган сиёсати билан
ўз тарафдорларини ва маҳаллий аҳолини ўзидан норози
қилади. Ариқ Буқа жуда енгилтақлик қилиб кўпгина қў-
шин бошлиқларини ўлдиртириб кўпгина амирларини
ўзидан норози қилиб қўйган эди. Уларнинг кўичилиги қиш
давомида Ариқ Буқани тарк этади. Ариқ Буқанинг жанг-

чилари телончилик қилиб маҳаллий аҳолини талайдилар. Натижада Водийда маҳаллий аҳоли ўртасида очарчилик бошланади. Бундан ташқари мўғул жангчилари отлари ўртасида касаллик тарқалиб, кўп минглаган отлар ҳалок бўлдилар. Бу албатта Ариқ Буқа қўшини учун мисли кўрилмаган даҳшатли зарба эди. Шу пайтда Олтойда турган Мункэхоннинг ўғли Ўринтош ўз қўшини билан Хубилай томонига ўтиб, кучсизланиб қолган Ариқ Буқанинг кучларини янада қақшатади. Рақибнинг кучсизланиб қолганидан фойдаланишга уринган Алғуй унга ҳужум қилишга тайёргарлик кўради. Бундан огоҳ бўлган Ариқ Буқа унинг олдига Эргенэ ва Мовароуннаҳр ҳукмдори Маъсудбекни юборади. Ўзи эса Асутой билан биргаликда 1264 йилда Хубилай олдига кечирим сўраб боради ва унга бўйсунди. Хубилай Ариқ Буқа ва Асутойнинг тақдири ҳақида Хулагу, Берка ва Алғулардан сўраганда, улар гуноҳкорларнинг гуноҳидан ўтишни маслаҳат берадилар. Ариқ Буқа ва Асутойлар авф этиладилар. Шаҳзодалар 1266 йилда қурултой чақиришга қарор берадилар. Бироқ Беркаҳон ва Хулағухон қурултойга клемайдилар. 1266 йилда Ариқ Буқа вафот этади. Худди шу йили иккита мўғул хони Беркаҳон билан Хулағулар ўртасида уруш бошланади. Урушнинг бошланишига асосий сабаблардан бири Беркаҳон ва унинг уруғдошларининг Арман ва Озарбайжон даъволари бўлса, иккинчидан Эронда кўпгина Жўжи авлодига мансуб шаҳзодаларнинг ўлимидир. Эрондаги Жўжи шаҳзодаларининг ўлими рақиблар томонидан заҳарлаш деб гумон қилдилар. Албатта бу тахмин ва баҳоналар гарчи урушнинг асосий сабаби деб айтилсада, бироқ мазкур урушдан асосий мақсад бутунлай бошқа нарса, бу мўғуллар давлатида танҳо ҳукмронлик мавқе учун кураш урушда томонларнинг асосий мақсади эди. Қариндошларнинг ўртасидаги бу урушда Алғуй Хулағу-хонни қўллаб қувватлайди.

Тезда Алғунинг ўзи ҳам Беркаҳонга қарши уруш ҳаракатларини бошлади. Урушнинг бошланишига сабаб Алғунинг Мовароуннаҳр мусулмонларига ўтказган зулми бўлди. Ариқ Буқа вафотидан сўнг Алғу Эргэнэга уйланади. Маъсудбекка Самарқанд ва Бухорони бошқариш ишени топширади. Бу даврга келиб Самарқанд ва Бухоро халқи

ўзини меҳнатсеварлик фаолияти билан ўз Она юртини уруш оқибатларидан деярлик қайта тиклаган эдилар. Жуғайнийнинг гувоҳлик беришича, Мовароуннаҳр ерлари Эрон ва Хуросон ерларидан фарқ қилиб, бу даврга келиб муғул истилосининг оқибатларини деярлик тутатган эдилар. Бироқ Беркахонга қарши урушга тайёрланаётган Алғухон ўз қўл остидаги Мовароуннаҳр шаҳар ва қишлоқлардан бир неча бор оғир солиқлар ундиртиради. Натижада энди ўзига келаётган бу юрт яна таназзулга ва камбағалликка юз тутди. Халқ оммаси Алғухоннинг бундай сиёсатидан жуда норози бўлди. Алғухон ўз қўл остидаги мусулмонларни чеклаш, талаш сиёсатини олиб борди. Ислоом динини қабул этган Беркахон, албатта, бу ҳолатга бефарқ қарай олмас эди. Натижада иккала ўртада қонли уруш чиқди. Урушда яхши тайёргарлик кўрган Алғуйнинг қўли баланд келди. У бирин кетин Хуросон ва Эрон ерларини босиб ола бошлади. Босиб олинган шаҳарлар Алғуй қўшини томонидан таланди. Шў воқеалар арафасида Ўғидойнинг бешинчи ўғли Хошиннинг фарзанди Хайду ўрта Осиёда ўзининг мустақил давлатига асос солди. У ёшларига Ўғидой саройида Ўғидой вафотидан сўнг Мункхсн саройида сўнгра Ариқ Буқа саройларида яшади ва таълим олди. Тахт ворисларининг тахт учун ўзаро курашларида Ариқ Буқа томонида туриб иштирок этди. Ариқ Буқа Хубилайга босиб эгиб бўйсунган пайтда Хайду бундай қилмади. У ўзига садоқатли кучлар билан ўз мулкани ҳимоя қилишга қарор беради. Унинг бу шижоати қарорининг муваффақиятига умид кам эди. Чунки унинг қарамонига кучлар орасида бобоси Ўғидой уруғига мансуб жангчилар йўқ эди. Унинг рақиблари қўл остида каттагина ҳарбий кучлар ва катта ҳудудлар бор эди. Лекин шахсий мардлик ва жасорат устун келди. Хайду қудратли рақиблари ҳужумига бардоҳ берибгина қолмасдан балки ўрта Осиёда ўзининг қудратли давлатига асос сола олди. У уста сиёсатчи, ботир саркарда бўлиши билан бирга ўз бобоси ва отасидан ва барча Чингизийлардан шу хусусият билан фарқ қилар эдики, у ҳаётида ҳеч қачон вино ёки кайф берадиган бошқа ичимликларни ҳатто қимиз ҳам истеъмол қилмаган.

Уста сиёсатчи бўлган Хайду Алғуй билан Берка ўр-тасидаги урушдан усталик қилиб Беркахонга ўз садоқатини изҳор этади ва уни ҳар томонлама қўллаб қувватлағанини билдиради. Ўз навбатида Хайдунинг бу садоқатидан жуда мамнун бўлган Беркахон Хайдуга берган жавобида унинг юқоридаги ишидан ўзининг ниҳоятда хурсанд эканлигини ва келгусида агар Алғу устидан ғалаб қозонса бутун Чигатой улусида ҳукмронлик мавзени Хайдуга беражанини изҳор этади. беркахон Хайдуга ҳар томонлама пул ва қўшин билан ёрдам кўрсатади. Беркахон билан Хайду ўртасидаги яқинликдан ниҳоятда ғазабланган Алғухон Хайдуга қарши ўз амирларини катта қўшин билан юборади. Икки ўртада бўлиб ўтган жангда Хайду қўшини ғолиб келади. Алғухон Хайдуга қарши янгидан ўз ўғилларининг биттасининг бошчилигида катта қўшин юборади. Бу гал иккала ўртада бўлиб ўтган жангда Алғу қўшини ғолиб келади.

Алғухон эндиликда Беркахоннинг иттифоқчиси бўлмиш Хайдуни бутунлай йўқ қилишга қарор беради. Бироқ унинг урдасидан чиқа олмайди. У 1264 йилда вафот этади. эндиликда Чигатой улуси тахтига Алғунинг ўғли Мубо-ракшоҳ ўтиради. Бироқ бу даврда улуғ хоқон ҳисобланмиш Хубилай бу ишни маъқулламайди. У Чигатой улусини бошқаришни Алғунинг ўғли Муборакшоҳ қўлига ўтишига эътироз билдириб унга рақиб сифатида Алғунинг ама-киваччаси Боракнинг номзодини қўяди. Кейинчалик ўз фикрига айрим ўзгаришларни киритиб, махсус ёрлик чиқариб, унда Чигатой улусини бошқаришни қариндошлар Боракхон ва Муборакшоҳларга топширади. Боракхон ушбу ёрлик асосида Мовароуннаҳрнинг обрў эътибори имко-ниятлари катта эканлигини кўриб, ўз ниятидан қайтади. Улусга биргаликда ҳукмронлик қилишдан воз кечади Муборакшоҳ оддига келиб ўз ниятини изҳор этади ва ўз ўғилларини, яқинларини олиб Чигатойнинг невараси Ёсун Тувенинг ўрдасига боради ундан бошпана сўраб, у ерда ўтиримли бўлиб қолади. Бироқ бу ерда Борак тинч ўтирмади. Аста секин зимдан ўз кишилари орқали иш юритиб, Муборакшоҳнинг тажрибасизлигидан фойдаланиб, унинг амирларини ва аёнларини ўз томонига ағдариб ола бошлади. Натижада Муборакшоҳнинг тўсатдан вафотидан сўнг

бутун Мовароуннаҳр Борак қўл остига ўтади. 1264 йил октябрда Борак тахтга ўтиради. Алғуйнинг барча бойлик — лари, хазинаси унинг қўлига ўтади. Муборакшоҳнинг ўғли Боракнинг хизматига кириб унинг яқин аёнларидан бирига айланади.

Бироқ Боракнинг Чигатой тахтига ўтириши унинг им — кониятларини ҳам ўзгартирди. Эндиликда унинг қўлида ҳокемият ва катта қўшин бор эди. Боракхондаги бу ўзгаришларни сеза олган Хубилай унинг бундан буён ўзига садоқатли хизмат қилишига ишонмас эди. Шунинг учун ҳам Хубилай ўз ўтмишдоши Мангухоннинг орзусини яъни Мовароуннаҳрга катта қўшин юбориб, Аму дарёгача бўлган ерларда Марказга яъни улуғ хоқонга бўйсунмаётган Чигатой шаҳзодаларни қаттиқ жазолаб, уларни тартибга солиб қўйишни мўлжаллар эди. Бироқ Хубилайда бу ишни амалга ошириш имкони бўлмади. Бунга сабаб Хубилай бу даврда Хитойда катта уруш билан банд бўлиб, бу урушда унинг асосий қўшини иштирок этмоқда эди. Хубилай билан Борак ўртасидаги муносабатлар кескинлашмоқда эди. Боракхон эндиликда хоқон яқин ўтмишда ўзининг хомийси бўлган Хубилайга бўйсунгиси келмас эди. Икки ўртада муносабатлар кескинлашмоқда эди.

Хубилай Туркистонга ўзи ноиб қилиб тайинлаган Мўғулгойни Хитойга чақиртиради. Бундан фойдаланган Борак ўз хўжасига ўта шаккоклик қилиб Мўғултойнинг ўрнига Туркистонга ноиб қилиб ўз амири Бекмишни тайинлайди. Бундан роят дарғазаб бўлган Улуғ хоқон Туркистонга Боракхонни жазолаш учун 6000 кишилик суворнийларни юборади. Бундай бўлишини олдиндан сезган Боракхон улуғ хоқон сувройларни 30 минг кишилик қўшин билан кутиб олади. Улуғ хоқон қўшини чекинишга мажбур бўлади. Бу ғалабадан сўнг Борак Хўтан шаҳрини эгаллаб, уни талайди ва сўнгра орқага қайтади. Бу воқеалар Туркистонда улуғ хоқон ҳокимиятига чек қўйди.

Бир сўз билан айтганда Чингизхон империясида ички мунгазам бирлик йўқолди. Империянинг бир улуси Олтин Ўрда Мўғулистондан жуда узоқ бўлганлиги туфайли уни доимо улуғ хоқонлик таъсирида сақлаб туриш мушкул иш эди. Шунинг учун ҳам Олтин Ўрда хонлари аллақачон мустақил сиёсат юритмоқда эдилар. Эндиликда Борак

хоннинг улуғ хоқонга эид мустақил сиёсат юритишга ўтиши Туркистонда ҳам улуғ хоқонликнинг ҳукмронлигига чек қўйди. Лекин бу билан ҳали Туркистонда асосий қисми жойлашган Чигатой улусининг мустақил давлат сифатида сиёсат юритишининг тақдири бу ердаги шаҳзодаларнинг ягона давлат теварагига бирлашиб иш кўришларига боғлиқ эди. Туркистон халқларининг мўғул истибодидан қутулиши ҳам айнан шу ҳолат билан боғлиқ эди. Айнан Чигатой улуси ҳудудидаги шаҳзодаларни бир ҳоқимият теварагида бирлаштириб бу улусни мустақил сиёсат юритишга асос солган яна бири Хайдухон бўлди. Уста сиёсатчи бўлган Хайду Хубилай билан Борақ ўртасидаги зиддиятдан моҳирона фойдаланиб Ўрта Осиёдаги ўзи солган давлат ҳудудини тобора кенгайтириб бориб, Таласгача (ҳозирги Қозоғистон Республикаси ҳудуди) бўлган ерларни ўз давлатига қўшиб олди. Хайдунинг Мовароуннаҳрга ҳужум қилиб қолишидан хавфсираган ва унинг юқоридаги ишидан норози бўлган Борақ унга қарши катта қўшин билан йўлга чиқади. Улар ўртасидаги биринчи жанг Сирдарё ёнида бўлиб ўтади. Бу жангда Борақ қўшини ғалаба қозонади. Бирок Борақ билан бўладиган кураш ниҳоят оғир бўлиши масъулиятини сезган Хайду ўзига шаҳзода Менгу Темур қиёфасида иттифоқчи топиб қўйган эди. Кучлар нисбати Борақхон фойдасига бўлган ўта маъсулиятли бир шароитда Менгу Темур ўз иттифоқчиси Хайдуга 50000 кишилик қўшинни ёрдамга юборади. Ўзаро курашда эиди ғолиблик Хайду томонга ўтади. Ўз мағлубиятидан ниҳоятда аянчли аҳволга тушган Борақ қандай бўлмасин урушда ташаббусни ўз қўлига қайтариб олишга интилади. Ўз қўшини сонини кўпайтиради. Уни қуроллантиришга киришади. Бу ишга катта маблағ зарур эди. Бу маблағни тўплаш учун Борақ ўз мамлакатини худудидаги Бухоро, Самарқанд ва бошқа шаҳарлар аҳолисига катта миқдорда солиқ солади. Ушбу шаҳар темирчилари кеча кундуз тинмасдан қурол яроғ ясайдилар. Борақ бўлғуси ҳал қилувчи жангларга пухта тайёрланмоқда эди. Шундай бир пайтда унга кутилмаганда бита хушхабар етиб келади. Ўзаро курашда ғолиб келган Хайду ўта олийжаноблик ва илтифот кўрсатиб Борақхон олдига ўз укаси Қипчоқни сулуҳ тузиш ва дўстлик муносабатларини ўрнатиш так-

лифи билан юборади. Боракхон Қипчоқни Самарқандда юксак тантана билан кутиб олади. Хайдунинг сулуҳ ва дўстлик тўғрисидаги таклифларига бажонидил рози бўлади ва улар ўзаро 1269 йилда шаҳзодаларнинг қурултойини чақиришни ва ундан мустақкам дўстлик ва иттифоқчилик муносабатларини ўрнатиш масаласини ўртага қўйишни келишиб олдидилар.

Чингизий шаҳзодаларнинг қурултойи араб тарихчиси Вассофнинг кўрсатишича 1269 йили Катвон чўлида Рашидиддиннинг ёзишича эса Талас пастекислигида чақирилади. Шаҳзодалар етти кун давомида базм қиладилар. Саккизинчи кун эса Хайду бошчилигида Қурултой ўзининг ишини бошлади. Қурултой Боракнинг ўзига ўзи ва қўшини учун зарур бўлган ҳудуд ажратиш тўғрисидаги талабини қондиради. Унга Мовароуннаҳрнинг 2–3 қисми ажратилади. Мовароуннаҳрнинг қолган қисми Қурултой қарори билан Хайдухон ихтиёрига берилади.

Чингизхон насли салатантини қақшатаётган ўзаро низо ва жанжалларга чек қўйиш тўғрисидаги масала қурултой кўриб чиққан асосий масалалардан бири бўлди. Қурултой қатнашчилари бундан буён шаҳзодалар ўртасида ички зиддиятларга уруш ғавғоларга чек қўйиш тўғрисида келишиб олдидилар. Қурултой қатнашчилари бундан буён Ясо қонунлари руҳига ва чўл удумларига содиқ бўлиш тўғрисида қасамёд қилдилар.

Қурултой шаҳзодалар тоғларда ва чулларда япашга қарор қиладилар. Улар шаҳар ва қишлоқларга суқулиб кирмасликка, уларнинг жангчилар экин ва ўтлоқларни пайхон қилмасликка, аҳолидан қонуний солиқлардан ташқари ҳеч қанақа солиқлар ундирмасликка қарор қилдилар. Шаҳзодалар ўзлари учун ажратилган Бухоро, Самарқанд ва бошқа шаҳарлардаги мингликлардангина фойдаланишлари, мумкин бўлиб бошқа ҳудудларга аралашувлари қатъиян ман қилинар эди. Аҳолидан салтанат учун йиғиладиган солиқ Мовароуннаҳр ҳукмдори Маъсудбек зиммасига юклатилган бўлиб бу ишга мўғулларнинг аралашуви қатъиян ман қилинар эди. Шаҳзодалар қурултойда бир бирларини анда²³⁶ лар деб аташиб, бундан

²³⁶ Анда - тутинган оғайни.

буён минбаад дўст бўлиб яшашга, ҳеч қачон эндиликда бир бирларининг мулкига кўз олайтирмасликка қасамёд қилдилар.

Гарчи тарихий манбаларда Қурултойда Чигатой улу—сида Ҳайдунинг катта хон деб эълон қилинганлиги ҳақида маълумотлар бўлмасада, бироқ воқеаларнинг бориши Қурултой ишининг ташкил этилиши, унинг кун тартиби иш услуби ва руҳи, мазкур тарихий даврда Ҳайдунинг Чигатой шаҳзодалари ичида энг улуғи, энг обрўлиси эканлигидан далолат беради. Ўрта Осиёда ўз ҳукмронлигини мустаҳкамлаб олиб, Ҳайду Қурултой келишувларига амал қилиб шаҳзодаларни ўзларига ажратилган ерларда чегаралаб қўяди. Борақхонни Бухоро шаҳрига йўлатмаслик учун у ҳатто Борақхон қурултой келишувини бўзиб, хирож тўлашдан бош тортганда Ҳайду уни қаттиқ айблади. Шу воқеалардан ҳам кўринадики бу даврга келиб Ҳайдухон Ўрта Осиё ҳудудида Чингизий шаҳзодалар ичида обрўлиси ва энг қудратлиси бўлган. Айниқса Борақхоннинг вафотидан сўнг, унинг қўшинининг Ҳайдухон ихтиёрига ўтиши Ҳайдунинг куч қудратини ва имкониятларини бениҳоя оширди. Ҳайдухон Ўрта Осиё ҳудудида жонлашган Чигатой улусини қамраб олган ўз давлатини ҳар томонлама мустаҳкамлаб борди. Мўғул ҳукмдорларининг қўшни давлатлари шунингдек Хитой императорлари билан бўлган иқтисодий ва сиёсий муносабатларда ўз давлатининг манфаатларини муваффақиятли муҳофаза қила олди.

1269 йил Катвон чўлида ўтказилган Қурултойда шаҳзодалар дўст ва ҳамжиҳат бўлишга қарор қилган бўлсада, бироқ улар ўртасидаги дўстлик ва ҳамжиҳатлик узоққа бормади. Худди аввалгидек улар ўртасида ҳокимият ва бойлик учун кураш яна қайтадан бошланиб кетди. Гарчи ташқаридан қараганда ягона мўғул давлати амалда улусларга, хонликларга, бекликларга ажратилган бўлиб, жойларда уларни ўз хон ва беклари идора қилар эдилар. Маҳаллий ҳукмдорлар марказий ҳокимиятга бўйсунмасдан мустақил сиёсат юргизардилар. Бойлик орттириш ҳирсига берилиб қўшни мулкларга кўз олайтирар эдилар. Бир бирларига нисбатан зимдан иш тугар, қулай бир фурсат келди дегунча бир бирларига урушлар эълон қилар, бир — бирларининг мол — мулкларини талар эдилар.

1272 йилда Эрон тахтини бошқарган Хулокухоннинг кўшини Оқбек бошчилигида Чигатой улуси бўлмиш Мовароуннаҳрга бостириб кириб Нахшаб ва Кеш шаҳарларини талаб вайрон қиладилар. 1273 йилда бундай кўргулик Бухоронинг бошига ҳам тушади. Шаҳар таланади ва айрон қилинади. Маъсудия мадрасаси ва нуфузли кутубхона ёндирилади. Алғухон томонидан юборилган унинг ўғиллари Чулай ва Қопонлар бошчилигидаги кўшин Бухорога ёрдам бериш ўрнига уни талайди. Қирғин ўтказадилар. Натижада Бухоро шаҳри бирнеча йиллар мобайнида бамисоли жонсиз қўрғонга айланиб қолади.

Мўғул шаҳзодалари ўртасида бўлиб ўтаётган ички кураш ва урушларнинг бутун оғирлиги Мовароуннаҳр халқиммаси зиммасига тушаётган эди. Бу ўзаро уруш ва эиддиятлар маҳаллий аҳолининг усиз ҳам оғир бўлган аҳволини янада ёмонлаштирмоқда эди.

Бироқ аста-секин ҳаёт ўз измини ўтказмоқда эди. XIII асрнинг иккинчи ярмидан эътиборан Чигатой улуси мўғулларнинг бир қисми, зодагонлар, савдогарлар ва бошқалар маданий жиҳатдан ўзларига қараганда анчаривож топган маҳаллий халқ таъсирида ўтроқ ҳаёт тарзига ўта бошлайдилар. Бунда, албатта, маҳаллий ҳукмдорлар баъзи бир вакилларининг олиб борган тадбиркорлик сиёсати ҳам маълум даражада ижобий рол ўйнади.

Бу ишда айрим мўғул ҳукмдорлари Хайдухон ва бошқаларнинг шунингдек, маҳаллий ҳукмдорлардан Маъсудбекларнинг роли ҳам катта бўлганлигини таъкидлаш жоиздир.

Олдин кўрсатганимиздек, 1269 йилда Хайдухоннинг шаббўси билан чақирилган Қурултой қатнашчилари «Бундан буён тоғ ва чўлларда яшашга, шаҳар атрофларида манзил қурмасликка, чорва молларини экинзорларда ўтламасдан ва бекордан бекорга жарима ва солиқлар олмасликка» қарор қиладилар. Бу қарор ўз даври ва шароити учун бениҳоя катта аҳамиятга эга эди. Айнан бу даврда фуқаро мўғулларнинг ўзбошимчалигидан анчазият чекмоқда эди. Мўғулларнинг қурултой қарорларига амал қилишлари, маҳаллий аҳолининг тинч меҳнат билан шуғулланишига, шаҳар ва қишлоқларнинг гуркираб ривожланишига имкон туғдирар эди.

Чингизийлар томонидан ўлкани бошқариш учун тайинланган ҳукмдорлар шаҳарлар ҳаётини, савдо – сотиқни ривожлантиришга катта аҳамият бердилар. Ҳандай шаҳслардан бири Маъсудбек ибн Маҳмуд Хоразмий эди. Маълумки Маҳмуд Торобий кўзғолонини бартараф этишда қилган султқашлиги учун Мовароуннаҳр ҳукмдори Маҳмуд Яловоч ўз вазифасидан озод этилиб, унинг ўрнига ўғли Маъсудбек Мовароуннаҳр ҳукмдори этиб тайинланган эди. Табиатан, Маъсудбек ўта серғайрат, уста сиёсатчи киши бўлиб, мўғул шаҳзодаларининг ҳар бирига устакорона ёндашиб, улардан ўз манфаати йўлида фойдаланди. Мўғуллар томонидан вайрон қилинган Мовароуннаҳр халқ хўжалигини қайта тиклашда шаҳарларнинг ва савдо – сотиқнинг роли ва мавқеи қанчалар катта эканлигини яхши гушунган Маъсудбек ўзи ҳукмронлик қилган ҳудудда шаҳарлар ҳаётини яхшилашга, савдо – сотиқни ривожлантиришга катта аҳамият берди. Шунингдек маҳаллий аҳолини мўғуллар зулмидан ҳимоя қилишга ўз имкони борича ҳаракат қилди.

Маъсудбек шаҳарларнинг ички ҳаётини яхшилашга катта эътибор беради, товар пул муносабатларини тиклаш ва яхшилаш мақсадида пул ислоҳоти ўтказди. У ўлканинг 16 шаҳар ва вилоятларида, жумладан, Самарқанд, Бухоро, Нахшаб, Тароз, Ўтрор, Хўжанд ва бошқа шаҳарларида биз хил вазн ва ўлчовларда юқори қийматга эга бўлган соғ кумуш тангалар зарб эттириб муомалага киритган. Бу кўрилган тадбирлар натижасида секин асталик билан ҳаёт жонлана боради. Ҳунармандчилик, савдо ва деҳқончилик яна изга туша бошлайди. Мовароуннаҳрда янги шаҳарлар бунёд этила бошлайди. Ёзма манбаларга қараганда Чигатоё хонларидан бўлган Дувохон (1291 – 1306) даврида Андижон шаҳрига асос солинди.

Чигатой авлодлари Ўтроқ ҳаётга интилиб ўзлари ҳам ҳар томонлама тараққий этганлар ва аста – секин маҳаллий аҳоли билан чатишиб, қўшилиб, киришиб кетадилар. Улар ўз ҳукмронлигини узайтириш ва ўз ҳокимиятини мустаҳкамлаш йўлида ислом динидан фойдаланадилар ва унинг кенг тарқалишига ёрдам бердилар. Чигатойнинг невараси Муборакшоҳ (1264) мўғул ҳукмдорларидан биринчи бўлиб исломни қабул қилган.

Шунингдек, мўғул ҳукмдорлари аста – секин маҳаллий халқларнинг удум ва урф – одатларини қабул қила бош – ладилар. Мўғулларнинг маҳаллий халқлар билан аралашип жараёни содир бўлди.

Ўтроқ ҳаёт тарзи кўчманчиликка нисбатан Ўрта Осиё шароитида анча қулай ва имкониятларга бой эканлигини мўғулларга ҳаёт тақозо этмоқда эди. Ўтроқ ҳаётни афзал кўрган ва ислом динига хайрихоҳ бўлган Чигатой улуси хонларидан бири Кепакхон (дастлаб 1309, иккинчи бор 1318 – 1326 йиллар) эди. У олдин кўрсатганимиздек Тува – хоннинг ўғли бўлиб, қадимги Насаф шаҳридан жа – нуброқда ўзига сарой қурдирди, бу жой Қарши номи билан тарихга киради ва Кепакхон давлатининг пойтахти бўлади.

Кепакхон Қаршида ўзининг ҳукмронлиги даврида давлатни идора қилиш, иқтисодий ҳаётни тартибга солиш мақсадида маъмурий ва пул ислоҳотларини ўтказди. У давлатни вилоятларга яъни мўғулча туманларга бўлади, маҳаллий ҳоким ва бекликларга мослаштириб идора ус – лубида олиб боради.

Кепакхон мамлакатларда ички савдо – сотиқни тар – тибга солиш, хорижий давлатлар билан ташқи савдо алоқаларини яхшилаш мақсадида икки хил пул бирлигини йўлга қўяди. Йирик кумуш тангалар – динор, майда кумуш тангалар – дирҳам деб юритилган ва уларнинг ҳар иккаласи ҳам бир хил ном билан «Кепак» деб аталган. Бу пул бирлиги ҳатто теурийлар даврида ҳам аҳоли ўрта – сида муомалада бўлган.

Йиллар ўтиши билан Мовароуннаҳр ва Хоразм ерлари аста – секин ўзини ўнглаб олмоқда, босқинчи мўғуллар етказган оғир жароҳат аста – секин тuzалмоқда эди. Бироқ маҳаллий зодагонлар билан ҳамкорликда бўлган мўғул ҳукмрон доиралари маҳаллий халқ оммасини ҳар томон – лама эзмоқда эди. Босқинчиларнинг кўрсатаётган бу зулми халқ оммасининг асосли норозилигига сабаб бўлмоқда ва келгинди босқинчи мўғулларга ва уларнинг маҳаллий ҳамтовоқларига қарши нафрат ва озодлик учун кураш руҳи кун сайин халқ оммаси ўртасида ўсмоқда эди.

Мўғуллар ҳукмронлиги даврида ҳам Мовароуннаҳр ва Хоразмда ўзига хос товар пул муносабатлари ерга эгаллик

қилиш шакли таркиб топди. Чигатой улуси ҳукмдорлари даврида ерга эгалик қилишнинг тўрт хили мавжуд эди. Биринчиси мулки девон деб аталиб, бу давлатга қарашли ерлар эди. Иккинчиси — мулки инжухон ноиблар ва уларнинг авлод аждодларига қарашли ерлар. Учинчиси мулк вақиф — масжид, мадраса, хонақо, мазор ва мақбараларга қарашли ерлар. Тўртинчиси — хусусий мулк ерлари. Ерлар ва мулкларнинг каттагина қисми ҳарбий зодагонларга, хон олдида алоҳида хизматлари бўлган шахсларга «икто» ва «суюрғол» ер мулклари тарзида бўлган. Улар «иктодорлар» ва «суюрғол эгалари» деб аталиб ҳар қандай солиқ ва тўловлардан озод қилинганлар. Йирик ер эгаларининг мулкларида қарам бўлиб қолган майда деҳқонлар «қадиворлар» деб юритилган ва улар ўз хўжайинларига қарашли бўлган ерларга ҳосилнинг 1—3 эвазига коранда бўлиб ишлаб берад эдилар.

Мўғул босқинчилари Мовароуннаҳр ва Хоразмда маҳаллий аҳолини шафқатсиз эзмоқда эдилар. Бироқ узоқ йиллар ўтиши билан келгиндилар маҳаллий аҳоли билан аралашиб ўзидан маданийроқ бўлган маҳаллий халқларнинг урф — одатларини ўзларига қабул қилиш жараёни содир бўлмоқда эди. Шунингдек Чингизий шаҳзодалар ўртасидаги ўзаро зиддият, мўғуллар ҳукмронлигининг иддизини қақшатмоқда эди. Марказий Осиё халқларининг мўғул истибдодидан озод бўлиш куни яқинлашмоқда эди.

Чингизий хон Қозонхон ҳукмронлиги даврида Қарши шаҳри унинг пойтахтига айлантирилади.

У ўз хонлиги ҳудудида ободончилик ишларига катта эътибор беради. Кеш — Самарқанд ҳудудлари оралиғида «Занжир Сарой» номи билан машҳур сарой барпо қилади. Ўзаро ички кураш ўз самарасини беради. 1347 йилда Қозонхон маҳаллий турк зодагонлари томонидан қаттиқ мағлубиятга учратилади ва ўлдирилади. Ана шу тариқа Чигатой улуси ҳукмронлиги барҳам топади.

1269 йилда Чигатой улуси икки қисмга: Еттисув, Фаргонанинг шарқий қисми Шарқий Туркистондан иборат, Мўғулистонга ва Фарбий улус, яъни Мовароуннаҳрға бўлиниб кетган эди. Хоразмининг Шарқий қисми ҳам Фарбий улусга бўйсунар эди. Чигатой улуси Мовароуннаҳр ерларига ҳукмронлик қилиш 1348 йилда бошлаб мўғул шаҳ —

зодаларидан Туғлуқ Темурга, 1363 йилда унинг вафотидан сўнг ўғли Илёс хўжа ихтиёрига ўтади. XIV асрнинг 50 йилларига келганда Хоразм ўзининг мустақиллигини қўлга киритади. Қўнғирот урувидан бўлган Сўфийлар сулоласи бу ерда қайтадан Хоразмшоҳлар давлатини яратадилар. Сўфийлар, Олтин Ўрдага тегишли Шимолий Хоразм ва Чигатой улусига қарашли Жанубий Хоразмни бирлаштирадилар. Хоразмда янгидан шаҳар ҳаёти, қишлоқ хўжалиги, савдо ривожлана бошлайди.

1340–1370 йилларда Мовароуннаҳрда фитна, тўс тўполон ўзаро тахт талашув шу даражада кучаядики, натижада ўлкада феодал тарқоқлик вужудга келиб, марказий ҳокимият сусаяди. Мамлакат майда–майда қисмларга бўлиниб кетади. Мамлакатни ягона байроқ–озодлик байроғи остида бирлаштирувчи кучга зарурият пишиб етишмоқда эди.

Олтин Ўрда давлати ва унинг сиёсий тузуми. Олтин Ўрда ва Хоразм

Гарчи Олтин Ўрда давлати унинг ижтимоий сиёсий тузумини таҳлил қилиш мазкур ўрганиш мавзумизга ва шу мавзу нуқтаи назаридан илмий изланишимизга унча–лик таалуқли бўлмасада, кўп сонли китобхоналаримизнинг ушбу мавзуга қизиқишини ҳамда узвийлик масаласини назарда тутиб Олтин Ўрда тарихига ҳам қисқа тўхталишни лозим деб топдик.

Маълумки Чингизхоннинг бопи хотинидан тўрт ўғли бўлган. Улар Жўжи, Чигатой, Ўғидой, Тўлилар. Улардан энг каттаси бўлган Жўжигача Чингизхон Мўғулистондан Фарбдаги энг узоқ жойларни берган. Бу ерларнинг асосий қисми Дашти Қипчоқ бўлган. Гарчи юқоридаги кўрсатилган ҳудудлар Жўжи улуси деб аталсада, бироқ бу номигагина бўлган. Чунки Жўжи ҳаётлигида бу ерларнинг кўпгина қисми ҳали истило қилинмаган ерлар эди. Жўжи вафотидан сўнг чиқарилган Чингизийларнинг 1229 ва 1235 йиллардаги Қурултойлари бу ҳудудга ва жанубий ғарбий юриш уюштириш ҳақида қарор қабул қилганлар. Ниҳоят бу юриш 1236 йилда бошланди. Юришга Жўжининг ўғли Боту бошчилик қилган. Унга Чингизхоннинг садоқатли

саркардаларидан Субутой ёрдамчилик қилган. Катта ҳарбий куч, маҳорат ва интизомга эга бўлган мўғуллар бир неча йил ичида Дашти Қипчоқни, шунингдек Булғорлар ери, Қрим Кавказни истило қилганлар. 1238—1240 йилларда рус князликлари бирин—кетин босиб олинган. 1240—1242 йилларда Ботухон бошлиқ мўғул кўшини Жа—нубий Ғарбий Европага юриш қилиб Польша, Венгрия, Далмацияни вайрон қилган. Мўғуллар ўз юришларини давом эттириб Чехия қироллиги ва Австрия герцоглиги ерларига кириб борганлар. Бироқ ҳал қилувчи жангда Чехия ва Австрия бирлашган кўшини мўғулларга қаттиқ зарба бера олганлар. Мўғуллар орқага чекинишга мажбур бўлганлар. Улар Жанубий Ғарбий Европада қўлга киритган ҳудудларни ўз қўлларида сақлаб қола олмаганлар. Молдавия ва Валахия орқали Дашти қипчоққа қайтиб келганлар.

Мўғулларнинг муваффақиятли ҳарбий юришлари на—тижасида дашти қипчоқ ва унга туташ ерларни ўз ичига олган катта ҳудудга эга бўлган давлат Олтин Ўрда давлати вужудга келган. Бу давлатни Олтин Ўрда, айрим манбаларда Кўк Ўрда, баъзиларида Жўжи улуси деб атаганлар. Рус тарихий манбаларида бу давлатни Олтин Ўрда деб атасалар Эрон тарихий манбаларида Сир Ўрда деб ата—лади. Араб ва бошқа мусулмон манбаларида ушбу давлат Кўк Ўрда, Оқ Ўрда, Жўжи улуси деб аталади.

Кўпгина халқлар тарихида салбий из қолдирган мазкур давлатга Жўжининг ўғли Ботухон асос солган. Шу нарсани таъкидлаш лозимки, ушбу давлатнинг Олтин Ўрда номи билан аталишининг сабаби ҳозиргача номаълум. Олтин Ўрда таркибига шимолий шарқда булғор ва унинг ҳудуди, шимолда унинг чегараси рус князликларидан ўтган. Жа—нубда унинг таркибига Қрим ва унинг шаҳарлари иккин—чи томонда Дарбандгача чўзилиб борган. Кавказ, Бокугача бўлган ерлар. Шунингдек, Шимолий Хоразм ва унинг пойтахти Урганч Олтин Ўрда таркибига кирган. Олтин Ўрда давлатининг пойтахти Волга бўйида жойлашган Са—рой шаҳри бўлган.

Ғарчи Олтин Ўрда Жўжи улуси деб айтилсада лекин Жўжи Олтин Ўрда давлати тақдирида ҳеч қанақа рол ўй—наган эмас. Олтин Ўрдага асос солган биринчи хон Бо—

тухондир. У 1236—1256 йилларда, умрининг охиригача Олтин Ўрдага хонлик қилган.

Ботухон шижоатли истилочигина бўлиб қолмасдан, балки янги ташкил этилган давлатнинг асосчиси ҳам бўлган. Унга Чингизхон вафотидан сўнгги энг масъулиятли йилларда хонлик қилишга тўғри келган. Мўғул кўшини унинг бошчилигида Рус ерлари, Жанубий Фарбий Европа ерларини истило қилган. Ўғидой ҳукмронлиги йилларида (1229—1241) Ботухон империя ҳаётида фаол бир шахс бўлган. Ҳоқонлик тахтига Тўлининг ўғли Мункэ (1251—1259) ўтирган пайтдаги давлат тўнтаришда фаол иштирок этган. Шундан кейин Жўжи хонадони билан Тўли хо — надони бирлашиб, Ўғидой ва Чигатой хонадонларига қар — ши кураш олиб борган. Давлат тўнтариши пайтида Ўғидой хонадонигагина эмас, балки Чигатой хонадонига ҳам катта зиён етган. Бу хонадонларга мансуб кўшгина шаҳзодалар ва уларнинг яқинлари фитначиликда айбланиб қатл қи — линганлар. Фурсатдан фойдаланган Ботухон Мунке билан келишиб бутун Мовароуннаҳрга хўжайин бўлиб олган. Жуда катта ҳудудни қамраб олган давлатни, ўзининг саводсиз бўлишига қарамасдан Боту ниҳоятда устакорона бошқарган. Деҳқон ва кўчманчи аҳолидан, шунингдек, Қрим, Булғор, Волгабўйи, Хоразм ва Шимолий Кавказ шаҳарларидаги ҳунарманд ва савдогарлардан ҳар турли феодал мажбуриятлари ва ўлпонлар ундирадиган аппарат вужудга келтирган. Истило этилган районларда илгариги савдо ҳаётини тиклаш йўлида кўп иш қилган. Юқорида кўрсатилган тадбирларни амалга оширишда Боту жуда билимдонлик кўрсатган. Боту замонида Олтин Ўрда билан Мўғул империясининг маркази ўртасида алоқа жуда яхши йўлга қўйилган. Олтин Ўрда билан империя ўртасидаги алоқа Чигатой улуси орқали амалга оширилган. Боту 1256 йилда 48 ёшида вафот этган, у мўғулча урф — одат билан кўмилган. Боту вафотидан сўнг ҳокимият унинг ўғли Сартоққа ўтади. Сартоққа ҳокимиятни хоқон Мункэнинг ўзи тасдиқлаб топширади. Боту вафоти даврида Сартоқ хоқон қароргоҳида бўлган. Бироқ Сартоқ Олтин Ўрдада узоқ ҳукм суролмайди. Мўғулистондан Олтин Ўрдага ке — татуриб йўлда вафот этади. Сартоқнинг ўрнига Олтин

Ўрда тахтига унинг ўгли Улоқчи ўтиради, бироқ у ҳам ўша йили вафот этади.

Ниҳоят 1257 йилда Олтин Ўрда тахтига Ботунинг укаси Беркахон (1257—1266) ўтирган.

Беркахон ҳукмронлиги даврида Олтин Ўрда катта бир давлат бўлиб ташкил топган. Бу даврда Мўғулистон империяси ҳаётида ҳам катта ўзгаришлар юз берган. Ҳоқон Мунке ўлгандан сўнг (1251—1259 й) орадан кўп ўтмай 1260 йилда империянинг пойтахти Қорақурумдан Пекинга кўчирилган, бу эса империянинг марказини унинг бошқа қисмларидан узоқлаштирган. Ҳоқонни эса Мўғулистон хонидан Хитой императорига айлантирган.

Табиатан шиддатли ишчан одам бўлган Беркахон ҳукмронлиги даврида Олтин Ўрда давлатида шаҳарлар ҳаёти, савдо сотиқ анча жонланди. Ҳали Ботухон замонадаёқ Олтин Ўрдада мустақил давлатга хос аломатлар кўринган бўлса, Беркахон ҳукмронлиги даврида, айниқса, 1260 йил воқеаларидан сўнг уни тамомла мустақил давлатга айланди дейиш мумкин.

Беркахон замонида Олтин Ўрданинг Европа ва Миср билан алоқалари кенгайди. Улар билан савдо сотиқ йўлга қўйилди.

Мўғул ҳукмдорлари ўзларининг истилочилик хуружларини тўхтатмадилар. Мункехоннинг укаси Халоқухон бошчилигидаги катта қўшин Эронни истило қилиш учун юборилади. Қарийб икки ярим йил ичида Эрон батамом истило қилинади. Эрон ҳудудида мўғулларнинг Халоқулар давлати вужудга келади. 1258 йилда мусулмонларнинг диний маркази Бағдод мўғуллар томонидан босиб олинади. Бой ва ниҳоятда гўзал ушбу шаҳар мўғул босқинчилари томонидан ваҳшийларча таланди. Кўп йиллар ҳукм сурган Аббосийларнинг Бағдод халифалиги тўғатилади. Бойлик орттиришга муккасидан кетган мўғуллар ўзларининг босқинчилик юришларини давом эттириб Миср тупроғига бориб етадилар. Бу даврда Мисрда аслида Хоразм ва Мовароуннаҳр тупроғидаги бўлган, мўғуллар томонидан асирга олинаиб, қул қилиниб мисрликларга сотилган Мамлуклар деб аталган кишилар ҳокимиятни ўз қўлларига олган эдилар. Мисрнинг ҳукмдори мамлук Султон Кутуз Хоразмшоҳ Жалолиддин Мангубердининг опаси Хон Сул—

тоннинг ўғли эди. Мўғулларнинг қай даражада разиллигини ўзларининг аччиқ тажрибаларида кўрган Мамлуклар эндиликдаги ўз мамлакатлари бўлиб қолган Мисрни мўғул босқинчиларидан ҳимоя қилишга қатъий бел боғладилар. Хоразмшоҳ Жалолиддин Мангуберди ҳалокатидан сўнг Мисрга бориб қолиб Миср султони хизматига кирган Хоразмшоҳ амирларидан бир гуруҳи ўз қўшини билан Мамлуклар қўшинининг сўл қанотида туриб мўғулларга қарши жангда фаол иштирок этдилар. 1260 йилда Қоҳира яқинида бўлиб ўтган катта жангда айнан асосини Хоразмийлар ташкил этган сўл қанот Мамлуклар қўшини Мисрликларнинг мўғуллар устидан порлоқ ғалабасини таъминлади. Ушбу жангда мўғуллар бутунлай тор—мор қилинди ва Дамашқ томон улоқтириб ташланди. Эронни ва Бағдодни босиб олишда Халокулар билан бир қаторда Жўжи улусига тегишли мўғул қўшини ҳам иштирок этган эди. Бу юришлар натижасида Халокулар давлати ташкил топиб, бу давлат таркибига Эрондан ташқари Арманистон, Грузия, Озарбайжон ерлари ҳам кирган эди. Бу ҳудуд аҳолиси мўғул босқинчиларининг оғир зулмига мубтало қилинган эдилар.

Эрон босиб олингач, бойлик ва ҳудудлар учун Хулакулар билан Жўжилар ўртасида уруш бошланди. Келишмовчилик ва урушнинг асосий сабаби Озарбайжонга эгалик қилиш масаласи эди. Табиати, иқлими ва географик ўрни жуда қулай бўлган Озарбайжон ерларига эгалик қилишга Хулакулар ҳам Жўжилар ҳам интилган эдилар. Халоку Озарбайжоннинг Табриз шаҳрини ўзига пойтахт қилиб олган эди. Беркахон эса мўғулларнинг Бағдод юришида ўз қўшинларини иштирок этганлигини ҳамда Эрон ва Кавказ ерларини босиб олишда Халокуга катта ёрдам берганлигини рўқач қилиб, бу хизмати эвазига унга Озарбайжон ерларини берилишини талаб қилди. Иккала томон ўртасида олиб борилган музокаралар ҳеч қанақа натижа бермагач, иш қуролли тўқнашувга айланади. Дар—банд, шаҳри яқинида икки ўртада дастлабки қонли жанг бўлиб ўтади. Сурункасига бир неча йиллар давом этган қонли жанглар ҳар икала томонни ҳам ҳолдан тойдиради. 1264 йил бошида Кура дарёсининг чап соҳилида бўлиб ўтган қонли жангда Халоку батамом тор—мор қилинади.

Кура дарёси бўйидаги жанг катта ва оғир оқибатларга олиб келди. Даставвал Жўжилар ва Халокулар ўртасидаги савдо алоқаларида акс этган. Эрон тарихчиси Вассофнинг (1237—1327) айтишича Халоку «Табризда олиб мол сотиш билан машғул бўлган ва жуда катта ва беҳисоб бэйликларга эга бўлган Берка Мўғул савдогарларнинг барчасини қата этиб, улардан топилган мол—мулкнинг ҳамчасини тортиб олиб хазинага топширишга буйруқ берган. Бу савдогарларнинг кўпи маблағ ва бойликларини Табризнинг атоқли кишилари қўлида сақлаганлар».²³⁷

1265 йилда Халоку вафот этган. Тахтга унинг ўғли Обоғас (1265—1282) ўтирган. Дастлабки пайтда икки ўртадаги зиддият анча пасайгандек бўлган. Жўжилар Халокулар давлатида савдо сотиқ билан шуғулланган; ўз фуқаролари ҳисобига Табриз ва Мирогодан унча—мунча даромад ҳам оладиган бўладилар. Бироқ бу даромад Беркахонни қониқтирмаган. У серҳосил яйловларда тўла Озарбайжон юртини эгаллаш ниятидан қайтмаган. Тўрли туман баҳоналар билан бу ўлкага ўз кишиларини киритишга интилан.

XV аср араб тарихчиси ал Умарий кейинги юз берган воқеаларни шундай тасвирлайди. «Халоку ўлиб унинг ўғли Обоға ўтиргандан сўнг улар Султонимиз Баркахон Табризда масжиди жоме қурдирмоқчи деб уни алдамқочи бўлганлар. Обоға рухсат бергач, улар масжидни қурдирганлар ва унга Султон Беркахоннинг номи ёзиб қўйилган. Кейин улар ўзларига мато тўқиш учун устахона қуришга ижозат сўраганлар. Обоға бунга ҳам рухсат берган; ва улар у ерда Султон Беркахон учун мато тўқиттира бошлаганлар. Иш улар ўртасида ажралиш юз бергунча давом этган. Тўқнашув бошланиб, натижада Берка Обоғани енгган. Обоға разобланиб кетиб, устахонани яқсон қилиб ташлаган».²³⁸

Беркахоннинг Халоку ва Обоға билан кураши узоқ давом этган. Бу кураш жараёнида Олтин Ўрданинг Миср билан дипломатик яқинлашуви содир бўлган. Бундай ало—

²³⁷ Б. Греков. А. Ярославцов. Олтин Ўрда ва унинг қулаши Гошкент. 1956 й, 67-бет.

²³⁸ Уша жойда, 75-бет.

қалар бир томондан Беркахоннинг интилиши натижасида бўлса иккинчи томондан Мамлук султони ал Малик Байбарснинг интилиши натижаси бўлиб бу интилишларда ҳар икки томон ўз манфаатларини кўзлаганлар. Жўжи улуси бўлиши Олтин Ўрда давлати билан Халокулар Эрони ўртасидаги зиддият кучайган бир пайтда ўзидан анча узоқда бўлган Олтин Ўрданинг кучайишидан Миср Мамлуқлари анча манфаатдор бўлганлар. Бунга сабаб Халокулар Эрони, Сурияни эгаллаб Мисрга қўшни бўлган Мессапатомияни ҳам эгаллаган эдилар. Халокулар ҳатто 1260 йилда Мисрни эгаллашга ҳам уриниб кўрган эдилар. Бироқ уларнинг бу уриниши муваффақиятсиз чиққан эди. Шунинг учун ҳам Миср Мамлук султони Байбарс Халокулар давлатини кучсизлантишидан анча манфаатдор бўлиб, ўзининг ташқи сиёсатида Халокуларга қарши курашаётган Олтин Ўрдани тамомла қўллаб қувватлар эди. Шунинг учун ҳам Байбарс билан Берка ўртасида тез-тез элчилар қатнар, ўз навбатида Бейбарс Олтин Ўрдани мусулмонлаштиришга ҳар томонлама ҳаракат қилар эди.

Бир сўз билан айтганда мусулмон Мисрнинг ҳукмрон доиралари иккала мўғул давлати ўртасидаги зиддиятни янада кучайтиришга, бу зиддиятдан ўз манфаатлари йўлида фойдаланишга ҳар томонлама ҳаракат қилар эдилар. Ўта уста сиёсатчи бўлган Султон Бейбарс бу зиддиятдан усталик билан фойдаланиб, элчилар орқали Олтин Ўрда хони Беркахонга қимматбаҳо совға-саломлар йўллаб, унинг ва атрофдагиларнинг эътиборини ва ишончини қозонади. Уларга ўз таъсирини ўтира бориб Олтин Ўрда хонини ва унинг аёнларини ислом дини томон йўллайди. Айнан Олтин Ўрда жамиятини мусулмонлаштириш Беркахон давридан бошланган.

Беркахоннинг мусулмонликни қабул қилишга сиёсий мулоҳазалар сабаб бўлган бўлса керак. Бир томондан Олтин Ўрданинг Булғор билан Ўрта Осиёнинг ҳунармандчилик савдо ва меъданий шаҳарлари бўлган Урганч, Бухоро ва бошқалар билан алоқа қилиши, иккинчи томондан Олтин Ўрда билан дўстона алоқада бўлган Мамлуклар Мисрнинг мусулмонликни қабул қилишни зўр бериб тақлиф қилиши мамлакатни мусулмонлаштириш сиёсатида Олтин Ўрда хонларини ундар ва уларни ҳочий қилиб

қўяр эди. Бироқ Олтин Ўрда хони Беркахон ўз мамла — катида ислом динини ёйишга қанчалик ҳаракат қилмасин, барибир мусулмончилик кенг халқ оммаси ўртасида ёйилмасдан дастлабки пайтда жамиятнинг юқори қатлам аҳолиси ўртасидагина ёйилган.

Беркахоннинг ислом динини қабул қилишда унинг ўз режалари мавжуд эди. Биринчидан бу иши билан Олтин Ўрда хони мусулмон Мисри ва бошқа мусулмон дав — латлари билан ўз муносабатларини яхшилашга интилса, иккинчи томондан ислом дини руҳонийлари қўли билан мамлакат ичида хон ҳокимиятини мустаҳкамлашга интилар эди.

Олтин Ўрда қўл остида бўлган рус феодал князлик — ларида 1257 йили Беркахоннинг фармони билан аҳоли рўйхатдан ўтказилган, бундан мақсад ўлпон тўлаши ва мажбуриятларини адо этиши лозим бўлган аҳолининг ҳаммасини аниқлаб чиқиш кўзда тутилган. Аҳолини рўйхатга олиш пайтида мўғуллар томонидан зўравонлик ўтказилиши мўғулларнинг оғир зулмидан сабр қосаси тўлган халқ оммаси қўзғалишига сабаб бўлди. 1259, 1262 йилларда Новгород, Ростов, Сузда, Ярослав ва бошқа шаҳарларда халқ ғалаёнлари бўлиб ўтди. Тарқоқ ҳолда бўлган бу ғалаёнлар мўғуллар томонидан аёвсиз бости — рилди.

Беркахоннинг ҳукмронлик йилларида мўғул импе — рияси ва Олтин Ўрда давлати учун муҳим воқеалар юз берди. 1259 йилда хоқон Мункехон вафот этди. Хоқонлик тахти учун унинг икки ўғли Хубилай ва Ола Буқа ўртасида кураш бошланиб бу кураш Хубилайнинг ғалабаси билан тугайди. Аммо бу кураш империяни заифлаштирган. Мунке замонида иккинчи даражали рол ўйнаган икки хонадон Чигатой хонадони билан Уғидой хонадони жан — жал тўполондан фойдаланиб ўзларининг илгари улус — ларини янада қайтариб олганлар. Натижада Жўжилар Мовароуннаҳрдаги таъсиридан бутунлай маҳрум бўлиб қолганлар. Улуғ хоқонлик тахтини эгаллаган Хубилай мўғул империясининг пойтахтини Қорақумдан Пекин шаҳрига кўчирган. Пекин мўғулча «Хонбалиқ» (Хон шаҳри) деб аталадиган бўлган. Бу воқеалар мўғул импе — риясининг деярлик бутунлай парчаланиб кетишига сабаб

бўлган. Чунки империя пойтахти Пекинга кўчирилиши натижасида Улуғ хоқон ҳокимиятининг бошқа улуслар билан алоқаси узулиб қолган. Хубилай узоқ Пекинда туриб кенг империяни идора қилишнинг уддасидан чиқа олмаган. Олтин Ўрда ва бошқа улуслар ҳукмдорлари Улуғ хоқон ҳокимиятини расман тан олсаларда, амалда ўз хо — лича ўз мулкларини идора қилган. Бир сўз билан айтганда мустақил сиёсат юргизганлар. Олтин Ўрда амалда муста — қил бўлиб қолган.

Беркахон Халокуларга қарши юриш пайтида 1266 йилда Тбилиси яқинида вафот этади. Унинг жасади сарой Ботуда дафн қилинади. Олтин Ўрда тахтига Беркахоннинг ўғли Манку Темур (1266 — 1280) ўтиради. Ўз отаси қаби Манку Темур ҳам Озарбайжон учун Халокулар билан уруш олиб боради. Ташқи сиёсатда Манку Темур Мам — луклар билан дўстона муносабатларни юритган. Мамлук султони Бейбарс Манку Темур Халокулар хони Обоғога (1265 — 1282) қарши гиж — гижлаган. Бу билан иккита мўғул давлати ўртасидаги зиддиятни янада кескинлаштирган.

Манку Темур даврида Олтин Ўрда мўғуллари Ви — зантия пойтахти Константинополга қарши юриш қилган — лар. Константинопол ўз даврининг энг маданий ва энг бой шаҳарларидан бўлиб, айнан унинг беқиёс бойликлари, бойликка ўч мўғулларнинг эътиборини қаратар эди. Та — рихий манбаларнинг кўрсатишича, Олтин Ўрда мўғул — ларнинг Константинополга юриши муваффақиятли чиқ — қан. Византия императори Ласкарис мўғулларга қарши урушга кирмай сулҳ сўраган. Бу ерда Олтин Ўрда хони Византия императоридан сулҳ ҳисобига катта бойликларни ундирган.

1280 йилда Манку Темур вафот этгач, Олтин Ўрда тахтига унинг ўғли Тўда Манку (1282 — 1287) ўтиради. Бу даврга келиб Олтин Ўрда давлатида ички зидиятлар кучая бошлайди. Олтин Ўрда давлатида ўз мулкларига эга бўлган Жўжий шаҳзодалар ва йирик феодаллар жойларда мус — тақил сиёсат юргизишга интиладилар. Улар билан марк — зий ҳокимият ўртасидаги ўзаро зиддиятлар Олтин Ўрда давлатининг куч — қудратини қақшатмоқда эди. Бу ишда айниқса Олтин Ўрданинг йирик феодалларидан бири бўл — ган Нўғой туман бошининг роли катта бўлди. Мамлакатда

ўз таъсир доирасини кенгайтириш мақсадида Нўғой Жў—жий шахзодалар ўртасидаги зиддиятларни янада кучай—тирди ва улардан ўз фойдасига унумли фойдаланди. Нўғой Олтин Ўрданинг сиёсий ишларига аралашавериб, кўп фитна кўзгатган, феодал низо натижаларни бошлаб берган.

1287 йилда Туда Манкуни ақдан озганликда айблал уни тахтдан четлаштирадилар. Унинг ўрнига ўғли Тўлабуға (1287—1290) Олтин Ўрда тахтига ўтиради. Тўлабуғанинг озгина давом этган хонлик даври ҳам ўзаро жанжал тўпалонларга тўла давр бўлди. Ўзаро зиддиятлар шу даражада кучайганки, бу даврга келиб хон ҳокимиятининг нуфузи катта хавф остида қолган. Ўзаро жанжал тўпалонлар авж олиб уларда туман боши Нўғой фаол иштирок этган. Манку Темурнинг ўнта ўғли бўлиб, улар Нўғойнинг таъсирида икки гуруҳга бўлиниб ўзаро уруш бошлаганлар. Ўзаро урушда Тўлабуға ўлдирилган ва ҳокимият унинг биродари ва душмани Тўхта қўлига ўтган. Шундай қилиб Нўғой Олтин Ўрда ҳаётига тўла хўжайин бўлиб олган. Миср султони Рукнаддин Байбарснинг кўрсатишича «Нўғой Берка хонадонига чексиз хўжайинлик қилиб, узоқ вақтгача подшолик мулкани ҳукмдори бўлган, улардан қайси бир хонни ёқтирмаса, уни тахтдан тушириб тоқ—лаган кишисини тахтга қўйган». Хонлар Нўғойга ўйин—чоқдай бўлиб қолган.

Ҳурматли китобхонимизда асосли равишда «Нўғой шундай катта обрў ва қудратга эга экан, нима учун унинг ўзи Олтин Ўрдага хон бўлиб қўймади.» деган асосли савол туғилади. Бу саволга жавоб бериб шуни айта оламизки мўғулларда шундай урф одат бор эдики бу одат муқаддас ҳисобланарди, яъни хонлик тахтига Чингизхон авлодига мансуб кишиларгина ўтириши мумкин эди. Нўғой гарчи катта қудратга ва обрўга эга бўлсада у Чингизхон авло—дидан эмас эди. Бундай ҳолат тарихда кейин ҳам такрор—ланган. Чингизхон авлодига мансуб бўлмаганлиги учун қудратли Амир Темур ҳам (1370—1405) ўзини хон деб эълон қилмасдан Амирлик унвони билан чегараланган.

Тўхта ҳукмронлигининг дастлабки йилларида, унга одатдагидек Нўғойнинг қутқуси билан ўзининг кўпгина садоқатли нўйонларини ўлдириб юборган. Шу туфайли

унинг ҳокимияти анча заифлашиб қолган. Бироқ тезда ўз хатосини англаб, Нўғойга қарши курашга тайёрлана бошлаган. Тўқнашув учун баҳона зарур эди. Баҳона ҳам тезда топилиб қолади. Тўхтага қарши бош кўтарган бир гуруҳ амирларни Нўғой ўз ҳимоясига олади. Уларни бериш ҳақидаги Тўхтаҳоннинг талабини бажармайди. Натижада икки ўртада уруш бошланади. Узоқ давом этган уруш натижасида 1300 йилда Нўғой қўшини бутунлай тор – мор келтирилади ва бу жангда Нўғойнинг ўзи ўл – дирилади. Нўғой бартараф этилгач, Тўхтаҳон ниҳоят мустақил сиёсат юргиза бошлади.²³⁹

Тўхтаҳон ҳукмронлик қилган (1290 – 1312) йиллар Олтин Ўрда давлатининг ҳаётидаги ниҳоятда оғир ва мураккаб йиллари бўлган. Узоқ йиллар Нўғойга қарши олиб борилган уруш давлат хазинасини ниҳоятда камбағаллаштирган эди. Бундан ташқари 1300 йилда Олтин Ўрда давлатида бошланган ва уч йил давом этган қурғоқчилик аҳолини ниҳоятда қашшоқ ахволга туширган эди. Аҳоли кун кечириниш учун ўз бисотидаги барча буюмларни ҳатто ўз болаларини сотишга мажбур бўлган эдилар. Олтин Ўрдадаги илгариги хонлари каби Тўхтаҳон олдида ҳам Халоқулар давлати билан муносабат кўндаланг бўлиб турган эди.

Тўхтаҳон ҳукмронлик қилган даврда Халоқулар Эронда бирин – кетин Кайхату (1291 – 1295), Бойду (1295 – 1295), Қозонхон (1295 – 1304) ва Алжойту (1304 – 1316) ҳукм сурадилар. Бу даврга келиб иккала мўғул давлати ўртасида муносабатлар яхшиланади. Анча йиллардан буён беркилган Кавказ йўли янада очилади. Ўзаро савдо сотиқ муносабатлари қайта тикланади. Бу даврга келиб Олтин Ўрда билан Мамлуклар Мисри ўртасидаги муносабатлар анча сусайиб аксинча Халоқулар Эрони билан Мамлуклар Мисри ўртасидаги муносабатлар анча яхшиланган эди. Тўхтаҳоннинг элчилари 1306 йилда Миср султони Малик ан Носир Муҳаммаднинг (1299 – 1309) ҳузурига келиб унга Тўхтаҳоннинг Халоқулар Эронига қарши биргаликда ку –

²³⁹ Ўша жойда, 78-бет.

рашиш тўғрисидаги таклифини етказганлар Миср султони бу таклифни силлиққина қилиб рад этган.

Тўхтаҳон Халоқулардан ташқари, Қримдаги Генуя (Италия) колониялари билан ҳам душманлик муносабатида бўлган.

Шулар билан бир қаторда шуни таъкидлаш лозимки XIV асрдан бошлаб Олтин Ўрдада ишлаб чиқариш кучлари ривожлана бошлайди. Шу муносабат билан ҳунармаңчилик, савдо сотиқ ва шаҳар ҳаёти юксала бошлайди. Тўхтаҳон ҳукмронлигининг охириги йиллари бу жиҳатдан Олтин Ўрда ҳарбий қудратининг гулаши учун тайёргарлик даври бўлди.

Олтин Ўрда давлатининг нисбатан тинчлик ва гуллаш даври Ўзбекхон (1312–1342) ҳукмронлиги даврига тўғри келади. Араб тарихчиси Ал Бирзалийнинг кўрсатишича Ўзбекхон тахтга ўтирган вақтида ўттиз ёшда бўлган. «У ислом динига кирган ташқи кўриниши ва қадди қомати келишган доно бир одам бўлган».²⁴⁰

Ўзбекхон Манку Темурнинг ўғли Тўғрулхўжанинг ўғли бўлган. «У вайс тарихи» муаллифининг сўзича Ўзбек нуфузли нўйонлардан бири бўлмиш Қутлуғ Темурнинг ёрдами билан Тўхтаҳоннинг ўғли Элбосмишни ўлдириб Олтин Ўрда тахтини босиб олган.²⁴¹

Табиатан серғайрат ва ақлли киши бўлган Ўзбек, ўз ҳукмронлигининг дастлабки куниданоқ изчил ва қатъий сиёсат олиб борди. Ўзбекхоннинг ҳукмронлиги йилларида уни ҳокимият тепасига келишига яқиндан ёрдам берган Хоразм ҳокими Қутлуғ Темурнинг Олтин Ўрда давлатида обрўси ва мавқеи ошди. Ўзбекхон давлатининг ички ва ташқи сиёсатларига оид муҳим масалаларни амалга оширишда Қутлуғ Темур билан яқиндан маслаҳатлашган, амалий фаолиятида унинг фикрларига эътибор берган. Қутлуғ Темурнинг маслаҳати билан ўзига хавfli бўлган бир неча рақиб ва душманларини ҳийла йўли билан қўлга тушириб йўқ қилган.

Ўзи ислом эътиқодига содиқ бўлган Ўзбекхон, қисқа муддат ичида ўз мамлакати, аҳолисини мусулмонлаштириш

²⁴⁰ В.Г Тизенгаузен. Асарлар. 1-жилд, 175-бет.

²⁴¹ Уша жойда, 100-бет.

сиёсатини олиб борди. Миср султони ан Носир Муҳам — мадга ёзган мактубида зўр гурур билан мамлакатимда жуда озгина динсиз қолди деб хабар берган.

Савдо сотиқни ва ҳунармаддчиликни мамлакат ҳаё — тида нақадар катта рол ўйнашини тушунган Ўзбекхон ўз мамлақатида шаҳар ҳаётининг ривожига катта аҳамият берган. Иморатлар қурдирган. Бозорларни кенгайтирган. Сарой Беркани обод қилдирган. Мамлакат пойтахтини Сарой Ботудан Сарой Беркага расмий равишда кўчирган. Бу ҳол Сарой Беркани ҳар томонлама юксалишига олиб келган. Унда ишлаб чиқариш ва маданий ҳаёт гуркираб ривожланган. Айнан Ўзбекхон ҳукмронлик қилган даврда араб сайёҳи ибн Батута Сарой Беркага Ўзбекхон ҳузурига ташриф буюрган. 1333 йилда Сарой Беркада бўлган Батута ўзининг саёҳатнома асарида Сарой Берка ҳақидаги таъ — суротларига кенг тўхталади. Ибн Батутанинг таъсурот — ларидан шу нарса кўринадики, Ўзбекхон ҳукмронлик қилган йилларида Сарой Берка энг куркам, гулаган шаҳар бўлган. Ўзбекхон Сарой Беркада жуда катта қурилиш иш — ларини бошлаб юборган. Унинг буйруғи билан Сарой Бер — када масжидлар, мадрасалар, мақбаралар, саройлар қурилган. Афсуслар бўлсинки улар бутунги кунгача етиб келмаган. Ер тагида қолиб кетган. Ўзбекхон фақатгина Волга бўйида эмас, балки Қримда ҳам катта қурилиш ишларини олиб борган. У ерда ҳам Ўзбекхоннинг буйруғи билан ҳашаматли саройлар, масжид ва мадрасалар қурилган.

Ўзбекхон қурдирган масжидлардан бири эски Қримда (Салхатда) ҳозиргача сақланган бўлиб, унинг пештоғида Ўзбекхоннинг исми битилган.²⁴²

Ўзбекхон замонида унинг қариндоши Хоразм ҳокими Қутлуғ Темур ҳам Урганчда иморатлар қурдирган. Урганч янгидан дунёнинг йирик шаҳарларидан бирига айланган.²⁴³ Ташқи сиёсат бобида Ўзбекхон ўзидан олдинги хонлар сиёсатини давом эттирган. Ўзбекхон ҳукмронлиги даврида Мамлуқлар Мисри билан яхши дўстона алоқалар давом

²⁴² В. Смирнов. Археологическая экскурсия в Крым, 1886 г, 48-бет.

²⁴³ Б. Греков, А.Ю Якубовский. Олтин Ўрда ва унинг қулаши Т. 1956-79-бет.

эттирилган. Ҳатто ўзаро қариндошлик иплари боғланган Миср султони Малик ан Носир Чингизхон авлодларидан бўлган Олтин Ўрда маликаларидан бирига узоқ вақт совчи қўйиб кейин уйланган. Бу масалада икки томон бир – бирларига элчилар ва совға саломлар юбора бошлаган. Ўзбекхон мўғул келини учун катта қалин талаб қилган. Бу масала юзасидан бир неча йиллар музокара олиб борилган. Миср султони мўғул маликасига уйланишдан айнамоқчи ҳам бўлган. Мўғул ҳукмдорлари Туножунинг қизи Тў – лунбойнинг эрга берилишига ғоят катта баҳо қўйганлар. Никоҳ тўғрисидаги музокаралар 1314 йилда бошланган. Кунлардан бирида Мисрдан Олтин Ўрдага навбатдаги элчилар келган. Ўзбекхон элчига мен ҳамма ишни пи – шириб қўйдим, энди гап фақат қалину тўйда қолди дейди. Элчи ҳайрон бўлиб қолган ва кечирим сўраб ҳозир ме – нинг қўлимда туҳфа ҳам, пул ҳам йўқ деган. Шундан кейин Ўзбекхон элчига Олтин Ўрда савдогарларидан бир хил манбаларда айтилишича 20 минг динор, баъзи ман – баларда кўрсатилишича 30 минг динор қарз олишни так – лиф қилган. Элчи бунга рози бўлган, бунинг устига зиёфат учун ҳам яна етти минг динордан кўпроқ пул олган. Катта тўй томоша ўтказиш учун 1320 йилда Мисрга элчилар жўнатишган. Бу элчилар йўлда Константинополда тўхтаган, бу ерда император Ласкарис булар шарафига бир неча кун жуда катта байрам маросими ўтказган. 1320 йил 20 майда мўғул маликаси Александрияга етиб келган. Хотун кемадан тушгандан сўнг уни арава устидаги хонага ўтқаздилар ва аравани Мамлуқлар Александриядаги султон саройига олиб кетдилар.

Султон унинг хизматига жуда кўп ҳожибларни ва султон ҳарамининг ўн саккиз аёлини юборади. Ундан кейин, ўттиз минг мисқол (тўлаш) ундан илгариги йигирма минг динорни чиқариб ташлаш шарти билан никоҳ ўқитилади. Миср султонига хотин қилиб юборилган мўғул маликаси Тўлунбойнинг қисмати оғир бўлган. Беш йил ўтар ўтмас Ўзбекхон ҳузурига келган кишилардан Султон Тулунбойни никоҳига олдию, лекин бир неча кундан сўнг уни уйдан қувлаб юборди ва Мамлуқлардан бирига эрга берди деб Ўзбекхон қулоғига хабар етади. Ўзбекхон бун – дан ниҳоятда дарғазаб бўлади ва сендек бир кишига хон

қизларидек кипиларнинг ҳалок бўлишига йўл қўйиш яра—майди, деб бутун норозилигини Султон Ал Малик ан Но—сирга оғзаки етказишни топширади. Носир бунга ҳеч бунақа бўлгани йўқ деб жавоб беради. Бунинг ҳаммаси ёлгон, хотун хафа қилингани ва ҳайдалгани йўқ. Олоҳ унинг жонини олган бўлса, бунга ҳеч ким айбдор эмас дейди.²⁴⁴

Олтин Ўрда давлати Ўзбекхон даврида ҳар томонлама анча ривожланди. Унинг ҳарбий қудрати ошди. Олтин Ўрда қўшинлари фақатгина чегарадагина эмас балки Халоқулар давлатининг ичкарасида ҳам бир неча марта муваффақиятли юришларни амалга оширди. Бироқ Олтин Ўрда хонлари қанчалар ҳаракат қилмасинлар, барибир Озарбайжонни ўзлариники қилиб олишга эриша олма—дилар. Бироқ Ўзбекхон ҳукмронлиги йиларида Олтин Ўрда давлатида ички жанжал тўполонлар бирозгина тўхтади. Ишлаб чиқариш, савдо—сотиқ ва ҳунармандчилик ривожланди. Олтин Ўрда давлатида ислом динининг ҳукм—ронлик мавқеи ошди. Эндиликда мусулмонликни фақат—гина ҳукмрон доираларгина эмас балки оддий фуқаролар ҳам аста секин қабул қила бошладилар.

Таниқли рус совет шарқшунос олимлари академик Б.Д. Греков ва академик А.Ю. Ярославцев ўзларининг «Олтин Ўрда ва унинг қулаши» китобларида ўтмишдош тарихчиларнинг фикрларига асосланиб ўзбек деган ном—нинг келиб чиқиши ҳақида ўз мулоҳазаларини ёзадилар: «Ўзбеклар, (Ўзбекиён) деган номнинг биринчи марта тилга олиниши ҳам худди ўша Ўзбекхоннинг ҳукмронлик қилган йиларига тўғри келади.

XIV асрда ўтган Эрон тарихчиси ва географик Ҳам—доллах Казвиний Ўзбекхоннинг 1335—1336 йилларда Озарбайжонга қилган юришида қатнашган аскарларни шу ном билан атайди. Худди ўша жойда Казвиний Олтин Ўрдани «Мамлакати ўзбеки» яъни ўзбеклар мамлакати деб атайди.²⁴⁵

Албатта буюк шарқшуносларнинг ўзбек номининг келиб чиқиши ҳақидаги юқоридаги мулоҳазалари маълум асосга эгадир. Лекин бу билан бутунги Ўзбекистонимизда

²⁴⁴ Ўша жойда, 80-бет.

²⁴⁵ Қаранг Ўша жойда, 87-бет.

яшаётган, ўзбек номи билан аталадиган миллатимизнинг келиб чиқиши тарихини Ўзбекхон даври билан боғлаш мутлақо мумкин эмас. Қадимги Мовароуннаҳр ва Хоразм халқлари Хоразмийлар, Сўғдлар, Бақтрлар, Марғиёнлар ва бошқалар тарихан қадимийлиги билан жаҳоннинг энг қадимий ўлкалари Миср, Мессапатомия, Ҳиндистон, Хитой, Арманистон каби мамлакатлар халқлари билан бир қаторда турадилар. Айнан бизнинг она тупроғимизда жаҳон фан маданиятига салмоқли ҳисса қўшган буюк алломалар қадим қадимдан ижод қилганлар. Инсоният илмий меросининг ноёб дурдоналаридан бири бўлган «Авесто» китоби ҳам бундан қарийб 3000 йил илгари бизнинг Она заминимизда Хоразмда яратилганлиги бутунги кунда ўзбек номи билан аталган халқнинг нақадар қадимий ва маданий халқ эканлигидан далолат беради.

Маълумки Чингизхон ўзи истило қилган ва яқин йилларда истило қилиш мақсади бўлган ҳудудларни улусларга бўлиб уларни ўз ўғиларига берган эди. Маккор Чингизхон Хоразм халқининг эрксеварлигини жасоратини ҳисобга олиб, уни қайта тикланишига йўл қўймаслик мақсадида унинг ҳудудини икки улусга Шимолий Хоразмни Жўжи улусига, Жанубий Хоразмни эса Чигатоий улусига бўлиб ташлаган эди. Қадимий фан, маданият ўчоқларидан бири бўлган Хоразм гарчи ёввойи мўғуллар уни тамомила вайрон қилган бўлсаларда бунёдкор, меҳнатқаш халқ оммасининг фидокорона, меҳнати туфайли Хоразм тезда ўзини ўнглаб ола бошлади. Мўғул босқинчилари томонидан тамомила вайрон этилган шаҳарлар ва қишлоқ аста-секин қайта тиклана бошладилар. Истилочилар томонидан сувга бостирилган ва бутунлай вайрон қилинган Гурганж шаҳри яқинида янги шаҳар қад кўтара бошлади. Мўғуллар уни Урганч деб атаб Хитой, Ҳиндистон Европа йўлида яъни ипак йўлида жойлашган бу шаҳар тезда жаҳоннинг йирик савдо марказларидан бирига айланди.

Ўзининг маданий таракқиёти жиҳатдан мўғулларга нисбатан анча юқори турган Хоразм мўғулларга ҳар тарафлама таъсир кўрсата бошлади. Жумладан Олтин Ўрда таркибига кирган ислом эътиқодига сиғинган Хоразм Олтин Ўрдани мусулмонлаштиришда жуда катта рол ўйнаган.

Мисрда ёзилган араб манбаларида (ан Нувайрий, ал Муфаддал, ас Сафодий, ибн Дуқмоқ, ал Мақризий асарлариди) Аловиддин Ойтуғди ал Хоразмийнинг²⁴⁶ номи жуда тез—тез учраб туради, бу гарчи Миср султонининг Ўзбекхон саройидаги элчиси бўлса ҳам, ammo у афтидан Сарой Беркадаги хоразмийлар колонияси билан жуда яқиндан алоқада бўлган. (Шуни таъкидлаш лозимки Олтин Ўрданинг Волга ҳудудларида жумладан пойтахт Сарой Беркада хоразмийларнинг бир неча маҳаллари бўлиб, улар асосан савдо, ҳунармандчилик ва диний ишлар билан машғул бўлиб, ўша ерларда катта обрў эътиборга эга бўлганлар).²⁴⁷

Аловиддин Хоразмий Мисрнинг Олтин Ўрда билан фақат дипломатик алоқалар боғлашигагина эмас балки Олтин Ўрдадаги энг кўзга кўринган маликалардан бирини Миср султони ал Малик ан Носирга хотин қилиб олиб бериш йўли билан Ўзбекхон билан ал Малик ўртасида қариндош урурчилик муносабатларини ўрнатишга ҳам ҳар тарафлама ёрдам берган.²⁴⁸

Ўзбекхон ҳукмронлиги даврида Сарой Беркада шайх Нумониддин ал Хоразмийнинг хонақоси жуда эътиборли бўлган. Араб сайёҳи ибн Батутанинг кўрсатишича Ўзбекхон бу хонақога тез—тез келиб, ҳар жума куни Нумониддин ал Хоразмий билан суҳбат қилиб турар экан.²⁴⁹ Нумониддин ал Хоразмий илгарилари Урганчдаги касалхонада бош табиб бўлиб ишлаган. Ундаги ноёб қобилиятни, даҳоликни кўрган ва эшитган Олтин Ўрда хони Тўхтамон уни Сарой Беркага кўчириб келишларига фармон берган. Замондошларининг, жумладан ал Барзалий деган кишининг ёзишича «Нумониддин ал Хоразмий» логика (мантиқ), диалектика, медицинани жуда яхши билган гоятда билимдон бўлган, кўп мамлакатларга саёҳат қилган ва кўп кишилар суҳбатида бўлган шахс.

²⁴⁶ Ўша жойда, 87-бет.

²⁴⁷ Мисрни кўп йиллар бошқарган мамлукларнинг асл келиб чиқиши Хоразмда.

²⁴⁸ Б. Греков А. Якубовский Олтин Ўрда ва унинг қулаши.

²⁴⁹ Ўша жойда, 87-бет.

ХОТИМА

Мана, «Хоразмнома»нинг иккинчи китоби ҳам най-ҳоясига етди. Инсониятнинг энг қадимий, маданият ва илмий маконларидан бири бўлган Хоразм юрти ўтмиш тарихининг энг гуллаган ва даҳшатли инқироз даврини ўзида мужассамлаштирган ушбу китоб назаримизча кўп сонли китобхонларнинг эътиборини ўзига жалб қилса керак. Биз олдинги китобларимиздаги каби мазкур китобни ёзишда ҳам ҳурматли Президентимиз илгари сурган халқимиз ўтмиш тарихини ёритишда ҳаққонийлик нуқтаи назарига оғишмай амал қилиш принципига риоя қилишга интилдик. Хоразм халқи ўтмиш тарихининг энг суронли йиллари бўлган бу даврни ёритишда ўтмишдош ва бугунги ижод қилаётган тарихчи олимларнинг асарларидан ижодий фойдаландик. Асар Хоразм тарихининг VIII—XIV асрларини ёритишга мўлжалланган. Маълумки VIII асрнинг бошларида араблар Мовароуннаҳрни босиб оладилар ва бу ҳудудда ислом динини ёядилар. Гарчи Хоразм ҳудуди дастлабки пайтда араб босқинидан четда қолган бўлсада айнан, Хоразм ҳукмдорлари мамлакатни араб истилосидан сақлаб қолиш учун ўз юртларида ислом динини жорий қилдилар. То бугунги кунгача Ислом дини мамлакатимизда асосий дин ҳисобланади. Юқоридагиларни назарда тутиб, биз ўз китобимизда араб халифалигининг ташкил топиши ва ислом динининг вужудга келиши масаласига атрофлича тўхтадик.

Ислом уйғониш даврида Хоразмлик алломаларнинг ижоди алоҳида ўрин тутди. Шунинг учун ҳам мазкур китобда Бағдод академиясидаги хоразмлик ва Марказий Осиёлик алломаларнинг ҳаёти ва ижоди кенг ўрин олган. Асарда Маъмун академияси фаолиятига ҳам катта эътибор берилган. Бугун фан тараққиётига ўз даврида салмоқли ҳисса қўшган IX—XIII асрда яшаб ўтган хоразмлик алломаларнинг ҳаёти ва ижодларининг ушбу китобда ёритилиши, назаримизча мазкур асарнинг катта ютуқларидан бири ҳисобланади. Мамлакатимиз мустақил тараққиёт йўлидан муваффақиятли илгарилаб бораётган бир шароитда келгуси авлодни аждодларимиз руҳида тарбиялашда бу масала бениҳоя катта аҳамият касб этади.

Хоразмноманинг иккинчи китобини ўрганиш даври VIII—XIV асрлардир. Айнан шу даврда Хоразм тупроғида, ўз даврининг энг қудратли ва ривожланган давлатларидан бири бўлган Хоразмшоҳлар—Ануштегинлар давлати ҳукм сурган. Албатта инсоният тарихидаги энг қудратли давлатлардан бири бўлган мазкур давлат тўғрисида олдинги асарларимизда ҳам тўхталганмиз. Хоразмнома тўпламининг (4 жилди) Хоразмнинг бутун ўтмиш тарихини ёритишга мўлжалланганини назарда тутиб, бу давр (XI—XIV асрлар) Хоразм тарихини ёритишда олдин нашр қилинган асарларимиздан кенг фойдаландик, яъни Хоразм тарихининг буюк ўтмиш даври—Хоразмшоҳлар—Ануштегинлар давлати тарихини маълум даражада қайта тўлдириб ушбу китобимизда бердик.

Буюк Ватандошимиз Хоразмшоҳ Султон Жалолиддин Мангубердиннинг мўғул босқинчиларига қарши олиб борган қаҳрамонона кураши ҳам мазкур асардан ўрин олди. Аждодларимизнинг истилочилик зулми остида эзилиши, халқимизнинг зулмга қарши озодлик кураши рисолада кенг ўрин олган.

Бир сўз билан айтганда Хоразм халқи тарихининг энг буюк ва энг тушқунлик тарихини ёритиш осон бўлмади албатта. Лекин бу иш қанчалик оғир ва қанчалар мушкул бўлмасин, биз унинг уддасидан чиқишга интилдик. Чунки мақсад битта халқимизнинг ўтмиш тарихи асосида бугунги кунда ёш авлодни тарбиялашдек олийжаноб ишга муносиб ҳисса қўшиш. Агар биз ўзимизнинг юқоридаги камтарона ишимиз билан шу улуғвор ишга кичик ҳиссамизни қўша олган бўлсак, ўзимизни ниҳоятда бахтиёр сезган бўлуր эдик.

Фойдаланилган адабиётлар ва манбалар

- Абулғозий Шажарайи Турк.* «Чўлпон», Тошкент, 1992.
- Абулғозий Баҳодирхон Шажарайи турк.* «Чўлпон». Тошкент, 1992.
- Ал Макризий.* Китоб ас-сулук ли-маърифат дувал ал мулук. I – жилд, 2 – қисм.
- Абу Наср Форобий.* Рисолалар, – «Фан», 1968 й.
- Абу Райҳон Беруний.* Танланган асарлар, I жилд, Т «Фан» 1968.
- Абу Райҳон Беруний.* Танланган асарлар, II жилд, Т «Фан» 1995.
- Абу Райҳон Беруний.* Танланган асарлар, III жилд, Т «Фан» 1996.
- Абу Райҳон Беруний.* Танланган асарлар, IV жилд, Т «Фан» 1973.
- Абу Райҳон Беруний.* Танланган асарлар, V жилд, Т «Фан» 1974.
- Абу Райҳон Беруний.* «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар», Т «Фан» 1968.
- Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар Норшохий.* Бухоро тарихи, Т. «Фан», 1966.
- Абу Али ибн Сино.* Тиб қонунлари, уч жилдлик сайланма. Т. Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1992.
- Абу Исо Термизий.* Саҳихий Термизий. Танланган асарлар. Т, Ғафур Ғулом нашриёти, 1993.
- Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал Бухорий.* Ҳадис. I – китоб. Ал Жомий ас саҳих (ишонарли тўплам). Т, қомуслар бош тазририяти, 1991.
- Абулқосим Фирдавсий.* «Шоҳнома». Т, Ғафур Ғулом нашриёти, 1984.
- Абу Наср ас-Саолибий.* Ажойиб маълумотлар. Т, «Фан», 1995.
- Абу Наср ас-Саолибий.* «Йатимат ад даҳр». Т, «Фан», 1976.
- Абулқосим Маҳмуд аз-Замахшарий.* Нозик иборалар. Т, «Мерос», 1992.

- Алихонтур Соғуний. «Тарихи Муҳаммади», 2-нашр, Т, 1997.
- Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий. Танланган асарлар. Т, «Фан», 1983.
- Маҳмуд Қошғарий. «Девону лугати турк». I–III жилдлар. Т, «Фан». 1960–1963 йиллар.
- Абдураҳмонов А. Ўзбек фанининг асосчиси. «Гулистон» журнали. 1981, № 2.
- Ал-Беруни. Трактат об поределении хорд а круте при помощи ломаной линии в писанной в него. «Из истории науки и техники в странах Востока» (Вып. III) тўпламида. М., 1963.
- Аҳмедов Е. Ўзбекистон халқлари тарихий манбалари. «Ўқитувчи», Тошкент, 1991.
- Аҳмедов Б. Тарихдан сабоқлар. Тошкент. Ўқитувчи, 1994.
- Аҳмедов В. Абу Али ибн Синога замондош математик ва астрономлар. Абу Али ибн Сино туғилган куннинг 1000 йиллиги. Тўплам. «Фан», Тошкент, 1980.
- Аҳмедова М. Ўрта Осиёлик машҳур олимлар ва уларнинг математикага доир ишлари. Т, «Ўқитувчи», 1983.
- Аҳмедов А. Абу али ибн Синога замондош математик ва астрономлар илмий тўплам. Т, 1980.
- Баёний. «Шажарайн Хоразмшоҳ», Т, «Мерос», 1992.
- Ғоибов Г.К. «Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий (Жизнь и творчество). Душанбе, «Ирфон», 1983.
- Гулямов Я. История орошения Хорезма с древнейших времен до наших дней. Т, «Фан», 1957.
- Аҳмедов Г. Ўрта Осиёда математика ўқитиш тарихидан. «Фан». Тошкент. 1977.
- Амир Темур аждодлари. Қомуслар бош таҳририёти. Тошкент, 1992.
- Бартольд В.В. Сочинения, I–IX., «Наука», М., 1963–1977.
- Беруний туғилган куннинг 1000 йиллигига. Тўплам. Тошкент, 1973.
- Буниятов З.М. Сведения по истории хорезмшахов в сочинении османского историка XVII в. Ибрахима Эфен-

- ди Печевы. Известия АН АзССР. Истории, философия и право. 1984, № 4.
- Буниятов З.М.* Государство. Хорезмшахов – Ануште – гинидов. (1097 – 1231 гг.) «Наука», М., 1986.
- Буниёдов Э.* Ануштегия – Хоразшоҳлар давлати (1097 – 1231) Тошкент, Фафур Фулом, 1998.
- Владимирцев Б.Я.* Общественным строй Монголов (Монгольский кочевой феодализм). АН СССР. 1934.
- Воробьевы М.Г.* Рожанская М.М., Веселовский И.Н. Древнехорезмский памятник IV в. до н. э Койкырылган каа с точки зрения атсрономии. Историко астрономические исследования Сборник, выпуск X. М., 1989.
- Греков В.Д., Якубовский А.Ю.* Олтин Урда ва унинг кулаши.
- Гумелев Л.Н.* Древние тюрки. «Наука», М., 1967.
- Гумилев Л.Н.* В поисках вымышленного царства. Санкт Петербург, 1994.
- Жомбоқиев Х, С.Хасанов.* Хоразм кўхна маданият ўчоғи. Тошкент, «Ўзбекистон». 1983.
- Зиёев Ҳ.* Волга ва Урал бўйи ўзбеклари. «Фан ва турмуш», 1972, № 1.
- Ибодов Ж.* «Алгоритм» – Хоразмий дегани. «Фан ва турмуш», 1981, № 2.
- Ибн ал Асир.* Ал – Комил фит тарих. 9 – жилд.
- Ирисов А.* Абу Райҳон Беруний. Т., «Фан», 1960.
- Ирисов А.* Беруний ва Ҳиндистон. Т., «Фан», 1963.
- Ирисов А.* Ҳаким ибн Сино. Т., «Ўзбекистон», 1992.
- История Хорезма (с древнейших времен до наших дней). Т., «Фан», 1976.
- Мирзо Улугбек.* Турт улус тарихи. «Чўлпон», 1994.
- Миркарим Осим.* «Аждодларимиз фожиаси» тарихий қиссалар. Т., Фафур Фулом нашриёти, 1983.
- Норкулов Н.* Беруний ва Хоразм. Т., «Фан», 1979.
- А.Саъдуллаев, А.Сотлиқов.* Хоразм Маъмур академия – сининг тарихий идизлари. Урганч, 2003 йил, 120 – 121 бетлар.
- Иванов М.* Икки саркарда Чингизхон ва Амир Темур. Тошкент, «Фан».

Кары-Ниязов Т.Н Астрономическая школа Улугбека. М., 1950.

Касимова Э. Г. Трактат Беруни осферической тригонометрии. «Беруни. К 1000 летию со дня рождения» тўгламида. Тошкент, 197.

Кичанов Е.И. Жизнь Темучина, думавшего покарить мир. Бишкек «Кыргызстан», 1993.

Маграҳимов О. «Хоразм» сўзининг маънолари. «Фан ва гурмуш», 1974, № 2.

Маллаев Н.М. Ўзбек адабиёти тарихи, «Ўқитувчи», Тошкент, 1976.

Матвиевская Г.П., Тиллашев Х.О. О научном наследии астронома X—XI вв. Абу Насра ибн Ирака. Сб. «Историко—астрономические исследования». Вып. XIII., 1977.

Машарипов О. X—XIII асрларда Хоразм, Хоразмшоҳлар давлати. Урганч, 1993.

Машарипов О. Хоразм тарихидан саҳифалар. Тошкент. «Ўзбекистон», 1994 йил.

Машарипов О. Аждодлар фожиаси. Урганч 2003 й.

Машарипов О. Хоразмнома биринчи китоб. Қадимги Хоразм. Урганч 2005 й.

Мўминов И.М. Танланган асарлар, I—том, «Фан», Тошкент, 1960.

Мирзо Улугбек. Тўрт улус тарихи. Тошкент, Чўлпон нашриёти, 1994.

Норқулов Н.К. Беруний ал—Хоразмий. Тошкент, 1979.

Салье Я. Мухаммад ал—Хорезми—великий ученый. Тошкент, 1954.

Сибт ибн ал Джаузи. Соч. изд. во Восточной литературы. Т. 1950.

Сиддиқов Ҳ. Ўрта Осиё. Яқин ва Ўрта Шарқ олимларининг ишларида геометрия (IX—XIII асрлар). «Фан», Тошкент, 1981.

В. Смирнов. Археологические экскурсии в Крым. 1886. ВЗД.

СССР ФА «Сборник материалов относящихся к истории Золотой Орды» изд. во АН СССР. М. 1961.

Тоҳир Карим. Муқаддас «Авесто» изидан. Тошкент, Чўлпон, 2000.

- Толстов С.П. Древний Хорезм. М. – Л., 1946.
- Толстов С.П. Қадимги Хоразм маданиятини излаб. «Фан», Тошкент, 1964.
- Хидоятов Г. Менинг жонажон тарихим. Тошкент, 1992.
- Шихабиддин ан – Насави. Жизнеописание Султана Джелаладина Манкбурнў. «Элм», Баку, 1973.
- Файзулмаев О. Хоразмнинг буюк фарзанди. «Гулис – тон», 1970, № 1.
- Якубовский А.Ю. Развалины Ургенча. Ўзбекистон халқлари тарихи. Тошкент, 1 – жилд, 1992.
- Қурбонгалдиева Р. Ўрта асрлар тарихи. Тошкент, Ўқитувчи, 1993.
- Гафуров. Таджики. М., 1972, т. 1.
- Фуломов Я.Ф. Хоразмнинг суғорилиш тарихи. (Қадим замонлардан ҳозиргача). «Фан», Тошкент, 1959.
- Ҳасанов Ҳ. Сайёҳ олимлар. «Фан», Тошкент, 1981.
- Хидоятлов Г.А. Менинг жонажон тарихим. Т., Ўқитувчи, 1992.
- Хоразм тарихи, 1 – 2 жилдлар. Урганч, 1996.
- Ф.Расулов, Т. Дўстжонов, С.Ҳасанов. Хоразм Маъмур академиясининг олис – яқин юлдузлари. Тошкент, 2005.
- Ҳасанов С. Маъмур академияси юлдузлари. Мозийдан садо, 2002 йил, 4 – сон.
- Шайх Нажмиддин Кубро. Жамолинг менга бас. Рубойлар. Т., «Мерос», 1994.
- Ш Каримов. Р.Шамсутдинов. Ватан тарихи. Тошкент, «Ўқитувчи», 1997 йил.

МУНДАРИЖА

Кириш	3
VII – VIII асрларда араб қабилалари. Араб хали- фалигининг ташкил топиши.....	6
Қуръони Карим.....	14
Араблар томонидан Марказий Осий ҳудудини истило қилиниши.....	19
Ислом уйғониш даври.....	39
IX – X асрларда Хоразм.....	47
Маъмун академиясини ташкил топиши, унинг фаолияти ва тарихий аҳамияти.....	81
X – XII асрларда Мовароуннаҳрдаги сиёсий вазият. Қорахонийлар, Газнавийлар, Салжуқийлар давлат- лари ва Хоразм.....	88
IX – XIII асрларда Хоразм буюк алломалар [✓] ва уларнинг жаҳон фанига қўшган салмоқли ҳис- салари.....	103
Ал – Хоразмий жаҳон олимлари нигоҳида.....	118
Ал – Беруний жаҳон олимлари нигоҳида.....	129
Беруний ҳикматлари.....	130
Аз – Замахшарий ҳикматлари.....	139
Хоразмшоҳлар – Ануштегинлар давлатининг ву- жудга келиши. Ануштегинлар сулоласи ҳукмрон- лиги даврида Хоразм.....	148
Хоразмшоҳлар давлатининг янада кучайиши ва империяга айланиши.....	173
Хоразмшоҳлар давлатида ижтимоий, сиёсий ва маданий ҳаёт.....	218

Хоразмшоҳлар давлатининг емирилиши.....	236
Қорақум йўлбарси – Жалолиддин Мангуберди. Хо – размшоҳ Жалолиддин Мангубердининг мўғул бос – қинчиларига қарши қаҳрамонона кураши.....	273
Зулмат қаърида. Мовароуннаҳр ва Хоразм ерлари мўғуллар зулми остида.....	339
Олтин Ўрда ва унинг сиёсий тузуми. Олтин Ўрда ва Хоразм.....	394
Хотима.....	411

Озод МАШАРИПОВ

«ХОРАЗМНОМА»

ИККИНЧИ КИТОБ

ХОРАЗМ, ЮКСАЛИШ ВА ИНҚИРОЗ

Тарихий публицистик нашр

Муҳаррир: *Исмоил Олаберганов.*
Техник муҳаррир: *Улуғбек Йўлдошев.*
Мусахҳиҳ: *Дониёр БЕК.*

Босмахонага берилди 9.03.2007 й.
Босишга рухсат қилинди 23.03.2007 й.
Бичими 60x84 ¹/₁₆. Ҳажми 26,25 босма табоқ.
Адади 500 дона. Буюртма №145.

«Хоразм» нашриёти
Урганч шаҳри, Анна Герман кўчаси, 16 – уй.

«Fan texnologiyalar Markazining bosmaxonasi»да чоп этилди
700003, Тошкент шаҳри, Олмазор,171.